AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 10

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyata alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2020

REDAKSİYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, akademik Rafael Hüseynov, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Quliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Fəxrəddin Veysəlli, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Kazımov, filologiya elmləri doktoru, prof. Rüfət Rüstəmov filologiya elmləri doktoru, prof. Əsgər Rəsulov, filologiya elmləri doktoru, prof. Nadir Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Rəcəbli, filologiya elmləri doktoru, prof. İsmayıl Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Məsud Mahmudov, filologiya elmləri doktoru, prof. Nizami Xudiyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Həbib Zərbəliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İlham Tahirov, filologiya elmləri doktoru, prof. Tofiq Hacıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Sevil Mehdiyeva, filologiya elmləri doktoru, prof. Buludxan Xəlilov, filologiya elmləri doktoru, prof. Mübariz Yusifov, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Paşayev, filologiya elmləri doktoru, prof. Cəlil Nağıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Kamilə Vəliyeva, filologiya elmləri doktoru, prof. Azadə Musayeva, filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli
Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2020, №10

ISSN 2224-9257

© ”Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2020

www. filologiyameseleleri.com

DİLÇİLİK

İLHAMƏ HACIYEVA
BDU
Filologiya elmləri doktoru, professor
ilhame.haciyeva1964@mail.ru

İŞGÜZAR ÜNSIYYƏTDƏ ÖZÜNÜTƏQDIMAT

Xülasə

İşgüzar ünsiyyət prosesində tərəfdaşlara istər-istəməz özümüzü təqdim edirik - xarici ünsiyyət sistemində öz şəxsiyyətimizi nümayiş etdiririk. Baxışımız, danışmağımız və hərəkət etməyimiz - qarşıdakı insanın qiymətləndirə biləcəyi bütün hərəkətlərimizdir. Bu, bizim imicimiz - yaratdığımız təəssüratdır (görünüş, nitq, davranış qaydaları, ətrafdakı insanlar və əşyalar).

Özünütəqdim iş adamının şifahi obrazıdır - nitq, şifahi və ya yazılı şəkildə formalaşan bir görüntüdür. Danışıqla bağlı problemlər varsa (heç də hamı nitqlə fikirlərini dəqiq aydın ifadə edə bilmir), burada "Söz gümüşdür, susmaq qızıldır" deyimi yada düşür. Bəzi hallarda susmaq həqiqətən danışmaqdan üstündür. Nitqin özünü təqdim etməsinin nəticəsi iş adamının şifahi obrazıdır - nitq, şifahi və ya yazılı şəkildə formalaşan bir görüntüdür.

Verbal bir şəkil yaratmaq üçün dörd üsul var ki, bunlar, ümumiyyətlə, şifahi monoloqda istifadə olunur, lakin bu üsullardan bəziləri digər hallarda dialoqa girmək lazım olduqda tətbiq olunur:1 insanlarla sadəcə söhbət eləmək, danışmaq;2)həmsöhbətlərin şəxsi maraqlarını nəzərə almaq;3)həmsöhbətlə danışarkən gülümsəməyi unutmayın;4)bəzi sosial tabuları (müəyyən mövzularda əsaslandırılmış və ya arxaik qadağalar) daha cəsarətlə dəf edin.

Açar sözlər: nitq, davranış, verbal, işgüzar ünsiyyət, həmsöhbbətlə əlaqə yaratmaq, tərəfdaşla ünsiyyət yaratmaq

Bir çox ölkələrdə artıq illərdən bəridir ki, tanışqlıq zamanı vizit kartlarından istifadə olunur. Bizdə də artıq bu təcrübədən istifadə edilməyə başlayıb. Vizit kartı tanışlıq zamanı qarşı tərəfə təqdim olunur. Kartın təqdim edildiyi adam onu almalı, ucadan oxumalı, sonra söhbətin keçirildiyi otaqda, arxasında əyləşdiyi masanın üzərinə, qarşısına qoymalıdır ki, həmsöhbətinin adını düzgün tələffüz etsin.

Tərəf-müqabilləri bir-birinə təqdim edən vasitəçi şəxs təqdimetmə ardıcıllığını və etiket formasını seçərkən təqdim edəcəyi insanların xidməti mövqeyini, yaşını, cinsini, tərəflərin əvvəllər görüşüb-görüşmədiklərini, bir-biri haqqında məlumatları olub-olmadığını nəzərə almalıdır.(3.c.71-72)

Mütəxəssislərin fikrincə, hazırda müəəsisə, təşkilat, idarə, bazarla mübarizə, əsasən, firmalar arasında deyil, onların davranışları, geyimləri, xarici görünüşləri bir sözlə, **imicləri** arasında aparılır. Bu imic birbaşa və ya dolayı, şüurlu və ya şüursuz, verbal və ya qeyri-verbal məlumatlar əsasında yaranan bir rəydir. Başqa sözlə, işgüzar ünsiyyət prosesində biz könüllü olaraq, ya da istəmədən özünü təqdim etməyi həyata keçiririk və xarici ünsiyyət sistemində öz şəxsiyyətimizi nümayiş etdiririk. Bu bizə üzdə görünməyə imkan verən bir prosesdir. Baxışımız, danışarkən necə hərəkət etməyimiz - digər insanı qiymətləndirə biləcəyi bütün hərəkətlərimizdir.

Bizim görünüşümüz, nitq, davranış, insanlar və ətrafdakılar vasitəsilə yaratdığımız təəssüratdır. Uğurlu iş adamı uğurlu imicə malik olmalıdır. O cəlbedici, səliqəli, təmiz görünməlidir. İş təcrübəsində etimad, ruhlandırmaq qabiliyyəti kimi fərdi xüsusiyyətlərə xüsusi diqqət yetirilir. İlk təəssüratın yanlış olub-olmamasından asılı olmayaraq, iş adamı ilk dəfədən tərəfdaşını məmnun etmək üçün xüsusi qabiliyyətə malik olmalıdır.(7.c.25-26)

İşgüzar ünsiyyətin iştirakçısı, tərəfdaşın müsbət və nüfuzlu imicini formalaşdırmaq üçün özünü nitqin köməyi ilə təqdim etməlidir, effektiv nitq təqdimatı həyata keçirməlidir. Danışıq vasitəsiylə yaradılan imicimiz, sanki başqalarına göstərdiyimiz portretimizdir. Bu, bizim əleyhimizə deyil, xeyrimiz üçün olmalı, ən yaxşı keyfiyyətləri həqiqətdə göstərməli və eyni zamanda sadə və səmimi olmalıdır.Söhbət qurmağa çalışarkən özünü təqdimetmənin nəticəsi iş adamının şifahi və ya yazılı şəkildə formalaşan nitq vasitəsiylə formalaşan verbal təsviridir. Nitqlə bağlı problemlər varsa (Bəziləri bədahətən fikirlərini aydın şəkildə ifadə etməyi bacarmır), onda "Söz gümüşdür, susmaq qızıldır" deyimi burada məqsədəuyğundur. Bəzi hallarda susmaq əslində nitqdən üstündür.

Verbal bir şəkil yaratmaq üçün dörd üsul var ki, bunlar, ümumiyyətlə, şifahi monoloqda istifadə olunur, lakin bu üsullardan bəziləri digər hallarda dialoqa girmək lazım olduqda tətbiq olunur:

1) insanlarla sadəcə söhbət eləmək, danışmaq;

2) həmsöhbətlərin şəxsi maraqlarını nəzərə almaq;

3) həmsöhbətlə danışarkən gülümsəməyi unutmayın;

4) bəzi sosial tabuları (müəyyən mövzularda əsaslandırılmış və ya arxaik qadağalar) daha cəsarətlə dəf edin.

Müsbət təəssürat, tərəfdaşların təəsəvvürlərində əlverişli şifahi imic yaratmaq üçün müxtəlif qaydalar və üsullardan istifadə olunur.

1. Bir insanın verbal imicinin formalaşması üçün təsadüfi nitqdə bəzi kifayət qədər yayılmış giriş sözlərindən istifadə olunması böyük əhəmiyyət kəsb edir. 2. Verbal imic üçün danışıq tərzi də əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, bəzi insanlar özlərini "əllərini ovucunda" təqdim edirlər, bu da həmsöhbətin özünü tanıtdıran şəxsin etibarsız, güvənsiz olduğunu düşünməsinə səbəb olur. İnsanın “dodaqaltı mızıldaması”, danışıq zamanı qeyri-dəqiq tələffüzü, bəzi səsləri "yeməsi" də eyni təsirə səbəb olur. 3.Müsbət şifahi imic insanları salamlama tərzi ilə də formalaşır.

Yeri gəlmişkən, öz adınızın səsləndirilməsi bir cəzbetmənin formalaşması tələblərinə cavab verən insan üçün bir siqnaldır: bir insanı adı ilə çağıraraq, onda, hər zaman bu barədə düşünməyə qadir olmasa da xoş bir duyğu meydana gətirirsiniz. Bir insanı adla çağırmaq bu şəxsin sosial və ya digər funksiyalarına deyil, şəxsiyyətinə maraq göstərmək deməkdir. 4. Əlaqə qurma üsulları: təbəssüm, səmimi baxış; əl sıxma və nəzakətli sözlərdən ibarət bir salamlama; ad, soyad və rəsmi müraciət formaları ilə tərəfdaşa müraciət etmək, bu məqsədlə - təsəvvür, tanışlıq, vizit kartları ilə mübadilə; səmimi bir davranışın təzahürü, zarafat, yumor, komplimentlərin istifadəsi, görünən iştirakın təzahürü; tərəfdaşın, təmsil etdiyi şirkətin əhəmiyyətini vurğulamaq; 5. Müsbət imicin formalaşması özünüzə qarşı davamlı iş tələb edir. İnamlı (lakin özünə güvənməyən) bir insan xoş təəssürat yaradır. İnsan başqalarına "səmimi" olduqda müsbət emosiyalar oyadır.

Əksər insanlar üçün geyim müəyyən bir həyat tərzinin və dünyagörüşünün bir əlamətidir. Bir köynək və ya qalstuk çox şey deyə bilər. Rənglər də öz--özlüyündə danışırlar: sönük və ya səssiz, qalın və ya yumşaq. Ayaqqabılar da elastikdir. Təyin olunmuş ayaqqabılar bir şey söyləyir, sandaletlər başqa bir şey deyir. Şərflər, zərgərlik əşyaları, eynəklər - bütün bunlar zövqünüzə və şəxsi keyfiyyətlərinizə əsas verən imicin formalaşmasında iştirak edir. «Etiketlərin formalaşmasında başqa xalqlarla əlaqə və münasibətlərin də mühüm rolu vardır. Odur ki, bir çox etiketlər əslində orijinal sayıla bilməz. Bununla yanaşı hər bir dilin özünün müvafiq normalar hüdudundakı etiketləri formalaşır»(5.c.371).

Vacib bir qayda uyğun geyinməkdir. Bu zaman gedəcəyiniz yeri, auditoriyanı auditoriyanızı araşdırmalısınız. Yaraşıqsız, səliqəsiz görünsəniz, onları təhqir etmiş olacaqsınız. Görünüşünüzlə qarşınızdakıları sevindirə bilərsiniz. Artıq bütün çətinlik və problemləri dəf etdiyinizi və digərlərinin də bunu edə biləcəyini göstərə bilərsiniz.

Əks cinsdən olan bir komandada işləsəniz, onlarla uyğunlaşmaq kimi istəyinizi aşmayın. Məsələn, qadın olaraq gözəl geyinərsə, bədənə oturan kostyumda olarsa, daha çox şey əldə edə bilər, nəinki ciddi kişi kostyumu geyinəndə. Heç vaxt fiziki görünüşünüzün peşəkar bacarıq və qabiliyyətlərinizdən üstün olmasına imkan verməyin. Kollektiv ilk növbədə sizi öz sahəsinin mütəxəssisi kimi qiymətləndirməlidir və sizi əks cinsin nümayəndəsi kimi qəbul etməməlidir. Bu, həm kişilərə, həm də qadınlara aiddir. Özünüzü öz sahənizin bilicisi kimi göstərmək istəyirsinizsə, davamlı, möhkəm, kübar paltarlar geyinin, bu, səliqəsiz və ya çox şık olmaqdan daha çox sizə kömək edəcəkdir.

İctimai yerlərdə, kyçədə, meydanda, avtobusda, troleybusda və s. tanımadığımız adamdan tanımadığımız bir yeri soruşuruq, vaxtı öyrənmək istəyirik. Belə məqamlarda da nəzakətli sözlər ətrafdakılara, müraciət etdiyimiz şəxsə xoş təsir göstərir, mədəni səviyyəmizi nümayiş etdirir.(2.c.82)

Müsbət verbal imicin formalaşdırılması əsas danışıq strategiyaları və işgüzar ünsiyyətdə kömək edən taktika biliklərini tələb edir.

İşgüzar ünsiyyətin ənənəvi janrlarında (kütləvi çıxışlar, reportajlar, şərhlər, məsləhətləşmələr) yeni şəraitdə firmaların və ya işgüzar tərəfdaşların kommunikativ strategiyaları həyata keçirilir ki, bu da yalnız özünü təqdimetmə bacarığını deyil, həm də şirkətin fəlsəfəsini, təşkilati dəyərlərini, korporativ mədəniyyətini, habelə istehlakçı, eləcə də bazar, maliyyə bazarı, əlaqə auditoriyası, güc strukturları və s.biliklərini təbliğ etmək bacarığını tələb edir.(8.c.167)

İşgüzar ünsiyyətdə, nitq və ya kommunikativ, strategiya nitq vəziyyətinin xüsusiyyətləri, danışanların fərdi və şəxsi xüsusiyyətləri, sosial qrupun, ölkənin nitq ənənələrinin xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Strategiyanın seçiciliyi əsasən dialoq iştirakçılarının məqsədləri aşağıdakı kimi ilə müəyyənləşir: qarşılıqlı faydalı bir müqavilə bağlamaq; münaqişə vəziyyətini həll etmək; razılaşmanın, müqavilənin detallarını və ya irəliləməsini müzakirə etmək; vacib təşkilati müzakirə, ya da maliyyə problemlərini həll etmək; Xüsusi strategiyalar, danışıqlar tərəflərin əsas kimi qəbul etdikləri məqsədə çatmağa yönəldilir.

İşgüzar ünsiyyətdə əsas strategiyaları nəzərdən keçirək: qarşılıqlı güzəştlər və düşüncəli güzəştlər strategiyası münaqişə problemlərinin həlli üçün istifadə olunur. Eyni zamanda tərəflərin hər biri görür və ən əsası danışıqlarda özlərinin və tərəfdaşlarının güclü və zəif mövqelərini dərk edir.

Bu strategiya vəziyyətin birgə təhlili şəklində uğurla həyata keçirilir:

Gəlin bu problemə digər tərəfdən baxaq ... Gəlin cədvəli və görülən işlər barədə hesabatı təhlil edək ...Mövqelərimiz bir çox cəhətdən üst-üstə düşmür, amma ...

Maraqların birləşdirilməsi əsasında mövqelərin yaxınlaşması strategiyası həm müqavilə bağlanarkən, həm də onun icrasının gedişatını müzakirə edərkən istifadə olunur. Eyni zamanda maraqları mövqelərdən ayıraraq dəqiq müəyyənləşdirmək vacibdir. Adı çəkilən strategiyanın həyata keçirildiyi "sehrli" sözlər, istənilən danışıqları daha uğurlu edəcək ifadələr var:

Elə sizin də marağınızda olar ki…Bu, sizinlə bizim maraqlarımıza uyğundur ... Bu, sizin və bizim üçün eyni dərəcədə bərabərdir. Bu problemin həllində maraqlarımız üst-üstə düşür. Ümid edirəm ki, birlikdə bu münaqişə vəziyyətindən çıxış yolu tapmaqda maraqlıyıq.

Nəyin bahasına olursa-olsun qazanmağa yönəlmiş "sərt təzyiq" strategiyası və tərəflərin hər biri vaxt qazanmağa, ən həssas nöqtəni tapmağa və tərəfdaşının səhvinə görə ümidini itirməməyə davam edən danışıqlar və haqsız oyunların strategiyası arzuolunmazdır. Bu cür strategiyalar, bir qayda olaraq, sonda tərəflərdən yalnız birinə üstünlük verirlir. Burada hansısa danışıqlar prosesinin optimal vəzifəsi hər iki tərəfin istəklərini təmin etməkdir. Buna görə də "davranış" strategiyasının rədd edilməsi, sözdə "pulemyot suallar"ın taktikası, uyğunlaşan dialoq başlanğıcının parametrlərinə uyğun gəlmədiyi üçün birsözlü cavabların ("Bəli" və ya "Xeyr") alınması ehtimal olunur.

ИЛХАМА ГАДЖИЕВА

РЕЗЮМЕ

САМОПРЕЗЕНТАЦИЯ В ДЕЛОВОМ ОБЩЕНИИ

При общении с нами, знакомстве с нашими товарами, услугами в восприятии партнеров, хотим мы этого или не хотим, складывается определенный образ о нас. Этот образ является мнением, сформированным на основании прямой или косвенной, осознанной или неосознанной, вербальной или невербальной информации. Иными словами, в процессе делового общения мы, вольно или невольно, осуществляем самопрезентацию – демонстрацию собственной личности в системе внешних коммуникаций – процесс, который позволяет нам показаться в самом лучшем свете. Это то, как мы выглядим, как говорим и двигаемся, – все наши действия, которые способен оценить другой человек. Это наш имидж – впечатление, которое мы производим (внешний вид, речь, манеры, окружающие люди и вещи).

Результатом речевой самопрезентации является вербальный имидж делового человека – имидж, который формируется через речь, устную или письменную. Если есть проблемы с речью (не все умеют достаточно четко и ясно излагать свои мысли в экспромт-речи), то здесь уместна поговорка «Слово – серебро, а молчание – золото». В ряде случаев молчание действительно имеет преимущество перед речью.Существует четыре техники формирования вербального образа:которые обычно используются в монологе;однако некоторые из этих методов применимы и в других ситуациях, когда вам нужно вступить в диалог:1) разговаривать с людьми, а не просто разговаривать;2) учитывать личные интересы собеседников;3) не забывайте вызывать улыбку при разговоре с собеседником;4) лучше преодолеть какие-то социальные табу (заведомо обоснованные или архаичные запреты на определенные темы).

Ключевые слова: речь, поведение, вербальное, деловое общение, общение с собеседником, общение с партнером.

İLHAMA HAJIEVA

SUMMARE

SELF-PRESENTATION IN BUSINESS COMMUNICATION

According to experts, currently the struggle in the market it is mostly conducted not between firms, but between their images. When communicating with us, getting to know our products, services in the perceptionpartners, whether we want it or not, there is a certain image about us. This image is an opinion formed on the basis of direct or indirect, conscious or unconscious, verbal or non-verbal information. In other words, in the process of business communication, we, voluntarily or not, carry out self-presentation -demonstration of our own personality in the system of external communications is a process that allows us to appear in the

best possible light. This is how we look, how we speak and how we move - all our actions that the other person can appreciate. This is our image the impression we make (appearance, speech, manners, people and things around).The result of speech self-presentation is verbal image of a business person - an image that is formed through speech, oral or written. If you have problems with speech (not everyone canclearly and clearly express your thoughts in an impromptu speech), then here the proverb is appropriate, "The word is silver, and silence is gold." In some cases, silence actually takes precedence over speech.

There are four techniques for forming a verbal image:which are usually used in a monologue;however, some of these techniques apply in other situations where you need to enter into a conversation:1) talking to people, not just talking;2) take into account the personal interests of the interlocutors;3) do not forget to bring a smile when talking with your interlocutor;4) it is better to overcome some social taboos (deliberately grounded or archaic prohibitions on certain topics).

Keywords: speech, behavior, verbal, business communication, creativity

Ədəbiyyat:

1.H.Həsənov. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 2003, 380 səh

2. K. Əliyev. Нитг мядяниийяти вя цслубиййатын ясаслары. Bakı, 2001, 239 səh

3. F.Şiriyev. «Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika». Bakı, 2014, 340 səh

4. N.Məmmədli.Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2020, 528 səh. 1 cild.

5.M.Yusifov. Nitq mədəniyyəti. Bakı, 2019, 572 səh

6.İ.Hacıyeva. Nitq mədəniyyəti (qeyri-filoloji fakültələr üçün). Bakı, 2011,

7.Казакова О.А., Серебренникова А.Н.,Филиппова Е.М. «Деловая коммуникация», изд.Томского политехнического университета. 2013 с.51

8. Крылова С.Г. «Деловые коммуникации», Екатеринбург, 2014 с. 200

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏSMƏTXANIM MƏMMƏDOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
BDU
Zahid Xəlilov küç, 23
kamillik@mail.ru

FARS DİLİNDƏKİ /S/ ƏSASLI OMOFONLARININ FONETİK, DİSTRİBUTIV XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: omofonlar, fonetika, distribusiya, samit, fars dili

Ərəb əlifbası əsasında formalaşmış fars əlifbasının tez-tez rastlaşdığı əsas problemlərdən biri bu dildə qrafikaya görə mövcud olan omofonlar və omoqraflardır. "Araşdırmalar göstərir ki, fonetik prinsiplərə əsaslanan əlifbaya malik dillərin lüğət tərkibində omofonlar ya yoxdur, yaxud da çox azdır. Fars dilinin istifadə etdiyi qeyri-fonetik əsaslı ərəb qrafikasının xüsusiyyətlərindən asılı olaraq bu dil omofonlarla zəngindir." (8, 186)

Omofon – qrafik və məna cəhətdən fərqli, tələffüzə görə eyni olan müxtəlif morfoloji tərkibli sözlərdir. İngiliscə - "homophone", "homomorphe"; fransızca- "homophone", rus dilində - "омофон" adlanır. Bu termin yunanca "homos"- oxşar və "fonem"- səs sözlərinin birləşməsindən əmələ gələrək, "oxşar səslənmə" mənasını verir.(3, 35) Omonimlər, omoqraflar, omofonlar, cinaslar hər biri ayrı-ayrı dil hadisələri olduğundan, dilçilik terminləri lüğətində, dilçilik ensiklopediyalarında onların hər birinə ayrıca tərif verilmiş və ayrı-ayrılıqda izah olunmuşdur. "Lakin Azərbaycan və fars dillərində əlaqədar ədəbiyyatlarda bunlar arasında o qədər də ciddi fərq qoyulmur və demək olar ki, hər iki dildə onların hamısı omonimlər başlığı altında tədqiq edilir." (8,188)

Fars dilində omofonların yazılışını çətinləşdirən əsas səbəblərdən biri odur ki, farslar ərəb qrafikasından istifadə etdikləri halda, bu hərflərin verdikləri səsi, tələffüzü tam şəkildə qəbul etməmişlər. Belə ki, fars dilinin qrafik quruluşunda 3 müxtəlif – "س" ، "ث" "ص" hərfləri olsa da bunların hər üçü bir /s/ fonemi məxrəcində tələffüz olunur. Eksperiment araşdırmaları göstərir ki, ث /s/ fonemi ağ ciyərlərdən gələn hava axını ağızda yaranan novdan keçərək bu kar, sürtünən, dil, dildibi samitini əmələ gətirir. Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif fonetik şəraitdə olmasından asılı olmayaraq /s/ samiti öz karlıq və nəfəslilik xüsusiyyətini heç vaxt itirmir. (7, 97)

1. ث /s/. Fars dilinin tələffüz məxrəcində ərəb dilində dil-diş səsi kimi tələffüzə malik ث /s/ mövcud deyildir. Bu hərf mənbələrdə fars dilinə məxsus olmayan 8 ərəb hərfinin arasında verilir. Yeri gəlmişkən, qeyd etməliyik ki, qədim və orta fars dilində də bu səsin mövcudluğu haqqında bir çox mülahizələr var. Fars

dilində bu hərfin anlautda işlənməsi hər hansı bir lüğətdə çox cüzi say təşkil edir. Bu məqalədə tədqiqata cəlb etdiyimiz /s/ əsaslı omofonlarınının formalaşmasında iştirak edən müxtəlif qrafik nümunələrin (CVCC tipli bir hecalı sözlər daxilindəki CC samitlərinin bir-birini izləməsi, distributiv xüsusiyyətəri araşdırılmışdır. Bu növ araşdırma tərzi bizə qeyd etdiyimiz qrafik nümunələrin söz daxilindəki mövqeyi, hansı samitlərlə yanaşı işlənə bilib-bilməməsi haqqında daha konkret fikir yürütmək imkanı yaradır.

Hər bir qrafik nümunəyə ayrı-ayrılıqda diqqət yetirək:

ث /s/ - ni izləyənlər: ث ، ر، ل

ث /s/-ni izləməyənlər: ب، پ، ت ، ج، چ، ح، خ، د، ذ؛ ز، ژ،س، ش، ص، ض، ط، ظ، ع، غ، ف، ق، ک، گ، م، ن، و، ه، ی

Göründüyü kimi bir heca daxilində "ث" hərfini yalnız 3 samit izləyə bildiyi halda, 28 samitin onunla bir söz daxilinə distributiv varianda işlənməsi mümkün deyildir.

2. س /s/. Ərəb və fars dili üçün müştərək olan bu hərf fars dilində çox işlək samitlərdən olub, başqa sözlə, həm ərəb, həm də fars dilinə məxsus sözlərdə müşahidə olunur. Dilçilik ədəbi-nəzəri müstəvisində onun bir adı da سین مهمله "sin-e mohmele" - dir. س /sin/ hərfinin başqa hərflərlə işlənmə xüsusiyyəti, distributiv xarakterinə nəzər yetirək:

س /s/ - ni izləyənlər: ب، پ، ت، ج، ح، خ، ر، ژ، س، ک

س /s/-ni izləməyənlər: ث، چ، د، ذ، ز، ش، ص، ض، ط،، ظ، ع،غ، ف، ق، گ، ل، م، ن، و، ه ی

3 . ص /s /. Ərəb dilindən fars dilinə keçmiş hərflərdəndir. /z/ foneminin tələffüzündə olduğu kimi, /s/ fonemi də ərəb dilində emfatik gərgin tələffüz olunan səslərdəndir."(6, 53)

Bir çox mənbələrdə bu hərfin ərəb dilinə aid olması bir mənalı şəkildə qeyd olunsa da, haqqında mübahisəli fikirlər də mövcuddur. İkinci fikri müdafiə edən tədqiqatçılar əsas arqument olaraq اصفهان ،صد، شصت kimi fars mənşəli sözlərin məhz bu hərflə yazılmasını önə çəkirlər. "Lüğətnamə" müəllifi Əli Əkbər Dehxodanın fikrincə, bu sözlərin "ص" hərfi ilə yazılması zamanla yaranan qrafik yanlışlıqların təzahüründən başqa bir şey deyildir. (4)

ص /sad/ hərfinin birhecalı /CVCC/ formullu sözlərdə işlənmə mövqeyi aşağıdakı bölgüdə əksini tapmışdır:

ص /s/-nı izləyənlər: ب، ت، ج، ر، غ، ق، ک، ل، م، ن، ی

ص /s/-nı izləməyənlər: ژ س، ش، ص، ض، ط، ظ، ع، پ، ث،چ،ح، خ، د،،ذ، ز ف،گ،و،ف،ه

Eyni artikulyasiya məxrəcində tələffüz edilən bu üç müxtəlif qrafikalı samitlərin yaratdığı çoxsaylı omofonları uzun müddət araşdırmış, /s/ samitinin leksemlərin əvvəlində, ortasında və sonunda gəlməsi ilə yaranan omofonlara aid üç yazı şəkilli omofonlara aid dil nümunələrini diqqətinizə çatdırmaq istəyirik:

Omofonların əvvəlində gələn ث، س، ص /s/ qrafik nümunələri:

1. ثبر səbr [ər. f. is.] bədrəng, çirkin olma , qovma, yaranın şişməsi
ثبر- باز داشتن /بدرنگ داشتن/طرد/سرباز کردن ریش/آماس کردن ریش.
(لغتنامه، ج .5 ص. 6375)

/səbr - saxlama, bədrəng olma, çirkin olma, qovma, yaranın açılması, yaranın şişməsi.../

2. سبر səbr [ər. f. is.] yoxlama, hər hansı bir işi dərindən araşdırma
به بحث و **سبر** طلب کنند تا ثمرۀ این لطیفه چیست و آفات پوشش وی ازچه می خیزد.
(جمال الدین ابو روح)

/Mübahisə və dərindən araşdırma ilə bu lətifənin faydasının, yaxud onun arxasında gizlənən zərərin, bəlanın nə olduğunu bilmək istəyirdilər./

3. صبر səbr [ər. f. is.] səbr, dözüm, səbatlılıq göstərmə
صبر_تلخ است ولی بار شیرین دارد. (ضرب المثل)

/Səbr acıdır, lakin meyvəsi şirindır./ (atalar sözü)

Omofonların ortasında gələn ث، س، ص /s/ qrafik nümunələri:

1. نثر nəsr [ər. is.] nəsr, nəzmin əksi, nəsr əsəri
نثر- کلامی که بدان نامه و کتاب می نویسند و سخنانی که در گفتار روز مره به کار می برند.
(ز فرهنگ م.معین، ص.1086)

/nəsr - kitabların yazıldığı, adamların gündəlik işlətdikləri danışıq və yazı tərzidir.

2. نسر nəsr [ər.is.] kərkəz; fəzada sabit ulduz
نسر- در ستاره های ثوابت شدۀ آسمان دو ستاره است که نسر نامیده شد. نسر طایر و نسر واقع که آن دو ستاره را به فارسی دو شاهن گویند. (ناظم الاطبا)

/nəsr-Asimanda yerləşmiş sabit ulduzlardan ikisi "nəsr" adlanır. Uçan (yəni hərəkət edən), vaqe (yəni hərəkətsiz, dayanan). Fars dilində bu iki ulduza "Şahin" də deyilir./

3. نصر nəsr [ər. is.] kömək; fəth, zəfər
تیغش جبریل رنگ باد و پر از فتح **و نصر** خانۀ اهریمن زیر و ز بر در شکست (خاقانی)

/Xəncəri Cəbrayılın fəth və zəfər qanadları olub, əhrimənlərin yurdunu alt-üst edib viran qoydu./

Omofonların sonunda gələn ث، س، ص /s/ qrafik nümunələri:

1. حرث hərs [ər. f. is.] şumlama, əkinçiliklə məşğul olma
شعرا و مترسلین غالبا این کلمه را با نسل و زرع قرین آرند هر کجا رسیدند نه نسل گذشتند و نه **حرث** _(تاریخ بیهقی)

/Şairlər və yazıçılar çox vaxt bu sözü "nəsl və zər`" ilə yanaşı işlədirlər. Hara çatdılar, nə nəsil, nə də əkin yeri qoydular./

2. حرس hərs [ər. is.] dünya; uzun zaman
هر دو را ضم کن و خطی بفرست تا بر آسایم از گرانی حرس (سوزنی)

/Hər ikisini birləşdir və bir məktub yaz ki, bu dünyanın əzablarından qurtulum./

3. حرص hərs [ər. f. is.] paltarın cırılması; otlaqdan otların biçilməsi

حرص- کفانیدن و شکافتن چنانکه گارزجامه را از کوفتن سخت/چراگاه گیاهی بر جای نگذشتن.
(لغتنامه، ج .5، ص. 7768)

/hərs - deşmək, dəlik açmaq; paltaryuyanın paltarı yuyarkən bərk döyəcləyib, deşməsi; otlaqdan bütün otların biçilməsi./

/s/ foneminin qrafik nümunələrinə gəldikdə isə onlar yazılışca müxtəlif olduğu kimi işlənmə tezlikləri, distributuv aktivlikləri də müxtəlifdir.

Distribusiya bir dilçilik termini kimi rus dilində *дистрибуция* (*распределение);* ingilis və fransız dillərində d*istribution* adlanaraq – müəyyən dilin əlamətlər və ya vahidlər əhatəsinin məcmusudur. "Dilin hər hansı bir elementinin (fonem, morfem, leksem və s.) distribusiyası onun işlənə bildiyi bütün mövqe və əhatələrin məcmusu olub, adətən bu vahidin işlənmədiyi bütün mövqe və əhatələrə qarşı qoyulur."(2, 209)

Müasir fars dilində bir heca daxilində samitlərin yanaşı işlənməsi dedikdə hər şeydən əvvəl onların fonetik şəraiti və artikulyasiya yeri nəzərdə tutulur. Aşağıda ümumi fars dili üçün keçərli olan fonetik qanunauyğunluğun əsas müddəaları əksini tapmışdır:

1. Bir heca daxilində /b/, /p/, /m/ qoşa dodaq samitləri bir-biri ilə yanaşı gələ bilmir.

2. Dodaq diş samitləri /f/, /v/ ilə qoşa dodaq samitləri /b/, /p/, /m/ bir-birini izləmir.

3. Dilönü diş samitlərindən /d/, /t/, /s/, /z/, /l/, /n/, /dt/, /td/, /zt/, /tz/, /zs/, /sz/, /ts/, /sd/ və s. birləşmə şəklində gələ bilmir.

4. Dilönü yuvaq samitlərdən /r/, /c/, /ç/, /j/, /ş/ aşağıdakı birləşmələrdə bir heca daxilində təsadüf edilməyib. /rj/, /çj/, /cj/, /jş/, /jc/, /jç/, /çş/ və s.

5. Dilortası damaq samitlərindən /y/, /k/, /g/ bir heca daxilində bir-biri ilə yanaşı işlənmir.

6. Dilarxası damaq samitləri /k/, /q/, /k/, /x/ heca tərkibində bir-birini izləyə bilmir.

7. Dil dibi dilçək samiti /x/ ilə qırtlaq samiti olan /ğ/ bir heca daxilində bir-biri ilə yanaşı işlənmir.

8. Sürtünən novlu samitlərdən /s/, /ş/, /j/ bir heca tərkibində bir-birini izləyə bilməz.

9. Sonorlardan /r/ və /l/, /m/ və /n/ samitləri bir-birini izləmir və s.

/CVCC/ heca tipində - **ث ، س ، ص** - **/s/** - əsaslı bir qrup omofonlar daxilindəki son /CC/ samitlərini tədqiq edib, nəticəni aşağıdakı cədvəldə vermişik. Yuxarıdakı bəndlərdə qeyd etdiyimiz qanunauyğunluq ث، س، ص /s/ əsaslı omofonlar daxilində də açıq şəkildə əks olunmuşdur.

/CVCC/ tipli ث، س، ص /s/ əsaslı omofonlarda /CC/ - nin distrubitiv cədvəli

	/s/ ث		/s/ س		/s/ ص	
hərf-lər						
ا						
ب	ثبت،ثبر	كثب	سبت، سبر	حسب، كسب،قسب	صبر	حصب، غصب
پ						
ت		ثبت		است، سمت، شست،	اصت	صمت
ث	ثب، نثر، غثّ	رث، رمث، ليث، نكث، لغث، نغث، غثّ				
ج						
چ						
ح			سحو	سلح	صحو	صلح
خ				سرخ		صرخ
د	ثدق				صدق	
ذ						
ر	حرث	ثب، نثر،	درس حرس، سرخ، ، هرس	سقر،سحر،سهر، قسر ، نسر، سبر	حرص، درص،صرخ	صبر، صقر صهر،قصر،نصر
ز						
ژ						
س			است،حسب، حسن،شست، قسر،كسب،نسر،قسب،غسل،غسّ	حرس، درس، رمس، شمس، لمس،ليس، نكس، قمس، مغس، نقس،هرس،غسّ	حصب، حصن،شصتق صر، نصر،غصب، غصّ	حرص، درص، رمص، شمص، لمص، ليص، نكص، غمص، مغص، نغص، غصّ
ش						
ص						
ض						
ط				سمط		
ظ						
ع						
غ	غث، نغث			سلغ	مغص، نغص	
ف				سيف		صيف
ق		ثدق	ثقر، نقس		صقر	صلق، صدق

ک						
گ	نکث		نکس		نکص	
ل			سلح، سلغ	غسل	صلح، سلق	
ن				حسن		حصن
و				سحو، سهو		صحو، صهو
ه			سهر، سهو		صهر، صهو	
ی	لیث		سیف، لیس		صیف، لیص	

Cədvəldən də göründüyü ki, omofomlar daxilindəki /CC/ samit fonemləri də yuxarıda verilən prinsip və məhdudiyyətlərdən kənarda qalmamışlar, belə ki:

1. Yanaşı işlənən iki samitin biri sonor səsdir
2.Yanaşı işlənən iki samitin biri novlu sürtünən samitlərdir
3. Fars sözlərində yanaşı gələn samitlərin hər ikisi kipləşən (partlayışlı) ola bilməz
4. Fars dilinin öz sözlərində təşdidlənmə hadisəsi olmur
5. Farslarına özlərinə məxsus dörd hərfi heç bir hərf izləmir.

Beləliklə, dildə yanaşı gələ bilməyən iki samit /CC/ birləşməsində keyfiyyət və kəmiyyət dəyişiklikləri meydana çıxır. Örtülü heca örtüsüzə, örtüsüz örlüyə, açıq heca qapalıya, qapalı isə öz növbəsində açıq hecaya çevrilir. Təbii ki, bu zaman distributiv xüsusiyyətlərinə görə yanaşı gələ bilməyən fonemlər məcburən nitq axınında yanaşı işlənməli olarsa, fars dilindəki mövcud fonetik hadisə, qanun və qanunauyğunluqlara tabe olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. David Cristal, A Dictionaru of Linguisties and Phonetics, Fifth Edition, 2003, üm. səh. 508
2. Dilçilik ensiklopediyası Veysəlli Fəxrəddinin redaktorluğu ilə,1-ci cild, Mütərcim, Bakı: 2006, üm. səh. 513 səh.
3. Dilçilik ensiklopediyası,Veysəlli Fəxrəddinin redaktorluğu ilə, 2-ci cild, Mütərcim, Bakı: 2008, üm. səh. 528
4. Əli Əkbər Dehxoda. Loğatname-ye Dehxoda, çəhardəh celd (1-14), nəşr-e moəssese-ye Loqatname-ye Dehxoda, Tehran: 1345 - 1375
5. Məhəmməd Təqi Bəhar. Səbkşenasi celd – e əvvəl, enteşarat-e Əmir Kəbir, Tehran: 1382 , 467 səh.
6 . Məmmədov Ə. C., Ərəb dili. Zərdabi LTD nəşriyyatı, Bakı: 2018, üm. səh. 704
7.Məmmədova Ə.B., Fars dilində vurğu, (eksperimental tədqiqat işi), AMEA, Geologiya İnstitutunun mətbəəsi, Bakı: 2007, üm. səh. 242
8. Məmmədova Ə.B. Müasir fars dilinin səsləri (tarixı aspektdə) Azərbaycan MEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tədqiqlər,№ 3, səh. 65-77, Bakı: 2007

9. Məmmədova Əsmətxanım. Fars dilində /z/ əsaslı omofonlar, AMEA Şərqşünaslıq İnstitutu, Şərq filologiyası məsələləri toplusu, 6-cı buraxılış, səh. 186-234, Bakı: 2012
10. Moin Məhəmməd, Fərhəng-e farsi-ye Moin, şeş celdi, Tehran, 1344

АСМЕТХАНУМ МАМЕДОВА

ФОНЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И ДИСТРИБУЦИИ ОМОФОНОВ, ОБРАЗУЮЩИЕ НА ОСНОВЕ /S/ В ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

Одной из особенности персидского языка изпользуещего арабскую графику является наличие данным языке омофонов, которые образуются по графическому принципу. Исследования показывают, что в словарном составе языков, алфавит которых построен по фонетическому принципу, омофоны представленный очень мало количестве. Персидский язык блогадаря арабскому алфавиту, который построен не на фонетической основе, очень богат омофонами.

Данной статье речь идет об особенностях произношения 3-х букв ث، ص، س выражающих в звук /s/. Как известно, все эти три буквы в персидском языке произносятся посредством единой фонемы /s/. В результате этого, вне предложения или контекста представляется, сложным определить с каким из трех букв пишется отдельно взятое слово.

Кроме этого в данной статье рассматриваются принципы распределение согласных фонем в односложных словах тира слога /CVCC/ (звука сочетания /CC/) современного персидского языка. Дистрибуция – совокупность всех окружений, в которых может встречаться данная языковая единица, противопоставляемых всем тем окружениям, в которых она встречаться не может, т.е. место, порядок, сочетаемость и т.п. свойства ее употребления в плане расположения отдельных частей высказывания относительно друг друга.

Ключевые слова: омофоны, фонетика, дистрибуция, согласный, Персидский язык

MAMEDOVA ASMATKHANUM

THE PHONETIC AND DISTRIBUTION CHARACTERISTICES ON /S/ GROUNDS HOMOPHONES IN THE PERSIAN LANGUAGES

SUMMARY

One of main problems distinguishing the Persian using from the Arabian alphabet homophones arising according to drawing being in this language. Investigations show that homophones almost, less quantity in the vocabulary structure of the languages having the alphabet beinges based on phonetic principles. The

language homophones are rich depending on the feature of other phonetic fundamental Arab drawing used Persian.

The article investigates /s/ having to three qraphic examples in the Persian language letters ث// س //ص /s/ phoneme in this article is been pronunciation. Sentence and context it if ises immossible to define write with which (s) on the any word and is difficult therefore.

Simultaneouslu, at the same time this article deals distribution in Persian languages. Distribution a general term used in linguistics to refer to the total set of linguistic contexts, or environments in which a unit can occur. Every linguistic unit it said has a characteristic distribution. A distributional analysis would plot the places in larger linguistic units where smaller units occur, such as the distribution of phonemes within a /CVCC/ type (/CC/ consonant-combination) syllable of word in Persian language.

Key words: homophones, phonetics, distribution, consonanat, Persian languages

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 31.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent L.Mahmudova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SƏİDƏ ABBASOVA
Dosent,f.ü.f.d.
Bakı Dövlət Universiteti

DANIŞIQ, ÜNSİYYƏT VƏ KOMMUNİKASİYA

Acar sözlər:kommunikasiya, dil, danışıq, proses, ünsiyyət, informasiya, nitq, münasibət, əlaqə, insan

Ключевые слова: коммуникация, язык, разговор, процесс, общение, информация, речь, отношение, человек, связь.

Keywords: communication, language, conversation, process, association, information, attitude, human, speech, connection.

Hər bir xalqın yaratdıgı maddi və mənəvi sərvətlər o xalqın milli mədəniyyəti sayılır. Milli mədəniyyətdə hər bir xalqin özünəməxsus təfəkkür tərzi, ,mənəvi dəyərləri,özünü və həyatı dərk etmə-anlamasi,bədii-estetik duyumu,dünyagörüşü öz əksini tapır. Bu silsilədə dilin özünəməxsus yeri və rolu vardır.Dil-mədəni,əxlaqi,dini,estetik normaların saxlanması və gələcək nəsillərə ötürülməsində aparıcı və əsas vasitədir.

Azərbaycan dili özünün səlisliyi ilə elə bir səviyyədədir ki,bu dilin daşıyıcıları ondan faydalanmaq vərdişlərinə yiyələnməli,dilimizin,mədəniyyətimizin qoruyucusu və yaradicisi olmalıdırlar. Öz dilini mükəmməl bilməyəni,onun incəliklərini dərindən mənimsəməyəni yüksək mədəniyyətli adam hesab etmirlər. [1. s 9]

Öz dilini yaxşı bilməyən,onun inkişafina,yayılmasına,daha da kamilləşməsinə calışmayan xalq isə mədəni millətlər arasında ola bilməz.Hər bir xalq sayı ilə deyil,yaratdigi maddi və mənəvi sərvətlərin kəmiyyət və keyfiyyətinə görə tanınır.

Dil anlaşma,fikir mübadiləsi aparma,təsir göstərmə vasitəsidir.Nitq isə dilin şıfahi və ya yazılı formada işlədilməsidir.Nitq dil üzərində qurulur.Dilin əsas vəzifələrindən biri,bəlkə də birincisi bizi əhatə edən cisim və hadisələrin adlarını bildirməsidir.Cism və adları sözlər şəklində təzahür tapır ki,onların iştirakı olmadan fikir formalaşdırmaq,cümlə qurmaq,yəni nitqə gəlmək mümkün deyil.

Dilin əsas vəzifəıərindən biri də məhz insanlar arasinda əlaqə yaratması, cəmiyyətdə ünsiyyət vasitəsi olmasıdır.

Dilin sonuncu vəzifəsi isə fikir ifadə etməsidir.İnsanin təfəkkür fəaliyyəti ilə baglı olan dil ona öz düşüncələrini,fikir,arzu və istəklərini bildirmək ücün vasitədir.

Dili olmayan xalqin varlıgından,onun qurdugu cəmiyyətdən,dövlət quruluşundan xəbər tutmaq olmaz. Dil vasitəsi ilə ünsiyyət,xüsusi şəkildə nizamlanmış səs kompleksini tələffüz etməkdən ibarətdir.(M.Adilov).

Səs kompleksləri dedikdə isə dil vahidləri,yəni,sözlər nəzərdə tutulur.Təbii ki,ünsiyyət məqsədi ilə sözlər nitqdə öz mənalarına görə secilib daxil edilir və yalniz

bundan sonra kommunikativ tələb ödənmiş olur.İnsan düşunəndə də,danishanda da dil vahidlərinə müraciət edir,informasiya mübadiləsi aparır. [2. s 91]

Odur ki,dil ən başlıca kommunikativ vasitə olaraq qalır.Digər vasitələr yalniz köməkci vasitələr kimi nitqin zənginləşməsinə xidmət edirlər.

Alimlər müəyyənləşdirmişlər ki,insanin vaxtinin 70%-ni kommunikasiya (ünsiyyət) təşkil edir.Ünsiyyət yalniz dil vasitəsi ilə deyil,qeyri-verbal vasitələrlə də gercəkləşə bilir.Bu zaman insanlar məna problemi ilə üzləşir və onu həll etməyə calışırlar.Danışmaq,dinləmək,yazmaq və oxumaq yəqin ki, insanların birgə fəaliyyətini təmin edən və onlara böyük bir məlumat ehtiyatı toplamaga və ötürməyə imkan verən ən vacib bacarıqlardır.

Kommunikasiya fikir və məlumatların ikitərəfli mübadilə prosesi olaraq qarşılıqlı anlaşmaya gətirib cıxarır.

Həqiqətən, “kommunikasiya” termini latın sözü olub, “ümumi” və ya “hamı ilə paylaşılan” mənalarını bildlrir.Qarşılıqlı anlaşma əldə olunmadısa,deməli, kommunikasiya baş verməyib.Kommunikasiyanin ugurlu olmasina əmin olmaq ücün əks əlaqə olmalıdır.

Inkarolunmaz həqiqət budur ki,yaşadıgımiz kommunikasiya əsrində danışıqlar insan həyatının,beynəlxalq ünsiyyətin,ümumiyyətlə insan fəaliyyətinin bütün sferalarini əhatə edir.Bu zaman danışıq yardımcı vasitə yox,insanin konkret fəaliyyətindən asılı olaraq formalaşan məqsədyönlü və süurlu prosesdir. [3. S 17]

Danışıqlar insan fəaliyyətinin təməlində dayanan və süurlu fəaliyyət sisteminin tərkib elementlərindən biridir.Hər hansi bir ziddiyyətli problemi aradan qaldırmaq,xoşməramlı əlaqələr qurmaq,mövcud əlaqəni daha da inkişaf etdirmək məqsədi ilə tərəflərdən birinin və ya hər ikisinin göstərdiyi cəhd ,ünsiyyət formasindan asili olmayaraq danişiqlar kimi təsəvvür olunur.

Danişiq,tərəflərin maraqlari üzərində, müxtəlif maraqlara malik subyektlər arasında aparılan özünəməxsus qaydalar cərcivəsində bash tutan nizamlanmış prosesdir.

Bu prosesin əsas elementi ünsiyyətdir.Ünsiyyətin hamı tərəfindən eyni dərəcədə qəbul olunmuş ümumi tərifi yoxdur.Sosial psixologiyada ünsiyyətə müxtəlif təriflər verilmişdir.Onlardan biri belədir ki,iki və daha cox adamin münasibətləri aydinlaşdirmaq və ümumi nəticə əldə etmək ücün öz səylərini əlaqələndirməyə və səylərini birləşdirməyə yönəldilmiş qarşılıqlı təsirinə ünsiyyət deyilir.Ünsiyyət tələbati sosial tələbatdir,insanin tələbatlari icərisində xüsusi yer tutur.Məsələn,körpənin hər bir tələbatı inkişaf prosesində onun ücün başqa adama, insanla təmasa,onunla ünsiyyət tələbatına cevrilir.Ünsiyyət tələbatı sonraki yaş dövrlərində də uşaq şəxsiyyətinin inkişafinda xüsusi rol oynayir.Yeniyetmə ictimai-əxlaqi münasibət normalarini ünsiyyət prosesində mənimsəyir.Ünsiyyətin funksiyaları coxsaylıdır.Məsələn,insanlarin birgə fəaliyyətinin təşkili və ya ümumi nəticə əldə etmək ücün səyləri əlaqələndirmək və ya, şəxsiyyətarası münasibətlərin

formalaşmasi və inkişafi,yəni münasibətləri aydınlaşdırmaq məqsədilə qarşılıqlı əlaqə.

Ünsiyyət müxtəlif vasitələrlə həyata kecirilir.Onlar arasında nitq (mübahisə,polemika,sual,replika vəs.) xüsusi yer tutur.Ünsiyyətin ekspressiv mimik vasitələri də mövcuddur.Məsələn, təbəssüm,baxiş.mimika,əl,qol hərəkətləri və s.

Ünsiyyət prosesində insanlar yalnız gərəkli informasiya ehtiyaclarını ödəməklə kifayətlənmir.Eyni zamanda duygu və düşüncələrini realizə edirlər.Əslində sirf fərdi fəaliyyət kimi başa düşülən ünsiyyət toplumdaxili qarşılıqlı anlaşmaya şərait yaradan yeganə şüurlu və məqsədyönlü fəaliyyətdir.Ünsiyyət insanin yaşam tərzi olmaqla yanaşı,həm də həyati ehtiyaclarından biridir.Elmi ədəbiyyatda kommunikasiya, danışıqlar,mubahisə,müzakirə kimi proseslər arasinda ortaq cəhət onların hamısının birbaşa ünsiyyət aktı olması ilə izah oluna bilər [4. S 8]

Ancaq bunlar arasinda fərqi acıqlamaq xeyli cətindir.Şərti olaraq razılaşa bilərik ki, danışıqlar ünsiyyətin və kommunikasiyanin bir formasıdır.

Bütün formalarda mövcud olan danışıqların əsasında dayanan ünsiyyət prosesi məqsədli birgə fəaliyyətə qatılmaqla ehtiyacların ödənməsi və bu zaman insanlar arasında əlaqə qurulması, əlaqələrin inkişaf etdirilməsi,informasiya mübadiləsi aparılması, növbəti qarşılıqlı fəaliyyət strategiyasının müəyyənləşdirilməsi,digər şəxslərin fikrini duymaq və anlamaq prosesidir.

Unutmamalıyıq ki,digər bütün vasitələr danışıqların yardımcı elementləridir. Cünki,dil (nitq) olmadan danışıqdan söz aca bilmərik.

Nobel mükafatı laureatı Lui De Brayl yazırdi:”Bəşəri kəşfləri də,oldə oıunan biıgiləri də riyazi düsturlarla ifadə etmək mümkündür.Lakin bütün bunları inkişaf etdirmək,nəticələrdən faydalanmaq ücün ilk baxışdan cox adi təsir bagışlayan ədəbi dil lazımdır.Adi görünməyinə baxmayaraq dilin dəqiqliyi düsturlarin dəqiqliyindən qat-qat güclüdür.

Kommunikasiya zamanı insanlar arasında qarşılıqlı anlaşma baş tutur. Ünsüy-yətin bir forması olan kommunikasiya termini daha cox istifadə olunur.

Psixoloqlar L.S.Viqotskiy və A.A.Leontyevaya görə kommunikasiya obyekt və subyekt arasnda informasiya mübadiləsini nəzərdə tutur.

Biz şərti olaraq kommunikasiya və ünsiyyəti eyniləşdirsək, o zaman onlar arasinda meydana çıxan bu funksiyalara diqqət cəkməliyik:

a) Ünsiyyət həm praktik, həm də mənəvi bir proses kimi nəzərdə tutulursa, kommunikasiya daha cox informasiya ötürülməsinə xidmət edir.

b) Ünsiyyət subyeklər arasinda dialoq şəklində qarşılıqlı təmas formasıdır.Kommunikasiya isə bir subyektin digər subyektə(və ya subyektlərə) birtərəfli münasibətidir, yəni monoloqdur.

Haqqinda fikir formalaşdırmaga çalışdıgımız kommunikasiya və ünsiyyət terminlərinin yaxın anlamda olması inkarolunmaz faktdır. Bunlarin hec birinə daha cox üstünlük verilə bilməz.

Danışıqlar cox müxtəlif formalı (müzakirə,mübahisə,polemika vəs.) interaksiyadir və ünsiyyət sual-cavab, yəni qarşı tərəfin reaksiyasini tələb edir.

Ünsiyyət,istər müzakirə (diskusiya), istərsə də mübahisə zamanı tərəflər yüksək dərəcədə intizamlı davranışla, bir-birinə qarşılıqlı hörmətlə hadisələrin məcradan cıxmamasına nəzarət edirlər.Ortaq nəticənin əldə olunması konstruktiv müzakirə nəticəsində mümkün oldugundan ünsiyyət aktının iştirakcıları müzakirə olunan hər bir məsələ ətrafinda ilk öncə dərin düşünməlidirlər.Ən azi ona görə ki, "birisi ilə mübahisə edəndə calışmaq lazımdır ki, sözlər ipək kimi yumşaq, dəlillər isə möhkəm olsun.Rəqibi susdurmaq yox, inandırmaq daha faydalidir" (İngilis publisisti Corc Vilks).

Əgər biz müzakirəni "disskusiya" kimi qəbul ediriksə, onda mübahisə "polemika" kimi qiymətləndirilə bilər.Bu zaman tərəflərin problemə münasibəti ziddiyyətli ola bilər.

Xatırladaq ki, ünsiyyət prosesində bəzən hec nəyə məhəl qoymadan qarşı tərəfi öz iradəsinə tabe etmək cəhdində olanlar da var.Xüsusilə status məsələsi bu vəziyyətin ortaya cıxmasına səbəb olur.Təbii ki, nitq mədəniyyəti və etiket daxilində bu vəziyyətdən cixmaq mümkündür.Əks halda Mişel Montenin dediyi "Nadan adamlarla səmimi mübahisə etmək mümkün deyildir" sözləri öz təsdiqini tapır.

Ünsiyyət zamanı mübahisə edərkən hər kəs bilməlidir ki, yalnız özünə məlum olan problem ətrafinda mübahisəyə qatılmalıdır. Özünün bilmədiyini başqasına sübut etməyə cəhd göstərmək dogru deyiidir.

Ünsiyyətin baş tutması məqsədin əıdə olunacagına əminlik yaratsa da, danışan və dinləyənin cəhdləri axıracan eyni məcraya yönəlməlidir.Biz ideal formada iki şəxs arasında ünsiyyət prosesini nəzərdə tuturuq. Real həyatda isə coxtərəfli ünsiyyət məqamları daha aparıcıdır. Təbii ki, belə olduqda qarşılıqlı anlaşma xeyli cətinləşir.Bu isə mövqelərin carpazlaşması deməkdir, yəni artıq mübahisədir.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, mübahisəyə qatılan tərəflər hec də özləri hiss etmədən bir-biri ilə fikir mübadiləsi edir, düşüncələrini bölüşür, yeni ideyalar irəli sürür və nəticədə öz maraqlarını ön plana cıxarmaga calışırlar.Qarşı tərəf də öz mövqelərini əldən verməmək cəhdi ilə mübahisəni davam etdirir. Lakin sonsuz mübahisə etmək mümkün deyil və bu gec-tez anlaşma ilə nəticələnməlidir. Bunun ücün də danışan tərəflərin qarşılıqlı kompromisə, yəni güzəştə getmələri gərəkdir.

Ünsiyyətin özünəməxsus ardıcıllıgı var.Realda bu ardıcıllıq birbaşa nitq funksiyalarının ardıcıllıgıdır. Birinci mərhələdə insanlar bir-biri ilə informasiya mübadiləsi aparir (nitqin informativ funksiyası)., ikinci mərhələdə qarşılıqlı fəaliyyət nümayiş etdirirlər (nitqin kommunikativ funksiyası).,ücüncü mərhələdə isə insanın insanı dərk etməsi prosesi (nitqin dərketmə funksiyası) baş verir. Mübahisə (polemika) isə danışan şəxslərin müzakirə olunan mövzuya biganə olmamalarının əsas göstəricisidir.

İnsanlar arasında ünsiyyət daim inkişafda olan, zaman kecdikcə zənginləşən və əslində dəyişməz qalan bir anlayışdır. İnsanların gündəlik həyatda yaşadıgı

məqamlara adekvat münasibəti daha cox kommunikativ davranışında özünü göstərir. Ünsiyyətin ceşidli formalari məqsədyönlü fəaliyyət prosesi kimi bilavasitə informasiya mübadiləsi aparılmasına xidmət edir.

Ünsiyyət zamanı yaradıcılıq texnologiyası bir cox hallarda nitq üslubiyyati anlayışı ilə də tutuşdurulur. Həm yazılı, həm də şifahi nitqin özünəməxsus kompozisiyası və üslubu vardır. Bədii təxəyyülün genişliyi yaradici insanların misilsiz sənət nümunələri yaratmasına imkan verirsə, danışıq zamanı bu imkanlar bir qədər məhdudlaşir. Bu zaman öz fikirlərini müsahibinə sistemli və məntiqli bir şəkildə, ardıcıllıqla catdırmaq, nitqin predmetinə daxil olan hər bir problemin mahiyyətini duymaq, nəticəni proqnozlaşdırmaq bacarığı, məqamı dəyərləndirmək, verbal və qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrindən bəhrələnməklə təsir göstərmək xüsusiyyətləri, nitq mədəniyyəti, etiket qaydaları və ünsiyyət texnologiyasını dərindən bilmək gərəkdir. [5. S 550]

Məşhur alman psixoloqu və dilcisi Qottlob Freqe öz məqalələrinin birində yazırdı: “Mineroloqla müqayisədə mənim vəziyyətim xeyli cətindir. Onun imkanı var ki, dag kristalını söhbətdaşina göstərə bilsin. Mən isə fikri dinləyicinin ovcuna qoyub deyə bilmərəm ki, alın onu yaxşı-yaxşı nəzərdən kecirin. Mənim gücüm ona catır ki, özlüyündə duyulmayan fikri duyulan dil qabıgında dinləyiciyə təqdim edim.

Həqiqətən də fikri catdırmaq problemi, hətta bunun ücün tələb olunan işarələr sistemi(dil) mövcud olduqda da, xeyli cətindir.

Yaşadıgımız Yer planetində mövcud olan dövlətlərdə cox müxtəlif xalqlar (millətlər) yaşayır. Milli müxtəliflik şəraitində danışıqların təbiətini az da olsa öyrənmək arzusunda olan tədqiqatcılar hələ ki, bu istiqamətdə dəqiq nəticəyə gələ bilməyiblər. Sadəcə olaraq hər kəs “milli danışıq üslubu” anlayışının milli mədəniyyət, milli xarakter, milli dəyərlər, düşüncə özəllikləri, dərketmə, davranış tərzi, qarşı tərəfin fikrinə reaksiya, qeyri-verbal ünsiyyət elementlərinə münasibət toplusundan formalaşdıgını qəbul edirlər.

Danışıqların aparılmasında milli üslub problemi və insan tiplərinin bu prosesdə rolu birbaşa psixoloji əhəmiyyətlidir. Cünki danışıqların özü də mədəniyyətdir.

Danışıq və ünsiyyət prosesinin prosesinin cox vacib tərəflərindən biri də dinləmə mədəniyyətidir. Plutarx yazirdi: “Dinləməyi öyrənsən, hətta ən pis danışıqdan da faydalana bilərsən”. Ünsiyyət ən azı iki tərəfin arasında məqamın tələbinə uygun qurulan məqsədyönıü informasiya mübadiləsidir və insanın fəaliyyət formalarindan biridir. Əhəmiyyətinə vardıgımız hər bir səs, yəni danışıq bizim ücün informasiya mənbəyi rolunda cıxış edirsə, bu artıq dinləməyə sövq edir.

Dinləmədə həmcinin tərəflərin bir-birinə olan münasibəti, yəni həmfikirliliyi, daxili rəgbət və ya ikrah hissi və s. Öz əksini tapir. Elm sübut etmişdir ki, insanların ünsiyyətinin dörddə ücü danışmagın və dinləməyin payına düşür.

Məşhur filosof Leybnis yazırdı: “Mən lap qatı düşmənimi də dinləməyə hazıram,təki ondan nəsə öyrənə bilim.”

Dinləmə problemi əslində qarşılıqlı anlaşmanın problemlərinin start nöqtəsində durur. Etiket qaydaları ünsiyyət prosesində qeyri-verbal vasitələrdən istifadə olunmasına cox dəqiqliklə yanaşmagı tələb edir. Onu da qeyd etməliyik ki, ünsiyyət prosesində hər hansı formada ideal dinləmə qeyri-mümkündür. Ən azı ona görə ki, danışıqların (ünsiyyətin) iştirakçıları müxtəlif subyektlər kimi bir sıra fərdi keyfiyyətləri ilə (temperament, intellektual səviyyə, psixoloji durum, vərdişlər, yaş, cins və s.) səciyyələnirlər.

Ünsiyyət zamanı danışanın ali məqsədi odur ki, dinləyici onu istədiyi kimi, düzgün başa düşsün. Əlbəttə dinləyici də öz növbəsində ona ünvanlanan məlumatın düzgün başa düşüldüyünə əmin olmalıdır və bunu yoxlamalıdır.

Bəzən elə olur ki, dinləyicinin günahı üzündən söhbət tam başqa məcraya yönəlir. Bu isə qarşılıqlı anlaşmanın alınmadıgı, məqsədin yarımcıq qalması deməkdir.

Danışıq zamanı verbal və qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrindən, əsasən də jestlərdən istifadə daha cox diqqəti cəkir.Qaşların çatılması, yanagın qızarması, çiyinlərin sıxılması və digər əl,qol, bədən hərəkətləri, duruş (poza) və s. Danışanın dinləyiciyə sözlərsiz demək istədiklərini və istəmədiklərini, daxili gərginliyini, hiss və həyəcanını çatdırmaga qadirdir.

Qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri öz müsbət rolunu yalnız bacarıqla istifadə olunduqda oynaya bilər. Ən adi ugursuz bir jest qarşılıqlı anlaşmaya sərf olunan zəhmətin üstündən xətt cəkə bilər. Razılaşmalıyıq ki, müxtəlif məqamlarda jestlər və mimika sözləri təmamilə əvəz edə bilər.

Qeyd edək ki, jestlər coxmənalılıga meyllidirlər.Məhz bunun nəticəsidir ki,ünsiyyətə qatılan tərəflər bəzən bu incəliklərdən öz məqsədləri ücün bəhrələnirlər.

Danışıqlar insanlar tərəfindən aparilan proses oldugundan qeyri-verbal ünsiyyət elementlərinin yeri və rolu haqqında məlumatlı olmaq zəruridir. İnsan bədəninin bütün orqanlarının ayrı-ayrılıqda və yaxud kompleks şəkildə hərəkətləri bu və ya digər dərəcədə informasiya mənbəyi kimi baxıla bilər.

Fransız psixoloqu Fransua Syulje yazır ki,ünsiyyət prosesində informasiyanın 7%-i sözlərin, 38%-i isə müxtəlif səslərin,səs tonunun ,intonasiyanın payına düşür.Digər qeyri-verbal vasitələr,mimika və jestlər isə 55% informasiya payına malikdir.Ünsiyyət zamanı biz yalnız danışmırıq, eyni zamanda tərəf müqabilimizi hiss edirik, onun baxışlarına, mimik cizgilərinə rəgmən daxili hiss və duygularını götür qoy edirik.

Piter Drukerin qeyd etdiyi kimi :"Ünsiyyətdə ən vacib məqam dillə deyilməyəni eşitməkdir."

Danışıq, ünsiyyət və kommunikasiya vərdişlərinin öyrənilməsini aktuallaşdıran əsas amillər sırasında yaşadıgımız dövrün,sözün əsl mənasında "danışıqlar əsri" kimi qəbul edilməsidir. Etiraf etməliyik ki, bu səbəbdən hər birimiz "danışan adam" (homo loquens) dövrünün insanlarıyıq. Eımi texniki tərəqqi, güclü informasiya sistemləri, yeni və müasir texnologiyalar da, cox təəssüf ki, insanları danışmaq

problemindən xilas etməkdə acizdir. Hər birimizə ilahidən verilən danışmaq qabiliyyəti ən etibarlı vasitə kimi həyatın bütün dolanbaclarında bizi müşaiyət edir və insanlıq zirvəsinə ucaldır. Danışıq insan fəaliyyətinin bütün sferalarini əhatə edir. Bu zaman danışıq yardımcı vasitə yox, insanın konkret fəaliyyətindən asılı olaraq formalaşan məqsədyönlü və şüurlu prosesdir. Bu prosesdə insanın nitq mədəniyyəti mühüm rol oynayır.İnsanın nitqinə əsasən onun mənəvi və intellektual inkişaf səviyyəsi, daxili mədəniyyəti haqqında fikir söyləmək mümkündür.

Nitq mədəniyyəti – düzgün danışmaq, həmcinin söz və ifadələrdən ünsiyyət vəziyyəti və məqsədlərinə uygun istifadə etmək bacarıgıdır. [6. S 10]

Bundan başqa nitq mədəniyyəti həm ünsiyyət vasitəsi olaraq dilə və onun normalarına əsaslanır, həm də dilin möhtəşəmliyini və gözəlliyini yaradır.

Bu baxımdan nitq mədəniyyəti fıkır,düşüncə mədəniyyəti, kommunikasiya bacarıgı və xalqın mədəni səviyyəsinin göstəricisi kimi cıxış edir.

Nitq ən universal kommunikasiya vasitəsidir.Cünki onun köməyi ilə məlumat ötürüldüyü zaman xəbərin mənası ən az şəkildə itir. O bir dil vasitəsi ilə formalaşan və formalaşdırılan düşüncənin (iradənin,hisslərin ifadəsi) verilməsi və ya alınmasının aktiv,məqsədyönlü bir prosesi kimi müəyyən edilə bilən nitq fəaliyyətində həyata kecirilir.

Nitq kommunikasiyası – məlumatın dil vasitəsilə ötürülməsi və qavranılmasını özündə ehtiva edən bir fəaliyyətdir.

Nitq kommunikasiyası şifahi və yazılı nitq,oxu və dinləmə yolu ilə həyata kecirilir.Şifahi və yazılı nitq mətnin istehsalında (məlumatın ötürülməsi prosesi), dinləmə və oxu isə- mətnin və daşıdıgı informasiyanın qavranılmasında iştirak edir.

Nitq fəaliyyətinin bu növləri nitq kommunikasiyasının əsasını təşkil edir.Onun effektliyi və uguru insanın bu növ nitq fəaliyyətinin vərdişıərinə nə dərəcədə yiyələnməsindən asılıdır.

Kommunikasiya prosesində nitq fəaliyyəti müxtəlif formalarda təqdim olunur.

İndiki zamanda düşüncələrini aydın və qrammatik cəhətdən düzgün şəkildə ifadə etmək,mövqeyini əsaslandırmaq,dinləyiciyə təsir etmək,onu inandırmaq və kommunikasiyaya cəlb etmək bacarıgı hec də az əhəmiyyət kəsb etmir [7. S 56]

Dildə səlisliyi özündə cəmləşdirən nitq ünsiyyəti bir sıra peşə nümayəndələrinin :iş adamları, siyasətcilər,hüquqşünaslar,jurnalistlər, müəllimlər və s-nin peşə yararlıgını xarakterizə edir.Napaleon demişdir: “Danışa bilməyən,danışıq qabiliyyəti olmayan insan özünə karyera qura bilməz.”

Ünsiyyət prosesində dinləyici informasiyanı sadəcə qəbul etməməli,o, mimikası,jesti, replikaları və s. ilə də müsahibinə həmrəy oldugunu və ya olmadıgını, etirazını danışana anlatmalıdır. Bu cür əks-əlaqə nitqin təsirini duymaq,lazım gələrsə onun istiqamətini dəyişmək, söhbəti qısaltmaq və ya genişləndirmək və sairədə danışana kömək edir.

Müsahibin nitqi sona kimi səbrlə, təmkinlə dinlənilməlidir.Ona bəzi hallarda müdaxilə edilə bilər: danışan bəhs etdiyi mövzudan uzaqlaşdıqda, məlum olan əşya

və ya hadisə barədə danışıldıqda, bəhs olunan məsələ ilə baglı dolaşıqlıga yol verildiyində, müsahibin nitqini qüvvətləndirmək və ya fikrini təsdiq ya da təqdir etməyə ehtiyac duyulduqda, hər hansı bir məsələ barədə uzun-uzadı danışıldıqda.

Müsahibin nitqinə müdaxilə bütün hallarda hörmət və nəzakət çərçivəsindən kənara çıxmamalıdır.Dinləmə zamanı üz-gözünü turşutmaq, narazı halda başını yelləmək və s. Danışanı çaşdıra,fikrini yayındıra bilər.Danışanın nitqi bunun ücün əlverişli məqamlarda ,yəni fasilə vaxtı kəsilə bilər.

Ə D Ə B İ Y Y A T S İ Y A H I S I

1. Abbasova S,Seyidova S.,Məmmədova N.,Cavadov Ə. "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti", Bakı 2017 . 232 səh. [1.s 9], [2.s 91], [6.s 10], [7.s 56]
2. Cəfərov V. "Danışıqların aparılması texnologiyası" Baki 2018. 184 səh. [3.s 17]
3. Məmmədov K.,Tagıyeva T., Abasova S. "İşgüzar yazışmalar və etiket" Baki 2019. 121 səh.[4.s 8]
4. Babayev A. "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" Bakı 2013. 572 səh. [5.s 550]
5. Abdullayev A. "Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında" Bakı 1965. 146 səh.
6. Cəfərov V. "Diplomatik etiket və nitq mədəniyyəti" Bakı 2016. 178 səh.
7. Hacıyeva İ. "Nitq mədəniyyəti" Bakı 2011. 289 səh.
8. Mərdanova S., Abbasova S. "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" (dərs vəsaiti) Bakı 2016. 291 səh.
9. Seyidova S. "Nitq mədəniyyəti" Bakı 2019. 235 səh.
10. Şiriyev F. "Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika" Bakı 2014. 340 səh.

Dos.S.V.ABBASOVA

X Ü L A S Ə
DANIŞIQ, ÜNSİYYƏT VƏ KOMMUNİKASİYA

Məqalədə dil,nitq, danışıq, ünsiyyət və kommunikasiya məsələləri, Onların arasında olan əlaqə araşdırılmışdır. Aydındır ki,dil anlaşma,fikir mübadiləsi aparma,təsir göstərmə vasitəsidir. Nitq isə dilin şifahi və yaxud yazılı formada işlədilməsidir.Dilin əsas vəzifələrindən biri məhz insanlar arasinda əlaqə yaratması, cəmiyyətdə ünsiyyət vasitəsi olmasıdır. Ünsiyyət yalnız dil vasitəsi ilə deyil, qeyri-verbal vasitələrlə də gercəkləşə bilər. Danışıq,ünsiyyət insanların birgə fəaliyyətini təmin edir.Həmcinin məlumat torlamaq və onu ötürmək imkanı verən vacib şərtlərdəndir. Kommunikasiya fikir və məlumatlarin ikitərəfli mübadilə prosesi olaraq qarşılıqlı anlaşmaya gətirib cıxarır.Yaşadıgımız kommunikasiya dövründə danışıqlar insan həyatının bütün sferalarını əhatə edir. Danışıq- tərəflərin maraqları üzərində baş tutan prosesdir.Bu prosesin əsas elementi ünsiyyətdir.Ünsiyyətin həyata kecirilməsində əsas vasitə nitqdir.Nitq ən universal kommunikasiya vasitəsidir. Nitq

kommunikaiyası şifahi və yazılı nitq, oxu və dinləmə yolu ilə həyata kecirilir. Ünsiyyətin effektliyi insanın nitq fəaliyyəti vərdişlərinə nə dərəcədə yiyələnməsindən asılıdır. Ünsiyyət prosesində dinləyici mimikası,jestləri, replikaları və s. İlə müsahibinə həmrəy oldugunu və ya etirazını bildirməlidir. Bu cür əks-əlaqə nitqin təsirini artırır.Ünsiyyət zamanı müsahibin nitqi sona qədər dinlənilməlidir.

Ümumiyyətlə, kommunikasiya,danışıqlar, mübahisə, müzakirə kimi proseslər arasında əsas ortaq cəhət onların hamısının ünsiyyət aktı olmasidir.

Məqalədə bu sahələr ətraflı tədqiq olunmuşdur.

Дос. С.В.АББАСОВА

РАЗГОВОР, ОБЩЕНИЕ И КОММУНИКАЦИЯ
РЕЗЮМЕ

В статье изучаются проблемы языка, речи, общения и основные связи между ними. Ясно, что язык является средством понимания, обмена идеями и влияния. А речь является использованием языка в устной и письменной форме. Главная функция языка это создать связь между людьми и быть средством коммуникации. Коммуникация может осуществляться не только языковыми, но и невербальными способами. Разговор и общение обеспечивает взаимную деятельность людей. Также даёт возможность собирать и передать информацию. Коммуникация является двусторонним обменом сведений и приводит к взаимному согласию сторон . В эпоху общения, в котором мы живём коммуникация охватывает все стороны человеческой жизни. Разговор это процесс который осуществляется по особым правилам. Главным элементом этого процесса является общение. Речь-главный инструмент реализации общения в жизни. Речь самый универсальный способ коммуникации. Коммуникационная речь производится устном, письменном виде, путём чтения или слушания. Эффективность общения зависит от осваивания человека речевых навыков. Во время общения слушатель должен мимикаами, жестами и репликами предъявит своё согласие или же возражения собеседнику. Такая реакция дополняет эффект речи. Во время общения речь собеседника должна слушаться до конца. Основной и общий аспект между коммуникацией, разговором и обсуждением, это то что, они все являются актом общения. В статье было подробно объяснено все эти аспекты.

Dos.S.V.ABBASOVA

CONVERSATION, COMMUNICATION AND COMMUNICATION

SUMMARY

Conversation communication and communication. The article examines the problems of language, speech, communication and the main connections between them. It is clear that language is a means of understanding, exchange of ideas and influence, while speech is the use of language spoken and written. The main function of language is to create a connection between people and be a means of communication. Communication can be carried out not only in linguistic, but also non-verbal ways. Conversation and communication ensures mutual activity of people. It also makes it possible to collect and transmit information. Communication is a two-way exchange of information and leads to mutual agreement of the parties. In the era of communication in which we live, communication covers all aspects of human life. Conversation is a process that follows special rules. The main element of this process is communication. Speech is the main tool for realizing communication in life. Speech is the most versatile way of communication. Communication speech is made orally, in writing, by reading or listening. The effectiveness of communication depends on the person's mastering of speech skills. During communication, the listener must, by means of facial expressions, gestures and remarks, show his consent or objections to the interlocutor. This reaction complements the effect of speech. During communication, the speech of the interlocutor must be obeyed to the end. The main and common aspect between communication, conversation and discussion is that they are an act of communication. All these aspects were explained in detail in the article.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: Dosent Sultan Seyidova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

CƏFƏROVA NABAT BEYDULLA QIZI
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Univetsiteti
Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent
Cafarova_nabat@mail.ru

DİL QAYDALARININ TƏDRİSİ TƏCRÜBƏSİNDƏN

XÜLASƏ

Məqalə dil qaydalarının qrammatik-leksik təsnifi və inteqrativ tədrisinə həsr edilmişdir. Məqalədə göstərilir ki, dil qaydaların tədrisində lüğət üzrə aparılan işlərin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Dil qaydası kimi, Azərbaycan dilinin morfologiyası geniş məzmuna malikdir. Morfologiya bəhsi fonetika və sintaksislə, şagirdlərin şifahi və yazılı nitqlərinin inkişafı, onların lüğət ehtiyatı, dilimizin orfoqrafik xüsusiyyətləri ilə sıx əlaqədardır olan dil şöbəsidir. Morfologiyaya dair dil qaydalarının leksika ilə inteqrativ tədrisi ilk növbədə nitqdə sözün anlaşılmasını dəqiqləşdirir, lüğət ehtiyatını zənginləəşdirir. Lüğətin zənginliyi dilin zənginliyi üçün çox mühüm amildir. Odur ki, şagirdlərin təlim nəticələrinin yüksəldilməsinə nail olmaq üçün müvafiq strategiyalar, fəal təlim metod və üsullardan istifadə etməklə nitq hissələrinin qrammatik-leksik təsnifi və inteqrativ tədrisinin təşkilinə nail olmaq lazımdır.

Açar sözlər: morfologiya, leksika, söz yaradıcılığı, inteqrasiya, tədris

Söz dərketmənin əsas mənbəyidir. Hər hansı söz bilavasitə varlıqla bağlı olub, ətraf aləmdəki əşyanın, hadisənin, prosesin, keyfiyyət və hərəkətin adlandırılmasına xidmət edir. İnsanın söz ehtiyatı nə qədər çoxdursa, biliyi də o qədər hərtərəfli və dərin olur [6, s. 4].

Uşaqlarda sözün qrammatik formasına münasibətin nə vaxtdan yaranması, sözün əşyavi mənasına münasibətin onun qrammatik mənasına münasibətə nə vaxtdan keçməsi məsələsi L.İ.Aydarova tərəfindən işlənmişdir. O, belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, sözlə təsirin müəyyən qaydası mənimsənilərkən uşaqlarda sözün ümumi başa düşülməsi də dəyişir. Əvvəllər onlar üçün vahid, hissələrinə ayrılmayan söz mürəkkəb semantik və morfoloji cəhətləri olan dəyişkən sistemə çevrilir [7, s.208].

Buradan belə nəticə çıxır ki, şagirdləri mükəmməl nitq mədəniyyətinə yiyələndirmək, onların dilində sözlərdən məharətlə və hərtərəfli istifadə edilməsini təmin etmək üçün dil qaydaların tədrisində lüğət üzrə aparılan işlərin, o cümlədən eyniköklü sözlərin, düzəltmə sözlərin müstəsna əhəmiyyəti vardır.

Eyniköklü sözlərin seçilməsi üzrə iş zamanı şagirdlərə başa salınmalıdır ki, bu sözlər müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilərlər, yəni eyniköklü sözlər əşyanın adını, əlamətini, hərəkətini və s. bildirir. Məsələn, oxucu, oxuyan (qız), oxumaq və s. Belə iş imkan verir ki, şagirdlər sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçiləri fərqləndirsin.

"Sözün kökü" haqqında anlayışın şagirdlərə daha dolğun şəkildə çatdırılması üçün yeni təlim metodlarından və ənənəvi metodlardan səmərəli şəkildə istifadə olunmalıdır.

Məsələn, "Eyniköklü sözlər"in tədrisi zamanı müəllim şagirdlərin diqqətini belə bir çalışmaya yönəldir:

"Kəndimiz üzümçülük üzrə məşhurdur. Üzümçülər sahəyə çıxmışdılar. Hər tərəf üzümlük idi. Yaşıl yarpaqlar arasından üzüm salxımları görünürdü. Üzümçü qızlar üzüm salxımlarını dərib səbətə yığırdılar. Məhsul bol idi".

Şagirdlər mətni oxuyur, hər bir cümlədə müxtəlif şəkilçi qəbul edən üzüm sözünü seçib yazırlar, ortaq hissəsinin altından xətt çəkirlər. Çalışmanın tələbinə görə sözlər tutuşdurulur, müqayisə edilir. Belə nəticə çıxarılır ki, sözlər kök və şəkilçidən ibarətdir. Sözün kökünə dair şagirdlərin biliklərinin mahiyyətini aşkara çıxarmaq üçün müəllim suallarla şagirdlərə müraciət edir:

-Təkcə bir sözə aid kök (sözün kökü) tapmaq olarmı?

-Təkcə bir sözə aid kök tapmaq çətindir. Çünki hər kökdən bir neçə söz duzəltmək mümkündür. Məsələn, oxu, oxucu, qapı, qapıçı, duz, duzlu, duzsuz, duzlaq, güllü, güldan və s.

Daha sonra müəllim izah edir ki, sözün dəyişməyən, ayrılıqda işlənən ümumi hissəsi kök adlanır, lakin sözlərə qoşulduqda onların formasını və mənasını dəyişən hissəyə (-çü; -lük) şəkilçi deyilir.

Qazanılmış bilikləri şagirdlərin təxəyyülündə yenidən bərpa etməklə yeni faktların, qrammatik məna və məntiqi əlaqələrin köməyi ilə ümumiləşdirməyə, kök və şəkilçi, eyniköklü sözlər haqqında bilikləri sistemləşdirməyə doğru aparılan işlər çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman müəllim sorğu və fərdi işin imkanlarından da səmərəli istifadə etməlidir. Məsələn:

-Bağ, bağban, bağlıq, bağça sözlərinin ümumi hissəsi hansıdır? (Bağ, bağlıq, bağça, bağban sözlərinin hamısında ümumi hissə "bağ" sözüdür).

-Bu sözlərdə sözdüzəldici (leksik) şəkilçilər hansılardır? (-lıq, -ça, -ban sözdüzəldici şəkilçilərdir).

-Mən dənizi çox sevirəm. Böyüyəndə dənizçi olacağam-cümlələrində eyniköklü sözlər hansılardır? (Eyniköklü sözlər dəniz və dənizçidir. Dəniz sözü əşya bildirir, nə? sualına cavab olur, dənizçi sözü insan bildirir, kim? sualına cavab olur).

-Gül sözündən hansı eyniköklü sözləri düzəldə bilərsiniz? (gül sözündən gülçü, gülçülük, güllük, güldan sözləri düzəlir).

-Gül sözünü cümlələrdə işlədin. (Güllər ətrafa ətir saçırdı. Güllük naxışlı xalçaya bənzəyirdi).

Müəllim şagirdləri sözləri müəyyən mənaya malik olan bir vahid kimi qavramağa, bu mənanın bir qrup sözə aid olduğu və xüsusi forma kəsb etdiyini dərk etməyə, sözün leksik mənası ilə qrammatik mənası arasındakı əlaqəni müəyyənləş-dirməyə yönəltməli, ardıcıl iş prosesində şagirdlərin lüğət ehtiyatını yeni söz və ifadələrlə zənginləşdirməlidir.

İbtidai siniflərdə "Söz" bəhsinin tədrisində leksik-qrammatik əməliyyatlar qohum sözlər üzərində aparılır ki, bu da rus dilində işlənən "rodstvennıx slov" sözünün müqabilində işlənmişdir. Azərbaycan dilində isə eyniköklü sözlər ifadəsi daha məqbul və tez anlaşılandır. İbtidai sinif şagirdlərinin eyniköklü sözlər üzərində daha uğurlu əməliyyat apara bilməsi üçün çalışmalardan, iş vərəqlərindən istifadə faydalıdır. Məsələn:

1. Verilmiş sözlərdən eyniköklü sözləri seçib yazın:

a) göz, gözlük, gözlü, gözcük, gözsüz, gözbağlıca, gözümçıxdı, gözgörəsi, gözaltı, gözəyarı;

b) bal, bala, ballı, balsız, balqabaq, baldır, balıq, balbulaq.

2. Verilmiş sözlərə eyniköklü sözlər tapıb yazın: daş, baş, su.

3. Verilmiş sözləri cümlələrdə işlədin, eyni hissənin altından xətt çəkin:

yaz, yazı, yazıçı, yazıçılıq.

Belə çalışmaların icrası zamanı müxtəlif xarakteri səhvlərin baş verməsi labüddür:

1) gözbağlıca, gözümçıxdı, gözgörəsi, gözaltı, gözəyarı sözlərinin eyniköklü hesab edilməməsi;

2) bala, baldır, balıq sözlərinin eyniköklü hesab edilməsi;

3) daşın, daşdan, daşa, başın, sular, suyu və s. sözlərin eyniköklü söz hesab edilməsi;

4) yaz (ilin fəsli-isim), yaz (maq) (hərəkətin adı-feil) omonim sözlərin eyniköklü hesab edilməsi və s.

"İsimlərdən və sifətlərdən feillərin düzəldilməsi"(III sinif) mövzusunun tədrisi ilə əlaqədar aşağıdakı leksik iş imkanlarından istifadə edilə bilər:

Yazı lövhəsində qarşı–qarşıya su–sula; yağ–yağla; baş–başla; iş–işlə; təmiz–təmizlə; qara–qarala; şən–şənlən; yaxşı–yaxşılaş(maq) sözləri yazılır. Sonra suallarla şagirdlərə müraciət olunur:

-Uşaqlar, su və sulayır sözləri hansı suallara cavab olur? (Su sözü nə? sulayır sözü isə nə edir? sualına cavab verir).

-Su sözü hansı nitq hissəsidir? (isim).

-Bəs sulayır sözü? (feil).

-Doğrudur. Deyə bilərsinizmi ki, sulayır feili hansı nitq hissəsindən əmələ gəlmişdir? (Sulayır feili su ismindən əmələ gəlmişdir).

-Bəs təmiz və təmizlə sözləri hansı suallara cavab olur? (Təmiz sözü necə? təmizlə sözü isə nə et? sualına cavab olur).

-Təmiz sözü hansı nitq hissəsidir? (sifət).

-Bəs təmizlə? (feil).

-Təmizlə sözü hansı nitq hissəsindən düzəldilmişdir? (sifətdən).

-İndi də sula və təmizlə feillərinin necə əmələ gəlməsini izah edin.

Bundan sonra şagirdlər sadə ümumiləşdirmə aparırlar. Sulayır sözünün kökü su, təmizlə sözünün kökü təmizdir. Su sözü nə? sualına cavab olan isim, təmiz sözü

isə necə? sualına cavab verən sifətdir. Sula sözü feilin –la, təmizlə sözü isə –lə şəkilçisini qəbul edərək iş bildirir. Ümumiyyətlə, sula sözü isimdən, təmizlə sözü isə sifətdən düzələn feildir.

Belə ümumiləşdirmə nəticəsində şagirdlər həm sözdüzəldici şəkilçilərlə tanış olur, həm də yeni yaranan sözlərlə leksikonlarını artırır, yaradıcılıq, təşəbbüskarlıq göstərirlər.

Dil qaydalarının tədrisində şagirdlərin lüğət ehtiyatını inkişaf etdirmək üçün aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirilməlidir:

-ayrı-ayrı dil faktları, hadisələri üzərində müşahidə, qruplaşdırma və ümumiləşmiş fikir söyləmək üçün situasiyanın yaradılmasına;

-keçmiş bilikləri xatırlatmağa xidmət edən çalışmalar üzərində işin təşkilinə;

-məzmunun şüurlu mənimsənilməsinə xidmət edən çalışmalar üzrə işin təşkilinə və s.

Qrammatik təhlil prosesində hər hansı nitq hissəsinə aid qrammatik əlamətlər müəyyənləşdirilərkən sözün leksik mənası nəzərə alınır. Əsas nitq hissələri isə müstəqil leksik mənaya malik olan söz qruplarından təşkil olunur. Şagirdlər sözün qrammatik forması ilə leksik mənası arasında mövcud olan əlaqələri başa düşdükdə, onların müxtəlif nitq hissələrində birləşməsini və bu nitq hissələrinə aid kateqoriyaları daha şüurlu mənimsəyirlər.

III sinif şagirdlərinə sözdüzəldici şəkilçilər haqqında məlumatın çatdırılması və yeni sözlərin yaranması mexanizmini mənimsətmək üçün mövzu üzrə suallardan istifadə olunur:

-Uşaqlar, hansı nitq hissələrini tanıyırsınız? (isim, sifət, feil).

-İsim nəyə deyilir, hansı suala cavab olur? (Əşya bildirən, kim? nə? hara? sualına cavab olan sözlərə isim deyilir. Məsələn, kim? Lalə, nə? gül, hara? Bakı və s.).

-Sifət nəyə deyilir və hansı suallara cavab olur? (Əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirən, necə? nə cür? suallarına cavab olan sözlərə sifət deyilir. Məsələn, necə? böyük, nə cür? acı və s.).

-Feil nə bildirir və hansı suallara cavab olur? (Feil hərəkət bildirir, nə edir? nə etdi? nə edəcək? suallarından birinə cavab olur. Məsələn, nə etdi? getdi, uçdu, açıldı; nə edir? yazır, baxır; nə edəcək? gələcək, danışacaq və s.).

Aşağıdakı çalışmalar sistemindən istifadə faydalıdır:

1. Verilmiş sözləri kök və şəkilçiyə ayırın.

sulu	üzümçü
suçu	üzümçülük
suluq	üzümlük

2. Eyniköklü sözləri seçib yazın. Bu sözlərdən beşini cümlədə işlədin.

Başçı, baş, başdan, başla, oxumaq, ox, oxlu, oxlov, oxçu, çaylaq, çayçı, çay, çaydan, çayın.

3. Verilmiş mətndən eyniköklü sözləri seçin, kök və şəkilçiyə ayıraraq yazın.

Yaz gəlmişdi. Yazı hamı sevinclə qarşılayırdı. Tarlada yazlıq taxıl səpilirdi.

Mal-qara otlaqdakı yaşıl otları otlayırdı. Taxılçılıq və maldarlıq kənd camaatının əsas məşğuliyyəti idi.

4. Verilmiş sözlərə uyğun peşə adları yazın və sözləri kök və şəkilçiyə ayırın.

Taxıl, pambıq, üzüm, tütün, traktor, dəmir, çay, dəniz, balıq.

5. Verilmiş sözlərə eyniköklü sözlər tapın, onlardan beşini cümlədə işlədin.

Çay, çiçək, dağ, yaz.

6. Verilmiş eyniköklü sözləri cümlələrdə işlədin.

Neft, neftçi, barama, baramaçı, baramaçılıq.

7. Verilmiş sözlərdə eyni hissənin altından xətt çəkin.

Əlbir, ələk, əlbəyaxa, əlcək, əlüstü, əlbəəl, əlsiz, əlli, əlbirlik.

8. Verilmiş eyniköklü sözlərin məna fərqini izah edin.

Məktəb, məktəbli, maşın, maşınist, sürmək, sürücü, yazmaq, yazıçı, yazıçılıq.

Belə çalışmalardan istifadə şəkilçilərin yeni söz düzəltmək xüsusiyyətinin dərk olunmasına səbəb olur. Şagirdlər başa düşür ki, dilimizdəki sözdəyişdirici (qrammatik) şəkilçilər sözlərin formasını, qismən də mənasını dəyişir, lakin bu zaman ümumi məna saxlanılır, yeni söz yaradılmır. Dilimizdə elə şəkilçilər də vardır ki, müəyyən sözlərə qoşulmaqla yalnız onların şəklinə deyil, məzmununa da güclü təsir göstərir, yeni mənalı sözlər alınır. Belə şəkilçilər sözdüzəldici (leksik) şəkilçilər adlanır. Əgər şagird məktəbin, məktəbə, məktəbi, məktəbdə, məktəbdən, məktəblər, məktəbimiz sözlərində sözdəyişdirici şəkilçilərin təsirilə məktəb sözündən başqa heç bir yeni söz öyrənmirsə, ot sözündən otlaq sözü düzəltdikdə yeni söz öyrənir.

Şagirdlər I sinfə gəldikləri gündən ad bildirən sözlərlə (əşyalarla) tanış olur. Səs təhlil-tərkib əməliyyatı ad bildirən sözlər üzərində aparılır. Öyrənilən səsin sözün əvvəlində, ortasında və axırında tapılması ilə əlaqədar axtarıcılıq nəticəsində şagirdlərin lüğətinə yeni-yeni sözlər daxil olur. Savad təliminə hazırlıq dövrünə aid şəkilli səhifələrdə dərs ləvazimatı, heyvanlar aləmi, ev heyvanları, vəhşi heyvanlar, quşlar, ev quşları, çöl quşları, tarlada, bağda görülən işlər, musiqi alətləri, ailə, məktəb, sinif, müəllim və digər tematikalar üzrə şagirdlərin lüğətinə xeyli söz daxil olur. Savad təlimi dövründə bu söz və ifadələrin dəfələrlə işlədilməsi və müəllimin yaradıcı işi bu sözlərin fəal nitqə daxil olmasına şərait yaradır.

İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili bir fənn kimi tədris olunduğu üçün şagirdlər ad bildirən kim? nə? hara? suallarına cavab verən sözlərin isim adlanmasını öyrənirlər. Belə ki, şagirdlər ismin leksik mənası və qrammatik xüsusiyyətlərini, onun təkcə əşyanı bildirməsini deyil, kəmiyyət və hala görə fərqlənməsini, ümumi və xüsusi olmasını, mənsubiyyət münasibətlərinə görə dəyişməsini, cümlənin müxtəlif üzvü kimi işlənə bilməsini də öyrənirlər.

İsmə və ya hər hansı nitq hissəsinə aid qrammatik əlamətlərin öyrədilməsi də yeni-yeni terminlər hesabına şagirdlərin bilik dairəsini və lüğət ehtiyatını genişləndirir. İsmi öyrədərkən müəllim şagirdlərin diqqətini ismin məna növlərinə yönəltməli: canlı və cansız, konkret və mücərrəd, ümumi və xüsusi isimlərin hər birinə aid xarakter xüsusiyyətləri izah etməlidir. Azərbaycan dilində yalnız şəxs

bildirən sözlərə kim? sualı verildiyini (məsələn, Xanəli, Şıxəli, Bağırov, körpə, gənc, qoca, neftçi, dərzi, həkim, müəllim və s.), bütün başqa canlılara (at, inək, ördək, xoruz, balıq, çəyirtkə və s.) və cansız əşyalara (dağ, daş, çəmən, dərə, duz və s.) nə? yer adlarına hara? sualının verildiyini şagirdlərə çatdırmaq zəruridir.

1. Verilmiş isimlərə elə şəkilçilər əlavə edin ki, sənət, peşə bildirsin.

Balıq, dəniz, üzüm, dəmir, bağ, müəllim, həkim, pambıq, tütün, taxıl, tərəvəz, ov.

2. -lıq, -lik şəkilçiləri vasitəsilə sifətlərdən isim düzəldin və cümlələrdə işlədin.

3. Verilmiş isimlərə sözdüzəldici şəkilçi əlavə etməklə yeni sözlər düzəldin.

Əl, əmək, zəhmət, yol, sirr, daş, qum, kol, qar, iş, bağ.

4. Verilmiş isimlərdən sözdüzəldici şəkilçilərlə şəxs bildirən sözlər düzəldin.

Məktəb, əkin, yazı, şəhər, qoruq, qazma, qoyun, biçin, kənd.

5. Verilmiş sözlərdən mənaca uyğun gələnini birləşdirməklə mürəkkəb sözlər düzəldin.

Şana, dəvə, pipik, tikan, qab, iynə, yarpaq, Daş, Əli, kənd, ağa, ayaq.

6. Yalnız xüsusi isimlər olan cərgəni göstərin.

A) Mərcan, Arzu, məktəb, cıdır, Qırat.
B) Bulud, tərlan, günəş, ay, bahar.
C) Mərdan, Durrə, Hacıkənd, Qudyalçay, Quba.

7. Yalnız isimlər olan cərgəni göstərin.

A) Qaçmaq, qoca, sulu, buz, ağ.
B) Leylək, yuva, tikmək, iynə, qazmaq.
C) Görüş, biçin, sərhəd, ilan, göbələk.

8. Yalnız konkret isimlər olan cərgəni göstərin.

A) Dərya, su, balıq, ələk, nehrə.
B) Xoşbəxt, taleh, bəxt, stol, kitab.
C) Naxır, camaat, xalq, arzu, məktəb.

9. Cansız isimlər olan cərgəni göstərin.

A) Qanqal, otlaq, ördək, tikan, ayran.
B) Qəzet, dərə, dəmir, neft, silah.
C) Bar, tikinti, biçin, əkinçi, məhsul.

10. Verilmiş isimləri kök və şəkilçiyə ayırın.

Azərbaycanlı, döyüş, gülüş, yeriş, oyunçu, qəhrəmanlıq, qırma, qazma, yaylaq, güldan, şəkili, şəhərli.

İsmin tədrisi prosesində lüğət işinin səmərəli təşkili üçün şagirdlərin mövcud biliklərinin müəyyənləşdirilməsi zəruridir. Şagirdlərin aşağıdakı çalışmalar üzrə işləməsi mənimsəməni daha da gücləndirir.

1.Verilmiş sözlərin mənasını izah edin.

Toxucu, ədəbiyyatçı, çıxıntı, tikinti, çalğı, düşərgə, döyüş, igidlik, qışlaq, yaylaq, yaxşılıq, pislik, gözəllik, gənclik, əkin, əkinçi, heyvandarlıq, musiqişünas, qazma, vurma, bölmə, qazıntı, çüründü, əlcək, gözlük, giləmeyvə, daşarmudu, tikiş, görüş, qırıntı, gediş, gəliş, gəzinti, yoxlanış, ovçu, qırma, dolaşa.

2. Verilmiş isimlərə yaxınmənalı (sinonim) isimlər tapıb yazın. Onlardan üçünü cümlədə işlədin.

Dost, dünya, könül, gözlük, qəm.

3. Verilmiş isimlərə əksmənalı sözlər tapın. Onlardan üçünü cümlədə işlədin.

İşıq, igidlik, kasıblıq, yorğan, yaxşılıq.

4. Aşağıdakı isimlərin mənasını yazın.

Vuruş, şəhid, müharibə, ilxı, dəstə, xəyal, rəng, vətəndaş.

5. Sözləri oxuyun, isimləri seçib yazın, üstündə sualını qeyd edin.

Yarış, dağlıq, ağlağan, kəpənək, tikdi, qadağan, tufan, zalım, zəmi, gözlük, görmək, herbari, tikinti, yağmurlu, bayraq, təbiət, səfalı, gözəllik, hörgü, hörümçək, açmaq, xəstəlik, çəkmə, çəkic.

6.Verilmiş sözləri cümlələrdə işlədin, üstündə hansı nitq hissəsi olduğunu yazın.

Biznesmen, fermer, sahibkar, videiokamera, magistral, şose, disk.

Qrammatik biliklərin verilməsi prosesi leksik işlərlə düzgün əlaqələndirildikdə şagirdlərin lüğət ehtiyatı həmin qrammatik məfhumlar hesabına zənginləşir. Bu da öz növbəsində şagirdlərin nitq inkişafına, ümuminkişafına güclü təsir göstərir. Ümumiyyətlə, ismin tədrisi prosesində leksik işlər nitq inkişafı üçün geniş imkanlar açır.

Bu mövzunun tədrisində çalışmaq lazımdır ki, şagirdlər sifətin tərifini şüurlu olaraq mənimsəsinlər, sifət haqqında geniş və aydın təsəvvür əldə etsinlər. Tərifi şüurlu surətdə öyrətməkdən ötrü oradakı sözlərin mənasının dərk olunması üzrə iş gedir. Sifət sözünün bir adi, bir də qrammatik mənası vardır. İnsanın sifəti dedikdə, onun zahiri görünüşü, üzünün quruluşu, rəngi, qaşları, gözləri və s. nəzərdə tutulur. Buna görə də canlı danışıqda "Sifəti necə idi?", "Sifətdən kimə oxşayır?" və s. kimi ifadələr işlədilir, lakin qrammatikada sifət dedikdə yalnız insanın zahiri görünüşü deyil, ümumiyyətlə bütün şeylərin, canlı və cansız varlıqların əlamət və keyfiyyətini bildirən nitq hissəsi nəzərdə tutulur. Sifət sözünün birinci və ikinci mənası arasında sədd çəkmək olmaz. Əksinə, bu mənalar ifadə xüsusiyyətlərinə görə bir-birinə bağlıdır. Gözəl mənzərə dedikdə əşyanın gözəlliyi, yəni sifəti nəzərə çarpır. Əlamət əşyanın xarici nişanəsi, keyfiyyət isə əşyanın daxili nişanəsidir. Məsələn, ağ qəndin əlamətini bildirdiyi halda, şirin olması keyfiyyətini bildirir. Buna bənzər başqa misallar da əlamət və keyfiyyət sözlərini şagirdlərə izah etməkdə mühüm rol oynayır. Buradan, şübhəsiz, belə nəticə çıxarılmamalıdır ki, əlamət və keyfiyyət bildirən sifətləri həmişə ayırmaq və onların arasında sədd qoymaq lazımdır. Bu, əlbəttə, mümkün deyildir, çünki elə sifətlər vardır ki, onlar əşyanın həm əlamətini, həm də keyfiyyətini bildirir. Məsələn, "O, gözəl adamdır" cümləsində gözəl sözü adamın zahiri əlamətini, gözəlliyini bildirdiyi kimi, həmin adamın daxili xüsusiyyətini də bildirir. Bütün bunlar sifətin tərifinin şagirdlərin düzgün və dərindən başa düşməsinə, beləliklə də, tərifin şüurlu şəkildə mənimsənilməsinə kömək edir.

"Sifət" bəhsi ilə əlaqədar şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək üçün

digər çalışmaların tətbiqi də səmərəlidir. Məsələn:

1. Verilmiş isimlərə aid sifətlər tapıb yazın.

Döyüşçü, adam, dağ, meşə, küçə.

2. Aşağıdakı sifətlərə yaxınmənalı sifətlər tapın.

Gözəl, narın, böyük, dadlı.

3. Verilmiş sifətlərə əksmənalı sifətlər tapın.

Dadlı, varlı, təmiz, qalın, tənbəl, acı, ac, hündür, səxavətli.

4. Cümlələrdə nöqtələrin yerinə mötərizədəki sifətlərdən uyğun gələnini artırın.

… həkim xəstəni müayinə etdi (gənc, cavan).

… qız bizə tərəf gəlirdi (gözəl, yaraşıqlı, göyçək).

Axşamdan yağan … yağış bir az olar kəsilmişdi (güclü, aramsız, şıdırğı).

… tufan … ağacları yıxmışdı (qorxulu, dəhşətli, böyük, iri, nəhəng).

5. Verilmiş sifətləri cümlələrdə işlədin.

Tüfəngli, xoflu, balaca, silahlı, ləzzətli, ağıllı, qəzəbli, qorxunc, heybətli, əzəmətli.

Təsvir xarakterli "Yay günü", "Qızıl payız", "Kəndimiz", "Doğma şəhərim" və s. inşaların, esselərin yazılması da çalışmalar sistemində əsas yerlərdən birini tutur.

Sifətlərin hesabına şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsində atalar sözü, məsəllər, aforizmlər, tapmacalar üzrə iş də çox faydalıdır. Sifət haqqında anlayışı şagirdlərə mənimsətdikdən sonra şagirdlərdən sifətlərin işləndiyi atalar sözü və tapmacalar öyrənib yazmalarınını tələb etmək lazımdır. Belə ifadələr hazır şəkildə şagirdin nitqinə daxil olur. Onların lüğəti və nitqi inkişaf edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, məktəbə gələn uşaqların lüğət tərkibinin böyük hissəsini feillər təşkil edir. Feillərlə lüğətin zənginləşdirilməsi üzrə iş praktik olaraq I sinifdən başlayır. Belə ki, şagirdlər bu dövrdə hərəkətin adını bildirən sözlər üzərində əməliyyat aparırlar. Şəkillər üzrə ad bildirən sözlər və onların səs tərkibinin öyrədilməsi, həmin əşyaya aid hərəkət bildirən sözlərlə cümlələrin qurulması savad təliminə hazırlıq dövründə aparılan iş növlərindən biridir. Bu prosesdə şagirdlər səs təhlil-tərkib metoduna da yiyələnirlər. Təhlil nitqdən cümləyə, cümlədən səsə doğru, tərkib səsdən cümləyə-nitqə doğru istiqamətləndirilir. Savad təlimi dövründə şagirdlər ad, əlmət, hərəkət bildirən sözlərlə bağlı çox səmərəli fəaliyyət göstərirlər.

"Feil" bəhsinin tədrisindən sonra şagirdlərə aşağıdakı çalışmaların icrası tələbi verilir:

1. Hər bir feilə yaxınmənalı söz tapıb yazın: küsmək, gülmək, böyümək, yaşamaq, fikirləşmək, qəmlənmək, vuruşmaq, baxmaq, coşmaq, acıqlanmaq.

2. Söz birləşmələrini feillərlə əvəz edin: başa salmaq, dilə gəlmək, əldən düşmək, yola salmaq, xəbər vermək, hazır olmaq, fəxr etmək, döyüşə girmək, söz oynatmaq, su vermək.

3. Verilmiş feilləri inkarda işlədin: qurmaq, udmaq, yoxlamaq, uçmaq, davranmaq, hıçqırmaq, tələsmək, bildirmək, yoxlanmaq, güdmək, dolmaq.

4. İsim və sifətlərdən feillər düzəldin: bağ, baş, göz, yağ, diş, əl, ayaq, dil, bel, su, ot; ağ, gen, dar, yaxşı, göy, pis, xəstə, qara, təmiz, yüngül.
5. Verilmiş feillərə əksmənalı feillər tapın: barışmaq, gəlmək, oturmaq, yazmaq, danışmaq, tikmək, vurmaq, toplamaq.
6. Verilmiş feilləri cümlələrdə işlədin: görmək, başlamaq, axtarmaq, udmaq, saralmaq, yaşamaq, qürurlanmaq, parıldamaq, donmaq, şırıldamaq.

Nəticədə bu həm şagirdlərin feil mövzusunu şüurlu mənimsəməsinə, həm də lüğət ehtiyatının artırılmasına imkan yaratdır. Başqa nitq hissələrində olduğu kimi feilin də yeni söz yaratmaq imkanları mövcuddur. Müəllim məhz belə imkanlardan şagirdlərin lüğət ehtiyatını yeni sözlərlə zənginləşdirmək üçün səmərəli şəkildə istifadə etməlidir. Feil başqa nitq hissələrinə məxsus sözlər düzəltmək üçün əsas rol oynadığı kimi, başqa nitq hissələrindən də müxtəlif feillər düzəlir. Məsələn, -ma, -mə; -ıntı, -inti, -untu, -üntü və s. şəkilçilərlə feillərdən dolma, süzmə, çəkmə, döymə, toplama, çıxma, vurma, bölmə, qazıntı, çüründü, gəzinti, tapıntı, qırıntı və s. düzəltmə isimlər; -ıcı, -ici, -ucu, -ücü; -ıq, -ik, -q, -ük, -q, -k və s. şəkilçilərlə feillərdən sağıcı, kəsici, əzik, qopuq, böyük, soyuq və s. düzəltmə sifətlər əmələ gəldiyi kimi, -laş, -ləş; -la, -lə; -lan, -lən; -ar, -ər; -al, -əl şəkilçiləri ilə isim, sifət və saylardan yağla, bağla, gözlə, dişlə, bellə, bollaş, birləş, hallan, dillən, ağar, göyər, qaral, genəl, daral və s. feillər düzəltmək mümkündür.

Beləliklə, hər bir dil qaydasının tədrisində leksik iş üçün potensial imkanlar mövcuddur, bu imkanları reallaşdırmaq isə hər bir müəllimin borcudur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. www.president.az
2. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I-IV siniflər). Bakı, 2012
3. Abdullayev A.S. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Maarif, 1968, 262 s.
4. Bədiyev S.R. Yeni təlim texnologiyalarından mühazirə mətnləri. Bakı: Dərələyəz-M, 2009, 200 s.
5. Cəfərova N. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. I hissə. Bakı: ADPU, 2016, 404 s.
6. Cəfərova N. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. II hissə, Bakı: ADPU, 2019, 430 s.
7. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1987, 308 s.
8. Həsənov M.M., Cəfərova N.B., Bəhmənova C.D. İbtidai sinif müəllimləri üçün kurikulumun məzmunu və həyata keçirilməsi yolları. Bakı: Elm və təhsil,

2014, 70 s.
9. Kərimov Y.Ş. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərində lüğət işinin əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 220 s.
10. Qrammatik çalışmaların tipləri və onların aparılması metodikası. Bakı: APİ, 1977, 60 s.
11. Аударова Л.И. Формирование лингвистического отношения к слову у младших школьников. Возрастные возможности усвоения знаний. М.: Просвещение, 1966, 280 с.
12. Виноградов В.В. Основные типя лексических значений слов // Вопросы языкознания, 1953, №5, с. 6-11

ДЖАФАРОВА НАБАТ

ИЗ ОПЫТА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКОВЫХ ПРАВИЛ
РЕЗЮМЕ

Богатство словаря является очень важным условием для богатства языка. Чем богаче каждый словарный запас, тем богаче его речь. Слово является основным источником понимания. Любое слово напрямую связано с бытием и служит для обозначения вещи, события, процесса, качества и действия в окружающем мире.

Словарная работа по обучению языковым правилам имеет исключительное значение для того, чтобы предоставить студентам идеальную речевую культуру и гарантировать, что они умело и всесторонне используют слова в своем языке.

Грамматика является важной частью языковых правил и играет важную роль в построении речи. Интегративное обучение грамматическому значению слова с лексическим значением усиливает обогащение словарного запаса студентов.

Во-первых, грамматическое значение в первую очередь проясняет понимание слова в речи, например: существительное, существительное, прилагательное, качество, вкус, объем, физические характеристики, психологическое состояние, а также степень перечисленных характеристик, название глагола, время, человек и так далее. отчеты.

Во-вторых, грамматическое значение регулирует отношения слов в предложении.

В-третьих, грамматическое значение отражает отношение говорящего к объекту и событию, о которых он говорит. В результате понимание грамматического и лексического значения слова, богатство словарного запаса оказывает сильное влияние на развитие у студентов навыков речи.

Ключевые слова: морфология, лексика, словообразование, интеграция, обучение

JAFAROVA NABAT

FROM THE EXPERIENCE OF TEACHING LANGUAGE RULES

SUMMARY

A wealth of vocabulary is a very important condition for a rich language. The richer each vocabulary, the richer his speech. The word is the main source of understanding. Any word is directly connected with being and serves to denote a thing, event, process, quality and action in the world.

The vocabulary work on teaching the language rules is of utmost importance in order to provide students with an ideal speech culture and to ensure that they skillfully and comprehensively use words in their language.

Grammar is an important part of language rules and plays an important role in the construction of speech. Integrative teaching of the grammatical meaning of a word with lexical meaning enhances the enrichment of the vocabulary of students.

Firstly, the grammatical meaning first of all clarifies the understanding of the word in speech, for example: noun, noun, adjective, quality, taste, volume, physical characteristics, psychological state, as well as the degree of the listed characteristics, the name of the verb, time, person and so on reports.

Secondly, the grammatical meaning regulates the relationship of words in a sentence. Thirdly, the grammatical meaning reflects the speaker's attitude to the object and event of which he speaks. As a result, understanding of the grammatical and lexical meaning of the word, the richness of the vocabulary has a strong impact on the development of students' speech skills.

Key words: morphology, lexicon, word creation, integration, teaching

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: professor Fikrət Rza oğlu Xalıqov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜLNARƏ ƏHMƏDOVA
Filologiya elmləri namizədi, dosent
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
gulnar_ahmed@mail.ru

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ TEXNİKİ VASİTƏLƏRİN TƏTBİQİ

Xülasə

Texniki vasitələrdən istifadə etməklə xarici dil dərslərinin tədris olunması hər zaman aktual olmuş və orta və ali təhsil müəssisələrində ən bəsit səsyazma vasitələrindən tutmuş son dövrün ən müasir texniki vasitələrinədək geniş istifadə olunmuşdur. Texniki vasitələrin tətbiqi yalnız müasir dəbə uyğunlaşmaq məqsədilə deyil, ilk növbədə yeni texnologiyaların yaratdığı saysız imkanlarla tədris prosesinin səmərəliliyinin artırılması ilə şərtlənir. Covid-19 pandemiyasının yayılması ilə əlaqədar olaraq onlayn təhsil sisteminə qəfil keçid isə texniki vasitələrdən istifadə məsələsini bütün kəskinliyi ilə ön plana çıxardı. Burada müstəqil şəkildə təhsil fəaliyyəti üçün tədqiqat aparma, təhsilə yaradıcı yanaşma, tənqidi fikir söyləmə kimi müxtəlif bacarıq növlərinin formalaşdırılması müəllim qarşısında bir vəzifə kimi daha bariz şəkildə üzə çıxdı. Hal-hazırda universitetlərin hər bir dil qrupunda müasir texnologiyanın müxtəlif növlərindən istifadə olunur və onun tətbiqi davamlı olaraq daha geniş vüsət alır. Məqalədə ikinci xarici dil kimi ingilis dilinin tədrisində yeni texnologiyalardan istifadənin artan rolu, dil bacarıqlarının möhkəmləndirilməsini təmin edən fərqli münasibətlər müzakirə olunur, texnoloji inteqrasiyanın mahiyyəti müəyyənləşdirilir, dil qrupunda istifadəsi, dil öyrənmə vərdişlərinin inkişafında texnologiyaların rolu ilə bağlı məsələlər nəzərdən keçirilir. Hazırda cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatında baş verən yenilikçi proseslər yalnız hər hansı təhsil müəssisəsi məzununun hazırlıq səviyyəsi üçün deyil, həm də müasir müəllimin peşə ixtisası və sərişt əlilik səviyyəsi üçün yeni tələblər irəli sürür. İnformasiya ilə təmin vasitələri, informasiya texnologiyalarının inkişaf etdirilməsi və bunların müəllim və tələbələr tərəfindən optimal istifadə metodikası və praktikası xarici dilin tədrisində arzu olunan nəticələr verə bilər. Müasir təhsil informasiya telekommunikasiya texnologiyaları (İKT) ilə sıx bağlıdır. Təhsil prosesində İKT-dən fəal istifadə məzunların uğurlu gələcəyinin təməlidir.

Açar sözlər: texnologiya, dilin tədrisi, fəaliyyət növləri, neologizmlər, motivasiya, inteqrasiya

Dilin beynəlxalq ünsiyyət fəaliyyətinin ən əhəmiyyətli amillərindən biri olması daha çox sayda xarici dilə yiyələnmək zərurətini yaradır. Bu, müasir dövrün gənclər qarşısında qoyduğu əsas tələblərdən biridir. Yeni texnologiyalar, kəşflər və ixtiralar dilinin məhz ingilis dili olması və bu dildə 2,58 milyarddan çox insanın danışması

dil məsələsinin nə dərəcədə mühüm olmasını bir daha vurğulayır. Dünyanın söz ehtiyatına görə ən zəngin dili olan ingilis dilinin yayılma sürət və vüsətini də nəzərə almaqla bu dilin tədrisinin vacibliyi şübhə doğurmur. Ümumdünya Dil Monitorinqinin 2020-ci il yanvarın 1-nə olan son hesablamalarına görə ingilis dilində sözlərin sayı 1 057 380-ə çatmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, neologizmlər bu siyahıya təsadüfən daxil edilmir. Siyahıya alınmağa namizəd sözlər dünya miqyasında tanınmalı və onlara mətbuat və digər rəsmi mənbələrdə ən azı iyirmi beş min dəfə istinad olunmalıdır.

Yalnız bütün bu tələblərə cavab verdikdə neologizmlər ingilis dilinin rəsmi siyahısına alınır və tamhüquqlu dil vahidinə çevrilir. Bu zəngin söz xəzinəsinin böyük bir hissəsi terminlərin payına düşür ki, onların da tədrisi əsasən ali məktəblərdə həyata keçirilir. Terminlərlə zəngin olan oxu, dinləmə, yazı və danışıq materiallarının texniki vasitələrlə təqdimatı qavramanı əhəmiyyətli dərəcədə artırır, yaddaşda daha yaxşı qalmasını, düzgün tələffüz olunmasını təmin edir. Burada yeni sözlərlə yanaşı terminlərin də tələffüzünü xüsusilə vurğulamaq lazımdır, belə ki, bəzi terminlər latın mənşəli və ya alınma sözlər olduğu üçün ingilis dilinin tələffüz qaydalarına tabe olmur. Bu səbəbdən bəzən sözün düzgün tələffüzünü yalnız yazılı şəkildə təqdim etmək kifayət etmir və bu məqamda müəllimin rolu əvəzolunmazdır. Müasir proqramlar istər lüğət, istərsə də digər tətbiqi mənbələr vasitəsilə asanlıqla istənilən termin və ya sözün tələffüzünü dəfələrlə dinlətmək imkanı verirsə də, müəllimin düzgün istiqaməti olmadan bəzən yaxşı nəticə əldə etmək olmur.

Hal-hazırda texnologiyadan istifadə auditoriyadan kənar təlim prosesinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Texnologiyanın nailiyyətlərindən xarici dili yeni öyrənməyə başlayanlar və onu inkişaf etdirərək daha yüksək səviyyəyə çatdırmaq istəyənlər yararlanır. Yeni vasitələr dərslərin keyfiyyətini artırmaq, dil öyrənmək prosesini sürətləndirmək, onu daha da asanlaşdırmaq baxımından müəllimlərin qarşısında geniş imkanlar yaratmışdır.

Tələbələr ingilis dili bacarıqlarının dinləmə, danışıq, oxu və yazı kimi müxtəlif növlərinə yiyələnərək, gələcəkdə bunlardan ünsiyyət zamanı bir vasitə kimi istifadə edirlər. Müəllimlər dil tədrisinə müvəffəq olmaq üçün tələbələri kompüter texnologiyalarından istifadə edərək göstərilən fəaliyyət növlərindən yararlanmağa təşviq etməlidirlər. Uyğun texnoloji materialların tövsiyə olunması dil öyrənənləri düzgün istiqamətləndirməlidir. İnternet öz istifadəçilərinə hüdudsuz mənbələr təqdim edir. Əksər hallarda hər hansı bir məfhumun axtarışı yüz minlərlə və daha artıq cavablarla nəticələnir. Kompüter əsaslı tədrisin daha bir üstün cəhəti hər bir dil səviyyəyəsinə uyğun tərtib olunmuş tədris resurslarının mütəmadi olaraq yenilənməsidir. Bu mənbələrin əldə olunmasına bir neçə saniyə sərf olunur və bəzən sayı milyonlarla ölçülən nəticələr təqdim olunur. Belə zəngin məlumat bazasından lazımi məlumatın tapılması da müəyyən bacarıq və səriştə tələb edir. Bundan əlavə, texnologiyadan istifadə edərək dil öyrənənlərə bir çox orijinal material təqdim etməklə onlarda xarici dilə yiyələnməyə motivasiya, həvəs yaratmış oluruq.

Texnologiya həmişə tədris və təhsil mühitinin əhəmiyyətli bir hissəsi olmaqla yanaşı müəllimlərin öz fənninin tədrisini daha yüksək səviyyədə qurmağa imkan yaratmışdır. Tədris və təlimdə texnologiyadan bəhs etdiyimiz zaman 'inteqrasiya' sözünə tez-tez rast gəlirik. [2, 141]. Xüsusilə Covid-19 pandemiyasının yayıldığı son zamanlarda texnologiya gündəlik həyatımızın ayrılmaz hissəsinə çevrildiyi üçün, onu tədris planına inteqrasiya etmək texnologiya ilə tədrisin vəhdətini yaratmağın nə dərəcədə böyük əhəmiyyət kəsb etməsini bir daha sübut etdi. Bu fəlakətinin törədə biləcəyi daha ağır fəsadlardan qorunmaq üçün tibb sahəsi ilə yanaşı, təhsil sahəsində də təcili tədbirlər görmək zərurəti meydana çıxdı.

Hazırda bütün dünya ölkələri müxtəlif fənlərin tədrisi üzrə kompüter proqramları, virtual dərs, video konfrans vasitələri və onlayn tədris proqramlarını istehlak etmək məcburiyyətində qalmışdır. Bu məqamda ingilis dilində Təhsil və Texnologiya sözlərinin qısaltmasından qaynaqlanan EdTech-ə, yəni təhsili dəstəkləmək, tədris ocaqlarında şagird və tələbələrin nəticələrini yüksəltmək üçün işlənib hazırlanmış texnoloji avadanlıq və proqram təchizatına qoyulan qlobal sərmayə miqdarını xatırlatmaq kifayətdir. 2019-cu ildə EdTech üçün ayrılmış qlobal sərmayə kifayət qədər yüksək olaraq 18,66 milyard ABŞ dolları təşkil edirdisə, 2025-ci ilədək bu məbləğin 350 milyard ABŞ dolları civarında olması gözlənilir. Bu nəhəng sərmayə miqdarı təhsil sahəsində yeni texnologiyaların tətbiq olunmasının əhəmiyyətini bir daha sübut edir. Yeni texnoloji avadanlıq dedikdə müasir interaktiv proyeksiya ekranları, smart, yəni ağıllı lövhə və masalar, auditoriya planşetləri, MOOC və s. nəzərdə tutulur. Bu sadalanan texniki vasitələrdən 2006-ci ildə əsası qoyulmuş MOOC - Massive open online courses, yəni kütləvi açıq onlayn kursları son zamanlar geniş vüsətlə yayılmışdır.

Adından göründüyü kimi bu kurslar internet vasitəsilə kütləvi olaraq qeyri-məhdud sayda iştirakçıya ixtisas uyğunluq, ölkə, yaş həddi məhdudiyyəti qoymadan qoşulmaq imkanı yaradır. MOOC nəzdində istənilən kursa eyni anda minlərlə tələbə onlayn qoşula bilər. Hazırda dünyanın 900-dən artıq aparıcı universitetinin təşkil etdiyi bu kurslardan Çin istisna olmaqla dünyanın əksər ölkələrində bütün fənlər üzrə yararlananların sayı yüz on milyonu keçmişdir. Bakıda 2016-cı ildə fəaliyyətə başlayan bu global layihə daha sonra Azərbaycanın daha doqquz rayonunu əhatə etmişdir. Layihənin belə surətlə dünyada geniş vüsət almasının səbəbi onun fəaliyyətinin əsasən texniki vasitələrlə bağlı olmasıdır. Belə ki, azyaşlı şagirdlərdən tutmuş müəllim və digər peşə sahibləri üçün nəzərdə tutulmuş bu kursun qayəsi onları müasir texnologiyanın son nailiyyətlərilə tanış etmək və pedaqoji bilikləri texnikli imkanlarla birləşdirərək təhsili E-Teachers, yəni Texniki biliklərlə silahlanmış - elektron müəllimlərin köməyilə daha maraqlı təşkil etməkdən ibarətdir.

Dilin tədris metodları texnologiyaya görə mütəmadi olaraq dəyişir. Tədqiqatçılar haqlı olaraq texnologiyanın tətbiqinin maraq prinsipinə əsaslanaraq qurularkən daha müsbət nəticələr verdiyini iddia edirlər. Texnologiya dil öyrənənlərə

sərbəst öyrənmə prosesini tənzimləməkdə kömək edir və onları zəngin məlumat mənbələri ilə təmin edir.

EdTech-in əsas məqsədi müasir avadanlıqla təchiz olunmuş auditoriyalarda tələbələrin biliklərini artırmaq, fərdi təhsili təkmilləşdirmək və müəllimlərə mühazirə və dərslərinin təşkilində daha geniş imkanlar yaratmaqdır. Təqribən son bir ilə yaxın müddətdə Zoom, WebEx, Microsoft Teams və s. kimi bir neçə yeni platforma qısa müddətdə geniş yayılmış, müvəqqəti olaraq təhsil ocaqlarından kənarda qalmaq məcburiyyətində olan hər kəsə təhsillərini onlayn şəkildə davam etdirmək, müəllim və təlimatçılara isə mühazirələrini oxumaq, dərs, seminar və imtahan keçirməkdə, ümumiyyətlə təhsilin davam etdirilməsində böyük dəstək olmuşdur.

Texniki vasitələrdən istifadə mövcud dil tədrisi metodlarını dəyişmək üçün böyük potensiala malik olmaqla, müəllimlərin tədris metodlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Müəllimlər dil tədrisində texnikanın son nailiyyətlərindən istifadə etmədikləri təqdirdə, tələbələri gələcəkdə İELTS, SAT, TOEFL, Aptis, GMAT və bu qəbildən olan digər imtahanlara hazırlamaq potensialına malik ola bilməyəcəklər. Bu səbəbdən müəllimlərin dil biliklərinin tədrisində hərtərəfli məlumata sahib olması çox vacibdir. Belə ki, bu imtahanlara hazırlıq dövründə tələbələri dinləmə materiallarının müxtəlif növləri ilə tanış etmək zəruridir. Təqdim olunan öyrədici audio mətnlər üç sürət tezliyində: bir qədər yavaş, normal və sürətli tempdə təqdim oluna bilər, yaxud tələbənin nitqi qeydə alınaraq, nümunə versiyasına maksimal dərəcədə yaxınlığı proqram təchizatı vasitəsilə yoxlanıla bilər. Oxu materialı təqdim olunarkən yeni və naməlum lüğət üzərində iş çoxsaylı versiyada təqdim oluna bilər ki, müəllimin bunlardan xəbərdar olması əsas şərtlərdən biridir. Dil öyrənənlərin qrup fəaliyyəti texnologiya sayəsində artırıla bilər. Komanda fəaliyyəti dilin tədrisi üçün vacib vasitələrdən biri olmaqla yanaşı, gələcək mütəxəssisləri iş yerlərində qrup və ya kollektiv iş birliyi qurmasının təməlini qoyur.

Texnologiyanın tətbiqi ingilis dilinin tədris metodlarını xeyli dəyişərək daha maraqlı və inkişaf baxımından daha məhsuldar olmasını təmin etmişdir. Əvvəlki ənənəvi dil dərslərində müəllimlərin istifadə etdikləri şəkil, foto, sxem, cədvəl, xəritə və s. müxtəlif növ əyani vəsaitləri indi daha mükəmməl şəkildə yeni texnologiyalar vasitəsilə təqdim etmək olur. Bu imkanların üstünlüyü texniki universitetlərdə müxtəlif növ layihələr üzərində işləyərkən daha bariz şəkildə üzə çıxır. Auditoriyada multimediya mətnlərindən istifadə zamanı xarici dilin lüğət və dil strukturları üzərində işləmək xeyli maraqlı olur. Belə ki, elektron lüğətlərin daha bir üstün cəhəti hər hansı naməlum sözün tərcüməsini, həmin sözün demək olar ki, bütün sinonim və antonimlərini, törəmələrini, söz birləşmələrini, cümlələrdə işlənmə nümunələrini, etimologiya və tarixini bir göz qırpımında təqdim etməsidir. Əksər hallarda axtarılan sözün özündən də xeyli maraqlı çoxsaylı variantları ilə qarşılaşırıq. Lüğət üzərində bu növ üsullarla çalışma əvvəlki bəsit yolla yalnız söz və onun bir və

ya bir neçə mənasını öyrətməklə məhdudlaşan metoddan xeyli fərqli və maraqlıdır. Tələbələri daim zənginləşən söz xəzinəsinin yeni nümunələri ilə tanış edərək, sözlərin mümkün qədər çox məna və işlənmə məqamlarını tapmağa, frazeoloji birləşmə, idiom, aforizm və atalar sözlərinin tərkibində müqayisə etməklə tədqiqata sövq etmiş oluruq.

Ədəbiyyat

1. Ahmadi, M. R. (2017). The impact of motivation on reading comprehension. International Journal of Research in English Education.
2. Baytak, A., Tarman, B., & Ayas, C. (2011). Experiencing technology integration in education: children's perceptions. International Electronic Journal of Elementary Education, 3(2), 139-151. https://www.iejee.com/index.php/IEJEE/article/view/233. Date accessed: 17 June 2018.
3. Becker, H. J. (2000). Findings from the teaching, learning, and computing survey: Education Policy Analysis Archives, 8(51).
4. Solanki, D., & Shyamlee1, M. P. (2012). Use of technology in English language teaching and learning: An analysis. 2012International Conference on Language, Medias and Culture IPEDR vol. 33 (2012) ©(2012)IACSIT Press, Singapore. 150-156.
5. Raihan, M. A., & Lock, H. S. (2010). Technology integration for meaningful learning-the constructivist view. Bangladesh Educational Journal, 11(1), 17-37.
6. https://www.distancelearningportal.com/articles/401/moocs-what-exactly-are-they.html

G.B.AHMADOVA

APPLICATION OF TECHNOLOGY IN TEACHING ENGLISH

SUMMARY

The use of technology has become an important part of the learning process in and out of the classroom. Types of technology are generally used in every language class. Technology is used both to help language learning and to improve it. It allows teachers to adapt to classroom activities and expands the language learning process. Technology continues to increase its significance as a tool to help teachers make language learning easier for students.

The article focuses on the role of the use of new technologies in the teaching English as a second foreign language and considers various attitudes that support English language learners to improve their learning skills using technology. The article defines technology and technology integration, explains the use of technology in the language classroom, considers issues related to the use of technology in improving language learning skills. The current innovative processes in the socio-economic life of society place new demands not only on the level of training of a

graduate of an educational institution, but also on the level of professionalism and competence of a modern teacher. The development of information tools and information technologies, the methods and practices of their optimal use by teachers and students can give the desired results in foreign language teaching. Modern education is closely connected with information and telecommunication technologies (ICT). Active use of ICT in the educational process is the key to a successful future for graduates.

Nowadays one of the main tasks of a teacher is to facilitate the learning process, make it more effective and increase student motivation. Following this goal, the teacher will definitely try to apply innovative technologies and increase efficiency.

Г.Б.АХМЕДОВА

ПРИМЕНЕНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

РЕЗЮМЕ

Использование технологий стало важной частью процесса обучения в аудитории и за ее пределами. Типы технологий обычно используются в каждом языковом классе. Технологии используются как для помощи в изучении языка, так и для его улучшения. Технологии позволяют преподавателям адаптироваться к занятиям в аудитории и расширяют процесс изучения языка. Технологии продолжают приобретать все большее значение как инструмент, помогающий преподавателям облегчить изучение языка для учащихся. Статья посвящена роли использования новых технологий в обучении английскому языку как второму иностранному. В статье обсуждаются различные подходы, которые помогают изучающим английский язык улучшать свои навыки обучения с помощью технологий.

В статье рассматриваются понятия «технология» и «интеграция технологий», объясняется использование технологий в языковых классах, рассматриваются вопросы, связанные с использованием технологий для улучшения языковых навыков. Современные инновационные процессы в социально-экономической жизни общества предъявляют новые требования не только к уровню подготовки выпускника учебного заведения, но и к уровню профессионализма и компетентности современного преподавателя. Развитие информационных инструментов и информационных технологий, а также методов и способов их оптимального использования преподавателями и студентами может дать желаемые результаты в обучении иностранному языку.

Современное образование тесно связано с информационными и телекоммуникационными технологиями (ИКТ). Активное использование ИКТ в образовательном процессе - залог успешного будущего выпускников.

Одна из основных задач преподавателей в наши дни - облегчить процесс обучения, сделать его более эффективным и повысить мотивацию студентов. Следуя этой цели, педагог обязательно постарается применить инновационные технологии и повысить эффективность.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Lalə Məsimova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

EMİLYA QASIMOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Xarici Dillər kafedrası
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Istiqlaliyat küç. 6.
emiliyaqasımova@com.ru

İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ QARŞIYA ÇIXAN ÇƏTİNLİKLƏR VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

Xülasə

Azərbaycan Respublikasının müstəqil, zəngin iqtisadi potensiala malik bir dövlət kimi dünyaya inteqrasiyası, beynəlxalq münasibətlərin genişlənib möhkəmlənməsi, informasiya axını xarici dillərə olan tələbatı həyati zərurətə çevirmişdir. Bu gün Azərbaycan dünya birliyi ölkələrilə ictimai həyatın bütün sahələrində səmərəli əməkdaşlıq edən bir ölkədir. Buna görə də başqa fəaliyyətlərlə yanaşı, bir və ya iki xarici dildə ünsiyyət qurmağı, əlaqə saxlamağı bacaran şəxsiyyətin formalaşdırılması müasir təhsilin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrindən biridir. Elə buna görə də xarici dillərin, xüsusən də beynəlxalq dil hesab olunan ingilis dilinin statusu daha da artır.Hazırkı dövrdə qloballaşma prosesinin və inteqrasiya meyillərinin getdikcə sürətləndiyi ictimai–siyasi, sosial, mədəni sahələrdə baş verən mühüm keyfiyyət dəyişiklikləri kommunikasiya vasitələrindən istifadə etməklə, tələbələrin kommunikativ bacarıqlarının yüksək səviyyədə inkişafını tələb edir. “XXI əsr informasiya əsridir. lnforrnasiyaların ötürülməsi, kommunikativ bacarıqların ötürülməsi deməkdir. Kommunikativ bacarıqlar dedikdə, qoyulmuş problem ətrafında müzakirələrdə iştirak etmək, müsahibinin, danışanın fikrinə münasibət bildirmək, dinləyənin marağını təmin etmək məqsədi ilə fikrini inandırıcı ifadə etmək üçün müdrikləri aforistik deyimlərindən, məcazın növlərindən, nitqin təsirli və aydın olması üçün jest, mimika kimi yardımçı vasitələrdən və səsin müxtəlif çalarlarından istifadə nəzərdə tutulur”. [l, 76].

Müasir dövrdə təhsil müəssisələrində av– toritar mctodikanın yerini əməkdaşlıq, dialoji təlim metodikası tutur. Müasir yanaşmalara görə, dərsdə müəllimin rolu dəyişir, onun bilikləri hazır şəkildə vermək funksiyası özünü doğrultmur. O, fasilitator-bələdçi, yol göstərən, öyrənməyi öyrədən mövqeyində çıxış edir, şagird–tələbə isə əməkdaşlıq edir, tədqiqat aparır, fikirlərini əsaslandırır.

Açar sözlər: inteqrasiya, beynəlxalq münasibətlər, müasir yanaşmalar, kommunikativ məqsəd, qeyri–ənənəvi dərslər

Dərsin mərhələlərinin köklü formada dəyişməsi metodikanın təkmilləşdirilməsi problcınlərini pedaqoji fikrin müasir yeniliklərinə uygun aparmağı, qabaqcıl təcrübənin nəticələri ilə əlaqələndirməyi tələb edir. “Qeyri–

ənənəvi dərslər pedaqiji ədəbiyyatda, əsasən, qeyri standart dərslər kimi təqdim olunur. Bu dərslər təşkilati formasında dəyişiklik edilən dərslərdir. Qeyri–ənənəvi dərs formaları hər bir şagirdə özünü reallaşdırmağa, şəxsi özünüqimətləndirməsini yüksəltməyə, fənlərlə dərindən maraq– lanmağa imkan verir". [2, 98] Müasir dövrdə həm də təhsildə aparılan köklü islahatlar, metodik fikirdə yaranan yeniliklər, pedaqoji texnologiyalar, innovasiyalar müəllimi fərqli metod və üsullarla işləməyə yönəldir. Buna görə də təhsilimizin milli-mənəvi və ümumbəşəri ənənələr üzərində qurulması və yeni yanaşma mövqeləri ilə əlaqələndirilərək ədəbiyyatın öyrədilməsi, dərslərin təşkili, metod, üsul və vasitələrin tətbiqi, ümumiyyətlə, təhsil prosesləri ilə bağlı bütün fəaliyyətlərin səmərəli icrası əsas məqsəd kimi seçilməli və həllini tapmalıdır. Ümummilli lider Heydər Əliyev milli təhsilin bu məzmunda yeniləşdirilməsini diqqət mərkəzində saxlamış və dəyərli tövsiyələrini vermişdir: "Təhsilin özündə aparılan islahatlar çox vacibdir... Mənim sizə tövsiyəm ondan ibarət olar ki, islahatları düşünülmüş qaydada aparasınız, formalizmə, konyunkturaya yol verməyəsiniz, Azərbaycanın milli ənənələrinin üzərindən keçməyəsiniz. Bunlar, həqiqətən, həm Azərbaycan təhsilini dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təhsili səviyyəsinə ardıcıl surətdə çatdırsın, həm də burada səhvlər buraxılmasın, mövcud yaxşı işlər pozulmasın".Xarici dilə yiyələnmə humanitar təhsil səviyyəsini yüksəldir, şəxsiyyətin formalaşmasına geniş imkanlar yaradır. V. R. Muxtarovanın dediyi kimi: "İnsanların hansı dildə danışmasından asılı olmayaraq dil həmin dildə danışanların tarix və mədəniyyətini özündə əks etdirir. Ana dilindən başqa əlavə bir dil öyrənmək isə həmin dil öyrənənə, həmdə cəmiyyətə öz faydasınıvermiş olur"[2,140]. Bu səbəbdən də tədris fənni kimi xarici dilin statusu artır, ixtisas müəllimlərindən böyük məsuliyyət tələb olunur.Müasir dövrdə təhsilin qarşısında təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək kimi məsul və şərəfli bir vəzifə durur. Bu vəzifəni müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmək üçün tələbələrə dərin bilik vermək, onların fəalllıq və müstəqilliyini təmin, ölkədə baş verən yeniliklərlə şagirdləri tanış etməklə onlarda geniş elmi dünyagörüşü yaratmaq tələb olunur.XXI əsrin əvvəllərində həatın bütün sahələrində olduğu kimi Azərbaycan təhsilin də də əsaslı müsbət dəyişikliklər baş vermişdir. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun qəbul edilməsi, təhsil islahatlarının keçirilməsi, milli dəyərləri saxlamaqla dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təhsil sisteminə inteqrasiya, Boloniya Konvensiyasına qoşulma, ilk dəfə olaraq təhsildə kredit sisteminin tətbiqi, ümumiyyətlə respublikamızda həyata keçirilən təhsil islahatları təhsil müəssisələrinin fəaliyyətində, bütövlükdə təhsil sisteminin strukturu, idarəsi və iqtisadiyyatında köklü dəyişikliklərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində "İslahat Proqramı" nın, bu sahədə apardığı tədqiqatların nəticəsi göstərir ki, hal ·hazırda inkişaf etmiş Avropa ölkələrinə inteqrasiya olunmaq, Avropada yaşayan xalqlar ilə ünsiyyəti genişləndirmək üçün milli təhsil sistemində, o cümlədən xarici dillərin müasir səviyyədə tədrisində əsaslı dəyişikliklər nəzərdə tutulmuşdur. Avropa Şurası

nəzdində təşkil edilmiş "Mədəni Əməkdaşlıq Şurası Umumavropa evi" yaratmaq məqsədilə inkişaf etməkdə olan Avropa ölkələri arasında təhsil və mədəniyyət sahəsində inkişafa nail olmaq, qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlığı yüksək səviyyəyə çatdırmaq sahəsində xeyli iş görülmüsdür. Suranın təhsil sahəsində həyata keçirdivi tədbirlərin əsas mahiyyəti canlı dilin kommunikativ məqsədlə tədrisinə nail olmaq, dil öyrənənlərin dünyagörüşünü inkişaf etdirərək formalaşdırmaq və onların mədəni səviyyəsini yüksəltməkdən ibarətdir. Söz yox ki, bu yolda şəxsiyyətin inkişafı müasir təlimin əsasını, özülünü təşkil edir. Ölkəmizin və eləcə də qloballaşan dünyanın sosial–iqtisadi istiqamətlərində davamlı və dinamik inkişafa uyğun yeni təhsil sisteminin qurulması, təhsilin müasir tələblər səviyyəsində təkmilləşdirilməsi prioritet məsələlərdən biridir. Tədqiqatçıların fikrincə, "Təhsil əsri", "İntellekt əsri" adlanan XXI yüzillikdə proqramlaşdırmanın və kompüterləşdirmənin nəzəri və praktik cəhətdən təlim prosesinə tətbiqi imkanlarını müəyyənləşdirmək, dərsin hər mərhələsində irəliləyişləri diaqnostlaşdırmaq, bu vasitələrin mövzunun dərindən və maraqla öyrənilməsinə göstərdiyi təsiri aşkara çıxarmaq da təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayan dəyişikliklərdəndir. "Bu dəyişikliklərə informasiya texnologiyalarının sütərli inkişafını, "informasiya partlayışı"na səbəb olan böyük həcmli informasiyaların toplanması, informasiya cəmiyyətinə keçid, təhsilin bütün pillələrində onun səmərəsini təmin edən keyfiyyətinə yüksək dərəcədə müsbət təsir edən İKT–dən istifadə kimi prosesləri də əlavə etmək olar"[4, 31]. Buna görə də müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları öyrənənin fəallığı və tədqiqatçı qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsində imkan və bacarıqların aşkara çıxarılmasına, kreativ keyfiyyətləri aşkara çıxarmaqla neü kapitalını intellekt kapitalına çevirməyə yönəldilib. Müasir dövrün əsas xüsusiyyəti olan dinamizm təhsil, təlim–tərbiyə işini təkmilləşdirməyə və modernləşdirməyə daha çox diqqət yetirməyi tələb edir. Bu sahədə dönüş yaratmaq, tələbələri təlim prosesinin bərabərhüquqlu iştirakçısına, müstəqil tədqiqatçısına çevirmək, mühazirə və seminar məşğələlərini diskussiya və qarşılıqlı əməkdaşlığa əsaslanan dialoq üzərində qurmaq müəllimin bilik səviyyəsi, pedaqoji ustalığı, yeni texnologiyalarla işləməyi bacarması, yaradıcı fəaliyyəti ilə ölçülür. Ali məktəblərdə dərs deyən professor-müəllim heyəti daim çalışmalıdır ki, onlarda bu keyfiyyətlər və müasir yanaşma metod, üsul və vasitələrindən istifadə etmək bacarığı yüksək səviyyədə olsun, müəllimlər cəhd göstərməlidirlər ki, onların məşğələləri daha çox müəllimin hazır bilik verməsi, informasiya ötürücüsü mövqeyində çıxış etməsi üzərində deyil, tələbələrin fəallığı üzərində qurulsun. N. Rzaquliyevanın vurğuladığı kimi: "Təhsil sahəsində həyata keçirilməkdə olan bütün islahatın əsas məqsədi vətəndaşların keyfiyyətli təhsil alnıasını təmirı etməkdir"[3, 22].

Yuxarıda deyilənlərdən əlavə, dərsdə əlverişli psixoloji iqlim, müsbət emosional vəziyyət yaradılmalıdır. Dərsin səmərəsi onun emosional mühiti ilə sıx bağlıdır: mənfi emosiyalar (qorxu, inamsızlıq, kədər və s.) şəraitində keçən dərs cansıxıcı, yorucu və səmərəsiz olur. Dərsdə müəllim və tələbəlr arasında qarşılıqlı hörmət,

inam, pedaqoji əməkdaşlıq, xoş əhvalruhiyyə, müsbət zehni hisslər (şadlıq, təlim sevinci, inam, öyrətmə həvəsi, öyrəncinin zehni poensialına güvənmə, təəccüb və s.) hakim olmalıdır. Dərsin təşkili, müəllimin dərsin bütün etaplarına yaradıcı münasibəti, tələbələrdə motivasiya yaratması, müxtəlif fəaliyyət növlərindən istifadə, müəllim–tələbəl münasibətinin düzgün qurulması dərsin təşkilində vacib amillərdirBu gün təhsildə həm forma, həm də məzmunca ciddi dəyişikliklər gedir: milli təhsil sistemi yaradılır, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan yeni təhsil formalaşır, müəllim–tələbə münasibətləri yenidən qurulur. Bütün bu deyilənlər müəllimlərin məsuliyyətini daha da artırır. Dərs sinif şəraitində sabit tərkibdə müəyyən rejimlə cərəyan edən, müəllim və tələbələrin bilavasitə qarşılıqlı fəaliyyətinə əsaslanan təlimin məqsədyönlü kollektiv təşkili formasıdır. "Yaxşı təşkil olunmuş sinifdənkənar məşğələlər mühüm təlim-tərbiyə əhəmiyyəti daşıyır"[4s., 70]. Müasir tələbə öz dünyagörüşü və bilikləri həcmində ana dilində olduğu kimi xarici dildə də ünsiyyət yaratmağı bacarmalıdır. Bu məqsədlə də tələbələrin dil vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi vacibdir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyeva M. Ünsiyyət bacarıqlarının formalaşmasında fəaltəlimı'n rolu. 2011, N93 s.76.
2. Xudiyeva S. Qeyri–ənənəvi dərslər təlimin təşkilinə yaradıcı yanaşmanın nəticəsidir. Kurrikuluın (Elmi-Metodik Jurnal). 2011, N94 s.240.
3. Muxtarova V. R. İngilis dilinin xarici dil kimi öyrənilməsinin əhəmiyyəti. Azərbaycan Dillər Universiteti. Orta və Ali Məktəblərdə Xarici Dillərin Tədrisinnin Aktual Problemləri Respublika Elmi Konfransının Materialları. Bakı, 30-31 Oktyabr, 2008.3.s.22.
4. Məmmədov T. Müasir informasiya texnologiyaları və vasitələri təhsildə. Azərbaycan Məktəbi. 2014, N93 s.70

E.QASIMOVA

DIFFICULTIES ENCOUNTERED IN ENGLISH LESSONS AND WAYS TO OVERCOME THEM

SUMMARY

The article focuses on the problems about the requirements put forward at modern English language lessons and the model of the lesson which became urgent issues after the Republic of Azerbaijan had gained its independence.Theref0re, teaching of foreign languages, in particular the English language which is considered an international language, should be followed by the students' ability to communicate in foreign languages. At the end of the article, we came to the conclusion that any foreign language which is taught should be a means of communication during the lesson and should be used for communicative purposes.

The article speaks about the main principles of training of lexical material of English in the national auditories. The article deals with the problem of translation of polysemantic words and their study at the English classes. The problem of meaning

in general linguistics deals mainly with such aspects of the as the interrelation between meaning and concept, meaning and sigh, meaning and referent.

We should acquire meaning imposed on the words by the words by the context. This meanings are called contextual meanings. The ability of a word to be polysemantic, i.e. to comprise several lexical meanings, becomes a crucial issue for stylistic studies.

Key words: integration, international relations, modem approaches, communicative goals, non-traditional lessons

Э.КАСИМОВА

ПРОБЛЕМЫ, ВОЗНИКАЮЩИЕ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА, И СПОСОБЫ ИХ ПРЕОДОЛЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются проблемы, связанные с требованиями, выдвигаемыми на современных уроках английского языка, и моделью урока, который стал актуальным после того, как Азербайджанская Республика обрела независимость. Поэтому преподавание иностранных языков, особенно английского языка, которое считается международным языком, должно сопровождаться способностью учащихся общаться на иностранных языках. В конце статьи мы пришли к вывоцу, что любой изучаемый иностранный язык должен быть средством коммуникации во время урока и должен использоваться в коммуникативных целях.

В статье рассматриваются основные кринцины обучения лексического материала английского языка в национальных аудиториях

В предлагаемой статье из множества проблем, касающихся пополнения словарного состава современного английского языка рассмотрены будут только некоторые, а именно: проблемы изменения семантической структуры ряда слов, проблема многозначности. Многозначность слова – эта реалия английской лингвистики и эта проблема остается всегда в центре внимание ученых-лингвистов.

Ключевые слова: интеграция, международные отношения, современные подходы, коммуникативные цели, нетрадиционные уроки

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: filologia üzrə fəlsəfə doktoru Həbib Mirzəyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏLİYEVA ASİFƏ TELMAN QIZI
Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti
a.aliyeva1960@mail.ru

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANDA DİL QURUCULUĞU

Açar sözlər: dil, dövlət, siyasət, xalq, milli, qayğı, tarix
Ключевые слова: язык, государство, политика, народ, национальность, забота, история.
Key words: language, state, politics, people, nationality, care, history.

Milli varlıq və birliyin möhkəmlənməsində mühüm rol oynayan dil, eyni zamanda, mənəvi və mədəni zənginləşmə, elmi-texniki inkişaf üçün zəruri olan ünsiyyət vasitəsidir. Ana dili hər bir xalqın mənəvi sərvəti, mənəviyyatının güzgüsüdür. Bu baxımdan hər millətin inkişafında ən mühüm varlıq və yaşanma amili olan dilin müstəsna rolu vardır.\r\nXalqımızın ana dili olan Azərbaycan dilinin inkişafında, onun dünya dilləri içərisində öz layiqli yerini tutmasında dilimizin zənginliklərinə bələd olan Heydər Əliyevin misilsiz xidmətləri olmuşdur. Son illərdə dilimizin dövlət dili kimi inkişafı dil quruculuğu ilə əlaqədar mühüm siyasətlə bağlıdır. Dilin inkişafını iqtisadi nailiyyətlərdən üstün tutan ulu öndərimizin dediyi kimi indi biz dilimizdə sərbəst danışırıq və hər bir mürəkkəb fikri ifadə etməyə qadirik. Bu, böyük nailiyyətdir ki, bizim bir millət kimi özümüzə məxsus dilimiz var, o da o qədər zəngindir ki, dünyanın hər bir hadisəsini biz öz dilimizdə ifadə edə bilirik. Bununla belə, ana dili problemi bu gün yenə də aktual olaraq qalır. Buna görə də dövlət tərəfindən bu problemin həlli üçün müxtəlif tədbirlər görülür. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra qəbul edilmiş bir sıra qanun və qərarlar dilin inkişaf etməsi üçün yollar açmışdır.

Ana dili hər bir xalqın, millətin varlığı, özünütəsdiqi deməkdir, onun ən böyük milli sərvətidir. Bəşər tarixi qədər qədim keçmişi olan dil bir çox xalqlarda, o cümlədən azərbaycanlılarda ana kəlməsi iləqoşa işlənir ki, bu da dilin insan üçün nə qədər qiymətli və əziz bir nemət olduğunu açıq-aşkar şəkildə göstərir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olan Azərbaycan dilinin hazırda dünya dilləri sırasında özünəməxsus yeri, necə deyərlər, imzalar içərisində imzası vardır. Bu isə asan olmamışdır. Tarixin sərt sınaqlarından keçərək, müxtəlif inkişaf mərhələlərini yaşamış, zənginliyini qoruyub saxlamışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin sözləri ilə desək, "ana dilimiz öz imkanlarının zənginliyi, səs quruluşunun səlisliyi və qrammatik quruluşunun sabitliyi ilə səciyyələnir. Müasir Azərbaycan ədəbi dili siyasi-ictimai, elmi-mədəni sahələrdə geniş işlənmə dairəsinə malik yüksək yazı mədəniyyəti olan və daim söz ehtiyatını zənginləşdirən bir dildir". (1.s.17)

Azərbaycan dili öz qrammatik quruluşuna görə zəngin, fonetik ahənginə görə qeyri-adi gözəlliyə malik bir dildir. Əcdadlarımızın bizə miras qoyub getdiyi bayatılarımızdan, laylalarımızdan, nağıllarımızdan, dastanlarımızdan, bizə gəlib çatan qədim abidələrimizdən başlayaraq İ.Həsənoğlu, İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətayi, M.Füzuli. M.R.Vaqif, M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə, S.Vurğun kimi dühaların zəngin irsi ilə bizə gəlib çıxan bu misilsiz sərvət müstəqillik qazandıqdan sonra əsas milli atributdan biri kimi inkişaf etdirilir. Zaman-zaman Azərbaycanın düşünən beyinləri dili xalqın yaşaması üçün ən mühüm atribut hesab etmiş, özünün bu dəyərli milli sərvətini kənar dillərin təsirindən qoruya bilmişdir. (1, s 15)

Azərbaycan dili xalqımızın özümlüyünü, tarixi keçmişi və mədəniyyətini, zəngin söz xəzinəsini, inanc və ənənələrini, əxlaqi davranışları və dünyagörüşünü özündə yaşadan, əsrlərdən əsrlərə çatdıran əvəzsiz milli sərvətdir. Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra dövlət atributları sırasında özünəməxsus yeri və çəkisi olan ana dilimizə dövlət səviyyəsində daima yüksək qayğı göstərilmişdir.

Ulu öndər Azərbaycan xalqının və onun dilinin mənşəyi, formalaşması, sabitləşməsi kimi məsələlərə çox ciddi yanaşır, bütün bunları elmi dəlillərlə əsaslandırırdı. Heydər Əliyevin Azərbaycan dili ilə bağlı görüş və mülahizələri çoxcəhətlidir. Onun çıxışlarında dil siyasəti, dil quruculuğu, dil mədəniyyəti, yazı və əlifba məsələləri dərin məntiqi mühakimələrlə əsaslandırılırdı. O, Azərbaycan dilinə xalqımızın ən dəyərli mənəvi sərvəti kimi yanaşırdı. Elə bir ciddi toplantı olmurdu ki, orada dilimiz, milli mənliyimiz, tariximiz, mədəniyyətimiz haqqında söz açmasın. Xüsusilə gənclərlə görüşlərdə bu məsələləri ön plana çəkir, çox dərin və ciddi mətləblərdən danışaraq, vətəndaş və rəhbər dəyanəti ilə həmin ideyaları gənclərin zəkasına həkk etməyə çalışırdı.

Hər bir dilin güclü inkişafı və zənginləşməsində, xüsusilə də dövlət dili statusu qazanmasında onu təmsil edən xalqın, millətin müstəqil dövlətinin mövcudluğu həlledici rol oynayır. Bu mənada müsəlman Şərqində ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə (1918) Azərbaycan dilinin daha geniş şəkildə tətbiq olunması üçün böyük imkanlar və münbit şərait yarandı. Xalq Cümhuriyyəti hökuməti 1918-ci il 27 iyun tarixli qərarı ilə Azərbaycan-türk dilini bütün ölkə ərazisində rəsmi dövlət dili elan etdi, onun inkişafı üçün müəyyən tədbirlər həyata keçirməyə başladı, bu yöndə bir sıra müsbət addımlar atdı. Bununla belə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-1920-ci illər) yüksək səviyyəli elmi kadrların kifayət qədər olmaması və gənc respublikanın çox qısa bir zaman müddətində mövcudluğu Azərbaycan-türk dilinin həmin dönəmdə dövlət dili kimi istənilən səviyyədə və geniş fəaliyyətinə imkan vermədi.

Sovet hakimiyyətinin mövcud quruluşu, kənardan ölkəmizə və dilimizə olan müdaxilələr dil quruculuğu məsələsinə daim mənfi təsir göstərmişdi. Lakin Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi hər bir sahədə olduğu kimi dil quruculuğu məsələsinə də öz müsbət təsirini göstərmişdi.

Müstəqillik illərində ulu öndər Heydər Əliyevin apardığı məqsədyönlü və gələcəyə yönələn dövlət quruculuğu məsələlərində dil siyasəti həmişə aparıcı olmuş, dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birini təşkil etmişdir. Ana dilini ürəkdən sevən, bu dildə danışmağı ilə fəxr edən ümummilli lider bənzərsiz nitqlərində, dərin məzmunlu çıxışlarında dilimizin rəngarəng ifadə vasitələrindən, xalq dilindən gəlmə deyimlərdən uğurla istifadə etmiş, özünəməxsus jest və mimikaları ilə nitqinin auditoriyaya, bütövlükdə xalqa təsir gücünün artmasına nail olmuşdur. Ulu öndər ana dili ilə bağlı çoxsaylı fikirlərində dilin azərbaycançılıqla birbaşa bağlılığı məsələsini də önə çəkmiş, xüsusi olaraq vurğulamışdır: "Millətin milliliyini saxlayan onun ana dilidir. Şübhəsiz ki, musiqi də, ədəbiyyat da, ayrı-ayrı tarixi abidələr də millətin milliliyini təsdiq edir. Amma millətin milliliyini ən birinci təsdiq edən onun dilidir. Əgər Azərbaycan dili olmasa, Azərbaycan dilində mahnılar olmaz, musiqi olmaz. Bunların hamısı bir-birinə bağlıdır. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi yaşaması, möhkəmlənməsi, inkişaf etməsi də bizim ən böyük nailiyyətlərimizdən biridir. Bu, təkcə dil məsələsi deyil, bu, həm də azərbaycançılıq məsələsidir".(4, s.56)

Uzun illər boyu Sovet Birliyinin tərkibində olması Azərbaycan dili ciddi sınaqlara və təzyiqlərlə məruz qalmışdır. Bütün bunlar ölkəmizdə Azərbaycan dilinin inkişafını ləngitmiş və rus dilinə olan meyl artırmışdır. Hətta o dövrdə Azərbaycanda rus dilində danışa bilməyən insanlara geridə qalmış kimi baxırdılar.

Lakin bu, o qədər də uzun çəkmir. "90-cı illərdən sonra Azərbaycanın müstəqilliyə qovuşması və Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi Azərbaycan dilinin dirçəlişinə səbəb oldu. Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının rəsmi dili elan edildi və latın qrafikasına keçildi. Azərbaycanda bütün dövlət orqanlarında sənədlərin, təhsilin yüksək səviyyədə Azərbaycan dilində aparılması, KİV-də, elm sahəsində və kitab və əsərlərin yazılmasında Azərbaycan dilindən və latın qrafikasından istifadə etmək tələbi qoyuldu".(1, s.26)

Hər bir insan ikidillilik məsələsinə olduqca ciddi yanaşmalıdır ki, öz ana dilini unutmasın. İnsan bir neçə dildə danışa bilər, lakin onun öz doğma dilini mükəmməl bilməsi mütləqdir. İkinci dilin öyrənilməsində belə ana dili ən vacib amillərdən hesab olunur. Çünki dillər müqayisə və tutuşdurularaq öyrəniləndə daha tez mənimsənilir. Yeni dilin öyrənilməsi təfəkkürün formalaşmasına, yeni ictimai-siyasi aləmə səyahətə, yeni bir mədəniyyətə, mental prosesə, dillə əlaqədar psixoloji məsələlərin araşdırılmasına və s. məsələlərin dərk olunmasına zəmin yaradır.

Dövlətin və fərdin inkişafı üçün ana dilindən başqa bir neçə dili bilmək çox vacibdir, ancaq bir çox sahələrdə hər iki dildə eyni səviyyədə fikir ifadə etmək çətindir. Öyrənilən hər iki dildə müstəqil danışmaq olar, lakin müxtəlif elm, iqtisadi-siyasi, mədəniyyət və digər sahələrdə fikri tam ifadə etmək qeyri-mümkündür. Əgər axtarışa çıxsaq, cəmiyyətdə ideal ikidilliliyə (bilinqvizmə) malik çox az insana rast gələrik, çünki bütün situasiyalarda hər iki dildə eyni səviyyədə danışa bilən insandan bütün sahələrin terminlərini bilmək tələb olunur.

Dilçilikdə ikidillilik (bilinqvizmi) iki cəhətdən araşdırılaraq koordinativ və subordinativ şəkildə qeyd edilir. Koordinativ ikidillilikdən o zaman söhbət gedir ki, hər hansı bir fərd iki dili eyni dərəcədə dərindən bilir, hər iki dildə öz dil bölgülərini (kompetensiya) səfərbər edib, onları real danışıq məqamında həyata keçirməyi bacarır (performans). Subordinativ ikidillilik dedikdə isə, bu zaman dillərdən biri digərinə tabe olur. İnsan bir dildə öz fikirlərini maneəsiz dilə gətirir, sevincini, kədərini və digər hisslərini ifadə etməkdə çətinlik çəkmir. İkinci dildə isə doğma dilində verə biləcəyi informasiyanın yarısını belə verə bilmir. Subordinativ ikidillilik dünyada və cəmiyyətimizdə daha geniş yayılmış dil formasıdır.

90-cı illərdən əvvəl Azərbaycanda qeyri-rəsmi olsa da, rus dili ikinci dil kimi qeyd olunurdu, amma insanlar bu dildə danışsalar da, müxtəlif sahələrdə fikirlərini tam ifadə edə bilmirdilər. Bu isə cəmiyyətimizdə Azərbaycan dilinin kölgədə qalmasına gətirib çıxarır, doğma dili dərindən öyrənməyə maneə yaradırdı. Bu səbəbdən ikinci dil öyrənmənin fəsadları zamanla üzə çıxmağa başladı. İnsanlar övladlarını rusdilli bağçaya, məktəbə, ali məktəblərdə oxumağa məcbur edirdilər və bu da doğma dilə olan münasibəti tam dəyişirdi. O dövrdə həmin insanlarda Azərbaycanın milli mədəniyyətinə, mentalitetinə də yadlaşma müşahidə edilirdi və onlar ana dilini ikinci dil hesab edilirdi. Müstəqillik dövründən sonra isə bu insanlar Azərbaycan dilində danışmaqda və anlamaqda çətinlik çəkdiklərini özləri də etiraf edirdilər.

Müstəqillik illərində Ulu öndər Azərbaycan xalqının və onun dilinin mənşəyi, formalaşması, sabitləşməsi kimi məsələlərə çox ciddi yanaşır, bütün bunları elmi dəlillərlə əsaslandırırdı. Heydər Əliyevin Azərbaycan dili ilə bağlı görüş və mülahizələri çoxcəhətlidir. Onun çıxışlarında dil siyasəti, dil quruculuğu, dil mədəniyyəti, yazı və əlifba məsələləri dərin məntiqi mühakimələrlə əsaslandırılırdı. O, Azərbaycan dilinə xalqımızın ən dəyərli mənəvi sərvəti kimi yanaşırdı. Elə bir ciddi toplantı olmurdu ki, orada dilimiz, milli mənliyimiz, tariximiz, mədəniyyətimiz haqqında söz açmasın. Xüsusilə gənclərlə görüşlərdə bu məsələləri ön plana çəkir, çox dərin və ciddi mətləblərdən danışaraq, vətəndaş və rəhbər dəyanəti ilə həmin ideyaları gənclərin zəkasına həkk etməyə çalışırdı.

Ulu öndərin müstəqil Azərbaycan Respublikası Gənclərinin Birinci forumundakı nitqindən bəzi seçmələri xatırlatmaq yerinə düşərdi: “Məni bu gün forumda sevindirən cəhətlərindən biri də o oldu ki, çıxış edən bütün gənclər çox sərbəst, səlis Azərbaycan dilində danışırdılar. Bir neçə il öncə bunu görmək mümkün deyildi. Keçmiş illərin müəyyən xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan dili Azərbaycanda lazımi qədər inkişaf edə bilməmişdi. Doğrudur, biz buna çox çalışmışıq, 60-cı, 70-ci, 80-ci illərdə bu barədə çox səylər göstərilmişdir. Ancaq Azərbaycan dili hakim dil ola bilməmişdi. Biz Sovetlər ittifaqının tərkibində idik. Sovetlər ittifaqının ümumi dili – rus dili hakim dil idi və o vaxt valideynlərin çoxu öz övladlarını rusdilli məktəblərə qoyurdu. Bu da təbii idi, çünki geniş təhsil almaq üçün, Azərbaycandan kənara çıxmaq üçün o dildə təhsil almaq lazım idi və bunu da qınamaq olmaz. Ancaq bunlar hamısı bizim Azərbaycan dilinin tam inkişaf etməsinə müəyyən qədər maneçilik edirdi. Mənim xatirimdədir, gənclərin çoxu,

Azərbaycan dilində səlis, cazibədar danışmırdı. Amma bu gün burada çıxış edənlər məni heyran etdilər, bizim dilimizin zənginliyini, bu gün Azərbaycanda hakim dil olmasını nümayiş etdirdilər.” (4,s.79)

Ulu öndər daha sonra demişdi: “Bilirsiniz, hər bir azərbaycanlı gənc çalışmalıdır ki, dünyanın çox dillərini – rus dilini də, ingilis dilini də, fransız dilini, ərəb, fars dillərini də mənimsəsin, öyrənsin. Bu lazımdır, çünki müasir dünya ölkələrinin bir-biri ilə sıx əlaqəsi bu gün və gələcəkdə insanlardan bir çox dilləri bilməyi tələb edir. Amma bunlarla yanaşı, bunlardan əvvəl öz dilimizi, Azərbaycan dilini mənimsəmək lazımdır, bu dildə yaxşı danışmaq lazımdır, bu dili ana dili kimi duymaq, sevmək lazımdır.”

Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının milli sərvətidir, millətin formalaşmasında başlıca amillərdən biridir və Azərbaycan xalqının keçdiyi tarixi-siyasi yolu məhz Azərbaycan dilində öz əksini tapmışdır. Azərbaycan xalqının türksoylu və dilinin türk dilləri qrupuna aid olması, son illərdə dünya səviyyəsində inkişaf etməsi Azərbaycan xalqının dünyanın ən qədim xalqlarından biri olduğunu göstərir. Bu barədə Ulu Öndərin artıq deyimə çevrilmiş fikirdə olduğu kimi: "Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir". (3, s.49)

Uzun illər boyu Sovet Birliyinin tərkibində olması Azərbaycan dili ciddi sınaqlara və təzyiqlərlə məruz qalmışdır. Bütün bunlar ölkəmizdə Azərbaycan dilinin inkişafını ləngitmiş və rus dilinə olan meyl artırmışdır. Hətta o dövrdə Azərbaycanda rus dilində danışa bilməyən insanlara geridə qalmış kimi baxırdılar.

Lakin bu, o qədər də uzun çəkmir. “90-cı illərdən sonra Azərbaycanın müstəqilliyə qovuşması və Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi Azərbaycan dilinin dirçəlişinə səbəb oldu. Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının rəsmi dili elan edildi və latın qrafikasına keçildi. Azərbaycanda bütün dövlət orqanlarında sənədlərin, təhsilin yüksək səviyyədə Azərbaycan dilində aparılması, KİV-də, elm sahəsində və kitab və əsərlərin yazılmasında Azərbaycan dilindən və latın qrafikasından istifadə etmək tələbi qoyuldu”.(1, s.26)

Azərbaycan dilinin dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan soydaşlarımızın ümumi ünsiyyət dili vasitəsinə çevrilərək milli həmrəyliyin göstəricisi kimi beynəlxalq aləmdə rolunun artması, nüfuzunun yüksəlməsi də xalqımızın ümummilli lideri, müdrik siyasətçi Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Ulu öndər Heydər Əliyev ana dilimizin tarixi keçmişi ilə yanaşı, bugünkü durumunu və mövcud problemlərini də daim diqqət mərkəzində saxlamış və bu yöndə bir sıra mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsinə ilkin olaraq imza atmışdır.

Ulu öndər Heydər Əliyevin dil siyasəti özünəməxsus möhkəm prinsiplər əsasında qurulmuşdur. Professor Nizami Xudiyev bunları üç yerə ayırır:

1. Bu siyasət, hər şeydən öncə, demokratiklik prinsipinə əsaslanır. Bu demokratiklik isə, birinci nsvbədə hər bir məsələnin həllində xalqın, o cümlədən geniş ziyalı kütləsinin rəyinin nəzərə alınması zəminində yaranması ilə əlamətdardır.

2. Heydər Əliyevin dil siyasətinin əsaslandığı prinsiplərdən biri də dəqiqlik, uzaqgörənlikdir.

Bütün sahələrdə olduğu kimi, dil siyasətində də o, qlobal məqsədləri əsas götürür və hər hansı bir məsələnin həllində onun bütün cəhətlərini, keçmişini, bu gününü, gələcəyini nəzərə alaraq, həll olunmasına qərar verir. Hər bir məsələni hərtərəfli götür-qoy etmək, dərindən araşdırmaq, xeyir və zərərini dəqiq müəyyənləşdirmək Heydər Əliyevin dil siyasətinin mahiyyətini təşkil edir.

3. Heydər Əliyevin dil siyasətinin əsaslandırdığı prinsiplərdən biri də dillə bağlı bütün məsələlərə münasibətdə obyektivlikdir. (2, s.26)

Azərbaycan dili xalqımızın qədimliyinin simvolu, qürur mənbəyidir. Bu gün müstəqil dövlətimizin mövcudluğu dilimizin qorunması, dünya dilləri içərisində layiqli yer tutması baxımından tarixi bir imkandır. Məhz ulu öndər Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu dil siyasəti bu sahədə əldə etdiyimiz uğurların əsasını təşkil edir. Heydər Əliyevin dövlət quruculuğunda əhəmiyyətli bir yerdə duran dil siyasəti və onu inkişaf etdirməyin yolları haqqında söylədiyi fikirlər bizə Azərbaycan dilini xalqın mənəvi varlığı kimi sevməyi, onun zəngin söz xəzinəsindən bacarıqla istifadə etməyi, dilin qayğısına qalmağı, saflığını qorumağı, onunla fəxr etməyi, onu dərindən bilməyi, mükəmməl mənimsəməyi, ana dilimizin gözəlliyini duymağı, bu gözəlliyi hər zaman hər yerdə təbliğ etməyi, bu dildə düzgün danışmaqla hamıya nümunə olmağı öyrətdi. Heydər Əliyev qurub yaratdığı Azərbaycanda xalqın mədəni, intellektual, milli-mənəvi inkişafının təməllərindən biri kimi, milli dil siyasətinə böyük əhəmiyyət vermiş, bu yolda bir əsgər kimi mübarizə aparmışdır və bizimdə borcumuz dilimizi qoruyub gələcək nəsillərə ötürməkdir.

Ölkədə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçidin 2001-ci ilin avqust ayında bütövlükdə təmin edildiyini və yeni əlifbadan istifadənin müstəqil Azərbaycan Respublikasının həyatında olduqca mühüm bir elmi-mədəni hadisə olduğunu nəzərə alan dövlət başçısı 9 avqust 2001-ci il tarixli fərmanı ilə hər il avqust ayının ilk gününün Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd olunmasını rəsmiləşdirdi. Beləliklə də, dövlətin dil siyasətinin həyata keçirilməsi, ana dilinin nüfuz və statusunun qaldırılması üçün daha münbit şərait və geniş imkanlar yarandı.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin böyük önəm verdiyi dil siyasəti onun layiqli varisi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən də uğurla davam etdirilir. Ulu öndərin siyasi kursunu yeni şəraitin tələblərinə uyğun şəkildə yaradıcılıqla inkişaf etdirən İlham Əliyevin bu sahədəki ilk sərəncamlarından biri Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Ölkə Prezidentinin 12 yanvar 2004-cü il tarixli bu sərəncamına əsasən dövlət müstəqilliyinin başlıca rəmzlərindən biri sayılan ana dilinə dövlət qayğısının daha da artırılmasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti və elminin ən gözəl nümunələrinin latın qrafikası ilə yenidən nəşri kütləvi şəkildə həyata keçirilmişdir. Bundan əlavə İlham Əliyevin 2004-cü il 27 dekabr tarixli digər bir sərəncamına uyğun olaraq Azərbaycan və dünya ədəbiyyatının görkəmli

nümayəndələrinin əsərləri kütləvi tirajla nəşr olunaraq ölkədəki bütün kitabxana şəbəkəsinə hədiyyə edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 2012-ci ildə isə bilavasitə Azərbaycan dili və dilçiliyi ilə bağlı iki mühüm sənədə imza atmışdır. Onlardan biri ölkəmizdə dilçilik elminin ən başlıca mərkəzi sayılan Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi haqqında 2012-ci il 29 may tarixli sərəncamdır. Respublika Prezidentinin 23 may 2012-ci il tarixli "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında" sərəncamı da ölkədə dil siyasətinin həyata keçirilməsi üçün geniş imkanlar açır. Bu sərəncamla Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası yaradılmış və ədəbi dil normalarının gözlənilməsi, eləcə də Azərbaycan dilçilik elminin səviyyəsinin daha da yüksəldilməsini özündə ehtiva edən Dövlət Proqramının hazırlanması bir məqsəd olaraq qarşıya qoyulmuşdur. Bir müddət sonra adı çəkilən Dövlət Proqramı hazırlanmış və ölkə Prezidentinin 9 aprel 2013-cü il tarixi sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. Sərəncamda göstərildiyi kimi "hazırkı qloballaşma dövrü Azərbaycan dilinin zənginləşməsi və tətbiqi imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində aparılan işlərin yeni səviyyədə yüksəldilməsini tələb edir". Sənəddə xüsusi olaraq vurğulanır ki, "Dövlət Proqramının məqsədi Azərbaycan dilinin istifadəsinə və tətbiqinə dövlət qayğısının artırılmasını, Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsini təmin etməkdir". Dövlət Proqramının icrasına dair təqdim olunan Tədbirlər Planında göstərilən maddələr sırasında Azərbaycan dilinin tədrisi və tətbiqinin genişləndirilməsi, Azərbaycan dilinin öyrənilməsi və təbliği sahəsində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi və dilimizin kütləvi informasiya vasitələrində təbliği, ədəbi dilimizə xələl gətirə biləcək yad ünsürlərin aradan qaldırılması, ədəbi dil normalarına ciddi əməl edilməsi kimi qlobal məsələlər başlıca yer tutur. Bu da Azərbaycan dilçiliyinin dünya elminə inteqrasiyası və ölkənin tanınmış dilçi alimlərinin beynəlxalq miqyasda nüfuz qazanması üçün münbit şərait yaradır. (1, s.19)

Ümumiyyətlə, Dövlət Proqramı milli dövlətçiliyimizin başlıca rəmzlərindən biri olan Azərbaycan dilinin geniş miqyasda tətbiqi, əsaslı və fundamental şəkildə tədqiqi, eləcə də ölkəmizdə dilçilik elmi sahəsində aparılan araşdırmaların səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində konkret əməli işlər görmək üçün əlverişli zəmin və geniş imkanlar yaradır. Adı çəkilən tarixi sənəd eyni zamanda dilçilik sahəsində çalışan mütəxəssislərin, dilçi alimlərin üzərinə böyük vəzifələr qoyur, onları bu yöndə əməli işlər görməyə səfərbər edir.

Dövlət proqramı dil haqqında qəbul edilmiş digər sənədlərdən fərqli olaraq, yalnız mövcud vəziyyəti dəyərləndirmir, həm də ədəbi dilimizin qorunması və inkişaf etdirilməsi, ümumən dil siyasəti sahəsində qarşıda duran vəzifələri, görüləcək işləri müəyyənləşdirir. Dilin böyük ictimai-siyasi hadisə və mənəvi həyatımızın mühüm amili olduğunu nəzərə almayan bəzi mətbuat orqanlarında, televiziya kanallarında, elektron

informasiya vasitələrində ədəbi dil normalarının pozulması halları müşahidə olunur. Bəzən Azərbaycan dilinin leksik və qrammatik normaları, dövlət dilinin tətbiqi prinsipləri kobudcasına pozulur.

Bir çox hallarda dilimizin tarixinə və mənşəyinə dair səsləndirilən yanlış və qərəzli mülahizələrə yerində və tutarlı cavab verilmir. Azərbaycan dilində müasir dövr üçün zəruri kommunikasiya vasitəsi sayılan internet resurslarının azlığı, onlarda Azərbaycanın tarixi və müasir həqiqətlərinin kifayət qədər əks olunmaması, dilimizi öyrənmək istəyən əcnəbilər üçün tədris vəsaitlərinin müasir tələblərə cavab verməməsi real problemlərdir.

Dövlət dilimizin qorunması ilə bağlı mövcud vəziyyət dövlət proqramının iki əsas müddəasının - ana dilimizin yad dillərin təsirindən qorunması və ədəbi dil normalarına birmənalı şəkildə əməl edilməsi tələblərinin vacibliyini şərtləndirir. Bu məqamda müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu Heydər Əliyevin sözlərini bir daha xatırlatmaq yerinə düşər: "Müstəqil Azərbaycanın gələcəyi üçün ən mühüm vasitələrdən biri ana dilimizin, dövlət dilimizin qorunması və inkişaf etdirilməsidir."(4,s.72)

2018-ci il iyulun 18-də dövlət başçımız Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi haqqında sərəncam imzalamışdır.Dövlət dilinin qorunması və işləkliyinin təmin edilməsi məsələsinin vacibliyini nəzərə alan cənab İlham Əliyev "Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında" fərman verməyi lazım bilmişdir. Sənəddə cəmiyyətin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, elmi və mədəni həyatının bütün sahələrində Azərbaycan dilinin daha geniş işlədilməsinin təmin edilməsi məqsədilə müxtəlif konkret tədbirlərin keçirilməsi, o cümlədən Dövlət Dil Komissiyasının yanında Monitorinq Mərkəzinin yaradılması nəzərdə tutulur.

Hər bir xalqın mənəvi sərvətləri sırasında ana dilinin heç bir dəyərlə müqayisəyə gəlməyən çox böyük əhəmiyyəti vardır. Ana dili xalqın varlığını təmin edən ən önəmli amildir. Ana dili sadəcə ünsiyyət vasitəsi deyil, xalqın dünyagörüşünün, düşüncə tərzinin, ümumən mənəvi varlığının ifadə vasitəsidir. Buna görə də müasir beynəlxalq inteqrasiya şəraitində ana dilimizin qorunması, onun toxunulmazlığının və işləkliyinin təmin edilməsi bir millət və dövlət olaraq bizim ən başlıca vəzifəmizdir. Dilə dövlət qayğısı fonunda dil quruculuğu məsələsi müstəqillik dövründə də daim aktual mövzulardan biri olmuşdur və layiqincə bu işin öhdəsində gəlinə bilinmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbasova S. , Seyidova S. Məmmədova N. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Ləman Nəşriyyat Poliqrafiya. Bakı. 2019.
2. Nizami Xudiyev. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Elm və təhsil. Bakı. 2014.
3. Nizami Cəfərov. Seçilmiş əsərləri. V cilddə. I cild. Bakı. Elm. 2007.
4. Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili. Bakı. Elm. 1998.

MÜSTƏQILLIK DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANDA DIL QURUCULUĞU

XÜLASƏ

Məqalədə Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinə olan qayğısından bəhs edilir. Dil hər bir xalqın milli mənəvi dəyəridir. Dilimizə olan dövlət qayğısı və Heydər Əliyevin Azərbaycan dilini dövlət dili səviyyəsinə qədər yüksəltməsi məqalədə əks olunub. Dilimizi yad ününsürlərdən təmizləmək uğrunda mübarizədə geniş planda məqalədə yer alıb. Ulu öndərin hər yerdə Azərbaycan dilində çıxış etməsi və doğma dilimizi böyük tribunalardan səsləndirməsi dilimizə olan sevgisinin qayğısın və diqqətinin bariz nümunəsi olmuşdur.

Hər bir xalqın mənəvi sərvətləri arasında ana dili misilsiz dərəcədə böyük əhəmiyyətə malikdir. Ana dili xalqın varlığını təmin edən ən vacib amildir. Ana dili təkcə ünsiyyət vasitəsi deyil, ümumiyyətlə insanların dünyagörüşünü, düşüncə tərzini və mənəvi varlığını ifadə edən vasitədir. Buna görə də müasir beynəlxalq inteqrasiya şəraitində ana dilinin qorunması, toxunulmazlığı və funksionallığını təmin etmək bir millət və bir dövlət olaraq əsas vəzifəmizdir. Dövlətin dilə qayğısının fonunda dil quruculuğu məsələsi müstəqillik dövründə həmişə ən aktual məsələlərdən biri olmuşdur və bu vəzifənin öhdəsindən layiqincə gəlinə bilinmişdir.

Məqalə də dilə dövlət qayğısı nəznində imzalanan fərman və sərəncamlarda əks olunur.

АЛИЕВА АСИФА ТЕЛЬМАН Г

ЗАБОТА К АЗЕРБАЙДЖАНСКОМУ ЯЗЫКУ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается забота Гейдара Алиева об азербайджанском языке. Язык - национальная моральная ценность каждого народа. В статье отражена забота государства о нашем языке и то, что Гейдар Алиев поднял азербайджанский язык до уровня государственного.В статье широко освещается борьба за очищение нашего языка от чужеродных элементов. То, что великий лидер повсюду говорил на азербайджанском языке и говорил на нашем родном языке с больших трибун, было ярким примером его заботы и внимания к нашему языку.

Среди духовных богатств любого народа родной язык имеет огромное значение, не имеющее себе равных. Родной язык - важнейший фактор обеспечения существования народа. Родной язык - это не только средство общения, но и средство выражения мировоззрения, образа мышления и духовного существования людей в целом. Поэтому в условиях современной международной интеграции защита родного языка, обеспечение его неприкосновенности и функциональности - наша главная задача как нации и государства. На фоне заботы государства о языке вопрос языкового

строительства всегда был одним из самых актуальных в период независимости, и оно смогло достойно справиться с этой задачей.

Язык статьи отражен в постановлениях и распоряжениях, подписанных под эгидой государства.

ALIEVA ASIFA TELMAN G.

LANGUAGE DEVELOPMENT IN AZERBAIJAN DURING INDEPENDENCE

SUMMARY

The article discusses the concern of Heydar Aliyev about the Azerbaijani language. Language is the national moral value of every nation. The article reflects the state's concern for our language and the fact that Heydar Aliyev raised the Azerbaijani language to the state level.The article broadly covers the struggle to cleanse our language of foreign elements. The fact that the great leader everywhere spoke Azerbaijani and spoke our native language from large tribunes was a vivid example of his care and attention to our language.

Among the spiritual riches of any nation, the mother tongue is of great importance, which is incomparable to any value. Mother tongue is the most important factor in ensuring the existence of the people. Mother tongue is not only a means of communication, but also a means of expressing the worldview, way of thinking and spiritual existence of the people. Therefore, in the conditions of modern international integration, the protection of our native language, ensuring its inviolability and functionality is our main task as a nation and state. Against the background of the state's care for the language, the issue of language building has always been one of the most topical issues during the independence period, and it has been able to cope with this task with dignity.

The language of the article is reflected in the decrees and orders signed under the auspices of the state.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: **Dos. Abasova Şəlalə**
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NAİLƏ KAMIL QIZI MƏMMƏDOVA
Filolgiya elmləri üzrə fəlsəfədoktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti
naila-mammadova@mail.ru
NİGAR MƏHƏMMƏD QIZI HACIYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
nigar40@mail.ru

ORTA MƏKTƏB DƏRSLİKLƏRİNDƏ İKİNCİ TƏRƏFİN İFADƏ VASİTƏSİNƏ GÖRƏ FELİ BİRLƏŞMƏLƏRİN TƏDRİSİ

Açar sözlər: orta məktəb, dərslik, feil, söz birləşməsi, cümlə, qrammatika
Ключевые слова: средняя школа, учебник, глагол, словосочетание, предложение, грамматика
Key words: high school, textbook, verb, word combination, sentence, grammar

Orta məktəb dərsliklərində feli birləşmələrin ikinci-əsas tərəfinin izahına və tədrisinə birinci tərəfdən daha çox yer verilmişdir. Ümumiyyətlə, söz birləşmələri əsas tərəfin bazası üzərində formalaşdığı üçün, tədris prosesində hər zaman əsas tərəflərin izahına, ifadə vasitələrinin müəyyənləşdirilməsinə daha çox yer ayrılır. Orta məktəb dərsliklərində feli birləşmələr ikinci tərəfin ifadə vasitələrinə görə ali məktəb dərsliklərindəki kimi təsnif edilir. Çünki bu zaman Azərbaycan dilinin ümumi qrammatik qaydaları əsas götürülür. Belə ki, müxtəlif illərdə nəşr olunmuş Azərbaycan dili dərsliklərində feli birləşmənin tərifi demək olar ki, eyni formada verilmişdir: "Əsas tərəfi feillərdən ibarət olan birləşmələrə feli birləşmələr deyilir" (5, 23). Bu barədə fəslin əvvəlki bölməsində də danışılmışdır. Lakin bu tərifdə üslubi cəhətdən səhvə yol verilmişdir. Çünki, feli birləşmələrin əsas tərəfi tam olaraq bütün növ feillərlə deyil, yalnız felin təsriflənməyən formaları ilə ifadə olunur. 2010-cu ildə nəşr edilmiş Azərbaycan dili dərsliyində yuxarıda verilmiş tərifdən istifadə edilmişdir. Lakin, bundan fərqli olarq, qrammatikadan hazırlıq məqsədilə nəzərdə tutulmuş müxtəlif dərs vəsaitlərində düzgün tərifə rast gəlmək olur: "Əsas (ikinci) tərəfi felin təsriflənməyən formaları (məsdər, feli sifət və feli bağlama) ilə ifadə olunan söz birləşmələrinə feli birləşmələr deyilir" (1, 103). Burada, feli birləşmələrin ikinci tərəfinin hərəkət bildirdiyi, birinci tərəfin isə, onu müxtəlif cəhətdən izah etdiyi barədə məsələyə də toxunulur və geniş şəkildə izah edilir. 8-ci sinif Azərbaycan dili dərsliyində deyilir: "Feli birləşmə dedikdə əsas tərəfi feli sifət, feli bağlama və məsdərdən ibarət olan birləşmələr nəzərdə tutulur" (6, 23). Göründüyü kimi, burada artıq feli birləşmələrin əsas tərəfinin felin təsriflənməyən formaları ilə ifadə olunması ilə bağlı məlumat öz əksini tapır. Belə ki, bu ifadə vasitələri konkret olaraq ümumi ad altında verilməsə də, onların hər birinin – feli sifət, feli bağlama və

məsdərin adı çəkilir və feli birləşmələrin, müstəqil sözlərin felin bu formalarına tabe olması yolu ilə yarandığı barədə məlumat verilir. Lakin, orta məktəb dərsliklərində feli birləşmələr söz birləşməsi olmaq kontekstindən daha çox, cümlə daxilində tərkib əmələ gətirmək xüsusiyyətinə görə təsnif edilir və növlərə də bu şəkildə ayrılır. "Feli birləşmələr cümlədə tərkib əmələ gətirir. Tərkiblər əsas tərəflərinin adları ilə adlanır və üç növə ayrılır: məsdər tərkibləri, feli sifət tərkibləri və feli bağlama tərkibləri" (6, 23). Dərslikdən gətirdiyimiz sitatdan da bəlli olduğu kimi, orta məktəbdə feli birləşmələr daha çox cümlə daxilində oynadığı rol etibarilə tədris edilir. Sonra da feli birləşmələrin tərkib adı altında izahı verilir və hər bir tərkib növünə ayrıca yer ayrılır. Yəni, feli birləşmə anlayışı cümlə daxilində hər hansı bir üzv olmaq mövqeyindən dəyərləndirlir, lakin eyni zamanda bu birləşmələrin tərəflərinin izahına, xüsusilə də əsas tərəfin ifadə vasitələrinin tədrisinə xüsusi diqqət yetirilir. Burada belə bir fikirdən istifadə olunur: "Tərkiblərdə sözlərin miqdarı, adətən, çox olur. Birləşmə üçün iki, tərkib üçün çox söz səciyyəvi hesab olunsa da, "tərkib" və "birləşmə" əslində sinonim terminlərdir" (24, 23). Belə ki, bu fikrə əsasən feli birləşmə anlayışı tərkib anlayışı ilə eyniləşdirilmir, yalnız "sinonim terminlər" hesab olunur. Çünki, dərsliyə görə, feli birləşmələrin tərkib əmələ gətirə bilmələri üçün yalnız bu birləşmənin yaranmasında təməl rolunu oynayan iki sözün - əsas və asılı tərəflərin deyil, digər sözlərin də işlədilməsi vacib amillərdəndir. Lakin buna baxmayaraq feli birləşmə anlayışı ilə tərkib anlayışı arasında ciddi fərq yoxdur. Bu anlayışlar bir-birinə çox yaxın mənaları ifadə edir. Bu fikrin verilməsindən sonra, artıq dərslikdə deyilən üç tərkib növünün izahına keçilir və hər bir tərkib növü ayrı-ayrılıqda təhlil edlilir.

İlk olaraq məsdər tərkiblərinin təhlilinə yer verilir. "Məsdər tərkibinin əsas tərəfi məsdərdən ibarət olur" (5, 23). Burada konkret nümunələr əsasında məsdər tərkibinin cümlədə rolu və əsas ifadə formasına aydınlıq gətirilir. Məsdər tərkibinin cümlədə mübtəda və tamamlıq vəzifəsində işləndiyi qeyd edilir. Bu fikir də nümunələr əsasında izah edilir: Çox irəli getmək təhlükəli idi (İ.Ş); İnsanı sevməyə ixtiyarım var (C.N) – cümlələrində *çox irəli getmək* mübtəda, *insanı sevməyə* birləşməsi tamamlıqdır. Əvvəldə də qeyd edildiyi kimi, orta məktəb dərsliklərində feli birləşmələrin birinci tərəfinin ifadə vasitələrinin izahına elə də çox yer verilməməsinə baxmayaraq, tərkiblərin təhlili zamanı tərkibə daxil olan sözlərin əhəmiyyəti hər zaman öz mövqeyini və aktuallığını qorumuş olur. Məsələn: dərslikdən verilmiş yuxarıdakı nümunələrdə tərkibi formalaşdıran əsas tərəf məsdər olsa da, bu tərkibin yerini bildirən tərəf birinci tərəfdir (çox irəli), eyni zamanda ikinci cümlədə asılı tərəf məsdər tərkibin obyektini bildirir (insanı). Bu baxımdan yanaşdıqda feli birləşmələrin orta məktəbdə tədrisi zamanı bu birləşmələrin cümlə daxilindəki mövqeyinə əsasən araşdırılması, tərkibə daxil olan bütün sözlərin ətraflı şəkildə təhlil edilməsi zərurətini ortaya qoyur.

Ümumiyyətlə, orta məktəbdə felin təsriflənməyən fomaları 7-ci sinifAzərbaycan dili fənnindən feil bəhsinin tərkibində öyrənilir. Tədris prosesi

zamanı öyrənən tərəf morfologiya və nitq hissəsləri barədə ümumi məlumat aldıqdan sonra ayrı-ayrı nitq hissələrinin spesifik xüsusiyyətləri ilə tanış olur. Belə ki, bildiyimiz kimi, həm ali həm də orta məktəblərdə feil barədə biliklər ümumi morfoloji nitq hissələri sıralanmasına uyğun olaraq 5-ci sırada tədris edilir. Feildən əvvəl öyrənən tərəf isim, sifət, say və əvəzliklə tanış olur. Feil bəhsi nitq hissələri içində ən geniş olan nitq hissəsidir. Felin qrammatik kateqoriyaları, xüsusi formaları, istisna halları və çox olduğu üçün bu məsələlərin hər birinə tədris işində xüsusi yer ayırmaq vacibdir. Qeyd edildiyi kimi, orta məktəbdə feil bəhsinin xüsusiyyətləri 7-ci sinifdə tədris edilir. Burada, şagirdlər artıq felin zaman, şəxs və digər kateqoriyaları, həmçinin qrammatik məna növləri ilə tanış olurlar. Həmçinin, felin təsriflənən (felin sadə şəkilləri) və təsriflənməyən formaları barədə məlumat alırlar. Xüsusilə də felin təsriflənməyən formalarının öyrənilməsinə diqqət ayrılır. Belə ki, öyrənən tərəf artıq isim və sifət barədə ətraflı məlumata malik olduğu üçün, felin təsriflənməyən formalarının mənimsənilməsi onların bu mövzunu öyrənməsini və praktik olaraq tətbiq edə bilməsi işini asanlaşdırır. Felin təsriflənən-şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişə bilən formaları ilə təsriflənməyən formaları arasında müqayisənin aparılması da mövzunun öyrənilməsində böyük səmərə verir. İlk olaraq məsdər barədə məlumatlar verilir. Burada məsdər düzəldən şəkilçilər (-maq, -mək), məsdərin ifadə etdiyi məna və forma xüsusiyyətlərinə nəzər yetirilir. Məsdərin isim və feillə ortaq xüsusiyyətləri verilir. Lakin, öyrənən tərəf bütün feil formalarını əsasən məsdər şəklində öyrəndiyi və bu formaları zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmək lazım olduqda məsdər formasından çıxararaq qeyd edilən qrammatik kateqoriyalarda işlətdiyi üçün, məsdərin feli xüsusiyyətlərinin daha öndə olduğunu dərk edir və praktik çalışmalar zamanı da bu fikri diqqət mərkəzində saxlayır. Eyni zamanda məsdərin hansı cümlə üzvü vəzifəsində işlənə bilməsi, xəbərlik şəkilçisi qəbul edərək cümlədə xəbər olması məsələsinə də toxunulur. Təbii ki, məsdərin cümlədə tərkib əmələ gətirməsi deyilsə də, bu məsələ sintakisi materialı olduğu üçün,bu barədə ətraflı bəhs edilmir. Ümumi izaha üstünlük verilir. Yuxarıda qeyd edilən 8-ci sinif Azərbaycan dili dərsliyindən verilmiş sitatda məsdər tərkibinin yalnız mübtəda və tamamlıq vəzifəsində işləndiyindən söhbət açılır. Lakin, bu tip tərkiblərin əsas tərəfinin – məsdərin xəbərlik şəkilçisi qəbul edərək cümlədə xəbər vəzifəsi daşıdığından danışılmır və bütün dərsliklərdə olduğu kimi, praktik çalışmalar əsasında verilən biliklərin möhkəmləndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Orta məktəbdə feli birləşmələrdən danışarkən, qeyd edildiyi kimi, feli sifət tərkiblərinin izahına da yer ayrılır. Feli sifət tərkiblərinin tərifi belə verilir: “Feli sifət tərkiblərinin əsas tərəfi feli sifətdən ibarət olur. Məsələn: Onun yeri hər bahar qızıl lalələrlə örtülən bir düzənlik oldu. (İ.Ə) - cümləsində hər bahar qızıl lalələrlə örtülən sözləri feli sifət tərkibidir və əsas tərəfi – *örtülən* feli sifətdir” (5, 24). Bu sitatda feli sifət tərkiblərinə ümumi qrammatik normativlərə əsasən tərif verilir. Verilən tərif misallar əsasında izah edilir. Ümumiyyətlə, qeyd edildiyi kimi, felin təsriflənməyən formalarının tədrisinə morfologiya bəhsinin daxilində yer verilir. Buna əsasən, 7-ci

sinif Azərbaycan dili fənni proqramında məsdər, feli sifət və feli bağlamanın əsas xüsusiyyətləri geniş şəkildə təhlil edilir. Yuxarıda da qeyd etyimiz kimi, məsdərin əsas məna qrammatik xüsusiyyətləri, isim və felin bu feil formasında özünü göstərən cəhətləri diqqətə çatıdılır. Eyni zamanda feli sifətin də bu tip xüsusiyyətlərnə nəzər yetirilir. Belə ki, əgər məsdər yalnız –maq və -mək şəkilçiləri vasitəsilə düzəlirsə,feli sifət yaranmaq vasitələrinə-istifadə olunan şəkilçilərə görə daha zəngindir. Bu barədə həm orta məktəb dərsliklərində, həm də qrammatika üzrə hazırlaşmaq üçün nəzərdə tutulmuş dərs vəsaitlərində kifayət qədər məlumat verilir. Belə ki, orta məktəb dərsliklərində və dərs vəsaitlərində feli sifət düzəldən –an (2 variantlı), -dıq (4 variantlı), -mış (4 variantlı), -acaq (2 variantlı), -ası (2 variantlı), -malı (2 variantlı) şəkilçilərdən bəhs edilir. Burada –an, -dıq, -mış şəkilçilərinin keçmiş zaman, -acaq, -ası, -malı şəkilçilərinin gələcək zaman məzmunlu feli sifətlər əmələ gətirən şəkilçilər olduğu da qeyd edilir. “Feli sifət şəkilçiləri qrammatik şəkilçilərdir” (4,77). Bu fikrin verilməsi felin təsriflənməyən formalarını qrammatik kateqoriya olduğunu da öyrənən tərfin nəzərinə çatdırır. Belə ki, həmçinin 7-ci sinif Azərbaycan dili dərsliyində də, feli sifət şəkilçilərinin müəyyənləşdirilməsi və feli sifətin digər sözlərlə əlaqəyə girərək müxtəlif mənalarda işlənməsi üzrə tapşırıqların yerinə yeterilməsinə də diqqət yönəldilmişdir. Bu zaman tədris prosesində –dıq şəkilçisinin ismin mənsubiyyət kateqoriyası ilə birlikdə işləndiyi də deyilməli və misallar əsasında təsdiq edilməlidir. Belə ki, bu şəkildə biliklərin verilməsi öyrənən tərəfin nəzəriyyə ilə praktik bilik və bacarıqları birlikdə mənimsəməsinə, feli sifət və digər felin təsriflənməyən formaları ilə bağlı biliklərin icra prosesi zamanı vərdişə çevrilməsinə imkan yaradır. “Bu zaman ədəbiyyatda –dıq (4 variantlı) + mənsubiyyət şəkilçisi kimi təqdim olunan dığım, -dığın və s. şəkilçilər üzərində dayanmaq tövsiyə edilir. Belə ki, bu şəkilçi –dığım formasında bütövlükdə feli sifət şəkilçisi hesab edilir. Sadəcə o, mənsubiyyətin iştirakı ilə formalaşıb” (6, 81). Burada qeyd edilən şəkilçinin ismin mənsubiyyət şəkilçisi ilə birləşərək sözə qoşulması və feli sifət əmələ gətirməsindən danışılır. Bu fikirdə adı çəkilən -dığım şəkilçisinin mənsubiyyət şəkilçisi köməyilə formalaşması və iki şəkilçinin birləşməsi nəticəsində yarandığı izah edilir.

Orta məktəb dərsliklərində feli sifət tərkibinin əsasən təyin vəzifəsində işləndiyindən də danışılır. Bu təbii ki, həmin tərkiblərin əsas tərəfinin cümlədə təyin vəzifəsində işlənməsi ilə əlaqədardır. Həmçinin, məlumdur ki, feli sifətin sifətə məxsus xüsusiyyətlərindən biri də, sifət kimi substantivləşərək cümlədə mübtəda və ya tamamlıq vəzifəsində işlənə bilmək xüsusiyyətidir. Bu fikirlər dərsliklərdə verilmiş nümunələr əsasında sübuta yetirilmişdir. Məsələn: “Meşəyə gedənlər geri qayıtdılar. Yarışda birincilik qazananları təbrik etdilər-cümlələrində *meşəyə gedənlər* mübtəda, *yarışda birincilik qazananları* tamamlıqdır” (24, 24). Gördüyümüz kimi, 8-ci sinif dərsliyində feli sifət tərkibləri ilə bağlı əsas fikirlər əhatə edilmişdir. Bu proses dərs zamanı öyrənən tərəfin feli sifət barədə morfologiya bəhsindən

öyrəndiklərini təkrar etməyə, həmçinin müstəqil surətdə feli sifət tərkiblərini cümlə daxilində və ayrılıqda söz birləşməsi kimi təhlil və izah etməsinə imkan verir.

Feli birləşmələrin əsas tərəfin ifadə vasitəsinə görə üçüncü növü kimi feli bağlama tərkiblərinin də izahına orta məktəb dərsliklərində yer ayrılmışdır. "Feli bağlama tərkiblərinin əsas tərəfi feli bağlamalardan ibarət olur" (6, 24). Bu tərifə əsasən feli bağlama tərkibinə ikinci tərəfin ifadə vasitəsinə görə izah verilir. Şagirdlər felin digər təsriflənməyən formaları kimi, feli bağlamalar barədə də morfologiya bəshində məlumat almış olurlar. Buna görə də, feli bağlama tərkiblərinin sintaksisin tərkib hissəsi kimi öyrədilməsi zamanı, onları feli bağlama barədə ümumi bilikləri yoxlanılmalı, feli bağlama şəkilçiləri, həmçinin felin bu təsriflənməyən formasının müstəqil şəkildə cümlədə rolu barədə praktik bacarıqları təkmilləşdirilməlidir. Məlumdur ki, feli bağlama barədə geniş məlumat 7-ci sinif Azərbaycan dili dərsliyində, morfologiya bəhsinin tərkibində verilir. Burada feli bağlamanın məzmununa daxil olan zərf və felə məxsus xüsusiyyətlər, eyni zamanda feli bağlama şəkilçiləri və bu şəkilçilərin ifadə etdiyi mənalar geniş şəkildə öz əksini tapır. Feli bağlamanın həm zərfə, həm də felə aid xüsusiyyətləri verilərkən bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, zərf morfologiya bəhsində feildən sonra öyrənilir. Buna görə də, feli bağlamanı öyrənərkən zərfə aid ümumi biliklərin verilməsi və öyrənən tərəfin, bu nitq hissəsinin müəyyən xüsusiyyətləri ilə tanış olması sonradan onların zərfi ayrıca bir mövzu kimi öyrənməsi üçün zəmin hazırlamış olur. Bu da çox müsbət haldır, çünki öyrənən tərəf öyrənəcəyi mövzu barədə ümumi biliklərə malik olduqda, onun həmin mövzunu mənimsəməsi və tətbiq etməsi daha da asanlaşır.

Eyni zamanda qeyd edildiyi kimi qrammatikadan əlavə hazırlıq üçün nəzərdə tutulmuş əlavə dərs vəsaitlərində feli bağlama şəkilçiləri barədə ümumi məktəb proqramına uyğun olaraq, kifayət qədər məlumat verilmişdir. Belə ki, feli bağlama şəkilçilərindən –ıb (4 variantlı), -anda (2 variantlı), -araq (2 variantlı), -dıqda (4 variantlı), dıqca (4 variantlı), -arkən (2 variantlı), -ınca (2 variantlı), -ar –maz (2 variantlı), - a-a (2 variantlı) və digərlərindən adı çəkilən vəsaitlərdə bəhs edilir. Burada –arkən, -ınca, -anda şəkilçilərinin bir-birinin sinonimi kimi işlənə bildiyindən, eyni zamanda -a-a şəkilçisinin davamlı hərəkəti bildirməsindən, -ar –maz şəkilçilərinin cəldlik, tezlik bildirməsindən və digər şəkilçilərin sözə qoşularaq feli bağlama əmələ gətirdikləri zaman hansı məna çalarlarını ifadə etməsindən də söhbət açılır. Bu dərsliklərdə xüsusilə də -ıb şəkilçisinin ifadə etdiyi üç məna xüsusiyyəti təhlil edilərək öyrənən tərəfin diqqətinə çatdırılır: 1) İş və hərəkətin əsas feildən əvvəl icra olunduğunu bildirir və *nə zaman?* Sualına cavab verir. Məsələn: *Bir az cücə çığırtmasını yedi, bir piyalə süd içib sarayın eyvanına çıxdı* (12,8); O kənd *təsərrüfatı institutunu bitirib, zavodda işləməyə başlamışdı və s.* 2) Əsas feildəki işin tərzini bildirir və nə *tərzdə?, necə?*suallarına cavab verir: *At ayaqlarını yerə döyüb kişnəyirdi; Ağçuqun dağının boz köynəyini qara bir qaya deşib göyə qalxmışdı (3, 45)* və s3) Əsas feildəki hərəkətin səbəbini bildirir: *Ay insanların hərəkətlərindən utanıb gizlənmişdi; Əli istidən pörtüb qızarmışdı* və s. –ıb

şəkilçisinin və digər şəkilçilərin ifadə etdiyi məna xüsusiyyətlərini göstərilən nümunələrdə öz əksini tapan tərkiblərin məzmununda görmək olar. Deməli, feli bağlama tərkiblərində hərəkətin səbəbi, zamanı, davamlılığı, tərzi barədə məlumatlar yalnız birinci tərəfin ifadə vasitələrində deyil, eyni zamanda ikinci tərəfin ifadə vasitəsində-feli bağlamanın ümumi məzmununda da öz əksini tapır və bu barədə orta məktəb dərsliklərindəki nəzəri və praktik materiallara nəzər yetirməklə görmək olar. Eyni zamanda orta məktəb dərsliklərində feli bağlam tərkiblərinin cümlədə rolu barədə də məlumat verilir. Feli bağlama tərkiblərinin cümlədə zərflik vəzifəsində işlənməsindən danışılır. Bu barədə məlumat verilərkən, zərfin cümlədə roluna diqqət yönəldilməli, feli bağlamanın cümlədə zərflik olmasının onun zərfə məxsus xüsusiyyəti ilə bağlı olması deyilməlidir.

Orta məktəb dərsliklərində feli bağlama tərkibləri barədə nəzəri məlumatlardan sonra, verilən biliklərin möhkəmləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi məqsədilə çalışmalara da yer verilmişdir. Məsələn, 8-ci sinif Azərbaycan dili dərliklərində daha çox feli birləşmənin əsas tərəfinin müəyyən edilməsi üzrə tapşırıqlara yer verilmişdir. Eyni zamanda, bu məqsədlə məktəb proqramına uyğun test toplularından, əlavə vasitələrdən, dərsliklərə əlavə olaraq çap olunmuş iş dəftərlərindən istifadə edilməsi öyrənən tərəfin əldə etdiyi bilikləri normal şəkildə qavramasına imkan yaradır ki, bu da qeyd edildiyi kimi, əldə edilən biliklər üzrə praktik bacarıqların formalaşmasına və bu bacarıqların çalışmalar əsasında vərdişə çevrilməsinə yol açır.

Eyni zamanda orta məktəb dərsliklərində söz birləşmələrinin təhlil qaydasına da diqqət yetirilmişdir. Buna əsasən, feli birləşmələrin təhlil forması bu şəkildə göstərilmişdir: "Feli birləşmələrin – tərkiblərin növləri (məsdər, feli sifət və feli bağlama tərkibi) göstərilir və onların əsas tərəflərinin nədən ibarət olduğu müəyyən edilir" (1, 27). Bu sitatdan da göründüyü kimi, orta məktəbdə feli birləşmələrin tədrisi zamanı hətta bu birləşmələr təhlil edilərkən belə, əsas diqqət ikinci tərəfin ifadə vasitələrinin müəyyən edilməsinə yönəldilir. Buna görə də, əsas tərəfin ifadə vasitələri daim diqqət mərkəzində saxlanılmalı, bu mövzuda praktik materialların işlənməsi davamlı şəkildə həyata keçirilməlidir. Bu tədris prosesinin daha da səmərəli keçməsinə şərait yaradır və öyrənən tərəfin mövzunu uzun müddət yadda saxlamasına imkan verir.

Bütün bu deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, orta məktəbdə tədris prosesi zamanı feli birləşmələrin əsas tərəfinin təhlilinə asılı tərəfə nisbətən daha çox yer ayrılmışdır. Bu da onunla əlaqədardır ki, şagirdlər ikinci tərəfin ifadə vasitələri ilə morfologiya bəhsindən tanışdırlar. Buna görə də, bu barədə bilikləri mənimsətmək çətinlik törətmir. Eyni zamanda feli birləşmələrin əsas tərəflərinin ifadə vasitələri –məsdər, feli sifət və feli bağlama barədə məlumatlar, qeyd edildiyi kimi, 7-ci sinif Azərbaycan dili kursunda əldə edilir. Müasir dövrdə 7-ci sinif üzrə fənn proqramları fənn kurikulumlarının tətbiqi prosesinə qoyulduğu üçün, felin təsriflənməyən formalarının öyrədilməsi zamanı interaktiv təlim metodlarından

istifadə edilməsi, müxtəlif maraqlı üsul və priyomların seçilməsi tədris prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə müsbət təsir edən amillərdəndir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan dili. Abituriyentlər üçün dərs vəsaiti. Bakı, Güvən, 2014, 272 s.
2. Azərbaycan dili. 7-ci sinif. Müəllimlər üçün metodik vəsait. Bakı: Altun kitab, 2014, 176 s.
3. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili: Cümlə üzvləri. Bakı: Azərnəşr, 1947, 85 s.
4. Əliyev V.H. Azərbaycan dilində felin təsriflənməyən formaları. Məsdər. Bakı: APİ, 1986, 86 s.
5. Kazımov Q.Ş., Şahbazlı F.M. Azərbaycan dili, 8-ci sinif dərsliyi. Bakı: Aspoliqraf, Azərb. Resp. Təhsil Nazirliyi, 2005, 159 s.
6. Kazımov Q.Ş., Şahbazlı F.M. Azərbaycan dili, 8-ci sinif dərsliyi. Bakı: Aspoliqraf, 2010, 186 s.

XÜLASƏ

Məqalədə orta məktəb dərsliklərində ikinci tərəfin ifadə vasitəsinə görə feli birləşmələrin tədrisi məsələsi əks olunub. Orta məktəb dərsliklərində feli birləşmələrin ikinci-əsas tərəfinin izahına və tədrisinə birinci tərəfdən daha çox yer verilmişdir. Ümumiyyətlə, söz birləşmələri əsas tərəfin bazası üzərində formalaşdığı üçün, tədris prosesində hər zaman əsas tərəflərin izahına, ifadə vasitələrinin müəyyənləşdirilməsinə daha çox yer ayrılır. Orta məktəb dərsliklərində feli birləşmələr ikinci tərəfin ifadə vasitələrinə görə ali məktəb dərsliklərindəki kmi təsnif edilir. Çünki bu zaman Azərbaycan dilinin ümumi qrammatik qaydaları əsas götürülür. Belə ki, müxtəlif illərdə nəşr olunmuş Orta məktəbdə Azərbaycan dili dərsliklərində feli birləşmənin tərifi demək olar ki, eyni formada verilmişdir. Feli birləşmələrin ikinci tərəfinin hərəkət bildirdiyi, birinci tərəfin isə, onu müxtəlif cəhətdən izah etdiyi barədə məsələyə də toxunulur və geniş şəkildə izah edilir.

MAMMADOVA NAILA KAMIL G.
HAJIYEVA NIGAR MAHAMMAD G.

TEACHING VERB COMPOUNDS IN SECONDARY SCHOOL TEXTBOOKS BY THE MEANS OF EXPRESSION

SUMMARY

The article deals with the teaching of verb conjugations in secondary school textbooks as a means of expression of the second party. In secondary school textbooks, the explanation and teaching of the second-main part of verb combinations is given more space than the first part. In general, because word

combinations are formed on the basis of the main part, in the teaching process there is always more space for the explanation of the main parts, the definition of means of expression. Verb combinations in high school textbooks are classified as kmi in high school textbooks according to the means of expression of the second party. Because in this case the general grammatical rules of the Azerbaijani language are taken as a basis. Thus, in high school textbooks published in different years, the definition of verb conjugation is given in almost the same form. The fact that the second part of the verb expresses the action, and the first side explains it in different ways, is also touched upon and explained in detail.

МАМЕДОВА НАИЛЯ КАМИЛ Г.
ГАДЖИЕВА НИГЯР МУХАММАД Г.

ОБУЧЕНИЕ ГЛАГОЛОВЫМ СОЕДИНЕНИЯМ СРЕДСТВАМИ ВЫРАЖЕНИЯ ВТОРОЙ СТОРОНЫ В СРЕДНЕМШКОЛЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается преподавание спряжения глаголов в школьных учебниках как средства выражения второй стороны. В учебниках для средней школы объяснению и обучению второй-основной части глагольных сочетаний отведено больше места, чем первой части. В целом, поскольку словосочетания образуются на основе основной партии, в процессе обучения больше места всегда уделяется объяснению основных партий, определению средств выражения. Комбинации глаголов в школьных учебниках классифицируются как kmi в школьных учебниках в соответствии со способами выражения второй стороны. Потому что в этом случае за основу берутся общие грамматические правила азербайджанского языка. Так, в учебниках для старших классов, изданных в разные годы, определение спряжения глаголов дается практически в одинаковой форме. Тот факт, что вторая сторона глагола выражает действие, а первая сторона объясняет его по-разному, также затронут и подробно объяснен.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: Dos. Seyidova Sultan
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ORUCOVA SAMIRƏ AZƏR QIZI
Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti
Orucova-samiraa@mail.ru

BDU-DA ÜMUMİ DİLÇİLİK VƏ TÜRKOLOGİYA MƏKTƏBLƏRİ

Açar sözlər: BDU, dilçilik, filologiya, türkologiya, dərslik, məktəb
Ключевые слова: БГУ, языкознание, филология, ученый, учебник, стиль
Keywords: BSU, linguistics, philology, scientist, textbook, style.

Ulu öndər Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasətini uğurla davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev dilimizə və dilçiliyimizə böyük qayğı göstərir. Dövlət başçısının bu yaxınlarda imzaladığı iki sərəncam onun bu sahəyə olan yüksək diqqətinin təzahürü kimi dəyərləndirilir. 23 may 2012-ci il tarixdə verilən birinci sərəncam "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələbinə uyğun istifadəsi və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında" adlanır. Sərəncamın adından da göründüyü kimi, söhbət təkcə Azərbaycan dilinə qayğıdan getmir, həm də diqqəti çəkən digər əsas məsələ ölkəmizdə bu elm sahəsinin inkişafı ilə bağlı tədbirlərdir. Azərbaycanda dilçiliyin inkişafına göstərilən dövlət qayğısı onun tərəqqisinə yol açır və təbii ki, ölkəmizdə bu sahənin formalaşması BDU-nun adı ilə bağlıdır. Yüz ilə ərzində BDU-da Azərbaycan dilçiliyinin çox görkəmli nümayəndələri fəaliyyət göstərmiş və onların hər biri özlərindən sonra zəngin elmi irslə yanaşı, bu məktəbi başarı ilə davam etdirən alimlər və mütəxəssislər yetişdirmişlər.

Azərbaycanda dilçiliyin akademik şəkildə yaranması və formalaşması məhz Bakı Dövlət Universitetinin adı ilə bağlıdır. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda dilçilik istiqamətində bir sıra kitablar yazılsa da, bunlar həm yetərli deyildi, həm də akademik mühiti tam şəkildə ehtiva etmirdi. AXC dövründə hökümətin qərarı ilə BDU-nun yaradılması məhz bu sahədəki elmi inkişafa yeni yol açmış oldu. Universitetdəki elm və təhsil mühiti Azərbaycanda filoloji fikrin inkişafına güclü təkan verdi. Xüsusilə dilçilik istiqaməti üzrə görkəmli türkoloqlar universitetə dərs deməyə dəvət olundu. Nəticədə dilçilik üzrə görkəmli alimlər yetişməyə başladı. 100 illik fəaliyyəti ərzində BDU çox sayda dilçi alim yetişdirmiş və bu elm adamları ölkəmizdə dilçilik elmi üzrə məktəb yaratmışlar. Təkcə professor Bəkir Çobanzadənin BDU-da həm dekan, həm də kafedra müdiri kimi fəaliyyəti Azərbaycan dilçiliyinin tərəqqisinə təkan vermiş, onun böyük səyi nəticəsində respublikamızda görkəmli dilçi alimlər yetişmişdir. Ümumilikdə, BDU-nun 100 illik fəaliyyəti ərzində aşağıdakı dilçilik məktəbləri formalaşmışdır:

- Ümumi dilçilik və türkologiya məktəbi

- Dil tarixi və dialektologiya məktəbi
- Azərbaycan dilçiliyi məktəbi

Ümumi dilçilik və türkologiya üzrə elmi ənənələr. Öz kökləri ilə orta yüzilliklərə gedib çıxan Azərbaycan dilçiliyi uzun bir inkişaf yolu keçərək XX əsrdə müasir elmi tələblər səviyyəsində formalaşmış və daha da təkmilləşərək humanitar elmlər sırasında layiqli və seçkin yerlərdən birini tutmuşdur. Azərbaycanda dilçilik elmi xüsusilə keçən əsrin 60-80-ci illərində zəngin inkişaf yolu keçmiş, böyük uğurlar və elmi nailiyyətlər qazanmışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin ölkəmizə rəhbərliyinin birinci dövründə Azərbaycan dilinin müxtəlif yönümlərdən araşdırılması sahəsində məqsədyönlü elmi-tədqiqat işləri həyata keçirilmiş və onların nəticəsi olaraq bir sıra dəyərli monoqrafiyalar, dərslik və kitablar ərsəyə gətirilmişdir.

Dünya dilçiliyindən, türkolojidən heç də geri qalmayan Azərbaycan dilçiliyi yüksələn xətt üzrə inkişaf etməkdədir. Orta yüzilliklərdə təməli qoyulmuş Azərbaycan dilçiliyi çox sürətlə inkişaf edərək öz nüfuzunu daha da artırdı. Sonrakı dövrlərdə elmi qrammatikamız formalaşdı, güclü potensialı olan dilçi kadrlar yetişdi, dilçiliyimizin yeni sahələri meydana gəldi, dilçiliyimizin nəzəri səviyyəsi yüksəldi, tətbiqi genişləndi. Təbii ki, ölkəmizdə bu sahənin inkişafında ilk növbədə Bakı Dövlət Universitetinin tarixi xidmətləri vardır.

BDU-da milli filoloq kadrların yetişdirilməsində böyük rolu olan prof. B.Çobanzadə eyni zamanda 1920-ci illərdə ümumi dilçilik və türkologiya aspektlərində tədqiqatlar apararaq, Azərbaycanda dilçilik elminin yeni inkişaf mərhələsinin təməlini qoymuşdur.

Professor Bəkir Vahab oğlu Çobanzadə 1893-cü il mayın 15-də Krımda doğulmuş, İstanbul Universitetinin məzunu olmuşdur. O, Budapeşt Universitetində doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. 1920-ci illərin əvvəllərində Bakıya dəvət olunan prof. B.Çobanzadə 1924-cü ildən BDU-da işləməyə başlamış, kafedra müdiri və dekan vəzifələrində çalışmışdır. Zəngin və çoxcəhətli nəzəri-filoloji irsə malik prof. B.Çobanzadənin türkologiya, dil tarixi və ümumi dilçiliyin tədqiqi və tədrisində böyük xidmətləri olub. Belə ki, Azərbaycanda ilk akademik dilçilik məktəbinin əsasını məhz Bəkir Çobanzadə qoymuşdur. O, 1937-ci ildə bir sıra görkəmli ziyalılarımız kimi, əks-inqilabçılıqda, antisovet fəaliyyətdə günahlandırılaraq həbs olunmuş, beləliklə də, onun başladığı işlər yarımçıq qalmışdır (3).

1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş I Türkoloji qurultayın əsas təşkilatçılarından olan prof. B.Çobanzadə "Türk-tatar lisaniyyətinə mədxəl", "Türk-tatar dialektolojisi" "Türk qrameri", "Türk-tatar elmi-sərfi" kimi kitabların, eləcə də onlarla elmi məqalənin müəllifidir. 1940-cı illərin sonu, 1950-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq, prof. B.Çobanzadənin elmi-pedaqoji ənənələrinin davam etdirilməsi nəticəsində BDU-da bu gün də fəaliyyət göstərən "Ümumi dilçilik və türkologiya" akademik məktəbi formalaşmışdır.

Əsas istiqamətləri ümumi dilçilik, dilçilik tarixi, türkologiya və Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları olan bu elmi-pedaqoji məktəbin müxtəlif dövrlərdə professorlar - N.Məmmədov, F.Zeynalov, M.Adilov və akademik Ağamusa Axundov kimi görkəmli nümayəndələri fəaliyyət göstərmişlər.

Nəsir Nəsirzadə Məmmədov 1937-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetində dosent əvəzi vəzifəsində, 1945-ci ildən isə ADU-nun Ümumi dilçilik kafedrasında çalışmışdır. 1947-ci ildə namizədlik, 1964-cü ildə isə doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. N.Məmmədov 1967-ci ildə M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutunun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri olmuşdur. N.Məmmədov 1972-ci ildən ömrünün sonuna kimi ADU-nun Ümumi Dilçilik kafedrasında professor vəzifəsində çalışmışdır. Professor N.Məmmədov Ümumi dilçilik problemləri ilə məşğul olmuş, «Dilçiliyə giriş», «Ümumi dilçilik» fənlərindən mühazirə oxumuşdur. Onun nəzəri dilçilik sahəsindəki fəaliyyəti Azərbaycanda bu sahədə elmi fikri xeyli zənginləşdirmişdir. «Dilçiliyin əsasları», «Dilçiliyə giriş» (A.Axundovla birgə) dərsliklərinin müəllifidir. Professor Nəsir Məmmədov Azərbaycanda nəzəri dilçiliyin yaradıcılarındandır (6).

Fərhad Ramazan oğlu Zeynalov 1953-cü ildə BDU-nun Filologiya fakültəsinə daxil olmuş, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, məntiq və psixologiya ixtisasları üzrə fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 1953-1956-cı illərdə M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetində aspiraturada təhsil almış, 1957-ci ildə "Nitq hissələrinin təsnifi prinsipləri (adlar)" mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir.

1957-ci ildə BDU-nun Ümumi dilçilik kafedrasında müəllim kimi fəaliyyətə başlamışdır. 1966-cı ildə "Türk dillərində köməkçi nitq hissələri" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş, 1968-ci ildə professor elmi adı almışdır.1969-cu ildə BDU-da Türkologiya kafedrasını təşkil etmiş və 1984-cü ilə qədər həmin kafedranın müdiri olmuşdur.

Elmi fəaliyyəti türk dilləri və Azərbaycan dili tarixi sahələrinə aiddir. 11 kitab, 70 elmi məqalənin müəllifidir. Onun rəhbərliyi altında 6 elmlər namizədi hazırlanmışdır. O, Beynəlxalq Altayşünalıq Konqresinin (PİAK) üzvü olmuşdur.

Musa İsrafil oğlu Adilov 1953-cü ildə Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirmişdir. 1953-1956-cı illərdə BDU-nun dilçilik üzrə aspiranturasında təhsil almışdır. 1956-1967-ci illərdə AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda işləmişdir. 1967-ci ildən BDU-nun ümumi dilçilik kafedrasında dosent, professor, kafedranın müdiri vəzifələrində çalışmışdır.

M.İ.Adilov dilçiliyin, demək olar ki, bütün sahələrinə aid dəyərli əsərlər yaratmışdır. Onun fonetika, leksika, etimologiya, morfologiya, sintaksis, dil tarixi, onomastika, üslubiyyat, nitq mədəniyyəti və s. İlə bağlı elmi əsərləri vardır. Alimin müxtəlif mövzularda 22 monoqrafiyası, 210-dan çox məqaləsi çap olunmuşdur. Alimin vəfatından sonra da hazır vəziyyətdə olan əlyazmaları kitab kimi nəşr

olunmuşdur: ”Əyləncəli dilçilik”, “Rusca-azərbaycanca dilçilik terminləri lüğəti”, ”Onomastika terminləri lüğəti, ”Əyləncəli dilçilik” (1).

Axundov Ağamusa Ağası oğlu 1950-1955-ci illərdə ADU-nun Filologiya fakültəsində və Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutunun Qərbi Avropa dilləri fakültəsində (1959-1965) təhsil almışdır. Eyni zamanda ADU-nun aspirantı, müəllimi (1958-1959), baş müəllimi (1959-1961), dosenti (1961-1967), sonra universitetin ümumi dilçilik kafedrasının professoru, fılologiya fakültəsinin dekanı (1967-1974 və 1980-1990) olmuşdur. Ümumi dilçilik kafedrasının müdiri vəzifəsində (1981-1999) işləmişdir. AMEA-nın Rəyasət Heyətinin müşaviri vəzifəsində çalışmışdır.

1974-cü ildən Sovet Türkoloqları Komitəsinin, 1978-ci ildən isə Almaniya Demokratik Respublikasında nəşr edilən “Fonetika, dilçilik: Kommunikativ tədqiqatlar” adlı beynəlxalq nəzəri jurnalın redaksiya heyətinin üzvü kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Onun “Ümumi dilçilik”, dilçiliyə dair şərikli yazdığı “Dilçiliyə giriş”, “Azərbaycan dili” kitabları döna-dönə nəşr olunmuşdur. “Azərbaycan dilinin tarixi-etimoloji lüğəti” əsərini çap etdirmişdir (3).

Hazırda professorlar – Ə.Rəcəbli, M.Novruzov və başqaları aktual mövzularda tədqiqatlar aparmaqla “Ümumi dilçilik və türkologiya” elmi-pedaqoji məktəbinin tarixi ənənələrini yaşadırlar.

Əbülfəz Əjdər oğlu Rəcəbli 1959-cu ildə BDU-nun Filologiya fakültəsini bitirmişdir. Ə.Rəcəbli 1967-ci ildə “Qədim türk yazısı Orxon-Yenisey abidələrinin dili. Morfologiya” mövzusunda namizədlik, 1978-ci ildə “Orxon-Yenisey abidələri dilində feilyaratma” mövzusunda doktorluq dissertasiyaları müdafiə etmişdir. Ə.Ə.Rəcəblinin ingilis dili, habelə beynəlxalq münasibətlər ixtisasları üzrə də ali təhsili vardır. O, BDU-nun ümumi dilçilik kafedrasında assistent, baş müəllim, dosent, professor vəzifələrində işləmiş, hazırda isə həmin kafedraya rəhbərlik edir.

Ə.Ə.Rəcəbli 48 kitabın müəllifidir. Ən mühüm kitabları bunlardır: “Qədim türk yazısı abidələri” (4 cild), “Göytürk dili” (4 cild), “Qədim türk yazısı abidələrinin dili” (2 cild), “Dilçilik tarixi” (2 cild), “Azərbaycan dilçiliyi”, “Nəzəri dilçilik”, “Dilçilik metodları”, “Struktur dilçilik”, “Sosiolinqvistika”, “Universalilər dilçiliyi”, “Tipoloji dilçilik”, “Ulu türklər”, “Talış dilinin fonetikası” və s. Prof. Ə.Ə.Rəcəbli 2009-cu ildən Respublikanın Əməkdar müəllimidir (21).

Məmmədəli Dünyamalı oğlu Novruzov 1978-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsini bitirmişdir. 1989-cu ildə “Türk dillərində hal kateqoriyasının formalaşması və inkişafı” mövzusunda namizədlik, 2003-cü ildə “Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi“ mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir, 2013-cü ildə professor elmi adı almışdır. 1985-ci ildən BDU-nun Türkologiya kafedrasında baş laborant, baş müəllim və dosent vəzifələrində çalışmışdır. Hal-hazırda BDU-nun Türkologiya kafedrasında professor vəzifəsində işləyir.

Elmi fəaliyyəti Türkologiyanın ümumi nəzəri problemləri, qədim türk abidələri, müasir türk dillərinin fonetk, leksik və qrammatik quruluşu, türk əlifbaları sahəsi ilə əlaqədardır. 7 kitab, 100-dən artıq elmi məqalənin müəllifidir.

Dil tarixi və dialektologiya məsələlərinin öyrənilməsi. 1940-cı illərdən etibarən Azərbaycan dilçiliyi müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf etməyə başlamış, akad. M.Şirəliyev dialektologiya, AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Ə.Dəmirçizadə ədəbi dil tarixi, prof. S.Cəfərov leksikologiya, prof. M.Hüseynzadə qrammatika, prof. H.Mirzəzadə tarixi qrammatika problemlərini sinxron aspektdə araşdırmaqla prof. B.Çobanzadənin elmi ideyalarını davam etdirmiş, Azərbaycan dilçiliyində yeni tədqiqat istiqamətlərini müəyyənləşdirmişlər.

Azərbaycan dilçiliyində dil tarixi və ədəbi dil problemlərinin öyrənilməsi AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Ə.Dəmirçizadənin, dialektologiyanın tədqiqi isə akad. M.Şirəliyevin adı ilə bağlıdır. Bu görkəmli alimlərin gərgin elmi-pedaqoji fəaliyyəti BDU-da "Azərbaycan dilinin tarixi və dialektologiyası" akademik məktəbinin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu elmi-pedaqoji məktəbin əsas istiqamətləri ədəbi dil tarixi, dialektologiya, üslubiyyat və tarixi qrammatikadır.

AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Əbdüləzəl Məhəmməd oğlu Dəmirçizadə 1929-cu ildə ADU-nun Pedaqoji fakültəsinə daxil olmuşdur. Burada B.Çobanzadə, Ə.Haqverdiyev, Y.V.Çəmənzəminli, A.Şaiq kimi görkəmli alim və yazıçılardan dərs almışdır. Prof. Ə.Dəmirçizadə 1940-cı ildə namizədlik, 1944-cü ildə doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmiş, 1945-ci ildə professor elmi adını almışdır. Ə.Dəmirçizadə 1940-cı ildən 1943-cü ilə qədər ADU-da, 1943-cü ildən ömrünün sonuna qədər isə APİ-də Azərbaycan dilçiliyi kafedrasına rəhbərlik etmişdir. Onun 20-dən çox kitabı, 200-dən artıq elmi-metodik məqaləsi çap olunmuşdur. "Azərbaycan dili tarixi xülasələri", "M.F.Axundov dil haqqında və Axundovun dili", "Azərbaycan dilinin tarixi", "Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları", "Kitabi-Dədə Qorqud dastanının dili", "Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi" kitabları alimin əsas əsərləridir (4).

Akademik Məmmədağa Şirəli oğlu Şirəliyev Azərbaycan dialektologiyası məktəbinin yaradıcısıdır. 1943-1949-cu illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri olmuşdur. O, 1941-ci ildə namizədlik, 1943-cü ildə doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. M.Ş.Şirəliyev 100-dən çox elmi əsərin, o cümlədən "Azərbaycan dialektologiyasının əsasları", "Bakı dialekti" monoqrafiyalarının müəllifidir.

Akad.M.Şirəliyev türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində dilçilik coğrafiyasının banisidir. Onun rəhbərliyi ilə "Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası" tərtib və nəşr edilmişdir. M.Şirəliyevin Azərbaycan milli dilinin, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixini öyrənmək sahəsində də xidmətləri böyükdür.

"Azərbaycan dilinin tarixi və dialektologiyası" elmi-pedaqoji məktəbinin əsas istiqamətləri ədəbi dil tarixi, dialektologiya, üslubiyyat və tarixi qrammatikadır.

Prof. H.Mirzəzadə, prof. S.Əlizadə, akademik T.İ.Hacıyev, prof. E.Əzizov, AMEA-nın müxbir üzvü, prof. N.Cəfərov, prof. M.Ə.Məmmədov və başqaları bu akademik məktəbin ənənələrini davam etdirmiş və davam etdirməkdədirlər.

Hadi İsmayıl oğlu Mirzəzadə 1929-cu ildə Azərbaycan Dövlət Darülfununun şərq fakültəsinin lisaniyyət şöbəsini bitirmişdir. 1947-ci ildə "XIX əsr Azərbaycan nəsr dili" mövzusunda namizədlik, 1960-cı ildə "Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. 1961-ci ildən professor elmi adı almışdır.

1931-ci ildən Naxçıvan və Şamaxı pedaqoji məktəblərində, Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda, Qazax Pedaqoji İnstitutunda baş müəllim, kafedra müdiri, dekan, Azərbaycan KPMK yanında Ali Partiya Məktəbinin dil və ədəbiyyat kafedrasının müdiri vəzifəsində çalışmışdır.

Elmi fəaliyyəti əsasən Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası ilə əlaqədar olmuşdur. 8 kitabın, 60-dan çox məqalənin müəllifi olmuşdur.

Samət Qürbət oğlu Əlizadə 1960-cı ildə Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsini bitirmiş, 1962-1965-ci illərdə aspiranturada təhsil almışdır. Həmin ildən filologiya fakültəsində müəllimliyə başlayıb, daha sonra baş müəllim, dosent vəzifələrində çalışıb. 1993-cü ildən Türkologiya kafedrasında professor olub.

1966-cı ildə "Şühədanamə"də adlar (isim, sifət, say və əvəzlik)" mövzusunda namizədlik, 1992-ci ildə "XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edib, filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsi alıb. Bakı Dövlət Universitetindəki elmi-pedaqoji fəaliyyəti boyu 6 tədris proqramı tərtib edib, 3 dərs vəsaiti, 1 dərslik yazıb, 7 namizədlik, doktorluq dissertasiyasının müdafiəsində rəsmi opponent olub.

S.Q.Əlizadənin tədqiqat əsərləri Azərbaycan tarixi filologiyasının müxtəlif sahələrinin – tarixi qrammatika, etimologiya, mətnşünaslıq, poetika və ədəbi dil tarixinin fundamental nəzəri və təcrübi məsələlərinin həllinə həsr olunub.S.Q.Əlizadə 12 kitabın, 200-dək elmi və elmi-publisistik məqalənin müəllifidir. O, bir neçə elmi şura və cəmiyyətin, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin və Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında AAK Ekspert Şurasının üzvü olub

2000-ci ildə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyi münasibətilə Dövlət Komissiyasına üzv seçilib; "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının tənqidi mətnini və "Kitabi-Dədə Qorqud" ensiklopediyasının I cildini nəşrə hazırlayıb və çap etdirib. 2000-ci ildə "Əməkdar elm xadimi" fəxri adına layiq görülüb. 2001-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dil Komissiyasının üzvü seçilib.

Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyev 1958-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsini bitirmiş, elə həmin ildə aspiranturaya daxil olmuşdur. 1962-ci ildə "Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsi" mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. 1969-cu ildə "XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili " mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş, 1971-ci ildə professor elmi adı

almışdır. 2001-ci ildə AMEA-nın müxbir üzvü, 2014-cü ildə isə həqiqi üzvü seçilmişdir.

1962-1968-ci illərdə M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutunun müəllimi, 1965-ci ildən dosent vəzifəsində çalışmışdır. 1968-ci ildə BDU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında, 1971-ci ildən türkologiya kafedrasının professoru vəzifəsində işləmişdir. 1984-cü ildən isə həmin kafedraya rəhbərlik edir. O, 1993-cü ildə Azərbaycan Respublikası Maarif Naziri vəzifəsində çalışmışdır. 2014-cü ildən AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru vəzifəsində çalışır.

1995-ci ildən Türkiyə Cümhuriyyəti Atatürk Dil, Tarix Kültür Qurumunun fəxri üzvüdür. 1998-ci ildə Türkiyə Cümhuriyyətinin "Ləyaqət nişanı" (orden) ilə təltif olunmuşdur. Türkiyənin Sanatçılar və Yazarlar Vəqfinin 2002-ci il üzrə "Türk dünyasına xidmət" ödülünün sahibidir. 2004-cü ilin mayında Qaraman Türk Dili mükafatına, iyulun 17-də Atatürk Dil Qurumununu Üstün Hizmət Baratına layiq görülmüşdür. 2009-cu ildə "Şöhrət ordeni" ilə təltif olunmuşdur. Prezident təqaüdçüsüdür.

Elmi fəaliyyəti əsasən Azərbaycan dilinin tarixi, ədəbi-bədii dil, dialektologiya, ümumi türkologiya məsələləri ilə bağlıdır. 22 elmlər namizədi, 6 elmlər doktoru hazırlamışdır. 37 kitabın, 500-dən çox elmi məqalənin müəllifidir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyasının, BDU-nun filologiya fakültəsinin Elmi Şurasının üzvü, Dilçilik üzrə Koordinasiya Şurasının sədridir (5).

Elbrus İslam oğlu Əzizov 1970-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsini bitirmişdir. 1971-ci ildə BDU-nun Türk dilləri ixtisası üzrə aspiranturasına daxil olmuşdur. 1974-cü ildə "Azərbaycan dili dialekt və şivələrində saitlər ahəngi" mövzusunda namizədlik, 1990-cı ildə "Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası(dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı)" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş, 1994-cü ildə professor elmi adı almışdır.

1974-cü ildən BDU-nun Türkologiya kafedrasında müəllim, baş müəllim, dosent vəzifəsində çalışmışdır. 1991-ci ilin dekabrından Türkologiya kafedrasının professorudur. 2006-cı il dekabrın 26-dan 2011-ci il mayın 27-dək BDU-nun filologiya fakültəsinin dekanı vəzifəsində işləmişdir. 2009-cu ildə Əməkdar müəllim fəxri adına layiq görülmüşdür.

Elmi fəaliyyəti əsasən Azərbaycan dili dialektlərinin və türk dillərinin inkişaf xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ilə əlaqədardır. 4 kitabın, 5 tədris proqramının, Azərbaycan Respublikasında və xaricdə nəşr olunmuş 155 elmi və elmi-kütləvi məqalənin müəllifidir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyasının, Dilçilik üzrə Koordinasiya Şurasının, BDU-nun filologiya fakültəsinin Elmi Şurasının, BDU-nun nəzdində fəaliyyət göstərən D.02.181

Dissertasiya Şurasının, “Dil və ədəbiyyat” beynəlxalq elmi-nəzəri jurnalın redaksiya heyətinin üzvüdür.

Akademik Cəfərov Nizami Qulu oğlu 1982-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsini bitirmiş və “Azərbaycan dilçiliyi” ixtisası üzrə aspiranturaya qəbul olmuşdur.

1985-ci ildə namizədlik, 1991-ci ildə doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda elmi işçi, sonra «Ədəbiyyat» və «İncəsənət» qəzetinin tənqid və ədəbiyyatşünaslıq şöbəsinin müdiri olmuşdur. 1991-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasına müəllim qəbul edilmişdir.1993-cü ildə Türkologiya kafedrasının professoru seçilmişdir.həmin il Azərbaycan Yazıçılar Birliyinə üzv qəbul edilmişdir. 1994-cü ildə Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin dekanı seçilmişdir. 1998-ci ildə AAK-nın dilçilik üzrə ixtisaslaşmış Doktorluq Şurasının sədri təyin olunmuşdur. 1999-cu ildə 2-ci dəfə BDU-nun Filologiya fakültəsinin dekanı seçilmişdir. 2000-ci ildə «Əməkdar elm xadimi» fəxri adına layiq görülmüşdür. Həmin ildə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə üzv (millət vəkili) seçilmişdir. 2001-ci ildə Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü, 2017-ci ildə isə həqiqi üzvü seçilmişdir. Həmin ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə Azərbaycanda Atatürk Mərkəzinin müdiri təyin olunmuşdur. 25 kitabın müəllifidir.

Akademik N.Q.Cəfərov türkoloq, dil tarixçisi, dil nəzəriyyəçisi, ədəbiyyatşünas, tənqidçi kimi tanınır. Tədqiqatları Azərbaycan dilində sadə cümlənin struktur-semantik inkişafı, XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dili, Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi və Azərbaycanşünaslığın əsasları və inkişafı tarixinə, qədim türk və türk xalqları ədəbiyyatı tarixi və müasir ədəbi proseslə bağlı problemlərə həsr olunmuşdur (2).

Hazırda Azərbaycanın müxtəlif elm və təhsil müəssisələrində çalışan, elm və bilik verən mütəxəssislərin böyük əksəriyyəti BDU-nun dilçilik məktəbində yetişmiş alimlərdir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, AMEA-da formalaşan dilçilik məktəbi – İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu da öz şirəsini BDU-nun elmi dilçilik mühitindən almışdır. Vaxtilə BDU-da təhsil almış, dərs demiş və müxtəlif elmi vəzifələr daşımış görkəmli dilçi alimlərin elmi fəaliyyəti bazasında Dilçilik İnstitutu bügünkü səviyyəyə çatmışdır. İnstituta rəhbərlik etmiş akademiklər - M.Şirəliyev, A.Axundov, Tofiq Hacıyev kimi görkəmli türkoloqlar BDU-nun şöhrətli məzunları və yetirmələrdir. Onlarla belə alimlərimiz BDU-da olduğu kimi, AMEA-da və digər təhsil müəssisələrində də elmi dilçilik mühitinin bünövrəsini qoymuş və bu gün də həmin bünövrə möhkəm təməllər üzərində dayanmışdır.

İnanırıq ki, Azərbaycanın elm flaqmanı olan Bakı Dövlət Universitetində fəaliyyət göstərən dilçilik məktəbləri bundan sonra öz çəkisini qoruyub-saxlamaqla yanaşı, daha yüksəklərə qaldıracaq və dilçilik elminin inkişafına öz əvəzolunmaz töhfələrini verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Adilov Musa: həyatı və yaradıcılığı http://ensiklopediya.gov.az/az/terms/2645/cild/13
2. Cəfərov Nizami: həyatı və yaradıcılığı https://az.wikipedia.org/wiki/Nizami_C%C9%99f%C9% 99rov_(akademik)
3. Çobanzadə Bəkir: həyatı və yaradıcılığı https://az.wikipedia.org/wiki/B% C9%99kir_%C3%87obanzad%C9%99
4. Dəmirçizadə Əbdüləzəl: həyatı və yaradıcılığı https://az.wikipedia.org/wiki/Əbdüləzəl_Dəmirçizadə
5. Hacıyev Tofiq: həyatı və yaradıcılığı http://tofiqhaciyev.az/heyat-yaradiciligi.html
6. Məmmədov Nəsir: həyatı və yaradıcılığı https://az.wikipedia.org/wiki/N%C9%99sir_M%C9%99mm%C9%99dov
7. Hadi Mirzəzadə: həyatı və yaradıcılığı https://az.wikipedia.org/wiki/Hadi_Mirz%C9%99zad%C9%99
8. Rəcəbli Əbülfəz: həyatı və yaradıcılığı https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fb%C3%BClf% C9%99z_R%C9%99c%C9%99bli https://az.wikipedia.org/wiki/F%C9%99rhad_Zeynalov

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında ilk universitet olan Bakı Dövlət Universitetində işləyən, dilçiliyə əvəzsiz töhfə verən dilçilərimizdən bəhs olunur. Bəkir Cobanzadə, Zeynal Fərhadov, Musa Ədilov, Tofik Hacıyev, Nizami Cəfərov kimi dilçilərin əsərlərinə nəzər salınmışdır.Şərqdə ilk ali təhsil ocağı olan Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan elminin inkişafında mühüm və aparıcı tarixi missiyanı yerinə yetirmişdir. Bu xidmətlərdən biri də Azərbaycan filologiyasının inkişafı və müasir səviyyədə dirçəlməsidir.

Azərbaycanda dilçiliyin akademik şəkildə yaranması və formalaşması məhz Bakı Dövlət Universitetinin adı ilə bağlıdır. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda dilçilik istiqamətində bir sıra kitablar yazılsa da, bunlar həm yetərli deyildi, həm də akademik mühiti tam şəkildə ehtiva etmirdi. AXC dövründə hökümətin qərarı ilə BDU-nun yaradılması məhz bu sahədəki elmi inkişafa yeni yol açmış oldu. Universitetdəki elm və təhsil mühiti Azərbaycanda filoloji fikrin inkişafına güclü təkan verdi. Xüsusilə dilçilik istiqaməti üzrə görkəmli türkoloqlar universitetə dərs deməyə dəvət olundu. Nəticədə dilçilik üzrə görkəmli alimlər yetişməyə başladı. 100 illik fəaliyyəti ərzində BDU çox sayda dilçi alim yetişdirmiş və bu elm adamları ölkəmizdə dilçilik elmi üzrə məktəb yaratmışlar

Azərbaycanda elmflaqmanı olan Bakı Dövlət Universitetində fəaliyyət göstərən dilçilik məktəbləri nəinki öz çəkilərini qoruyacaq, həm də daha yüksək səviyyəyə qaldıracaq və dilçiliyin inkişafına bundan sonrada əvəzsiz töhfələr verəcəyinə əminik.

ОРУДЖОВА САМИРА АЗЕР Г.

ШКОЛЫ ОБЩЕГО ЯЗЫКА И ТУРКОЛОГИИВ БГУ

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается о наших лингвистах, работающих в Бакинском Государственном Университете, первом университете в Азербайджанской Республике, которые внесли неоценимый вклад в лингвистику. Были рассмотрены работы таких лингвистов, как Бекир Джобанзаде, Зейнал Фархадов, Муса Адилов, Тофик Гаджиев, Низами Джафаров.

Бакинский государственный университет, первое высшее учебное заведение на Востоке, выполнило важную и ведущую историческую миссию в развитии азербайджанской науки. Одна из таких услуг - развитие азербайджанской филологии и ее возрождение на современном уровне.

Академическое происхождение и становление языкознания в Азербайджане связано с названием Бакинского государственного университета. Хотя в начале XX века в Азербайджане был написан ряд книг по лингвистике, их было недостаточно и они не охватывали полностью академическую среду. Создание БГУ по решению правительства во время АПК открыло новый путь научным разработкам в этой области. Научно-образовательная среда в университете дала мощный импульс развитию филологической мысли в Азербайджане. Выдающиеся лингвисты, особенно в области лингвистики, были приглашены преподавать в университете. В результате стали подрастать выдающиеся лингвисты. За 100 лет своей деятельности БГУ подготовил большое количество лингвистов, и эти ученые создали школу лингвистики в нашей стране.

Лингвистические школы, действующие при Бакинском государственном университете, флагмане науки в Азербайджане, не только сохранят свой вес, но и поднимут его на более высокий уровень и внесут неоценимый вклад в развитие лингвистики.

ORUJOVA SAMIRA AZER G.

GENERAL LINGUISTICS AND TURKOLOGY SCHOOLS AT BSU

SUMMARY

The article talks about our linguists working at Baku State University, the first university in the Republic of Azerbaijan, who have made invaluable contributions to linguistics. The works of such linguists as Bekir Jobanzade, Zeynal Farhadov, Musa Adilov, Tofig Hajiyev, Nizami Jafarov were considered. Baku State University, the first higher education institution in the East, has carried out an important and leading historical mission in the development of Azerbaijani science. One of these services is the development of Azerbaijani philology and its modern renaissance.

The academic origin and formation of linguistics in Azerbaijan is connected with the name of Baku State University. Although a number of books on linguistics were written in Azerbaijan in the early twentieth century, they were not enough and did not fully cover the academic environment. The establishment of BSU by the decision of the government during the APC opened a new way for scientific development in this field. The scientific and educational environment at the university gave a strong impetus to the development of philological thought in Azerbaijan. Prominent linguists, especially in the field of linguistics, were invited to teach at the university. As a result, prominent linguists began to grow up. During its 100-year activity, BSU has trained a large number of linguists, and these scientists have established a school of linguistics in our country.

The schools of linguistics operating at Baku State University, the flagship of science in Azerbaijan, will continue to maintain their weight, raise it to a higher level and make an invaluable contribution to the development of linguistics.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: Dos. Piriyeva Ofelya
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

KƏRİMOVA QÖNÇƏ
Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimi
QOCAYEVA KÖNÜL
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
İstaqlaliyyat küç.6
gonçakonul@gmail.ru

MÜASIR İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMA SÖZ VƏ TERMİNLƏRİN FONETİK MƏNİMSƏNİLMƏSİ VƏ LİNQVİSTİK TƏHLİLİ

XÜLASƏ

Alınma sözlərin o cümlədən beynəlmiləl termin və sözlərin qrafik mənimsənilməsi onların alan dilin qrafik vasitələri,hərfləri,qrafemləri ilə yazılışını nəzərdə tutulur.

Transliterasiya(latın dilindəki trans+litera birləşməsindən alınmışdır) - bir yazı sistemindəki hərflərin başqa yazı sisteminin hərfləri ilə verilməsidir. Sözün və ya cümlənin bir əlifba qrafiki ilə yazılışının digər əlifba qrafiki ilə yazılması. Bu zaman hər bir hərf digər əlifbanın hərfi ilə deyildiyi kimi yazılır. Qrafik transliterasiyanın konversiyanın 4 tipi vardır:

1. bir qrafik element digər qrafik element ilə əvəz edilir;
2. bir qrafik element bir neçə digər qrafik element ilə əvəz edilir;
3. bir neçə qrafik element digər bir qrafik element ilə əvəz edilir;
4. bir neçə qrafik element digər bir neçə qrafik element ilə əvəz edilir;

Transliterasiyaya ehtiyac **XIX** əsrin sonunda yaranmışdır. Belə ki, Prussiyada elmi kitabxanalar yaranarkən latın, kiril, ərəb, hind və digər əlifba sistemləri ilə yazılmış mətnlərin vahid kataloqunu yaratmaq lazım idi. Bunun üçün hətta xüsusi təlimat da tərtib etdilər. Transliterasiyadan milli dildən başlıq və ya bir hissə materialı digər dildə verərkən istifadə edilir. Həmçinin mobil telefonlar vasitəsi ilə **SMS** göndərərkən də istifadə edilir.

Termin hansısa elm sahəsində, texnikada,incəsənətdə və s. hansısa anlayışın adı. Terminlər hansısa sahənin , halları, predmetlər anlayışları üçün ixtisaslaşmış məzmun daşıyır. Adi sözlərdən fərqli olaraq terminlər birmənalıdır və ədəbi izah deyil.(1.-s.123)

1. Термин ~ terim ~ termin – hər hansı elm, texnika, incəsənət və s. sahədə müəyyən anlayışın adı olan söz və ya söz birləşməsi.
2. Терм ~ term ~ term – hesabi, simvollu və ya məntiqi ifadənin tərkib hissələrinə ayrılmayan elementi.
3. “Terminal emulyatoru” ifadəsinin qısaltması.

Açar sözlər: termin,transliterasiya,transkripsiya,fonetika,fonem.

Milli termin yaradıcılığının ədəbi dilə əsaslanması şübhəsiz ki, terminlərin asan başa düşülməsinə, tələffüzünə və tez yadda qalmasına xidmət edir. Ayrı-ayrı

sahələrdə olan yeniləşmə dildə də yeni anlayış və məfhumların adlanmasına səbəb olur. B.Çobanzadə yazır ki, elmin vətəni yoxdur, insan fikirləri arasında beynəlmiləl, cahani olaraq doğulan birinci əsər elmdir. Dünyanın hər yerində faydalı və doğru olmayan fikir elm sayıla bilməz. Bu elmin dili cahani və beynəlmiləl olmalıdır. Bugünkü elmlərdə isə cahanilik dildə də özünü göstərməkdədir. Müasir dövrdə terminoloji leksikanın zənginləşməsi prosesi daha sürətlə gedir. Çex dilçisi K.Soxovun hesablamalarına görə, müasir dünya dillərində meydana gələn yeni sözlərin 90%-ni terminlər təşkil edir. Bu, hər şeydən öncə, ayrı-ayrı sahələrdəki yeniləşmənin dildə təzahürü ilə bağlıdır. 1926-cı ildə keçirilmiş türkoloji qurultayda türk dillərinin terminoloji məsələlərinin müzakirəsi zamanı qeyd olunurdu ki, yeni anlayışları adlandıran terminlərin yaranması üçün türk dillərinin müraciət etdiyi üç əsas baza mövcuddur. Bunlardan biri ümumtürk, ikincisi ərəb-fars, üçüncüsü isə Avropa dilləri bazasıdır. İndi vəziyyət xeyli dəyişib, söhbət iki bazadan, yəni ümumtürk və Avropa dilləri bazasından gedir. Yeni terminlərin yaradılması üçün Azərbaycan dili hər cür imkanlara malik olsa da, diqqət nədənsə dilin daxili imkanlarından çox, alınma sözlərə yönəldilir. Söhbət ümumişlək sözlərin, qədim abidələrimizdə, dialekt və şivələrimizdə işlənən dialektizmlərin və ədəbi dilin söz yaradıcılığı üsullarından istifadə etməklə sözlərin terminləşməsindən gedir.

Azərbaycan dilində terminlərin yaradılması və zənginləşdirilməsi dedikdə bu dilin özünəməxsus müstəqil söz yaradıcılığı prosesi başa düşülməlidir. Akademik M.Şirəliyev də xalq dilini termin yaradıcılığında əsas mənbə hesab edirdi: "Canlı xalq dilində, onun lüğət tərkibində həyat və məişət, adət və ənənə, təsərrüfatçılıqla bağlı istənilən qədər sözlər yaşamaqdadır. Ədəbi dildə isə bunların əvəzində alınma sözlər işlənir". Əlbəttə, bu istiqamətdə problemlər hələ də qalmaqdadır. Milli söz və şəkilçilərimiz ola-ola, ehtiyac olmadan alınmalarla dili ağırlaşdırırıq. Orta əsrlərdə ana dilimizin inkişafından söz düşəndə öncə göz önünə klassiklərimiz gəlir. Bu gün həmin missiyanı kütləvilik baxımından ədəbi dilin publisistika qanadı yerinə yetirir. Ancaq necə? Çağdaş mətbuatda dil sorunları daha çox nitq mədəniyyətsizliyi ilə müşayət olunur. Məsələn, Milli Məclis əvəzinə kimsə "deputatxana" ifadəsi işlədirsə, demək, Millət Məclis anlayışı həmin şəxsin düşüncəsinə yaddır. Y.V.Çəmənzəminlinin fikrincə, dil axtaran gərək camaat arasında gəzsin, dolaşsın, öyrənə bilsin. Əsil dilimiz elimiz içində danışılmaqdadır. Heç şübhəsiz ki, müəllif italyansayaq küçə dilini nəzərdə tutmayıb.S.Sadıqova da yazır ki, əgər biz elmi dilimizi inkişaf etdirmək istəyiriksə, xalqın dilində olan zəngin lüğət ehtiyatını toplamalı, ondan termin yaradıcılığında hərtərəfli istifadə etməliyik. Bu fikir sanki keçən əsrin əvvəllərində deyilib: axı xalq dilindəki zəngin söz ehtiyatı hələ keçən əsrin 20-30-cu illərindən toplanmağa başlanıb, bu istiqamətdə çox sanballı əsərlər yazılıb, dialektoloji lüğətlər çap olunub! Qalır həmin lüğətlərdən termin yaradıcılığında istifadə etmək!(2-s.45-48)

Azərbaycan dili omonimlik və çoxmənalılıq baxımından dünyanın ən zəngin dillərindən biridir. Omonimlik dilin qədimliyindən və qədimliyin saxlanılmasından

xəbər verir. Sinonimlərlə zəngin olan dillər isə daha çox assimilyasiyaya uğrayır, yad dil etkisi ilə üzləşir. Oxucu üçün tam aydın olsun deyə terminlərlə bağlı bir qədər ətraflı qeyd edək. Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında terminlər yaradarkən aşağıdakı üsullardan istifadə edilir:1) Semantik üsul;2) Morfoloji üsul;3) Sintaktik üsul;4)

Kalka üsulu

5) Sözlərin ixtisarı və qısaldılması (abreviaturalar)

Qısa şərhlə kifayətlənirik:

1. Semantik üsulda sözün semantik yükü artır, yəni məna genişlənir. Məsələn, ağıl, bölmə, daraq, qüvvə, yuva, güc, ailə, başlıq, yaddaş və s. Dilimizdə belə sözlərin sayı minlərlədir. Belə terminlər semantik konversiya yolu ilə yaranır.(3-s.156)

2. Morfoloji üsul daxili imkanlar hesabına söz–termin yaratmada ən məhsuldar paya malikdir. Azərbaycan dilinin termin yaradıcılığını morfoloji üsulsuz (şəkilçilərsiz) təsəvvür etmək mümkün deyil. Çox təəssüf ki, termin yaradıcılığında bu üsuldan yetərincə faydalanmırıq. Şəkilçilər söz yaradıcılığında milliliyi təmin edir. Məsələn, çeşmək, eynək və gözlük sözlərinə diqqət edək: çeşm (fars) və eyn (ərəb) sözləri sonradan göz sözü ilə paralel şəkildə işlənsə də, morfoloji üsul, yəni dilin daxili gücü həmin sözləri assimilyasiyaya uğradaraq (çeşm-ə-k, eyn-ə-k) milliləşdirə bilib. Bu fakt dilin mühafizəkarlığından, güclü olmasından xəbər verir.

3. Sintaktik üsulla termin yaradıcılığı iki və daha artıq sözün birləşərək mürəkkəb söz və söz birləşməsi şəklində elmi anlayış ifadə etməsidir. Məsələn, yetərsay, yaddaş qurğusu, izafət birləşməsi, sürət qutusu və s.

4. Terminoloji sistemin zənginləşməsində kalka üsulu ilə söz yaradıcılığının da mühüm əhəmiyyəti var. Kalka - hərfi tərcümə yolu ilə yad dildən alınmış ifadənin qəlibi, struktur eyniliyi əsasında yaranır. Tərcümə prosesində elə terminlər olur ki, ya onları çevirmək münasib, ya da mümkün olmur. Bu zaman həmin terminlər olduğu kimi saxlanılır. Olduğu kimi saxlanılan terminlər beynəlxalq termin kimi qəbul edilir. Buna görə də dili beynəlxalq terminoloji leksikanın təsirindən sona qədər qorunmaq mümkün deyil. Örnək üçün Türkiyə türkcəsində işlənən bəzi dilçilik terminlərini gözdən keçirək: qrammatika (dilbilgisi), dilbilimci (dilşünas, dilçi), sinonim (eş anlamlı), antonim (zıt anlamlı), fonetika (səsbilim), sintaksis (sözdizimi) və s. Türkiyədə alınmalara və hətta bizim ehkam kimi qəbul etdiyimiz beynəlmiləl (uluslararası) terminlərə qarşı 80 ildir ki, çaba göstərilir, bəzən bizim üçün süni görünən dil faktları onlar üçün tam doğaldır. (4-s.54-59)

5. Terminlərin yaradılması üsullarından ən yenisi və az işlənəni abreviaturlaradır. Bu üsul digər üsullardan forma və məzmunca xeyli fərqlənir. Abreviatura üsulu ayrı-ayrı terminoloji sistemlərdə sözə qənaət edilməsinə, çoxsözlülüyün konkret terminlərlə əvəzlənməsinə xidmət edir. Son illər başqa dillərdən təkcə ixtisas leksikasına deyil, habelə məişət leksikasına xeyli sayda abreviatur terminlər daxil olub. Lakin əksər abreviaturaların mənası dil daşıyıcıları

üçün çox zaman aydın olmur. Məsələn, KAMAK/CAMAK (Computer Application for Measurement and Control). Bu məsələyə orfoqrafiya qaydalarında aydınlıq gətirilməli, milli hərfi ixtisarlarla alınma və beynəlxalq ixtisarların mahiyyəti istifadəçilər üçün aydın olmalıdır. Axı termin - sözdən fərqli olaraq - kontekstdən asılı olmur, o, hər yerdə neytral və xüsusi funksiya daşıyır. Məsələn, ixtisas leksikasında "ANS" dedikdə avtomatik nəzarət sistemi, məişət leksikasında isə telekanal adı kimi başa düşülür. Qarışıq və heca-termin ixtisarlarında vəziyyət daha acınacaqlıdır. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün məişət və ixtisas leksikasında işlənən abreviaturaların lüğəti hazırlanmalıdır. İnsan dilində, fonem məna üçün vacib olan ən kiçik bir ünsiyyətdir. Fonemlər fiziki seqmentlər deyil, öz abstraksiyaları deyil. Fonemlər adətən bir xətt daxilində qeyd olunur (məsələn, / t /). Fonem müxtəlif səslər və ya alofonlar içərir. Məsələn. "M" məktubu ana və tramvay tərəfindən fərqli sözlərlə danışılır. Birinci nümunədə ikiqat, digər diş macunu isə; Üçüncü yol, bomba sözü ilə Xorvat dilində "m" sözünü tələffüz etməkdir. İki alofonun eyni fonemə aid olub olmadığını müəyyənləşdirmək üçün adi test minimum cütləri axtarır: biz yalnız bir fonemdə oxuyuruq. Dilimizdəki fonemlər birləşdirmək üçün tamamilə azad ola bilməz, onların paylanmasında müəyyən bir məhdudiyyət var (paylama)

ƏDƏBİYYATLAR

1. Tahirov.İ. Göstərilən əsər terminlərinin mənimsənilməsi.s.123.
2. İsrafilova S. İnformatika terminlərinin mənimsənilməsi. Terminologiya məsələləri.Bakı,Elm,2006.s45-48
3. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология.М.1977.s.156.
4.Розенталь Д.Э Телекова М.Словарь справочник терминов.Москва.Просвешение,1976 s54-59..

Г.КЕРИМОВА,К.ГОДЖАЕВА

ФОНЕТИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО И ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СЛОВ И ТЕРМИНОВ СОВРЕМЕННОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

РЕЗЮМЕ

Графическое и фонетическое принятие международных терминов теоретически и практически были изучены в статье. В частности, были определены формы принятия международных терминов на языках.

Фонетические и грамматические стандарты дали возможность заимствовать международные слова в обогащении словарного запаса языка. В некоторых случаях заимствования используются в круговом круге и даже доминируют над коренными словами, более того, последние превращаются в арксаизм. В данной статье производится дифференциация фонем и вариантов, затрагиваются определенные структурные особенности звуков участвующий в

образовании речи. Членораздельные звуки речи, звуки, на которые опирается в речи различения слов и их форм, называются фонемами. Фонема, являясь результатом определенной работы органов речи, в то же время не может рассматриваться исключительно с артикуляторной точки зрения. Проста как сумма произносительных работ, вне их смысла - различающей роли в языке, а также в одном ряду с любым другим звуком. Который быть произведен нашими органами речи.

Ключевые слова: терминология, транскриптивность, транскрипция, фонетика,

G.KERIMOVA,K.GODJAEVA

PHONETIC MASTERY AND LINGUISTIC ANALYSIS OF WORDS AND TERMS DERIVED FROM MODERN ENGLISH

SUMMARY

Graphic and phonetic adoption of international terms has theoretically and practically been studien in the paper.In particular,forms of adopting international terms in languages have been determined. Phonetic and grammatical standards gave the oppurtunity to stud the international words in enriching the vocabulary of a language some cases borrowings are used in winder circle and even dominate native words, moreover, the latter turn into arxaismus. This article is about the differentiation of phonemes and variants in the English language. Here is given the definite structural peculiarities of sounds involved in producing speech.

The basis of the phonetic structure of a language is its system of sounds. A phoneme is a speech sound which is capable to distinguish the meaning of one word from another word of the same language. Besides, a phoneme may distinguish one grammatical form of a word from another grammatical from of the same word.

The sounds by which a phoneme is realized in speech are called its variants or allophones. Though they are different from articulator and acoustic point of view they cannot change the meaning or grammatical forms of words. Phonemes usually occur in the same phonetic position but allophones in different positions.

Key words: terminology, transcriptivity, transcription, phonetics, phoneme.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent Kəmalə Mehdixanlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

XAVƏR HACIYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,b\m.
NƏRMİNƏ QULİYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
İstaqlaliyyat küç.5
xavərn0ərminə@gmail.ru

İNGİLİS DİLİ MƏNŞƏLİ SİYASİ-İQTİSADİ, ELMİ-TEXNİKİ TERMİNLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MORFOLOJİ YOLLA UNİFİKASİYASI

XÜLASƏ

İngilis dili mənşəli texniki terminlər mənimsənilərkən isə həmin terminlərin tərkibindəki suffikslər mütləq Azərbaycan dilinə sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə tərcümə olunmalıdır. Bəzi terminlər mənimsənilərkən sözün tərkib hissələri nəzərə alınmamış, söz ingilis dilində kök söz və suffiksdən ibarət olsa da, dilimizdə sadə söz şəkilində tərcümə olunmuşdur. Bu halda terminlər alınma sözlər şəklində qəbul edilmiş, həm sözün kökü, həm də suffiks birlikdə sadə söz şəklində mənimsənilmişdir. Texniki terminləri tərkibindəki **-itious** suffiksi Azərbaycan dilinə **-ləyici** şəkilçisi vasitəsilə tərcümə olunmuşdur. Misal üçün:

cementitious — sementləyici terminini göstərə bilərik.

Bir çox hallarda ingilis dilindəki terminlərin tərkibində iki şəkilçinin yanaşı işləndiyinin şahidi oluruq. Əvvəllər nəzərdən keçirdiyimiz terminlərdə suffikslər hər ikisi ayrı-ayrılıqda tərcümə olunurdu.

Terminlərdə işlənən-fication şəkilçisi Azərbaycan dilinə *əmələ gətirmə* sözü vasitəsilə tərcümə olunmuşdur. Burada şəkilçilərin müvafiq tərcüməsinə deyil, onların izahlı yolla tərcüməsinə üstünlük verilmişdir. Misal üçün:

Delification — delta əmələ gətirmiş terminini göstərə bilərik.

Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında işlənən bir qrup terminlər vardır ki, bu terminlər alınarkən mənbə ingilis dilindəki kök söz və suffikslər ayrı-ayrılıqda tərcümə olunmuşdur. Həm söz, həm də şəkilçinin tərcüməsi zamanı Azərbaycan dilinə məxsus söz və şəkilçilərdən istifadə olunmuşdur.

İngilis dilindəki texniki terminlərin tərkibində işlənən **-y** şəkilçisi Azərbaycan dilinə keçərkən dilimizdəki **-li** şəkilçisi vasitəsilə tərcümə olunmuşdur.

Açar sözlər:İngilis dili,siyasi-iqtisadi,termin,Azərbaycan dili,morfoloji

İngilis dilinda *-er* (*-or*) şəkilçisi leksemlərin xüsusi məhsuldarlığına görə fərqləndiyi bildirir. *«-er»* və «-or» suffiksləri ingilis dilində isim düzəldən şəkilçilərdir və semantik cəhətdən Azərbaycan dilindəki *«-çi»* sözdüzəldici şəkilçisinə uyğun

gəlir.Bu haqda Səfərəliyev qeyd edir: “Lakin bəzi terminlərin tərcüməsi zamanı bu suffikslər Azərbaycan dilinin öz şəkilçiləri vasitəsilə tərcümə olunmamış, terminlər ingilis dilində işləndiyi şəkilçiylə birgə alınmışdır. Bu da terminin bütünlükdə alınma söz şəkilində mənimsənilməsi ilə izah oluna bilər.”(1.-səh:133-135)

İngilis dilindəki texniki terminlərin tərkibində *«-er»* suffiksinin işləndiyi bir qrup terminlərin Azərbaycan dilinə sadə söz şəklində, yəni *«-er»* suffiksi ilə birlikdə tərcümə olunmuşdur. İngilis dilində *R+er/or* modelinin köməyi ilə aşya adlarının yarandığı qeyd olunur. Belə terminlərə

coke scrubber — koksla doldurulan sktubber;
absorber — absorber;
adapter — adapter;
catcher — ketçer;
pipe — scape - skreper və s. misal göstərmək olar.

Eyni qayda üzrə tərkibində «-or» şəkilçisi olan terminləri də ingilis dilindəntərcümə olunarkan sadə söz formasında tərcümə olunmuş sözlə bərabər tərkibindəki suffiks də nəzərə alınmışdır. Məsələn:

injector — injektor;
gaz collector — qaz kollektoru;
deflector — deflektor;
dehydrator — dehidrator;
compressor oil — kompressor yağı.

Bir qrup terminlər də vardır ki, bu terminlərin kökü alınır, terminin tərkibində işlənən suffiks isə Azərbaycan dilinin özünə məxsus şəkilçilər vasitəsilə tərcümə olunur. M.Qasımov bu haqda yazır:”Termin müstəqil mənaya malik əsasdan və asanlıqla ayrıla bilən, məhsuldar xarakter daşıyan sözdüzəldici şəkilçidən ibarət olduqda isə onun yalnız əsası alınır. Termin yaradıcılığı prosesində həmin əsas Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçi artırılır".(2-s.186) Misal üçün ingilis dilindəki texniki terminlərin tərkibində işlənən "**-ing**" suffiksinin göstərmək olar. Terminlərin kökü alınmış, "**ing**" suffiksi isə "**-ləmə**" şəkilçisi vasitəsilə tərcümə olunmuşdur. Məsələn:

recemerıting — təkrar sementləmə
drairing — drenaylama
torpedoing — torpedilən
cementing — sementləmə

Eynilə *sementation* termini tərkibində işlənən —**tion** suffiksinda Azərbaycan dilinə **-ləmə** şəkilçisi vasitəsilə tərcümə olunmuşdur: *semenləmə.*

Qeyd etmək lazımdır ki, belə terminlərin tərkibində ingilis dilində *«-sion»* suffiksindən, əvvəl sail hərf gəlir. O.V.Derqausova yazır: «Şəkilçiləşmə üsulu ilə fel əsasında yaranan isimlərin morfoloji strukturu *-ation (xion), -sion, -ion, er/or, -ment, -ance (-ence), -ness* və s. bu kimi əsas şəkilçilərdən ibarətdir. *-ation (xion), - sion, -ion* suffiksləri daha tez-tez işlənir».

«Bressiation» termini tərkibindəki «-tion» şəkilçisi Azərbaycan dilinə *«əmələ gəlməsi»* sözü vasitəsilə tərcümə olunmuşdur, sözün kökü isə alınmışdır: *brekçiyanın əmələ gəlməsi.*

İngilis dilində terminlərin tərkibindəki iki şəkilçi, məsələn, *«-fication», «-ization», «-isation», «-ation»* işlənərsə, bu şəkilçilər Azərbaycan dilinə müvafiq olaraq *«-laşma», «-ləşmə»* şəkilçiləri vasitəsilə tərcümə olunmuşdur.

M.H.Qasımov *-laşma, -ləşmə* şəkilçilərinin isimlərə və sifətlərə əlavə olunaraq müxtəlif terminlər əmələ gətirdiyini qeyd edir. Belə terminlərə

emulsification — emulsiyalaşma

mineralization — minerallaşma və s. sözlərini göstərmək olar.

Bir çox hallarda ingilis dilindəki terminlərin tərkibində iki şəkilçinin yanaşı işləndiyinin şahidi oluruq. Əvvəllər nəzərdən keçirdiyimiz terminlərdə suffikslər hər ikisi ayrı-ayrılıqda tərcümə olunurdu. Terminlərdə işlənən *-fication* şəkilçisi Azərbaycan dilinə *"əmələ gəlmə"* sözü vasitəsilə tərcümə olunmuşdur. Burada şəkilçilərin müvafiq tərcüməsinə deyil, onların izahlı yolla tərcüməsinə üstünlük verilmişdir. Misal üçün *deltafication - delta əmələ gətirmə* terminini göstərə bilərik.

Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında işlənən bir qrup terminlər vardır ki, bu terminlər alınarkən mənbə ingilis dilindəki kök söz və suffikslər ayrı- ayrılıqda tərcümə olunmuşdur. Həm söz, həm də şəkilçinin tərcüməsi zamanı Azərbaycan dilinə məxsus söz və şəkilçilərdən istifadə olunmuşdur. İngilis dilindəki texniki terminlərin tərkibində işlənən *«-y»* şəkilçisi Azərbaycan dilinə keçərkən dilimizdəki *«-li»* şəkilçisi vasitəsilə tərcümə olunmuşdur. N.A.Məmmədov bu şəkilçi barədə yazır: «Müasir ingilis dilində *«-y»* şəkilçisi vasitəsilə isim, fel və sifətlərdən sifət düzəldilir. Bu şəkilçi ən çox isimlərdən sifətlər əmələ gətirir». Söz özü isə ayrılıqda tərcümə olunmuşdur. İ.M.Bayramov *«-li»* şə- kilçisinin konkret isimlərlə birləşərək keyfiyyət mənalı sözlər düzəltdiyini bildirir. Belə terminlərə misal olaraq *sandy - qumlu* terminini göstərə bilərik.(4-s.27)

Bəzi terminlərin tərkibindəki *«-ed»* şəkilçisi isə Azarbaycan dilinə «-lı» şəkilçisi vasitəsilə tərcümə olunmuşdur. Kök söz və müvafiq söz vasitəsilə tərcümə olunmuşdur. Məsələn: *bedded- təbəqəli, laylı; laminated- təbəqəli* və s. terminləri göstərə bilərik. İngilis dilinin texniki terminləri tərkibindəki *«-ing»* suffiksi Azərbaycan dilinə adətən «-ma» şəkilçisi vasitəsilə, kök söz isə müvafiq söz vasitəsilə tərcümə olun- muşdur. İ.M.Bayramov *-ma, -mə* şəkilçisinin konkret aşya mənalı feli isim düzəlt- diyini bildirir. N.M. Əfəndiyeva göstərir ki, həmişə hərəkət bildirən *-ing* suffiksi düzəltmə terminlərdə artırılan prefiks hesabına məna çaları dəqiqləşdirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Сафаралиева Дж.: «Роль семантической интерференции в обогащении Азербайджанского литературного языка».стр:133-135

2. Qasımov M.Ş. Azərbaycan dilinin terminologiyasının əsasları. Bakı, «Elm», 1973, s. 186.

3. Məmmədov N.A. Müasir ingilis dilində sifət düzəldən və şəkilçisinin bəzi xüsusiyyətləri və onun Azərbaycan dilində qarşığı. Dil vahidlərinin funksional-struktur təhlili (elmi əsərlərin termik məcmusu). Bakı, ADU, 1988, s. 74-76.

4. Байрамов И.М. Пути обогащения современного Азербайджанского литературного языка за счет народно-разговорной речи (лексика и фразеология). Авт. канд. дисс. Баку, 1986, с. 27.

Х. ГАДЖИЕВА,Н.КУЛИЕВА

МОРФОЛОГИЧЕСКАЯ УНИФИКАЦИЯ ПОЛИТИКО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ, НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ АНГЛИЙСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются употребление технических терминов в английском языке, некоторые сходства и различия в терминологической системе в английском и азербайджанском языках, ассимиляция технических терминов английского происхождения в азербайджанском языке и их изменение в процессе заимствования.В данной статье рассматриваются трудности научно-технического перевода и техническое развитие, проблемы. Трудности, возникающие при переводе и методы их устранения также нашли за свое отражениею. Основными условиями при перевода является то, что текст должен быть содержательны, идея - ясной и лаконической, обязательное сохранение норм литературного языка. Научно-техническая литература в азербайджанском и английском языках имеет некоторые способы изучения. В статье дается полный анализ их присвоение. Научно-техническая терминология в английском и азербайджанском языке В этой статье рассматриваются трудности научно-технического перевода и техническое развитие, проблемы. Трудности, возникающие при переводе и методы их устранения также нашли за свое отражение. Основными условиями при переводе является то, что текст должен быть содержательны, идея-ясной и лаконической, обязательное сохранение норм литературного языка. Научно-техническая литература в азербайджанском и английском языках имеет некоторые способы изучения. В статье дается полным анализ их присвоение.

Ключевые слова:Английский язык,политический-экономическ термин,Азербайджанский язык,морфология

KH.GADJIEVA,N.KOULIEVA

MORPHOLOGICAL UNIFICATION OF POLITICAL-ECONOMIC, SCIENTIFIC-TECHNICAL TERMS OF ENGLISH ORIGIN IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

SUMMARY

The article deals with the use of English and Europe an borrowings in Azerbaijan technical terminology, the ways of their coming the our language, their assimilation and other kinds of variations in our language. **This article deals with the difficulties of scientific-technical translation and developments of technique. Problem arising during the translation and elimination methods of these matters have been reflected in this article, too. Important terms of translation are those that the text should be rich in content; idea should be fully clear and laconic and should keep the norms of the literary language.**Scientific-technical terminology in English and Azerbaijani This article deals with the difficulties of scientific-technical literature in Azerbaijani and English has got some ways of training. The article gives the whole analyse of their learning. Problem arising during the translation and elimination methods of these matters have been reflected in this article, too. Important terms of the translation are those that the text should be rich in content; idea should be fully clear and laconic and should keep the norms of the literary language.The given article speaks about the relative connection of acient English and borrowed words from Scandinavian and other western-European languages used in its vocabulary content.The article analyses mutual words of English origin, words used in the Semantic vocabulary of Azerbaijan also some phonetic peculiarities of English turms in Azerbaijani.

Key words: English, political-economic, term, Azerbaijani language, morphology

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent Yusif Süleymanov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ARZU HÜSEYNLI
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Üzeyir Hacıbəyli küçəsi, 68
huseynovaarzu@mail.ru

DİLDAXİLİ VƏ DİLLƏRARASI OMONİMLƏR (II HİSSƏ)

XÜLASƏ

Məqalədə dilçiliyin mühüm sahəsi olan omonimlikdən bəhs olunur. Məlumdur ki, omonimlər, əsasən, eyni formalı, yalnız müxtəlif mənalı sözlərə deyilir. Omonimlər dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Omonimlər bir dil daxilində tam və ya qismən eyniliyə malik olan sözlərlə yanaşı, həmçinin eyniköklü dillərdə olan oxşar sözləri də əhatə edir. Qloballaşma dövründə dillərin bir-birilə əlaqəsi genişlənir və nəticədə alınma sözlərin də sayı artır. Bu da öz növbəsində iki və daha çöx dildə eyni cür yazılan və (və ya) səslənən sözlərin yaranmasına səbəb olur. Omonimlərin bu növünə dillərarası omonimlər (transomonimlər) və ya "tərcüməçinin yalançı dostları" deyilir. Məqalədə transomonimlərin yaranma yolları və növləri haqda məlumat verilmişdir. İki və daha artıq dildə omonimliyin- transomonim sözlərin yaranma səbəbləri göstərilmiş, bu sahədə araşdırma aparılmış, bü sözlərin xarici dildə ünsiyyət və ya tərcümə zamanı anlaşılmazlıq yaratmasını qeyd olumuşdur. Məqalədə həmçinin hərf və hərf birləşmələrinin də transomonimlik yaratdığı qeyd olunmuş və nümunələrlə müşayiət olunmuşdur. İki dil arasında qrammatik formaların da omonimliyi mümkündür və buna aid nümunələr təqdim olunmuşdur. .

Azərbaycan və türk, ingilis və alman, alman və rus dillərində danışıqda və tərcümədə yanlış anlaşmaya səbəb olan transomonim sözlərə aid çoxlu sayda nümunələr verilmişdir. Hər hansı yeni dili öyrənərkən o dilin lüğət tərkibi ilə yanaşı, çaşqınlığa səbəb ola bilən bu cür sözləri də öyrənmək vacibdir.

Açar sözlər: omonim, məna, dillərarası, eyni kök, ekvivalent, oxşarlıq, alınma sözlər, yalançı dostlar, tərcümə.

Bir dil daxilində omonim sözlər olduğü kimi, iki dildə də eyni cür yazılan və (və ya) tələffüz olunan, lakin fərqli mənalara malik olan sözlərə rast gəlinir. Belə sözlərə dillərarası omonimlər, transomonimlər yaxud "tərcüməçinin yalançı dostları" deyilir.

"Yalançı dostlar" termini ilk dəfə olaraq, fransız dilçiləri M. Kössler və J. Derokkinyi tərəfindən 1928-ci ildə "Yalançı dostlar və ya ingilis dilinin tələləri" kitabında istifadə olunmuşdur. Belə sözlərin necə yaranmasına gəldikdə, belə güman edilir ki, transomonimlik əsasən, alınma səzlər nəticəsində yaranır. Məlum olduğu kimi, alınma sözlərdən yeni anlayışı adlandırmaq üçün istifadə olunur. Başqa dildən alındıqdan sonra bu sözlərin bəzilərinin mənaları dəyişmişdir, genişlənmiş və ya

daralmışdır. Həmçinin, ola bilsin ki, alınmış söz yeni dildə öz mənasını saxlamış, ancaq dildə baş verən dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq, zaman keçdikcə başqa məna kəsb etməyə başlamışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, danışıq dilində sözlər polisemantik olur. Digər dilə keçdikdə söz, ola bilsin ki, doğma dildə az işlənən mənasında istifadə olunmağa başlayır və transomonimlik yaranır. (4, s.1)

Digər bir qrup sözlər çox qədim kökdən yaranmışdır, zaman keçdikcə mənaları dəyişmişdir. Latın mənşəli sözləri buraya aid etmək olar. Məsələn, azərbaycan və rus dillərində istifadə olunan "*blank*" sözü bu qəbildəndir. Azərbaycanca və rusca bu söz 'doldurmaq üçün sənəd forması' anlamında istifadə olunur. İngilis dilində 'boş, boşluq', alman dilində 'təmizlənmiş, yalın' mənasında işlənir.

İngilis və alman dillərinin eyniköklü dillər olduğuna əsaslanaraq, ingilis dilində olan '*He gave me a gift*.' və almanca '*Er gab mir gift*.' cümlələrində *gift* sözünün eyni məna daşıdığını zənn etmək olar. Halbuki ingilis dilində *gift* sözü "hədiyyə" deməkdir. Alman dilində isə *gift* sözünün tərcüməsi "zəhər"dir. Beləliklə, birinci cümlənin azərbaycan dilinə tərcüməsi 'O mənə hədiyyə verdi.', ikinci cümlənin tərcüməsi isə 'O mənə zəhər verdi.' olur. Hər iki german dilində olan bu sözün ilkin mənası "verilmiş bir şey" olmuşdur.

Bəzi hallarda isə eynilik tam təsadüfi olur. İlk baxışda tanış söz təəssüratı yaratsalar da, bu sözlər tam fərqli mənalara malik olurlar. Buna görə də ünsiyyət və ya tərcümə zamanı mətnin yanlış anlaşılmasına səbəb ola bilirlər. Nümunəyə nəzər salaq. Almanca *Kravatte*, italyanca *cravatta*, ukraynaca *краватка* sözləri "qalstuk" mənasını verir. Halbuki rus dilində *кровать* "çarpayı" deməkdir.

Eyni zamanda dilə bir neçə dildən eyni hərf tərkibli söz keçir və beləliklə, yalançı dostlar bir neçə dili əhatə edir. Məsələn, rus dilində *гриф* sözü omonim kimi üç məna bildirir:

1. Гриф- alman sözü: simli musiqi alətlərinin detalı
2. Гриф- fransız sözü: möhür
3. Гриф- yunan sözü: iri vəhşi quş (3, s.2)

Başqa bir nümunəyə nəzər salaq. Almanca '*bekommen Steak'* və ingiliscə '*become steak'* ifadələri fərqli mənaya malikdir. Alman dilində olan ifadə 'ət tikəsi əldə etmək' mənasını verir. İngilis dilndə isə 'ət tikəsinə çevrilmək' deməkdir. Alman dilli turistin bu ifadəni İngiltərədə restoranda işlətməsi çox böyük, heyrətdoğurucu anlaşılmazlığa səbəb ola bilər.

Rus və ingilis dillərində də bu cür təzadlı transomonimlər mövcuddur. İngilis dilində *pathos* 'kədər, hüzn', rus dilində *пафос* isə 'ilham, həvəs' mənasını verir.

Bir millət, iki dövlət olan Azərbaycan və Türkiyənin dilləri arasında da belə yalançı ekvivalent sözlər az deyildir. Yaxın cöğrafiyaya, mədəniyyətə malik olan iki ölkənin dilləri də yaxın qohum olduğu üçün türkcə oxunan və ya eşidilən hər hansı bir kəlmə azərbaycan dilindəki oxşar sözün ifadə etdiyi məna ilə assosiasiya oyadır və bu, çox sürətlə, ani baş verir. Yalançı ekvivalentin o anda ortaya çıxmasının bir səbəbi də budur. Azərbaycanca və türkcə yazılışı və tələffüzü eyni (oxşar) olan, eyni

kökdən gələn, lakin mənaları müxtəlif olan omonimlər vardır: baba – ata, balet – balet artisti, erik – alça, sabah –səhər,küçük- kiçik və s. (1,s.7, 8)

Bu qəbildən olan transomonimlər tərcümədə diqqət tələb edir və tərcüməcinin ən çox "yaxalandığı" saxta ekvivalentlər – aldadıcı oxşarlar qrupunu təşkil edir. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, türklərlə azərbaycanlıların söhbətində ən çox gülüş, anlaşılmazlıq doğuran məqamlar məhz bu sözlərlə əlaqədar olur. Azərbaycan dilində *saz* sözü omonim kimi musiqi alətinin adını və 'istifadəyə yararlı, işlək' mənalarını verir. Türk dilində bu söz eyni musiqi alətini bildirir. *Saz* sözünün ikinci mənası isə '*qamış'*dır. Mövlana Cəlaləddin Ruminin "Mənəviyyat məsnəviləri" əsərinin ilk beytlərində həmin söz məhz bu mənada işlənir.

Dinle neyden kim hikayet etmede,
Ayriliklardan şikayet etmede.
Kestiler **sazlık** içinden beni,
Dinler ağlar hem kadın, hem er beni.

Sazlık (qamışlıq) sözü dilimizdə bu mənada işlədilmir. Bu sözün azərbaycanca daşıdığı "işləyən, sağlam, istismara yararlı" mənası isə türk dilində yoxdur. Türk dilində bu mənanı "ayarlı, ayarlanmış" sözü işlədilir. Bu halda yalançı ekvivalentlik üzə çıxır. Beləliklə, *saz* sözü həm dildaxili, həm də dillərarası omonim kimi səciyyələndirilə bilər. (1, s.9)

Müxtəlif dillərdə öz daxili formasına görə eynilik təşkil edən, lakin tamamilə fərqli mənalar bildirən söz birləşmələri də tərcüməçinin yalançı dostları qrupuna aiddir. İngilis dilində *high time* — «vaxtdır» (*It's high time to* have breakfast.— «Səhər yeməyinin vaxtıdır.») və almanca *Hochzeit* — «toy» mənasını verir. Alman dilində *hochzeit* mürəkkəb söz olaraq, *hoch* (hündür) və *Zeit* (vaxt) sözlərindən təşkil olunmuşdur. *Hoch* sözü ingilis dilinə *high*, *Zeit* sözü isə *time* kimi tərcümə olunur. Alman dilində bu mürəkkəb sözün daşıdığı məna ibarət olduğu sözlərin mənalarından tam fərqləndiyinə görə tərcüməşini "tələyə" salır.

Dillərarası omonimləri üç qrupa ayırmaq olar:

• Heç bir məna oxşarlığı olmayan sözlər. Türkcə *ihtiyar* sözü azərbaycan dilində *ixtiyar* deyil, *qoca* deməkdir. İngilis dilində *accurate* rus dilinə *аккуратный* deyil, *точный* kimi tərcümə olunur. Başqa bir nümunə: ingiliscə *angina – stenokardiya* (ürək xəstəliyi) deməkdir, boğaz xəstəliyi olan *angina* mənasını vermir. (4, s.2)

• Qismən məna oxşarlığı olan sözlər. Bu halda leksik mənalar üst-üstə düşə bilər, lakin onlar köhnəlmişdir və ya az istifadə olunur. Məsələn, ingilis dilində olan *brilliant- görkəmli, parlaq* mənasını verir və çox nadir hallarda *brilyant* kimi tərcümə olunur, çünki *diamond* sözü vardır.

• Elə sözlər də vardır ki, onlar müxtəlif mənalarda, o cümlədən, mənsub olduğu dildə daşıdığı mənaya yaxın mənada işlənir. Məsələn, *argument* sözü ingilis dilindən dilimizə tərcümədə *mübahisə, münaqişə* və həmçinin *arqument* mənasını verir.

Məlumdur ki, beynəlmiləl sözlər bir çox dünya dillərində işlənən sözlərə deyilir. Məsələn, deputat, parlament, semestr, aktyor, firma, diplomat və s. Lakin beynəlmiləl sözlər arasında da yalançı dostlara rast gəlinir. "*Artist*" dedikdə 'aktyor' və ya 'müğənni' nəzərdə tutulur. Yalnız ingilis dilində bu söz 'rəssam' mənasını verir.

Sözlərdən başqa, eyni hərf və hərf birləşmələrinin müxtəlif dillərdə tələffüzü də transomonimlik yaradır. Məsələn, 'CH' hərf birləşməsi əsl ingilis sözlərində [ç] kimi, alman dilindən keçmə sözlərdə [x] kimi, fransız mənşəli sözlərdə [ş] kimi tələffüz olunur.

Transomonimliyə qrammatikada da rast gəlinir. Eyni qrammatik forma müxtəlif dillərdə fərqli funksiyalara malik ola bilər. Məsələn, ingilis dilində Perfekt zaman forması (I have made it.) keşmişdə baş vermiş, nəticəsi indiki zamanla əlaqəsi olan hərəkətləri ifadə edir. Halbuki alman dilində Perfekt (İch habe das gemacht.) danışıqda istifadə olunan keçmiş zaman formasıdır.

Transomonimlər daha çox yeni dil öyrənənlər üçün çətinlik yaradır. Belə ki, öyrənənlər öz doğma dilləri ilə assosiasiyaya istinad edərək, belə sözləri yanlış anlayırlar.

Türk və azərbaycan dillərində transomonimlər:

bekar – subay; derslik – sinif otağı; hala –bibi; il- rayon, vilayət; kişi – şəxs; karı – həyat yoldaşı,arvad; koca- ər; subay – zabit və s.

İngilis dilinin yalançı dostları

Söz	Əsl mənası	Yanlış tərcüməsi
accord	Razılıq	musiqidə akkord (chord)
Academic	universitetdə işləyən alim	akademik (academician)
Benzene	Benzol	benzin (gazoline)
Carton	kiçik qutu	karton (cardboard)
to champion	dəstək olmaq	qalib gəlmək (to win)
Decade	Onillik	dekada, ongünlük (ten days)
Doze	yuxulu hal, əzginlik	doza (dosage)
Fabric	Parça	fabrika (plant)
İntelligent	ağıılı, intellektual	intelligent, ziyalı
İtalic	kursiv	italyan (italian)

Marmalade	cem, mürəbbə, povidlo	Marmelad
Mayor	mer, icra başcısı	mayor-hərbi rütbə (major)
Novel	roman	novella (short story)
Physician	həkim	fizik (physicist)
Prospect	Perspektiv	prospekt, küçə (avenue)
Resin	Qatran	rezin (rubber)
Session	seans, məşğələ	imtahan sessiyası (exam period)
Tip	uc, ucluq; faydalı məsləhət	tip (type)

İngilis və alman dillərində yalançı dostlar (omonim, omofon və omoqraflar)

İngiliscə	**Almanca**
Also (həmçinin)	Also (Beləliklə)
Anger (hirs, qəzəb)	Anger (tala, yaşıllıq)
Bake (bişirmək)	Das Bake (radiomayak)
Bald (keçəl)	Bald (tezliklə)
Bank (çay sahili)	Die Bank (skamya)
Brand (keyfiyyət, növ)	Der Brand (yanğın)
Dun (bozumtul-qəhvəyi rəng)	Dun (kefli)
Fast (sürətli)	Fast (demək olar ki)
Grab (tutmaq, qapmaq)	Das Grab (qəbir)
Hut (daxma)	Der Hut (papaq)
Kind (növ; mehriban)	Das Kind (uşaq)
Kipper (hisə verilmiş balıq)	Der Kipper (yük maşını)

Alman və rus dillərində "yalançı dostlar"

Söz	**Əsl mənası**	**Yanlış tərcüməsi**

der Abiturient	выпускник школы, сдающий выпускные экзамены в школе	абитуриент, поступающий в ВУЗ (der Bewerber)
die Angel	Удочка	ангел (der Engel)
Blank	блестящий, чистый	бланк (das Formular)
das Buffet	шведский стол	буфет в знач. «закусочная»
der Dom	Собор	дом (das Haus)
die Familie	Семья	фамилия(der Nachname), der Familienname)
Grob	Грубый	гроб (der Sarg)
Der Kater	Кот	Катер (das Boot)
der Krug	Кувшин	круг (der Kreis)
die Lektion	Урок	лекция (die Vorlesung)
Scharf	острый; резкий	шарф (der Schal, das Halstuch)
die Schlange	Змея	шланг(Der Schlauch)
das Tablet	Поднос	таблетка (die Tablette)
Zentner	центнер -50кг	центнер- 100 кг

Cədvəllərdən göründüyü kimi, “yalanşı dostların” toruna düşmək çox asandır. Bəzən belə sözlər oxşar məna kəsb edə bilir. Buna görə də yeni dil öyrənərkən, transomonimlərə xüsusi diqqət yetirilməsi vacibdir.

ARZU HUSEYNLI

INTRALINGUAL AND INTERLINGUAL HOMONYMS (PART 2)

SUMMARY

The article deals with homonymy- one of the main spheres of linguistics. As it is known, homonyms are the words which have the same form, but different meanings. Homomys play an important role in the enrichment of the vocabulary of a language.

Homonyms are the words with full or partial similarity not only within one language, but also in the languages with the same root. This type of homonyms is called interlanguage homonyms (transhomonyms) ot “false friends of a translator”. The ways of formation and types of transhomonyms are analysed in the article. The researches show that such words cause misunderstanding in oral communicationa and in translations. Examples of transhomonyms in the Azerbaijan and Turkish, English and German, German and Russian languages are presented in the article.

Interlingual homonymy can occur also between letters and letter combinations and also between grammatical forms of two languages there are examples of it. A number of examples are presented to proof these facts.

The article contains examples of numerous transhomonyms which cause false understanding in the Azerbaijan and Turkish, English and German, German and Russian languages.

When learnong any new language, it is necessary to learn not only the vocabulary of the language, but also to get acquainted with this type of words.

Key words: homonym, meaning, the same root, equivalent, similarity, borrowings, false friends, translation.

АРЗУ ГУСЕЙИЛИ

ВНУТРИЯЗЫКОВЫЕ И МЕЖЪЯЗЫКОВЫЕ ОМОНИМЫ
(ЧАСТЬ 2)
РЕЗЮМЕ

Статья посвящена одной из важных областей языковедения- омонимии. Известно, что омонимы – это слова одинаковые по форме, но разные по значению. Они играют важную роль в обогащении словарного запаса языка. Омонимы охватывают не только слова, имеющие полную или частичную идентичность в пределах одного языка, но также похожие слова в однокоренных языках. Такого типы омонимы называются межязыковыми омонимами или “ложными друзьями переводчика”. В статье представлена информация о путях образования и видах межъязыковых омонимов.

В статье исследованы пути образования межъязыковых омонимов в двух и более языках. Межъязыковые омонимы могут стать причиной недопонимания при общении на иностранном языке или в переводах. В статье также указано, что не только слова, но также и произношение букв и буквосочетании могут образовать омонимию и приведены примеры. Омонимия может иметь место также между грамматическими формами в двух языках. Что подтверждается примерами.

В статье много примеров межязыковых омонимов в азербайджанском и турецком, в английском и немецком, в немецком и русском языках. В разговорной речи и переводах такие слова нередко могут приводить к неправильному пониманию текста. В связи с этим, при изучении иностранного

языка очень важно учить не только слова данного языка, но и межъязыковые омонимы.

Ключевые слова: омоним, значение, одинаковый корень, эквивалент, сходство, заимствования, ложные друзья, перевод.

Istifadə olunmuş mənbələr

1.Əsgər Rəsulov: «Qohum dillərdə yalançi ekvivalentlər problem» , «Türk filologiyasi» № 1 . Bakı, 2016
2. Buludxan Xəlilov: Azərbaycan dilinin leksikologiyası, 2008
3. Владимиров Ю.Ю.«Омонимы в русском и немецких языках», Молодёжь и наука: Сборник материалов VII Всероссийской научно-технической конференции студентов, аспирантов и молодых учёных,— Красноярск: Сибирский федеральный ун-т, 2011.
4. Е.Ю. Шамлиди «Еще один взгляд на ложных друзей переводчика» / Вестник Пятигорского государственного лингвистического университета. - 2012.
5. Соколова Наталья Валентиновна «Псевдоинтернациональная и интернациональная лексика в англо-русском переводе» Москва-2011
6. False friends in English and German Vocabulary, https://www.englisch-hilfen.de ›
7. Homonym-Definition of Homonym –merriam-webster.com
8. Russian Mistakes in English: 54 False Friends | OTUK https://onlineteachersuk.com
9. Ложные_друзья_переводчика https://ru.wikipedia.org/wiki

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: Dosent Məmmədova Svetlana Nəsib qızı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Н.ГАСАНОВА
Старший преподаватель
Азербайджанского Государственного
Педагогического Университета
nazli.hsnova.57 @ mail.ru

ОБ АКТУАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМАХ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Резюме

В статье рассматриваются новые технологии, такие как обучение в сотрудничестве, использование ИКТ, интернет ресурсов. Они помогают реализовать личностно-ориентированный подход в обучении английского языка. Используя огромные материалы интернета, можно решать целый ряд дидактических задач. Совершенствовать умения чтения и письменной речи, обогатить словарный запас учащихся. Формировать у них мотивацию к изучению английского языка. Далее указывается, что существует множество нестандартных форм работы преподавателя. Эти формы активизируют внимание и повышают интерес учащихся к иностранному языку. Цель педагога создать ситуации для их творческой активности. Автором также затрагиваются функции и ценности игровых форм обучения в учебно-воспитательном процессе по иностранному языку. Он предлагает собственную классификацию, опираясь на творческие и ролевые игры на уроках английского языка. Актуальность тронутой проблемы состоит в том, что инновационные формы обучения характеризуются высокой коммуникативной возможностью. Учащиеся активно включаются в учебную деятельность. Они активизируют потенциал знаний и умений, навыков говорения и аудирования. А также эффективно развивают навыки коммуникативной компетенции учащихся. Преимуществом использования ИТ при обучении письму является тот факт, что сам процесс обучения приобретает большой динамизм. Учащиеся самостоятельно набирают тексты . Они учатся эффективно работать с текстами. Школьники получают возможность использовать знания и навыки, полученные на уроках. Учащиеся осознают практическую значимость приобретенных знаний. Чему активно способствует переписка со сверстниками из других стран, принятия участия в различных проектах.

Ключевые слова : инновационная технология, сотрудничество,ресурсы, общение, ролевые игры, проблемы обучения

В процессе глобализации, интенсивное развитие коммуникаций, дистанционных форм образования ставят основным требованием к современным работникам знание языков. Современным специалистам необходимо качество личности, основанные не только на логике, но и на интуиции и творчестве .Овладение иностранным языком необходимо и в повседневной жизни. За что не возьмись , все требует знания, в основном, английского языка. Язык служит средством общения. Успех работы зависит от методов обучения. Все большее внимание педагогической науки и практики привлекают методы обучения, которые по своему содержанию и способам осуществления не возможны без высокого уровня внешней и внутренней активности студентов.

В основе любой инновационной деятельности лежит творческое начало. Творческая деятельность предполагает развитие эмоциональной и интеллектуальной сфер личности. Это одна из главных задач современного образовательного процесса. Учебная деятельность в школе требует применения конкретных технологий, обеспечивающих решение данной задачи. Таковыми являются инновационные формы обучения: ролевая игра, метод проекта, драматизация, элементы технологии, ИКТ, приемы технологии критического мышления.

Основная задача заключается в выборе методов стимулирования активной познавательной деятельности учеников, реализации творческого потенциала каждого участника инновационной деятельности.

Мотивация заключается в выявлении возможностей инновационных форм обучения, в повышении результативности обучения, развития креативных способностей младших школьников на уроках английского языка.

В соответствии с этим определены следующие задачи:(5.с.933-935)

– изучение инновационных форм обучения в отечественной и зарубежной методической литературе

– применение инновационных технологий на уроках английского языка как средство повышения результативности обучения и развития креативности;

– рассмотрение развития творческой деятельности на уроках английского языка посредством различных инноваций: проектов, ролевых игр, драматизаций, использование ИКТ, приемов технологии критического мышления;

– обобщение опыта использования инновационных форм обучения на уроках английского языка.

Инновационная деятельность – это одна из наиболее доступных и эффективных форм развития навыков коммуникативной компетенции у младших школьников, создающая условия для социализации личности и развития ее самостоятельности, креативности и активности. Важным компонентом является создание комфортных психологических условий, в

которых обучающийся чувствует свою успешность, интеллектуальную состоятельность.(3.с.14)

Именно для начальной школы, в которой обучение ребенка совпадает с периодом его интенсивного личностного развития, особенно актуально использование метода проекта, ролевых игр, драматизации.

Технология, стимулирующая интересы младших школьников и развивающая желание учиться, связана с выполнением различного рода проектов. Использование этой технологии позволяет предусматривать все возможные формы работы в классе: индивидуальную, групповую, коллективную, которые стимулируют самостоятельность и творчество детей.

Приемы технологии критического мышления на уроках английского языка учат школьников организации своей деятельности, умению мыслить, грамотному и осмысленному чтению, умению сотрудничать и т.д.

На уроке по теме “Travelling to Great Britain” может быть предложена ситуация: учащиеся выиграли путевку в Великобританию, хотят узнать больше о достопримечательностях страны. Часть учащихся будет жить в английской семье. В Лондон вылетают на самолете. Тип проекта смешанный, т.к. в нем имеются признаки исследовательских, творческих и ролево--игровых проектов. Работа над таким проектом проводиться в несколько этапов. На первом уроке учащимся предлагается ситуация и организуется обсуждение основного содержания будущего проекта. В результате обсуждения отбираются проблемы, выделяется направления работы, составляется план проекта. Изготовляются рабочие материалы для осуществления проекта: макет карты Лондона, фотографии достопримечательностей Лондона, проект путеводителя “Достопримечательности Лондона”.

После закрепления речевого материала каждая группа представляет свое сообщение.

Учащиеся первой группы инсценируют посадку на самолет. “Стюардесса” производит посадку, приветствуя пассажиров, просит их предъявить билет, пройти в салон самолета, обслуживает их во время полета. Обучаемые, получают роль пассажиров, просят: попить воды, сока, чая, послушать музыку, заказывают обед.

Учащиеся второй группы по прибытию в гостиницу, направляются в английскую семью для дальнейшего проживания.

Эта группа проведет сюжетно-ролевую игру “Visiting the Brown’s family”, используя диалог – расспрос, монологические высказывания.

После отдыха в отеле, участники третьей группы отправляются в магазин, а четвертая группа – ужинает в кафе. Все участники этих этапов урока подходят к выполнению задания очень ответственно, особенно “слабые” учащиеся.

Вечером большинство участников отправляются посмотреть достопримечательности Лондона. Пользуясь речевыми клише, объединенными в группу ’’ Наш путь", спрашивают у местного жителя, как пройти к заданной достопримечательности. Слушая объяснения местного жителя, рисуют свой путь на карте, проходят по макету карты центра Лондона до нужного объекта. Подтверждение правильности выполнения задания обеспечивается появлением на интерактивной доске слайда с изображением искомой достопримечательности. Все этапы урока могут сопровождаться презентацией. Основными задачами таких занятий являются практические, смоделированные учителем задачи, активизирующие навыки аудирования и говорения. В конце урока подводятся итоги:

1.Чему научились школьники в языковом отношении? *Они умеют купить что-то в магазине, спросить дорогу.*

2.Как изменилась их деятельность общения? *Они могут, общаясь друг с другом, коллективно вежливо благодарить, спрашивать, предлагать, отказываться и т.д.*

3. В чем заключается вклад проекта в общее развитие ученика? *Он может играть роль, выразительно говорить.*

4.Какими универсальными действиями овладели дети? *Они могут самостоятельно искать нужные информации.* Еще один из распространенных методов-это дидактические игры. Г.К. Селевко дает следующее определение игровой технологии-‘’это вид деятельности в условиях ситуаций, направленных на воссоздание и усвоение общественного опыта, в котором складывается и совершенствуется самоуправление поведением’’(4.с.256) Дидактические игры –это коллективная, целенаправленная учебная деятельность, когда каждый участник и команда в целом объединены решением главной задачи и ориентирует свое поведение на выигрыш.(2.с.69) Игру, организованную в целях обучения, можно назвать учебной игрой. Современные технологии - это компьютерные технологии, имеющие ряд преимуществ перед традиционными методами. Содержательная основа массовой компьютеризации образования, безусловно, связана с тем, что современный компьютер представляет собой эффективное средство оптимизации условий умственного труда вообще ,в любом проявлении. Для применения технологии критического мышления на уроках английского языка можно использовать следующий прием: True or False. Вовлечение учащихся в устную коммуникацию может быть успешно осуществлено в процессе игровой деятельности. И так классифицируя игры, используемые на уроках английского языка можно разделить на две основные группы:(2,с.71) 1.дидактические игры, к которым можно отнести грамматические, лексические, фонетические, орфографические игры ,способствующие формированию у обучающихся речевых навыков. В дидактической игре игроки должны чему-то

научиться. Дидактические игры на языке применяются, прежде всего, для закрепления навыков аудирования, чтения, говорения и письма. В ходе дидактической коммуникативной игры проявляются особенности речевого поведения учащихся и формируется иноязычные коммуникативные умения. 2.Ролевые игры подготавливают учащихся к социальному взаимодействию в другом социальном и культурном контексте.(2,с.73-74) В ролевых играх широко используются различные коммуникативные приемы, тем самым развивается свободное владение языком, взаимодействие в классе и повышается мотивация. Ролевая игра улучшает разговорные навыки учащихся в любой ситуации, потому что практически все учебное время в ролевой игре отведено на речевую практику, при этом не только говорящий, но и слушающий максимально активен, так как он должен понять и запомнить реплику партнера, соотнести ее с игровой ситуацией, правильно реагировать на нее. Кроме того, это весело, и большинство учеников согласятся, что удовольствие ведет к лучшему обучению.

Ролевые игры бывают кратковременные, полноценные ,длительные, компьютерные.

Кратковременные ролевые игры простые и они длятся от 10 до 30 минут. Они могут быть построены на основе текста или диалога. Пример может быть представлен в виде интервью.

Полноценная ролевая игра-эта игра, где ученикам предоставляется описание ситуации и своих ролей. Примером могут быть словесные ролевые игры. В игре происходит речевое взаимодействие участников, описывающих действия своих игровых персонажей, в роли которого может выступать преподаватель, описывающего реалии игрового мира.

Длительная ролевая игра является более сложным. Учитель должен предоставить учащимся раздаточный материал и ознакомить их с игрой. Цель этой игры заставить учащихся действовать сообща, решая задачи. Компьютерные игры дают возможность студентам установить прямые контакты с людьми со всего мира, которые имеют общие интересы, но которые должны использовать английский для общения.

И так внедрение информационных технологий в обучение значительно разнообразит процесс восприятия и отработки информации. Благодаря компьютеру, Интернету и мультимедийным средствам учащимся предоставляется уникальная возможность овладения большим объемом информации с ее последующим анализом. Значительно расширяется и мотивационная основа учебной деятельности. ИКТ-это огромное количество возможностей ,приводящий к мотивации, как к основному двигательному механизму образования и самообразования человека.

Литература

1.ИльинаЕ.А.Развитие умений речи учащихся средней школы на уроках английского языка. Вестник .ТГУ.-2013 №11

2.Кузин А.А., Щербакова М.М. Игровые образовательные технологии в обучении иностранным языкам.М.2019

3.Сальникова Т.П.,Педагогические технологии.М.,2013

4.Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: учебное пособие. М. Народное образование,1998

5.Низаева Л.Ф. Коммуникативная компетенция:// Молодой ученый.-2016.-№28.

N.Həsənova

ÜMUMTƏHSIL MƏKTƏBLƏRINDƏ INGILIS DILI DƏRSLƏRININ TƏDRISINDƏ AKTUAL PROBLEMLƏR HAQQINDA

XÜLASƏ

Məqalədə yeni texnologiyalardan bəhs edilir. Kooperativ öyrənmə zamanı İKT-dən və İnternet resurslarından istifadə edərək müəllim dilin öyrənilməsində tələbələri daima diqqət mərkəzində olmasını həyata keçirir.Şagirdlərin oxu və yazı bacarıqlarının inkişafı və bir sıra didaktik məsələlərin həlli üçün yeni internet resurslarından istifadə olunur.Müəllim tələbələrin dil öyrənmə motivasiyalarının yüksək olmasına çalışır.Sonra müəllif müəllimin qeyri-standart təlim formalarını qeyd edir, beləki bu tipli fəaliyyətlər şagirdlərin diqqətini və marağını cəlb edir.Müəllimin əsas məqsədi şagirdlərin fəaliyyəti üçün lazımı şəraiti yaratmaqdır.Məqalədə yaradıcı və rollu oyunlar göstərilir.Müəllif onların təsnifatını qurur və rollu oyunların əhəmiyyətini izah edir.Toxunulan problemin aktuallığı ondan ibarətdir ki, oyunlar tələbələrin yüksək kommunikativ imkanlara malik olmaqlarına şərait yaradır. Müəllim şagirdlərin potensial biliklərini aktivləşdirir və onların dinləmə,danışma bacarıqlarını və ümumiyyətlə kommunikativ kompetensiyalarını inkişaf etdirir. İnformasiya texnologiyalarından yazıda istifadənin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, təlim prosesi yüksək dinamikaya malikdir.Tələbələr mətnləri müstəqil qururlar.Onlar mətnlərlə effektli işləməyi bacarırlar.Şagirdlər dərslərdə əldə etdikləri bilik və bacarıqları istifadə etmək imkanlarına malik olurlar.Onlar əldə etdikləri biliklərin praktiki əhəmiyyətini dərk edirlər. Müxtəlif proyektlərdə iştirak edir və başqa ölkələrdə olan həmyaşıdları ilə fəal əlaqə yarada bilirlər.

Açar sözlər: innovativ texnologiya ,əməkdaşlıq,resurslar,ünsiyyət,rollu oyunlar,təhsil problemi

N. Hasanova

ON ACTUAL PROBLEMS IN TEACHING ENGLISH AT GENERAL EDUCATION SCHOOLS

SUMMARY

In the article using new technologies at the foreign language lessons is shown, such as collaborative learning, using IKT, internet resources which help to implement student centered approach to language learning. Using new Internet resources lets solving a number of didactic problems to develop students' reading , writing habits and skills, motivating students to learning a foreign language. Then, the author points the existing of non standard teachers' activities. The teacher activates students' attention and raises their interest to learning. The teacher's goal is to create situation for their creative activities. The functions and values of role-playing forms mentioned in the students' teaching process. He suggests his own classification based on creative and role-playing games at the English lessons. The relevance of touched problem is that innovative forms opens communicative opportunities .The teacher activates students' knowledge potential, speaking, listening skills and their communicative competitions**.** The advantage of using IKT in writing shows that the teaching process has big dynamism. The students can create texts independently. They work on texts effectively. The students find opportunity of using their knowledge and skills got at their lessons and they understand their practical significance. So they easily take part in different projects and have many pen friends in other countries.

Key words : innovative technology, collaboration, resources, communication, role-playing, teaching problems

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Svetlana Məmmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

TEYYUBOVA NAZLIXANIM RAUF Q.
Bakı Dövlət Universiteti
Bakı ş. Z.Xəlilov küç. 23
T_nazli_17@hotmail.com

ŞƏRTİLİK ANLAYIŞI VƏ "İSƏ" ƏDATI

Xülasə

Müasir Azərbaycan dilində işlənən *"isə"* ədatının tarixən i (mək) feilinin *-sa, -sə* şəkilçisi qəbul etməsi və bu gün bu feilin öz semantikasını itirməsinə görə bu formanın ədat kimi işlənməsi dilçiliyimizdə məlumdur. *"İsə"* ədatının ixtisar şəkli olan *-sa, -sə* feil və adlara qoşularaq həm cümlələri bir-birinə bağlamaq, həm də şərt məzmunu yaratmaq funksiyasını yerinə yetirir. Bilindiyi kimi "*isə"* ədatı feil və adlara qoşularaq həmin sözlərdə ifadə olunan iş, hal, hərəkəti müəyyən şərtə bağlayır. Yəni hər hansı bir nitq hissəsiylə işlənərsə, həmin nitq hissəsində şərt məzmunu yaradır. Feilin şərt şəklinin şəkilçisi ilə eyni semantik funksiyanı yerinə yetirsə də, bəzən fərqli hallarla da qarşılaşırıq. İlk olaraq qeyd olunmalıdır ki, "isə" ədatının feillərlə birgə işlənməsini nümunələrdə gördüyümüz kimi, onun ayrılıqda işlənən forması ilə də qarşılaşırıq. Bəzi cümlələrdə "*isə*" ədatı işlədilməsinə baxmayaraq həmin cümlələr şərt budaq cümlələr sırasına aid edilmir. Belə ki, dilçilikdə *"isə"* ədatı qarşılaşdırma bağlayıcılarının sinonimi kimi də işlədilir. Ancaq deyə bilərik ki, onlarda qismən şərt məzmunu qalır. *"İsə"* ədatı hərəkətin müəyyən şərtdən aslı olduğunu bildirməklə bərabər feilin digər şəkilləri ilə işlənən zaman bu məna nisbətən zəifləyir.

Məqaləmizdə diqqət olunmuş əsas məsələ *"isə"* ədatının cümlələrdə yaratdığı şərt məzmunudur ki, nümunələrdə bəzən bu mənanın daha güclü ifadə olunduğunu, bəzən isə ikinci plana keçdiyini görürük. Hər iki halda *"isə"* ədatı Azərbaycan dilin funksional-semantik şərtilik sahəsinin ifadə vasitələrinə daxil olur.

Açar sözlər: şərtilik məzmunu, isə ədatı, feilin şəkilləri, tabeli mürəkkəb cümlə

XXI əsrin əvvəllərinə qədər dilçilik elmi sintaktik vahidlərin struktur-semantik və funksional-stilistik xüsusiyyətləri haqqında çoxlu məlumat toplayaraq dünyanın linqvistik mənzərəsində inteqrasiya və sistemləşdirmənin öyrənilməsinə yönəldilmişdir. Müasir dilçilikdə isə idrak faktları, nitq məhsulu, dil və əqli kateqoriyaların qarşılıqlı təsirinə diqqət edilir. Rus dilçiliyində dil hadisələrinin semantik istiqamətdə tədqiqi xüsusən qeyd edilir.

Dilçilik elminin inkişafının indiki mərhələsində dil vahidləri arasındakı semantik əlaqələrin öyrənilməsi, bir qayda olaraq, funksional yanaşma çərçivəsində aparılır. "Bu yanaşma ilə dil təhlili müxtəlif səviyyəli elementlərin funksional əsasda qarşılıqlı təsirini öyrənməyə yönəldilmişdir. Təhlil olunan birlik müxtəlif səviyyəli elementləri birləşdirir." (6, 8) Funksional-semantik şərtilik sahəsi də vahid semantik

funksiya ilə birləşən linqvistik vasitələrlə meydana gəlir və özünəməxsus ifadə vasitələri vardır. Sintaktik vahidlər arasındakı şərti əlaqələr dünyada və dildə mühüm yer tutur. Əlbəttə ki söz və anlayışlarda şərtilik dillərə görə fərqliliklər göstərir və müxtəlif strukturlarla ifadə edilir. Hər bir dil özünəməxsus şərtilik modelinə malikdir. Azərbaycan dili iltisaqi dillərə daxil olduğu üçün sözlərin əsas yaranma yolları morfoloji üsulla baş verir. Buna görə də şərtiliyin ifadəsində şəkilçi morfemlərin rolu daha məhsuldardır.

Şərtilik anlaşı deyildikdə dildə ilk növbədə feilin şərt şəklini yaradan şəkilçi yada düşür. Digər türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də əsas hərəkəti şərtlə bağlamaq üçün *-sa, -sə* təkcə feil kökünə və ya əsasına deyil, feilin şəkil əlamətlərindən sonra da artırılır. Bu səbəblə, dilçilik ədəbiyyatımızda bəzən feilin şərt şəkilçisi ilə *isə* ədatının şəkilçiləşmiş formasının qarşılaşdırılmasında səhvə yol verilmişdir. Bu onların dildə yaratdığı eyni məzmundan irəli gəlir. Bu halı nəzərə almaqla, feilin şərt şəklinin digər şəkillərdən fərqləndirmək haqqında fikirlər formalaşmışdır. "Lakin bunun şəkilçiləri başqa şəkilçilərinə nisbətən sərbəstdir. Lazım, arzu və vacib şəkillərinin əlamətləri yalnız fe'l kökünə bitişdirildiyi halda, şərt şəklinin əlaməti (*-sa, -sə*) fe'l kökünə əlavə oluna bildiyi kimi, başqa şəkilçilərdən sonra da işlənə bilir." (11, 226) Qeyd etdiyimiz kimi bu zaman feilin şərt şəkli deyil, feil şəkillərinin şərti yaranır. Q. Kazımov "Müasir Azərbaycan dili" kitabında bu formanı ümumi şərt şəkli və ya feil şəkillərinin şərti adlandırlmasını düzgün hesab edir. Eyni zamanda *isə* sözünü ədatın bir növü kimi ayırd edir və onun adlarla, feilin zaman, şəkilləri ilə bir işləndiyini qeyd edir. (1, 424) Feil şəkillərinin şərtini bildirən *-sa, -sə* (isə) feilin xəbər, lazım, vacib və davam şəkillərinə artırılması ilə yaranır. Bu isə onu feilin şərt şəkilçisindən ayıran cəhətdir. Beləliklə, izahlardan aydın olur ki, Azərbaycan dilində funksional-semantik şərtilik sahəsinin konstituentləri sırasına *isə* ədatı da daxil edilməlidir.

Azərbaycan dilçiliyinə aid kitablarda *isə* sözü "köməkçi fe'l", "seçilmə ədatı", "şərt ədatı", "bağlama", "yarımçıq feil", "hissəcik" və s. adları altında izahı verilmişdir. Buna səbəb əsasən onun cümlələrdəki qrammatik funksiyaları, yaratdığı məna çalarları olmuşdur. "Müasir dilimizdə bir neçə hissəcik vardır ki, bunların yeri, mövqeyi düzgün müəyyənləşdirilməmiş və yanlış olaraq digər nitq hissələri sırasına daxil edilmişdir. *İdi, imiş, ikən, isə* bir ənənə olaraq 1958-ci ilə qədər Azərbaycan dilinin bütün qrammatika kitablarında, eləcə də digər məqalə və elmi əsərlərdə köməkçi feillərlə bir sırada verilmiş, bunlar da köməkçi feil hesab olunmuşdur." (4, s. 469) Kitabda bu sözlərin köməkçi feil olmadıqları faktlarla sübut olunmağa çalışılmış və bağlama adı altında izah olunmuşdur. "Yarımçıq feil termini rus dilində işlənən «недостаточный глагол» termini ilə bağlı ortaya çıxmış, daşıdığı funksiyasına və işlənmə xüsusiyyətinə görə köməkçi feil, feilin modal və şərt formaları, xəbərlik şəkilçisi, ədat və s. fərqlənir." (2, 4) "Lakin köməkçi feillər dəyişmək qabliyyətinə malik olduqlarından, yəni müxtəlif şəkilçilər qəbul edə bildiklərindən başqa köməkçi sözlərdən fərqlənir." (3, 74) Müxtəlif mənbələrədən

gətirilən izahlar *isə* ədatının əsas hansı söz qrupuna aid edilməsi haqqındadır. Qeyd edək ki, müxtəlif dillərdə ədatın bağlayıcı vasitə kimi işləndiyi, tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini bir-birinə bağlamaqda mühüm rol oynadığı məlumdur. (10, 144)

Əlbəttə, biz bu ədatın başqa prizmadan təhlil edilməsinə diqqət edəcəyik. İzahlar fərqli olsa da, bu ədatın cümlədəki funksiya və yaratdığı məzmun əsasən mübahisəyə səbəb olmamışdır. Yuxarıda yazılanları ümumləşdirsək, şərtin əsas məzmunu şərt şəkli ilə ifadə olunur. Feil şəkillərin şərti isə hərəkətin icrasının zamanını, vacibliyini, lazımlığını ifadə edib sonra bir hərəkəti müəyyən şərtə bağlayır. Bu zaman əlavə olunduğu feil şəkillərinin yaratdıqları semantik mənasının önünə keçə bilmir.

İsə ədatı xəbər şəklinin bütün zamanlarına, həmçinin bu şəklin *idi, imiş* ədatı qəbul etmiş formalarına da əlavə olunur. İ*sə* ədatının felin sadə şəkilləri ilə işlənməsi daha çox müşahidə edilir, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bu zaman hərəkətin icrası müəyyən şərtə bağlayır, həmçinin *idi* və *imiş* sözlərindən fərqli olaraq şəxs şəkilçilərindən sonra artırılır. İndiki zamanda olan feilə əlavə olunan *isə* ədatı hal-hazırda icra olunan hərəkəti müəyyən bir şərtlə bağlayır:

Toyuqdan, cücədən, qoyundan, keçidən, kim nə bacarırsa, nə qədər bacarırsa, nə qədər çox bacarırsa, müqəddəs odlara Qurban gətirin.(5, 298) Acıqlı Əhrimən elimizə çox acıqlanmış, nə qədər adi Qurbanlar verilirsə ovunmur.(5, 299) Məzlum hankı millətdən olursa, məzlumdur. Məzlum kim olursa-olsun müdafiə edərəm.(5, 125) Biz, bir şey olursa ikimiz təbii birbirindən kömək istəməliyik. (5,126) Nə qədər məzlumlara kömək edirəm, zalımları sıxıram, zənginlərdən alıb, yoxsullara verirəm, yalnız Ulduzumun xatiri üçün bu mağarada qalıramsa da bu mənfur adın üzərimdə olduğunu düşünəndə varlığım inləyir, müəzzəb olur.(127)

Keçmiş zaman ilə işlənən *isə* ədatı hazırdakı zamandan əvvəl baş vermiş hərəkətin icra olunub-olunmamasını müəyyən bir şərtlə digər hərəkət ilə əlaqələndirir:

Sənlə burada oldumsa, onunla da burada olmaq istəyirəm. (131) *Mirzə Təqi xandan sonra, şah onun qətlinə peşman oldusa, son peşmanlıq fayda verməz.* (5, 97) *Hər halda başlandısa bitməli* (5, 125) *Necə olubsa, bilmirəm.* (5, 41) *Əbdürrəhman, Allah alnımıza nə yazıbsa, o da olacaq.* (5, 148) *Bizim ailədə nə eləyibsənsə, hamısını sənə bağışlayıram.* (5, 136) *Onlara deməmisənsə, bir türk əsgəri kimi mənə söylə?* (5, 150)

Feilin istər qəti, istərsə də qeyri-qəti gələcək zamanı ilə işlənən *isə* ədatı gələcəkdə həyata keçəcək hərəkətin müəyyən bir şərt daxilində baş verəcəyini bildirir:

Bir gümanım sənə, bir də əlac olmazsa özümü öldürməkdir!(134), Ancaq səni o qədər sevmişəm ki, azad edərsə, hətta o qandan böylə keçməyə hazıram.(133) Mən sağ qalarsam, onun ola biləcəyəm.(5, 294) Qoyun nə deyəcəklərsə desinlər.(127) Gecə-gündüz bu yolda çalışarsam, yorulmaram.(127) Əgər mənim də atam böylə

olacaqdısa, yaxşı olub ki, uşaqlıqda itmişəm. (5, 153) Nümunələr göstərir ki, qeyri-qəti gələcək zamanın *isə* ədatı ilə işlənmə dairəsi daha genişdir.

Burada qeyd edə bilərik ki, feilin xəbər şəkli üç zamanla, onun növləri ilə ifadə olunur və bu isə *isə* ədatının hər bir zamanla işlənərək şərt məzmunu bildirməsi deməkdir. Müxtəlif zamanlarda baş verən hərəkətləri müəyyən şərtə bağlayır. Bu cümlələrdə şərt məzmunu daha qabarıqdır. Belə ki, əgər cümlədə vacib şəklində olan feil olsaydı, bu zaman şərt məzmunu ikinci plana keçərdi, hərəkət vacibli şərt məzmunu ifadə edərdi:

Bir kütlənin səadəti üçün mən və mənim uşağım məhv olmalıdırsa, mən əsirgəmərəm. (7, 318) *Əgər kənddən adam sürgün olunmalıdırsa, birinci sənin arvadını sürmək lazımdır.* (8, 173) *Əgər bu xəbər doğrudursa, kazaklar səhər tezdən burada olmalıdırsa, indi Tiflisdən yola düşüblər.* (5, 372)

İsə ədatı ilə işlənən lazım şəklindəki feil hərəkətin icrasının lazım olduğunu zaman hüdudunda müəyyən şərtlə bağlayır:

Sabah gələsidirlərsə, bizə də baş çəkməyi unutmasınlar.(Danışıq dilində) *Əgər o bizi qonaqlığa çağırasıdırsa, görüşü təxirə salaq.* (Danışıq dilində)

Davam şəklinə əlavə olunan *isə* ədatı bu şəklinin şərtini yaratmaqla hərəkətin şərtlə davam etdiyini bildirir:

İmtahan davam etməkdədirsə, o bizim zəngimizə cavab verməyəcək. (Danışıq dilində)

Feilin şərt şəklinin ifadə etmək üçün *-sa, -sə* ancaq feillərə qoşulduğu halda, *isə* ədatı (və onun ixtisarı -sa, -sə) adlara da qoşularaq şərt məzmunlu ismi xəbər əmələ gətirir. Adil Bağırov *isə* ədatının adlarla işlənən zaman başqa mənalarda işləndiyini və daha çox qeyri-müəyyənlik anlayışını cümləyə gətirdiyini qeyd etmişdir. (2, 68)

Əgər o, yaxşı kişidirsə, qoy əvvəlcə bacısı qızının başına ağıl qoysun. (8, 55) *Molla deyir, Allah qonağıdırsa, atdan düşüb, evə gəlsin.* (9, 189) *Yox, bu kimdirsə mənə sataşır.* (9, 130) *Çiçəklər şahid isə, mən də şahidəm!* (5, 36) *Əgər söylədiyin Rəhim xan o isə,qorxuram bəlkə sənə kömək əvəzinə daha da əzab versinlər.* (5, 86) *Onun da cavabları kəskin idisə, soyuqqanlığından daha yaman kəsirdi.* (8, 152)

Bildiyimiz kimi istər feilin şərt şəkli, istərsə də *isə* ədatı ilə ifadə olunan feil sadə müstəqil cümlənin xəbəri olmaq hüququna malik deyildir. Mürəkkəb cümləni yaradan hissələrdən birini digəri ilə əlaqələndirən vasitə kimi çıxış edir. İsə hissəciyini ixtisar şəkli (-sa, -sə) bədii üslubda bağlayıcı vasitə kimi geniş dairədə müşahidə olunur. Beləliklə, *isə* ədatı həmçinin digər budaq cümlələrin yaranmasında iştirak edir. Bu isə bəzən həmin cümlələrdə şərt məzmunu ikinci plana keçirir. "-sa//-sə əlaməti yalnız şərt budaq cümləsini deyil, başqa növ budaq cümlələri də baş cümləyə bağlayır. Bunların hamsını şərt budaq cümləsi saymaq olmaz. Bu məsələdə biz budaq cümlənin quruluşunu, formasını nəzərə almaqla, məzmununu yaddan çıxara bilmərik. Şərt budaq cümləsinə, eləcə də başqa budaq cümlələrə verilən tə'riflərdə budaq cümlənin baş cümləyə hansı cəhətdən xidmət etməsi nəzərə alınır.

Gərək şərt budaq cümləsi baş cümlə üçün, ondakı məzmun üçün şərt olsun, yoxsa ona şərt budaq cümləsi demək olmaz.” (10, 131) Tabeli budaq cümlələri bir-birindən fərqləndirilərkən budaq cümlənin quruluşu, formasını və məzmunu nəzərə alınması *isə* ədatı ilə yaranan budaq cümlələr hər zaman şərt budaq cümlələri yaratmadığı deməkdir. Məsələn, onun *da, də* ədatı ilə birlikdə işlənərkən müqayisə, qarşılaşdırma mənasını yaratması bu cümlələri şərt budaq cümlələri sırasında çıxarır. Bu zaman *isə* ədatının öz mənasının daha da zəiflədiyini və əlavə bir məna kimi mövcudluğunu inkar etmək olmur. Yaratdığı budaq cümlənin başqa budaq cümlə növünə aid olsa da, cümlənin ümumi məzmununda şərt mənasının qaldığını deyə bilərik.

İsə ədatının işlənmə yerləri fərqli olsa da, bəzən onun yaratdığı mənalarda fərqliliklər olmasına baxmayaraq şərtilik məzmunu onun yaratdığı əsas mənalardan hesab olunur. Bəzi dilçilər onun yaratdığı qeyri-müəyyənlik mənasını qeyd etsələr də, bu ədatın çox funksiyalılığından irəli gəlir. İstər adlara qoşulduğu zaman, istərsə də feillərlə işlədilməsi zamanı onun yaratdığı ortaq məna şərt məzmunun olmasıdır. Göründüyü kimi adlara qoşulan *isə* ədatının əsas məzmunu şərtilik olsa da, feillərə qoşulan *isə* ədatı özündən əvvəl gələn şəkilçinin yəni işləndiyi feil şəkillərinin məzmunun bəzən qabağına keçmir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Kazımov Q. Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, “Elm və təhsil”, 2010, 448 s.
2. Bağırov A. Türk dillərində yarımçıq fe’llər./Oğuz qrupu türk dillərinin materialları əsasında /, - Dərs vəsaiti, -N.Tusi adına APU-nun nəşriyyatı, - 1993, 88 səh.
3. Axundov A., Məmmədov N. Dilçiliyə giriş. Filologiya fakultələri üçün dərslik. Bakı: “Maarif” nəşriyyatı, 1966, 298 səh.
4. Müasir Azərbaycan dili. Üç cilddə. II cild. Morfologiya. Bakı: Elm, 1980. 510 səh.
5. Cabbarlı C. Əsərləri. Dörd cilddə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 368 səh.
6. Бондарко А. В. Теория функсиональной грамматики. Л: Наука, Ленинградское отделение, 1987, 349 с.
7. Cabbarlı C. Əsərləri. Dörd cilddə. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 368 səh.
8. İ. Şıxlı. Seçilmiş əsərləri. İki cilddə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 408 səh.
9. İ. Şıxlı. Seçilmiş əsərləri. İki cilddə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 408 səh.
10. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1964, 366 səh.
11. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. Bakı: Maarif, 1973, 358 s.

Nazlikhanim Teyyubova

THE ROLE OF "İSE" IN THE CREATION OF CONDITIONAL CONTENT

Summary

It is well known that the preposition of "ise" used in modern Azerbaijan Turkish in our linguistics has historically adopted the verb i (mek) and lost the semantics. It participates in verbs and nouns *-sa, -se*, which is an abbreviated form of the preposition of "ise" and connects sentences, at the same time, it performs the function of creating conditional content. As it is known, "ise" is added to verbs and nouns, and the work, state, movement expressed in these words bind the motion to certain conditions. That is, if used with any of the word types, it generates conditional content of the type okelime. Although the verb performs the same semantic function as the conditional suffix, we sometimes encounter different situations. First of all, the use of the preposition of "ise" with verbs, as we see in the examples, we also encounter its separate form. Despite the use of the preposition of "ise" in some sentences, these sentences are not on the list of conditionally combined sentences category. In fact, it is also used in linguistics as a synonym for comparison conjunctions. However, we can still say that they have partially conditional content. "İse" is relatively weak when used in conjunction with other forms of the verb, indicating that the action is inherent in certain conditions.

The main point in our article is the condition content created by preposition "ise" in sentences, so that we can see in the examples that this meaning is sometimes stronger and sometimes the second. In both cases, the particle "isə" is included in the means of expressing the functional-semantic conditionality of the Azerbaijani language.

Keywords: conditional content, “ise” particle, mood of the verb, complex sentence

Назлыханум Тейюбова

УСЛОВНАЯ КОНЦЕПЦИЯ И «İSƏ» ЧАСТИЦА

Резюме

В нашей лингвистике известно, что обычай «isə», используемый в современном азербайджанском языке, исторически принял суффикс *-sa, -sə* глагола i (мак), и сегодня эта форма используется как частица с потерей своей семантики. *-Sa, -sə* , которая является сокращенной формой обычая «isə», объединяет глаголы и существительные для соединения предложений и создания условного содержимого. Как хорошо известно, обычай «isə» объединяет глаголы и существительные и связывает действие, ситуацию или действие, выраженное в этих словах, с определенным условием. То есть, если он используется с какой-либо частью речи, он создает условное содержание в

этой части речи. Хотя глагол выполняет ту же семантическую функцию, что и условный суффикс, мы иногда сталкиваемся с разными ситуациями. Прежде всего, следует отметить, что, как мы видим на примерах, при развитии обычая «isə» с глаголами мы также сталкиваемся с его отдельной формой. Хотя в некоторых предложениях используется частица «isə», они не классифицируются как условные предложения. Таким образом, в лингвистике обычай «isə» также используется как синоним сравнительных союзов. Однако можно сказать, что они имеют частично условное содержание. Хотя обычай «isə» указывает на то, что действие зависит от определенного условия, это значение относительно ослабляется при использовании с другими формами глагола.

Суть нашей статьи - условное содержание, созданное привычкой «isə» в предложениях, и мы видим на примерах, что иногда это значение выражается сильнее, а иногда и в фоновом режиме. В обоих случаях частица «isə» входит в средство выражения функционально-семантической условности азербайджанского языка.

Ключевые слова: условное содержание, частица «isə», наклонение глагола, сложноподчиненное предложение

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, professor
Sənubər Abdullayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MƏLAHƏT ABDULLAYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Xarici Dillər kafedrası
H.Əliyev küç.92.
mələhətabdulla@gmail.com

MÜASIR İNGİLİS DİLİNDƏ QRAMMATİK ZAMAN KATEQORİYASININ GƏLƏCƏK ZAMAN FORMALARININ LİNQVİSTİK TƏHLİLİ

XÜLASƏ

Müasir ingilis dilində gələcək zamanın mükəmməl səviyyədə sematik-koqnitiv təhlilini aparmaq üçün "shal" və "will" ingilis fellərinin gələcək zaman qrammatik kateqoriyasının əsas göstəriciəri kimi inkişafının struktur-sematik xüsusiyyətlərinə nəzər salaq. Şübhəsiz ki, ingilis dilində gələcək zamanı ifadə edən "shall" və "will" felləri konstruksiyalarının özünəməxsus sematik-praqmatik xüsusiyyətləri mövcuddur. İngilis dilinin yazılı tarixini tədqiq edərək belə nəticəyə gəlirik ki, fel sistemi genişlənib yalnız yeni qrammatik kateqoriyalarının yaranmasına görə yox, daxildə mövcud olan zaman kateqoriyasının gələcəyin, həmçinin potensial və qeyri-real hərəkətlərinin daha universal qrammatik formaliza olunan işarəsini təmin edən yeni kateqoriyasının mövcudluğu olduqca mübahisəli məsələdir.Onun dərk olunması dilin inkişaf prosesində həmin analitik formalarının inkişafı barədə biliklər olmasa qeyri-mümkündür. Bununla əlaqədar olaraq gələcək zaman kateqoriyasının formalaşma rosesini diaxronik planda təhlil etmək niyyətindəyik. Burada qədim ingilis fellərinin "sculan" və "willan" məsdərlə bərləşməsi xüsusi maraq doğurur . Onların inkişafının sepsifikası ondan ibarətdir ki, ,komponentlər arası daxili əlaqələrinin dəyişilməsi gözə gözə çarpan xarici təzahürlərinə malik deyildir: bu konstruksiyalarının xarici görünüşü, demək olar ki, necə olub elə də qalır. Onların sematik inkişafı daha özünəməxsus baş verib: o, bir o qədər də yeni mənaların yaranmasından ibarət olmayıb, nəinki köhnə köhnə mənaların qismən itirilməsi müşahidə olunur. Bir sözlə, qədim zamanlardan ta müasir dövrə qədər ingilis dilinin müxtəlif inkişaf mərhələlərində bütün bu baş verən prosesləri görmək olar. Bu məqsədlə qısa tarixi ekskurs aparaq.

Açar sözlər: feil sistemi, gələcək zaman, forma,İngilis dili,semantika

Qədim dövürlərdə ingilis dili öz inkişafında yalnız indiki və sadə keçmiş zaman formalarına malik idi. Qədim ingilis dilində gələcək zaman adətən indiki zaman formaları vasitəsilə ifadə olunurdu. Bununla bərabər "sculan" və "willan" ("shal" və "will") modal felləri ilə təsnifi ifadə olunurdu. "sculan" və "willan" felləri müəyyən leksik məna daşıyan məsdərlə birləşmədə onlara xas olna modal

mənaları ifadə edirlər və müvəqqəti göstəricilərilə və ya müvafiq vəziyyətdə hərəkəti gələcək zamana aid edə bilərlər. (1-s.383)Yalnız bəzi nadir hallarda, güman etmək olar ki, "sculan" və "willan" felləri desemantizasiyaya uğrayır və "təmiz" gələcək zaman ifadə edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlər və yeni dövrün mərhələlərində inlişaf edən ingilis dilinin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri nəzərə çarpır. XIV əsrin mətnlərində "shall" feli ilə işlənən cümlələr rast gəlinir.Bu cümlələrdə "zərurilik, lazımlıq, vaciblik" mənal

məsdərin və ya başqa komponentlərinin mənaları ilə düz gəlmir və yaxud pis uzlaşır, yəni qrammatizasiya səviyyəsi yüksəlir, sematik yük isə azalır. Lakin, buna baxmayaraq, dilin bugünkü inkişaf məehələsində modal məna çalarları olmadan "təmiz" gələcək zaman forması mö ud deyil. Modal birləşmələr və gələcək zamanla bağlı konstruksiyalar kəskin keçidlərsdaimi kontinuum yaradırlar. Həmin münasibətlər XVI-XVII və XIX-XXI əsrlərdə də qorunub saxlanır. O ki qaldı konstruksiyaların leksik tutumu məsələsinə , bu praktik cəhətdən qeyri-məhduddur. O zamana qədər ki, onların işlənmə qaydaları qəti qoyulanda bu və ya digər felin seçimi onun modal mənası ilə təyin olunub: suyektin individual iradəsindən asılı olan hərəkət ifadə olunan "will" feli işlədilirdi, az vəya çox dərəcədə obyektiv lazımlıq və yaxud hərəkətin zəruriliyini ifadə etmək istəyəndə "shall" feli işlənirdi. Şübhəsiz ki, orta əsrlərin ingilis dilində "shall" feli daha çox işlənən feldir və daha çox desemantizasiyaya uğrayan feldir, nəinki "will" feli. XIV-XVII əsrlərdə gələcək zaman analitik konstruksiyalarının əsas formal modeli "shall" və məsdər birləşməsi olur. XVII əsrdən başlayaraq "will" feli tədricən "shall" felini fel sistemindən sıxışdırıb istifadədən çıxardı. Onların dəyişməyən funksional statusu dialekt, üslubi, müxtəlif janrlı formalarında və məhdudlaşdırılmalarda öz təzahürünü tapır. "will" felinin işlənməsi danışıq nitq formalarından yazılı formalara cənubdan şimala qədər geniş yayılır. "Shall" feli isə daha yüksək səviyyəli üslubda işlənir, məsələn, dini məzmunlu mətnlərində (8,s.43). İLk dəfə "shall" və "will" fellərinin köməkçi funksiyalarının işlənmə qaydaları 1622-ci ildə Corc Meyson tərəfindən yazılan "Grammarie Angloise" kitabında təsnif edilib (2). Burada həmin konkret modal mənalara əsaslanan fellər izah olunur, "shall" birinci şəxs üçün , "will" qalan şəxslər üçün.(2-s.156) Qrammatistlər birinci şəxs üçün gələcək zamanın ifadəsində "shal" felinin işlənməsi, həmin felin konkret modal sematikasını nəzərə alaraq,daha münasib qəbul etdilər. Çünki bu fel öz mənasında "məcburilik" və ya "şəxsi əminlik" məna çalarlarına malikdir. Bu isə, öz növbəsində, əksər hallarda gələcək zamanın obyektiv konstatasiya ilə ikinci və üçüncü şəxs tərəfindən icra olunan hərəkətlə uzlaşmır. Burada öz sematikasına müvafiq olaraq "will" feli daha uyğun gəlir. XVI-XVII əsrlərdə ingilis dilində konsturksiyaların yeni xüsusiyyəti birinci komponentin fonetik zəifləşməsidir.Buda öz təzahürünü "-`ll" felini yazılışında göstərir və istənilən şəxsin mübtədası-əvəzliyi ilə işlənməsində rast gəlinir. Birinci komponentin redukdiyası obyektiv şəkildə onun sematik zəifliyinə işarə edir və analitik formaya doğru istiqamətində gələcək hərəkətinə dəlalət edir. Futural

situasiyada aspektual mənalar:Təqdim ounan sxem futural situasiyalarında ifadə edilə bilən əsas aspektual mənaları əks etdirir. Tədqiq edilən mətnlərdə qeyri-diskret gələcək zamanın mənaları 74% təşkil edir. Onlardan davamedici və birdəfəlik gələcək hərəkətlər daha çox rast gəlinir, nəiki diskret gələcək zamanın mənaları. Onlar 26% təşkil edir. Bu fakt ona dəlalət edir ki, gələcək hadisə bütöv, dayandırılmayan hərəkət kimi təqdim olunur. (3.-s.544)

Aşağıdakı misallara nəzər salaq:

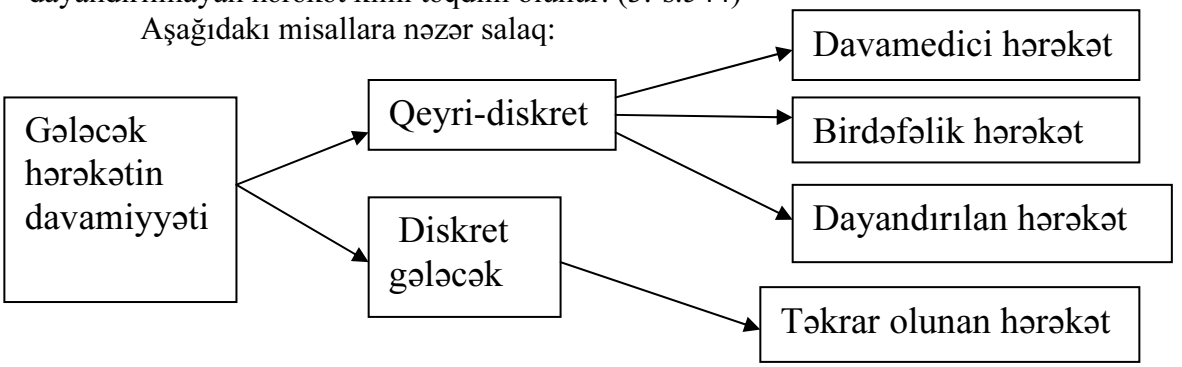

My group students are playing tomorrow-Sabah mənim qrup yoldaşlarım oynayacaq.

My group will play in London -Mənim qrupum Londonda oynayacaq.

My group is going to play in London-Mənim qrupum Londonda oynamağa hazırlaşır.

Bütün bu cümlələrdə bir nöqtədə birləşən cəhət var. Onların hamısı metafizika olaraq mümkün olan gələcəklərin komponentlərinin universal kvantifikasiyalarıdır (şərtləridir). Bunu müəyyənləşdirməkdə mühüm faktor modallığın mümkünlük əlaqəsidir. Faktiki materialın təhlili nəticəsində belə nəticəyə gəlmək olar ki, ingilisdilli mətnlərində futural mənanın ifadəsində məsdər və məsdərlə olan konstruksiyalar xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Tədqiq olunan dil material göstərir ki, gələcək zamanı ifadə edən məsdər və məsdərlə olan konstruksiyalar mətndə modal fellər və "arzu, istək, niyyət, planlaşdırma, sövq" və s. mənaları bildirən fellərlə birgə, həmçinin yuxarıda təhlilə cəlb olunan digər futural konstruksiyalarda rast gəlinir. Onların sırasına bu növ konstruksiyaları aid etmək olar:

- And so we hesitantly return, hat in hand (held tightly, To be sure) unable to imagine any more unsightly version of the game to had.[Sports Illustrated, September , 2008, p.15]. Məqsəd mənasının modal xüsisyyətinə konstruksiya gələcək zamana impsilt şəkildə işarə edir.Məsələn: Talk to you doctor to learn more about the treatment options available. And visit lowerthepain. Come to sing up for the latest news and money-saving offers.[Glamour, January, 2005, p.109].Gələcək zaman barədə ifadələrdə potensiallıq kateqoriyası "planlaşdırılma, güman etmə, proqnozlaşdırma, niyyət, iddia, arzu, istək, mümkünlük" və s. Mənalarının vasitəsilə

realizə olunur. Öz kommunikativ intensiyaları ilə fərqlənən ifadə növlərinin bir neçə əsas növlərini xüsusi qeyd etmək olar. Bura aiddir:

- Imperativ: əmrlər, xahişlər, qərarlar, rekomendasiyalar(4-s.658)
- Təsir edən: vəd, söz, hədə, qorxu, xəbərdarlıq;
- Gələcək hadisənin realizasiya səviyyəsinin qiymətləndirilməsi: proqnozlar, gələcəyi qabaqcadan xəbər vermə, qabaqcadan hiss etmə, duyma, ürəyə damma, güman etmə, ehtimal, imkan, şərait, mümkünlük, zərurilik, əminlik;
- Arzu edilən gələcək hadisə: ümidlər, istəklər, niyyətlər, can atma, intizar;
- Planlaşdırma: planlar, vəzifələr, məqsədlər.

Məlum olduğu kimi, gələcək zaman bütün zamanlar sistemində ən subyektiv zamandır, onun təqdimi bilavasitə hərəkətin subyektinin qavrayışı ilə bağlıdır. Subyekt və gələcək hadisənin qarşılıqlı menasibətlərinin təhlili nəticəsində əaqələrinin üç əsas növü aşkar edildi: volyuntativ gələcək, qiymətləndirici gələcək, məcburi gələcək.Volyuntativ gələcək- hərəkətin subyektindən asılı olan kimi təsnif edilən gələcək zamanda baş verəcək hadisədir. məsələn:m planning to go into a field called communications.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBIYYAT:

1.Fleron S.A. Course of Theoretical Engilish Grammar, London, 2001, p.383
2.Mason George.Grammaire Angloise, 1622. P.156.
3.Strand B.M.H. Modern English Syntax Structure, London, 1998, 544 p.
4.Swan M. Practical English Usage, Second Edition, Oxford University Press, 1980, 658 p.

M.Abdullaeva

LINGUISTICAL ANALYSIS OF THE FUTURE FORMS OF THE GRAMMAR TIMES CATEGORY IN MODERN ENGLISH

SUMMARY

During the time futuralization of the consciousness has continued with the development of the manuacture and urmanization. As it is known, the future tense is more subjective among the other time forms, its impression is directly connected with the reception of the action`s subjec.

A special attention attracts the research of pragmatic-linguistic peculiarities of the future situations in the text.The text of English press represent a rich material for the investigation of the situations of futura time by various language`s means. An existece of different means of futurm`s expression in one language is explained by communicative necessity.

The synonymic grammatical means may be if only every mean has its own contexual niche, i.e. if they are used in certain intended for them situational contexts. In the result of our investigation of future time`s fros in Modern English we must

note that the cognitive peculiarities of future time`s comprehension and especial a hypotheticity and incertitude, and also presuasion and presupposition, intuitive factors in the language and at last, in a speech, influenced in a appropriate from on a functional-semantic formation of the given category.

Keywords: verb system, the future tense, form,İnglish,semantic

М.Абдуллаева

БУДУЩЕЕ КАТЕГОРИИ ГРАММАТИЧЕСКОГО ВРЕМЕНИ СОВРЕМЕННОМАНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ И ЯЗЫКОВЫЙ АНАЛИЗ ВРЕМЕННЫХ ФОРМ

РЕЗЮМЕ

С телением времени футурализасция сознаия продолжастся с развитием мануфактуры и урбанизацией. Как известно, будущее время является наиболее сувъективным среди всех времен, его представление напрямую связано с восприятием субъекта действия.

Особое внимание привлекает исследование прагма-крммуникативных характкристик футралных ситуации в тексте. Тексты англоязычный прессы представили боигатый материал для исследования ситуаций выражение будущего времени языковыми средствами. Существование в одном языке различных средствврaжения футральности объясняется коммуеикативной необходимостю. Снимочные грамматические средства могут существовать только в том случае если каждое из средств имеет свою контекстуальную нишу,т.е. если используются в определенных предназначенных для них ситуативный контекстах.

В результате проведенного исследования форм будущего времени в современной ангилийском языке необходимо отметит,что когнитивные особенности понимания будущего времени,и в особенности гипотетичность и неопределенность а также убедительность и пресуппозиция,интуитивные факторы в языке и наконец, в речи влияют в соответствующем образе на функциоально-сематическое формирование данной категории.

Ключевые слова: Глагольный систем, будущая время форма, английский язык, семантика.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: filologia üzrə fəlsəfə doktoru,dosent: Adilə Zeynalova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ZİYAFƏT MƏMMƏDOVA
mziyafat@gmail.com
BDU
Zahid Xəlilov, 23

NİZAMİ GƏNCƏVİ DİLİNİN LEKSİK VAHİDLƏRİ VƏHİD DƏSTGERDİNİN ŞƏRHİNDƏ

Dahi Nizami Gəncəvini həmişə bütün zamanların tayı-bərabəri olmayan bir sənətkar, Şərqin və qərbin ustadı kimi tanınan və sənətin ən yüksək zirvəsinə qalxmış bir şair kimi təqdim edirlər. Nizaminin ən böyük tədqiqatçılarından olan və fikrimizcə onu ən çox sevən məşhur İran alimi və şairi Vəhid Dəstgerdi olmuşdur. Çünki o, özü qeyd etdiyi kimi hələ çox kiçik yaşlarından məktəbdə oxuyarkən bütün şeir kitablarından daha çox Nizaminin "Xəmsə"sinə maraq göstərmiş və onu dəfələrlə təkrarən oxumuşdur. Müəllif yazır: "Mənim bu sevgim və marağım gündən-günə artdı və nəhayət 19-20 yaşlarında "Xəmsə"də rast gəldiyim külli miqdarda səhvlərin şahidi oldum və nəhayət mənim ürəyimdə ən böyük arzum bir gün bu əsərləri hədsis səhvlərdən təmizləməklə bu böyük şairə və həkimə xidmət etmək oldu" (1; səh. ب).

V.Dəstgerdi bu məqsədlə uzun illər Nizami əsərlərinin əlyazma nüsxələrinin axtarışına düşür və hər yerdən onları toplamağa çalışır və nəhayət otuz əlyazması əldə edə bilir. Müəllif qeyd edir ki, bu əlyazmalarının heç birisi səhvsiz olmamışdır. O, qeyd edir ki, (1,səh.عد) hətta elə beytlərə rast gəlmək olurdu ki 30 nüsxənin hamısında səhv verilmişdir. V.Dəstgerdi böyük fədakarlıq, əzm və məhəbbətlə bu müqəddəs işin öhdəsindən məharətlə gələrək dahi şairin "Xəmsə"sinin tənqidi mətnini hazırlayıb nəşr etdirməyə ömrünün 30 ilini həsr etmişdir.

V.Dəstgerdi şairin son dərəcə zəngin məzmunlu və obrazlı ifadələrlə dolu bir dillə yazılmış bu külliyyatını tərtib etdikdən sonra "Dəftər-e həftom-e Nezami" (Nizaminin yeddinci dəftəri) adlı "Gəncine-ye Gəncəvi" (Gəncəvinin xəzinəsi) adlı əsərini yazmaq qərarına gəlir. Müəllif Nizaminin bioqrafiyasını və onun külliyyatına daxil olan leksik vahidlərin şərhini və izahını verərkən yazır: "Dəfələrlə bu böyük söz ustadının bioqrafiyasını yazmaq fikrinə düşmüşəm. Lakin onun yüksək əzəmətli məqamı mənim yazan qələmimə və danışan dilimə mane olurdu. Aydın aşkar görürdüm ki, bu İlahi varlığın təsvirini tam qələmə almaq imkan xaricindədir. Çünki:

نیارد قطره دریا را ستودن ثری ثریا را ستودن

(Nə bir damla su dənizi, nə də yer kürəsi ulduzları tərif edə bilməz (bacarmaz)" (1; səh.ب).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu böyük şairin yaşayıb yaratdığı dövrdən 9 əsrə yaxın bir müddət keçməsinə baxmayaraq Nizamişünaslar onun əsərlərini "hikmət dəryası" adlandırmışlar. Elə ona görə də V. Dəstgerdi bir beyt şeiri ilə özünü bir damla suya, Nizamini isə dəryaya bənzədir. Şairin özü də təvazökarlıqdan uzaq olsa

da özünün söz demək qabiliyyətini, istedadının tükənməz olduğunu, ağlını və dühasını haqlı olaraq dəryaya bənzədərək dediyi sözlərin əsrlərlə yaşayacağını bilərəkdən yazır:

چو ما را سخن نام دریا نهاد در ما چو دریا بباید گشاد

(Söz bizim adımızı dəniz qoydu, ona görə də bizim qapımız dəniz kimi açıq olmalıdır) (2, s. 355)

Yəni Nizaminin işlətdiyi sözlər onun ağlının və düşüncəsinin dəniz kimi geniş olduğunun göstəricisidir. Bu dənizin, yəni onun söz yaradıcılığının qapıları daim açıq olmalıdır ki, gələcək nəsillər ondan bəhrələnsinlər. Doğrudan da Nizamini bu günə qədər yaşadan və əminliklə demək olar ki gələcək nəsillərin də sevimli Şeyxi olacaq bir dahini ucaldan onun təkrarolunmaz beytlərini yaradan qızıldan qiymətli sözləridir. Hətta bəzi mənbələrdə Nizaminin işlətdiyi bu dil vahidlərinin 30 faizi onun öz ağlının məhsulu olduğu qeyd edilir.

Beləliklə İran alimi V.Dəstgerdinin Şəmsi tarixilə 1318 (1940)-ci ildə qələmə aldığı "Gəncine-ye Gəncəvi" əsəri Tehranın "Ərməğan" mətbəəsində nəşr olunmuşdur. İlk baxışdan bu kitab həm ədəbiyyatşünaslıq, həm tarıxı dilçilik həm də leksikoqrafik cəhətdən nəzər-diqqəti cəlb edən bir tədqiqat əsəridir. Çünki əsərin birinci hissəsi şairin həyatı və yaradıcılığı, külliyyatının qısa şərhi, onun əsərlərinin əlyazma nüsxələrinin səhvlərlə dolu köçürülməsinin səbəbləri, "Xəmsə"nin tənqidi mətnini hazırlayarkən qarşıya çıxan çətinliklər, dünyaca məşhur olan Nizamişünasların Nizaminin yüksək məqamı haqda fikir və mülahizələri, onun əsərlərinin təqlidi ilə "Xəmsə" yazan şairlər və s. mövzuları əhatə etmişdir. İkinci hissəni müəllif "Fərhəng-e Nezami" adlandıraraq Nizaminin dilinin zəngin çalarlara malik olduğunu nümayiş etdirmək məqsədilə onun külliyyatına daxil olan bir qrup leksik vahidlərin şərhini və izahını vermək məqsədilə tərtib etdiyi 2113 sözdən ibarət olan izahlı lüğətidir. V. Dəstgerdi lüğətin əvvəlində yazır: "Əgər Nizaminin külliyyatına daxil olan bütün söz və ifadələrin şərhini yazmağa başlasam nə bu kitabın həcmi ona dözməz, nə də mənim buna gücüm çatmaz. Odur ki mən çətin, arxaikləşmiş və oxucuların anlaya bilmədikləri, həmçinin müxtəlif lüğət kitablarında təsadüf olunmayan yaxud mənalarını düzgün hesab etmədiyim sözləri bu kitabda topladım və yığcam şəkildə bacardığım qədər şərhini və izahını verərərək tərtib etdim. Hər bir sözün yalnız Həkim Nizaminin şeirdə işlətdiyi mənasını verməklə kifayətləndim və bəzi sözlərin mənalarını müxtəlif lüğət kitablarından əldə etdim" (1; s.2)

Həqiqətən də Nizaminin əsərlərində külli miqdarda leksik vahidlər vardır ki, onların mənalarına nə klassik, nə də müasir izahlı lüğətlərdə rast gəlmək olmur. V.Dəstgerdi də Nizaminin külliyyatından seçdiyi müxtəlif quruluşlu söz birləşmələri, tərkib və ifadələri, məcazi mənada işlənən dil vahidlərini, müxtəlif sahələrə aid olan termin və istilahların şərhini və izahını verməklə onun möcüzəvi sənətindəki hər bir dil vahidinə zərgər dəqiqliyi ilə yanaşaraq bütün incəlikləri oxuculara çatdırmağa çalışmışdır. Çox da böyük olmayan bu lüğət kitabını tərtib etmək müəllifdən

ensiklopedik bilik tələb edirdi. Çünki, Nizami öz dövrünün bütün təbəqələrindən olan insanların dilində işlədilən istilahlar, idiomatik ifadələr və ibarələrlə tanış idi və o zaman işlədilən müxtəlif səpkili zərbül-məsəlləri yaxşı bilirdi. Çox zaman öz şeirlərində bunlardan geniş istifadə etmişdir. Ona görə də sonrakı dövrlərdə həmin istilahların və məsəllərin mənaları bilinmədiyi yaxud unudulduğu üçün bəzi beytlərin mənalarının açılmasında çətinlik yaranmışdır. Məsələn, V.Dəstgerdi aşağıdakı beytin mənasını şərh edərək bu fikri sübuta yetirir:

بهندوستان پیری از خر افتاد پدر مرده ای را بچین گاو زاد (1،129)

Əgər biz beyti hərfi tərcümə etsək gülməli məna alınar: “Hindistanda bir qoca uzunqulaqdan yıxıldı, bir atası ölmüşün Çində inəyi doğdu”.

V.Dəstgerdi isə Nizaminin məcazi mənada işlətdiyi bu ifadələri aşağıdakı kimi şərh edərək bildirir ki, bu məsəl hələ də bəzi kənd və şəhərlərdə işlədilir: “uzunqulaqdan düşmək” – məcazi mənada “ ölmək”dir; “inəyi doğmaq” isə məcazi mənada “var-dövlətə sahib olmaq”dır. Beləliklə bu iki məsəli bilməklə beytin mənasını açmaq asanlaşır. Yəni: qoca ata Hindistanda rəhmətə getdi və onun oğlu Çində atanın mirasından varlandı.

Şairin külliyyatında işlədilən leksik vahidlərin əksəriyyəti məlum olduğu kimi onun yaradıcılığı dövründə şeir dili olan fars dilində işlədilən və mənaları müasir oxucular üçün nisbətən çətin başa düşülən dil vahidləridir. Nizami də bu dilin bütün incəliklərini yaxşı bildiyi üçün yaradıcılığı boyu bu leksik vahidləri istədiyi məqamda və lazımi şəkildə işlədərək yeni mənalı sözlər, orijinal ifadələr işlətmişdir. V.Dəstgerdi də şairin hikmətli atalar sözləri,zərbül-məsəllər, danışıq dilində işlədilən idiomatik ifadələrlə dolu söz xəzinəsini öz bilik süzgəcindən keçirərək izahını və şərhini bacarıqla verməyə çalışmışdır. Məsələn:

ریحان سفال - دسته گلی که بر سر کوزه سفالین نهند که سر آن معطر و زیبا و بن آن در آب گندیده و عفن است : بیت : زنان مانند ریحان سفالند درونسوخبث و بیرونسو جمالند (1،77)

(**Reyhan-e sefal** – saxsı kuzəyə qoyulan və yuxarı (üst) hissəsi ətirli və gözəl olan, dibi isə suda çürüyüb iylənən gül dəstəsidir. Beyt: qadınlar daxilən qəzəbli, xaricdən isə gözəl olan gül dəstəsinə bənzəyirlər). (1,77)

Bu söz birləşməsinin hərfi tərcüməsi “saxsı (qabda olan) reyhan”dır və bu ifadəyə heç bir lüğət kitabında rast gəlmirik. Müəllif də Nizaminin beytdə işlətdiyi mənaya uyğun şəkildə onun izahını verir.

شاخشانه - بعضی گدایان شاخ و شانه گوسسفند بر دست گرفته بر در خانه ها بهم زده و آوازی نهیب از آن بر می آورده اند . و اگر دیر به آنها چیز داده می شد با کارد خود را مجروح می کردند و آن گدا را شاخشانه و کنگر با پیش اول و سوم و دند هم گویند . بیت:

آتش از حلقشان زبانه زنان بیت گویان و شاخشانه زنان (1،94)

(Şaxşane – bəzi yolçular (yoxsul adamlar) qoyunun buynuzunu və kürək hissəsini əllərində tutaraq qapılara vura-vura onlardan qorxulu səslər çıxarardılar. Əgər onlara nə isə bir şeyi gec versəydilər bıçaqla özlərini yaralayardılar və o yolçuya “konqor” və “dənd” də deyirlər. Beyt: boğazlarından atəş alovlana-alovlana, beyt deyə-deyə və “şaxşanə” vura-vura...)

Qeyd etmək lazımdır ki, bu sözə başqa izahlı lüğətlərdə də rast gəlmək olur və təhdid, qorxu mənasında bu rəvayətin Hindistana aid olduğu göstərilir.

Nizaminin öz dövrünün bütün mövcud elmlərini o cümlədən astronomiyanı mükəmməl bilməsi hamıya məlumdur. V.Dəstgerdinin topladığı maraqlı söz qruplarından biri də Nizaminin səma cisimlərini ifadə edərkən məharətlə işlətdiyi maraqlı leksik vahidlərdir. Məsələn, şair "Günəş" məfhumunu öz şeirlərində aşağıdakı dil vahidləri ilə ifadə edir:

مرغ - (morğ) - quş, toyuq

محراب جمشید -(mehrab-e cəmşid) –Cəmşidin mehrabı

مشعل گیتی فروز - (məşəl-e giti foruz) – dünyanı işıqlandıran məşəl

چراغ روز - (şerağ-e ruz) – günün (gündüzün) çırağı

جام یاقوتین فلک - (cam-e yaqutin-e fələk) – fələyin yaqut rəngli camı

سالار هفت خروار کوس - (salar-e həft xərvar kus) - 7 xarvar (300kq) nağaranın rəhbəri

ملک نیمروز - (mələk-e nimruz) - yarım günün padşahı

بور بیجاده رنگ - (bur-e bicade rəng) – qəhveyi rəngli at

Qeyd etmək lazımdır ki səma cisimlərinin adlarını bildirən belə ifadələr bəzən Nizaminin şeir beytinin bir sətrini təşkil edir. Məsələn:

هفت عروس نه عماری - کنایه از هفت سیاره است. بیت:

ای هفت عروس نه عماری بر درگه تو بپرده داری (1،165)

(**Həft ərus-e noh emarı** - məcazi mənada yeddi ulduza deyilir. Beyt: ey doqquz imarətin yeddi gəlini (yəni yeddi ulduz), o sənin dərgahında gizlənir).

سراپرده هفت سلطان سریر - کنایه از هفت آسمان است. بیت:

سراپرده هفت سلطان سریر بر آموده گوهر بچینی حریر (1،85)

(**Sərapərde-ye həft soltan-e sərir** - məcazi mənada yeddi asimana deyilir. Beyt: Çin ipəyi ilə bəzədilmiş yeddi sultanin (taxt sahibinin) çadırı).

ابلق سوار نیم زنگی - آسمان است که یک نیمه آن همیشه بسبب سایه زمین سیاه و بر ابلق دو رنگ شب و روز سوار شده است. بیت : از این ابلق سوار نیم زنگی که در زیر ابلقی دارد دو رنگی (1،85)

(**Əbləq-e səvar-e nim zəngi** – yerin kölgəsi düşdüyünə görə bir yarısı həmişə qara olan və iki rəngli, qara və ağ ata minən səmaya deyilir. Beyt: bu boz ata minən süvari, səmanın altında iki rənglidir).

Nizaminin dilində mövcud olan leksik vahidlər içərisində onun öz zövqü ilə işlətdiyi sözlər də V.Dəstgerdinin nəzərindən qaçmamışdır:

شمار - حساب و بمعنی علم حساب هم نظامی آورده است. بیت:

یاران بشمار پیش بودند وایشان بشمار خویش بودند (1،99)

یعنی کودکان دیگر بتعلیم شمار و حساب و آن دو بشمار و حساب عشق خود مشغول بودند.

(**Şomar** – hesab, say deməkdir və " hesab elmi"ni də Nizami işlətmişdir. Beyt: dostlar qarşılarındakı hesab elmi ilə və onlar da öz hesabları ilə məşğul idilər. (V.Dəstgerdi beytin izahını yəqin ki mətnin məzmununa uyğun şəkildə belə verir: "Yəni digər uşaqlar hesab elmini öyrənməklə, o iki nəfər isə öz eşqlərinin haq-hesabı ilə məşğul idilər").

فرزانه - حکیم و دانشمند، ولی نظامی بلیناس را در همه جا فرزانه می خواند و شاید فرزانه مطلق لقب بلیناس بوده. بیت: دوان رهبر از پیش و فرزانه پس غلامی دو با او دیگر هیچکس (1،114)

(**Fərzane** – həkim və alimə deyilir, lakin Nizami Bolinası hər yerdə "fərzanə" adlandırır və ola bilsin ki, Bolinasın ləqəbi mütləq "fərzanə" olmuşdur. Beyt: onların hər ikisi; rəhbəri öndə və fərzanə arxada, onunla birlikdə iki qul və başqa heç kim yox idi).

Bu lüğət kitabında çoxmənalı sözlər adətən bir söz maddəsində göstərilir və həmin dil vahidinin ifadə etdiyi mənalarin ayrı-ayrılıqda izahı verilməklə Nizaminin əsərlərindən gətirilmiş şeir beytləri ilə əyaniləşdirilr:

کوهه - بلندی و برامدگی پشت اسب و شتر و غیره :

غریو کوسها بر کوهه پیل گرفته کوه و صحرا میل در میل

- و نیز جین و پری و کوه کوچک و تل :

از کوهه غم شکوه بر گرفت چون کوهه گرفته کوه بگرفت

- و نیز نهیب و حمله و زین است :

سپاهی که اندیشه را پی کند چو کوهه زند کوه از او خوی کند

ممکن است هر سه معنی را در این بیت اخیر تصور کرد. (1،128)

(**Kuhe** - atın, dəvənin və başqa heyvanların belindəki qabarıqlıqdır. Beyt: filin belindəki barabanların hay-küyü dağı, səhranı bürüyüb.

- Həmçinin cin, pəri, kiçik dağ və təpədir. Beyt: cinlərin qəmli heybəti təpələr kimi dağları da bürüdü.

- Hədə-qorxu, hücum və yəhər mənasında da işlənir: beyt: hər işi düşüncə ilə davam etdirən qoşunun həmləsinə dağ da dözməz. Bu söz sonuncu beytdə hər üç mənanı ifadə edə bilər).

Məlum olduğu kimi ərəb əlifbasına məxsus olan dillərdə o cümlədən fars dilində hərəkələrin yerdəyişməsi nəticəsində sözlərin mənaları da dəyişə bilir. V.Dəstgerdi də belə dil vahidlərinin izahını böyük məharətlə bir söz maddəsində yaxud da müxtəlif söz maddələrində verir. Beləliklə, müəllif eyni qrafik şəklə və müxtəlif tələffüzə və mənaya malik olan omoqrafların fonetik izahını verməklə bərabər onların şərhini və izahını Nizaminin müvafiq şeir beytləri ilə əyaniləşdirmişdir.

درستی - با پیش یکم و دوم خبر راست و حقیقت: بیت :

تن شیرین گرفت از رنج سستی کزان صورت ندادش کس درستی

درستی - با پیش یکم و سکون دوم نام دختر یکی از پادشاهان ایران است و در اصل مرکب است از کلمه در و ستی با زبر سین که بمعنی بانوست و بعضی ستی را مخفف سیدتی گفته اند ولی ماخذ صحیح ندارد :

بیت : دخت کسری ز نسل کیکاوس درستی نام و خوب چون طاوس (1،60)

(**Dorosti** - doğru, düzgün xəbər və həqiqətdir. Beyt: Şirin əzab çəkməkdən yoruldu, çünki ona heç kim düzgün xəbər vermədi.

Dorsəti - İran padşahlarından birinin qızının adıdır. Əslində "dor" və "xanım" mənasında işlədilən "səti"dən düzələn mürəkkəb sözdür və bəziləri "səti"ni "sədəti"

sözünün qısaldılmış forması olduğunu yazır, lakin bunun düzgün mənbəyi yoxdur. Beyt: Tovuz quşu kimi gözəl Dorsəti Keykavus nəslindən olan Kəsranın qızıdır).

V.Dəstgerdi bu lüğət kitabında bəzən Nizaminin beytdə işlətdiyi dil vahidinin daha dəqiq izahını vermək məqsədilə onun etimologiyasına da toxunmalı olmuşdur:

تپانچه - سیلی و در اصل ته پنجه بوده بعد تپنجه شده و اکنون تپانچه می خوانند، تپنجه هنوز در نسخ قدیم دیده میشود و طپانچه هم ضبط شده است : بیت:

زنم چندان تپانچه بر سر و روی که یارب یاربی خیزد ز هر سو ی (1،33)

(**Təpançe** – şillə mənasındadır və əslində "təh-e pənce" (pəncənin içi) olmuşdu və indi " təpançe" (şillə) deyirlər, "təpançe" variantını hələ də qədim mənbələrdə rast gəlmək olur. Beyt: üz-gözünə o qədər şillə vuraram ki, hər tərəfdən yarəbb, yarəbbi sözləri ucalar).

Müəllif bəzən də Nizamiyə məxsus olan bir dil vahidinin mənasının yaxud da yazılışinin digər lügətlərdə təhrif olunduğunu da geyd etməyi lazım bilir:

پراویز - زهوار و سجاف جامه و پرویز مخفف آن و نام پادشاه معروف : بیت :

از آن شد نام آن شهزاده پرویز که بودی دایم از هر کس پراویز

در وجه تسمیه پرویز فرهنگها مهملات خنده آور بسیار گفته و بیت نظامی را بغلت اینطور نقل کرده اند: که بودی در همه مجلس شکرریز ! (1،25)

(**Pəraviz** – paltarın tesması və ya haşiyəsindəki qırçına deyilir və Pərviz pəravizin qısaldılmış formasıdır və məşhur padşahın adıdır: beyt: o şahzadənin adı ona görə Pərviz oldu ki, o daim hamının yanında (kənarında) olub. Lüğətlərdə Pərviz sözünün qarşısında mənasız və gülməli sözlər yazılıb və Nizaminin beyti səhvən belə gedib: ... ki bütün məclislərdə şəkərsəpən oldu!).

V.Dəstgerdi çoxmənalı bir dil vahidinin izahını verərkən onun beytdə işlədilən mənasını daha dəqiq şərh etmək məqsədilə bütün beytin yaxud onun bir misrasının daha geniş izahını verməli olur:

قب - بفتح و تشدید معانی چند دارد از جمله وصله و رقعه هایی است که بر گریبان پیراهن میدوزند: بیت:

کمانگر همیشه خمیده بود قبادوز را قب دریده بود

یعنی قبادوز همیشه گریبان خودش پاره و نادوخته است. (1،117)

(**Qəbb** - fəthə və təşdidlə bir neçə mənası var, o cümlədən köynəyin yaxasına tikilən yamağa deyilir: beyt: Kaman düzəldən həmişə əyri (qozbel) olar, qəba tikənin yaxası cırıq olar. Yəni qəba tikən adamın özünün yaxası həmişə cırıq və tikilməmiş olar).

همت - در لغت قصد و آهنگ و در اصطلاح شعرا وعرفا توجه مرشد کامل که تأثیرات معجزه مانند دارد و اروپائیان از آن بقوهٔ مانیتیسم تعبیر کنند: بیت :

بپرسید و هرمس بدو گفت راز که همت در آسمان کرد باز

یعنی قوت همت من در آسمان بگشود و مرگ را نازل ساخت . (1،166)

(**Hemmət** – sözün mənası məqsəd, arzu, cəhd, meyl və s. dir. Şairlərin və müdriklərin istilahında (dilində) möcüzəvi təsirə malik olan kamil bir mürşidin və ya şeyxin fikri, diqqəti və ya qayğısıdır. Avropalılar onu manitizm gücü kimi izah edirlə: beyt: Soruşdu və Hürmüz ona sirrini dedi ki, istəyini (qismətini) səmada açdı. Yəni mənim möcüzəli gücüm səmada açıldı və ölümü nazil etdi).

مقراضه - بکسر اول تیر دو شاخ : بیت: از میان دو شاخهای خدنگ جست مقراضهٔ فراخ آهنگ
"فراخ آهنگ" یعنی تیری که هدفهای دور را میزند و مسافت زیادی را می پیماید . (1،147)

(**Meqraze** – birinci hərf kəsrəli, qoşa başlı oxdur: beyt: Qoşa başlı oxların arasından uzağı vuran iki başlı bir ox sıçradı. "Fərax ahəng" yəni böyük məsafə keçib uzaq hədəfləri vuran oxdur).

Beləliklə müəllif yüxarıdakı iki misalda beytin bir misrasını, axırıncı misalda isə beytdə işlədilən və nisbətən çətin anlaşılan dil vahidinin əlavə olaraq izahını verir. Qeyd etmək lazımdır ki, "fərax ahəng" sözünün izahı Dehxoda "lüğətnamə"sində də eynilə bu şəkildə verilmiş və yalniz Nizaminin həmin beyti misal gətirilmişdir.

Ə D Ə B İ Y Y AT

1. وحید دستگردی ، گنجینه گنجوی ، تهران 1318
2. نظامی گنجوی ، شرفنامه باکو 1948
3. لغتنامه دهخدا ، www. Vajehyab.com.
4. M.H.Məmmədova, Nizami Gəncəvi dilinin lüğəti, I- II hissə, Bakı 2009
5. Ю.А.Рубинчик, Персидско-русский словарь, том I- II, Москва 1983

ЗИЯФАТ МАМЕДОВА

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ ЯЗЫКА НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ В ТОЛКОВАНИИ ВАХИДА ДАСТГЕРДИ

РЕЗЮМЕ

Произведения Низами Гянджеви, известного как мастера мировой литературы, его исследователи называют okean мудрости.

Один из величайших исследователей Низами Гянджеви, известный иранский ученый Вахид Дастгерди, подготовил критический текст произведений Низами на основе 30 рукописей, собранных с большим трудом и талантом. Познакомившись с очень богатым языком Низами, полным образных выражений, В. Дастгерди решил написать «Ганджине-йе Гянджеви» и вторую часть этого произведения - словарный сборник «Фарханг-э Незами» посвятил словотворчеству Низами. Этим произведением, состоящим из 2113 слов и объясняющим различные словосочетания, структуры и выражения, которые украшают поэму Низами, автор создал нечто иное.

Как отмечал В. Дастгерди, в этом словаре он собрал, дал интерпретацию и объяснение, избранным из произведений Низами лексическим единицам, которые были трудными для восприятия, архаичными, непонятными для читателя, не встречались в различных словарях или их значения, по его мнению, толковались не верно. Как известно, большинство лексических единиц, используемых в произведениях Низами, - это слова и фразы, идиоматические выражения, пословицы, использовавшиеся на персидском языке при его жизни, которые трудно понять современному читателю, и их значения не встречаются в современных или классических словарях. Поэтому

В. Дастгерди подошел к объяснению каждой языковой единицы с ювелирной точностью и постарался донести до читателей все тонкости.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: лексические единицы, ученый, рукописи, поэма, выражения

ZIYAFAT MAMMADOVA

LEXIC UNITS OF NIZAMI GYANJEVI IN THE INTERPRETATION OF VAHID DASTGERDI

SUMMARY

The works of Nizami Ganjavi, known as the master of world literature, are called by researchers the ocean of wisdom.One of the greatest researchers of Nizami Ganjavi, the famous Iranian scholar Vahid Dastgerdi, prepared a critical text of Nizami's works based on 30 manuscripts collected with great difficulty and talent.Having got acquainted with a very rich language of Nizami, full of figurative expressions, V. Dastgerdi decided to write "Ganjine-ye Ganjavi" and the second part of this work - the dictionary collection "Farhang-e Nezami" - devoted to the word-creation of Nizami. With this work, consisting of 2113 words and explaining various phrases, structures and expressions that adorn Nizami's poem, the author created something different.As V. Dastgerdi noted, in this dictionary he collected, gave interpretation and explanation to the lexical units selected from Nizami's works that were difficult to understand, archaic, incomprehensible for the reader, did not occur in various dictionaries or their meanings, in his opinion, were interpreted not correct. As you know, most of the lexical units used in the works of Nizami are Persian words and phrases, idiomatic expressions and proverbs used during his lifetime, which are difficult to understand for a modern reader, and their meanings are not found in modern or classical dictionaries. Therefore, V. Dastgerdi approached the explanation of each language unit with pinpoint accuracy and tried to convey to the readers all the subtleties.

KEY WORDS: **LEXCICAL UNITS, SCHOLAR, MANUSCRIPTS, POEM, PHRASES.**

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Əsmətxanım Məmmədsova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ŞƏLALƏ MƏMMƏDOVA
Mammadovashalala @gmail.com
OYU Koroğlu Rehimov 13

LÜĞƏTLƏRIN VƏ SÖZDÜZƏLTMƏNIN POLISEMIYADA ROLU

Lüğətçiliyin qədim tarixi vardır. Lüğət xalqın əzəmətli abidəsidir. "Lüğət dilin zənginliyini əsaslandırmalı, onun söz xəzinəsini qorumalı hamının ondan istifadə edə bilməsi üçün girişi açıq saxlamalıdır. Onun keçmişini və indisini əks etdirir" Y.Qrim (1785-1863). Lüğətçiliklə məşğul olan elm sahəsini leksikoqrafiya adlandırırlar (yunanca lexikos-"sözə aid olan" "qrafo" - "yazıram" sözlərindən yaranmışdır). Gündəlik həyatda lüğət, sözlük və leksikon terminlərindən istifadə edilir. Sözlük deyəndə müəyyən qayda ilə bir və ya iki dildə əlifba sırası ilə düzülmüş və onlara müxtəlif dildə verilən izah və şərhlər başa düşülür. Bəzən dərslik və dərs vəsaitlərindəki mətnləri oxuyub başa düşmək üçün onlara əlavə edilmiş sözlükləri vokabular və ya lüğət də adlandırırlar. Bundan başqa, qlossar terminindən də istifadə edirlər ki, bu da mətndə və ya əsərdə rast gəlinən söz və ifadələrə verilən şərhləri əhatə edir. Adətən, mətnin başa düşülməsini çətinləşdirən termin və ifadələrin açılışını ya kitabın əvvəlində, ya da sonunda qlossar adı altında verirlər. Lüğətin aşagıdakı növləri vardır. Adətən, lüğətlər xarakterinə və istiqamətinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. İzahlı lüğətlər. Bu lüğətlər söz və ifadələrin açılışını bir dildə verir. Leksikoqrafiyada qəbul olunmuş kanonlara görə birdilli lüğətlər, adətən, avtoritar xarakter daşıyır, tərtibçi öz yozumunu ön plana çəkir. A.Axundovun çap etdirdiyi lüğəti buraya aid etmək olar. [2.Axundov, A. Ümumi dilçilik / A.Axundov. Bakı: Maarif, 1988. s.67.].

2. İkidilli lüğətlər. Bu lüğətlər bir dildə verilmiş söz və ifadənin ikinci bir dildə izahını verir. Məs., O.Musayevin lüğəti bu qəbildəndir" İkidilli lüğətlər isə bir dilin sözlə məna anlamını o biri dildə (burada ingiliscə -F.V) oxucuya çatdırmaq məqsədi güdür. Burada tərtibçi özfəaliyyətlə məşğul ola bilməz, istədiyi məna və anlamı seçmək iqtidarında deyil. Tərtibçi maksimum çalışmalıdır ki, ikinci dildə birinci dilin söz anlamının açılmasında uyğun gələn variantı seçsin, birbaşa tərcümə mümkün olmadıqda isə ana dilinin söz, ifadə və idarəsini daha uyarlı şəkildə oxucuya çatdırsın".[7.Musayev, O. İngiliscə - Azərbaycanca lüğət / Bakı: 2003.s.99.]

3.Sahə lüğətləri. Burada hər hansı bilik sahəsinin terminləri geniş şəkildə şərh olunur və nümunələdə açılışı verilir. Məs., bizim ikidilli "Dilçilik ensiklopediya"sı buna bariz nümunədir.

4.Ensiklopedik lüğətləri. Həyatın və elmin bütün sahələrini əhatə edən lüğətlər. Məs., D.Kristalın Kəmbric lüğəti buna bariz nümunədir.

5.Universal lüğətlər. Bunlar sözün və ifadənin kökü və digər əlamətləri haqqında ətraflı məlumat verir. Məs., Duden ensiklopedik lüğəti buna bariz nümunədir.

6.Bioqrafik lüğətlər.

Bütün bunlarla yanaşı, hər bir elm sahəsinin içərisində müxtəlif lüğətlərə rast gəlmək olur. Məs., dilçilik sahəsində izahlı, etimonoloji, frazeoloji, tarixi, ideoqrafik, orfonik, sinonim, antonim, paronim, dialekt, sitat və s.lüğətlər mövcuddur.

Lüğətçilikdə M. Kaşğarlı ənənəsi. Tətbiqi dilçilik sahəsinə aid olan lüğətçilik sahəsinə aid olan lüğətçilik müxtəlif xalqlarda müxtəlif dövrlərdə meydana gəlmişdir. Lüğətin yaranması mətnin ifadə və sözlərin, dini mətnlərin anlaşıqlı olması üçün ayrı-ayrı tədqiqatçıların xeyirxahlığı ilə bağlı olduğunu xüsusi vurğulamaq lazımdır. Məs., M.Kaşğarlı (XI əsr) "Türk dilinin divanı" lüğətini 1073-74-cü illərdə yazıb hazırlamışdır. Ondan xeyli qabaq Sibayevski (793-cü ildə vəfat edib) Bağdadda "Əl kitab" əsərində "Quran"dan və Şərq poeziyasından 1000-ə qədər nümunəni qrammatik cəhətdən açıqlayaraq lüğətçilik üçün xeyli səmərəli iş görə bilmişdi. Ondan sonra digər bir alim Əl Firuzabad (1329-1414) 100 cildlik lüğət tərtib edibmiş. Təəssüf ki, həmin lüğət bizə gəlib çatmamışdır.

Çinin Sintsyan əyalətində anadan olmuş türk əsilli Mahmud Əl-Kaşğari sonralar Əli Dəmir Diyarbəkirlinin kitabxanasında tapılmış, 1912-15-ci illərdə İstanbulda çap olunmuş "Divani Lüğət Ət-türk" kitabı həqiqətən də bərabəri olmayan bir ensiklopedik lüğətdir.

M.Kaşğari öz işini belə səciyyələndirir: "Mən özünə bərabər olmayan bir kitab yazmışam. Söz köklərini onların vasitəsilə şərh etmişəm, qaydalar müəyyənləşdirmişəm ki, əsərim nümunə ola bilsin. Hər qrupda sözün düzəltdiyi əsasları verirəm, çünki müdriklik sadə həqiqətlərdən hasil olur."

Sonralar isə söz leksikası ilə bərabər predmet leksikasını da əhatə edən lüğətlər meydana gəlmişdir. XVIII əsrdən başlayaraq Avropada ikidilli və çoxdilli lüğətlər tərtib olundu. Lüğətçiliyin qısa tarixini biz yuxarıda adını çəkdiyimiz məqalədə belə şərh etmişik:

"Florensiya akademiyasının lüğəti (1612), paris akademiyasının 1694-cü ildə çap etdirdiyi lüğət italyan və fransız dillərinin qayğı və mədəniyyətini tam nəzarət altında saxlayırdılar. İspaniya akademiyasının məşhur avtoritar lüğəti (1726-1739), ingilislərin lüğəti (1755) bu lüğətdə dilin işlənməsi haqqında S.Conson ((1709-1784) xeyli maraqlı fikir irəli sürmüşdür-F.V.) həmin fikirlərdən bəhrələnən N.Vebsterin (1758-1843) Amerikada çap etdirdiyi ingilis-amerikan variantının lüğəti (1757) və Almaniyada K.Dudenin (1829-1911) normativ lüğəti (1880) artıq XVIII əsrdə Avropada və Amerikada lüğətçiliyin möhkəm zəmin üzərində təşəkkül tapdığından xəbər verir. Lakin leksikoqrafiya elminin XIX əsrdən başlayaraq, sürətlə inkişafı birdilli lüğətlərlə yanaşı, ikidilli lüğətlərin yaranmasına güclü təkan verdi. Ən böyük ikidilli lüğət İkinci dünya müharibəsindən sonra yaranmağa başladı. Düzdür, artıq 1922-ci ildə M.Sanderin redaktorluğu ilə ingiliscə-almanca və almanca-ingiliscə

ensiklopedik lüğət həm həcminə, həm də əhatə etdiyi dillərə görə çox önəmli lüğət idi. Sonra H.Bilfeildin rusca-almanca lüğəti (1958), bir il sonra isə isə ingiliscə-almanca və almanca-ingilscə ensiklopedik lüğəti 37-ci dəfə işıq üzü gördü. Digər Avropa dillərində də lüğətlərin əksəriyyəti ikidilli olmaqla əsasən 50-ci illərdən sonra meydana gəlib".

Respublikamızda rusca-azərbaycanca, azərbaycanca-rusca, fransızca-azərbaycanca, almanca-azərbaycanca, ingiliscə-azərbaycanca və azərbaycanca-ingiliscə lüğətlərimizin meydana gəlməsi müvafiq olaraq Ə.Orucovun (1905), M.T.Quliyevanın (1925), C.Cəfərovun (1921-1924) və O.Musayevin (1930) adları ilə bağlıdır.

Bu lüğətlər mahiyyət etibarı ilə təsviri lüğətlərdir. Son zamanlar statistik və ya ifadənin mətndə və ya ümumilikdə danışıq aktında işlənməsi tezlikli lüğətlər də Y.Trir və V.Porsiq tərəfindən çap olunur.

Lüğətdə söz mənasının açılması prinsipləri. Məlum olduğu kimi, lüğətin əsas vahidi sözdür. Biz yuxarıda sözün əsas əlamətlərindən danışdıq. Burada isə sözün mənasının açılması prinsiplərindən söhbət gedəcək. Sözün mənasının açılması prinsiplərindən söhbət gedəcək. Sözün mənasının açılmasında son dövr dilçiliyində Fransad A.Qreymas və B.Poltiye, İngiltərədə, C.Layons, Almaniyada M.T.Tağıyev və ardıcıl şəkildə sözün semantik strukturunun öyrənilməsilə məşğuldurlar. Onlara görə sözün mənası digər sözlərlə leksik subsistemdə və ya müəyyən sahədə əlaqədar funksiyası kimi başa düşülməlidir.[4.Lyons, D. Nəzəri dilçiliyə giriş / D. Lyons - Moskva: PROGRESS, 1978. s.223].

Sözün mənası bir qayda olaraq onun əlamətlərinin sadalanmasından keçir. Baş sözlərin məfhum və ya əşyavi mənası verilir. Özü də bu zaman sözlərin əlifba sırası ilə verilməsi vacib deyildir.

Müq.et:

/heyvan/

/insan/

/geyim/

Mənanın açılmasında kontekst və situasiyadan, tərif, omonim, sinonim, paronim və antonimdən istifadə edilə bilər. Bundan başqa, son illərdə qrammatik tərkiblərin, idarə və frazemlərin açılışına həsr olunmuş lüğətlərə rast gəlmək olur. Sözlərin və ifadələrin semantik qruplar və sahələr şəklində verilməsi də lüğətçiliyin çeşidli növlərindən xəbər verir. Lüğətdə, onu məqaləsində sözün fonetik (vurğunun hara düşməsi), qrammatik (hansı nitq hissəsinə aid olması), düzəltmə və ya mürəkkəb olması və semantik (çoxmənalılığı), son zamanlar isə sözün işlənməsini müqayisə etdikdə aydın olur. Sözün mənasının müəyyənləşməsində xeyli çətinlik vardır. İlk öncə sözün referentinin olub-olmamısını, gerçək aləmdəki əşya və hadisələrə münasibətini araşdırmaq lazımdır. Elə sözlər vardır ki, onlar bilavasitə obyektiv gerçəkliyi əks etdirir. Müq.et: /otaq/, /ağac/ və s. Elə sözlər də var ki, onlar mücərrəd məfhumları bildirir. Məs.: /sevgi/,/inam/, /cəfəngiyyat/ və s.. Lüğətin tərtibi

prinsipləri. Lüğətin ərsəyə gəlməsi bir neçə mərhələdən keçir. 1-ci mərhələdə dil materialı mənbələrdən toplanır. Başqa sözlə, hər hansı bir mətn oxunur və lazımi söz seçilib götürülür. Bu zaman mənbənin bütün göstəriciləri (müxtəlif əsər, nəşr yeri, ili, səhifəsi) bilgisayarın yaddaşına həkk olunur. Səhifənin başlanğıcında yuxarıda baş söz qeyd olunur. Bu çox vaxt və məsrəf tələb edir. Ona görə son dövrlər mövcud lüğətlərdəki dil materialı götürülür ki, bu da köhnəlmiş və ya yeni sözlərin lüğətə düşməməsinə səbəb ola bilər. Lakin daha müasir metod real danışıq aktı əsasında nümunələrin toplanmasıdır. Bu da qüsursuz deyildir, çünki irihəcmli lüğətlər yazılıb hazırlanana qədər sözlərin bəzisi köhnələ bilər. Bundan sonra sözlərin seçilməsi, sıralanması və şərhi mərhələləri neologizmlər ayrıca qeyd olunur. Sözün mənası tərif və ya sinonimlə açılır, işlənməsi nümunələrdə göstərilir. Çoxmənalı sözlərdə hazırda daha çox önəm təşkil edən və konkret məna qabağa çəkilir. Sözün qarşısında xüsusi işarə ilə üslubi, adi, zarafat, tibbi, idman və s. qeydlər edilir. Bütün material yığılıb qurtarandan sonra isə lüğətlərin məqaləsinin layihəsi hazırlanır və sonda ekspertlər onları müəlliflərlə birgə oxuyub son variantı qaydaya salırlar. İngilis və Azərbaycan dili lügətlərində feili polisemiyanın aşkar olunması məsələlərində söz yaradıcılığının rolu böyükdür. Söz yaradıcılığı leksikologiyanın müstəqil bir sahəsi kimi müxtəlif alimlər tərəfindən tədqiq edilmişdir. Söz yaradıcılığı və söz lüğətinin inkişafı haqqında olan əvvəlki kitablar, məqalələr və monoqrafiyalar istər rus, istərsədə xarici dillərdə xüsusilə də ingilis dilində söz yaradıcılığının morfoloji, sintaktik və leksik-semantik tiplərini qeyd edirlər. Məs. Meşkov [5.Meşkov, O.D.Müasir İngilis dilinin söz formalaşması / Moskva: Nauka, 1976. s.177] söz yaradıcılığı haqqında danışarkən iki əsas fərqləndirmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

1) Qrammatik sintaqmlar şəklində, yəni bütöv linqvistik vahidlərin, məsələn, söz və şəkilçinin birləşməsi yolu ilə yaranmış sözlər: un-do, do – er və s.

2) Ekspressiv simvolizm: shelly-sholly, bibble- bobble və s.

Söz yaradıcılığının növlərinə gəldikdə isə bu barədə fikir ayrılıqları mövcuddur. Müasir dilçilikdə, o cümlədən, ingilis dilində yeni sözlərin yaranmasının müxtəlif üsulları mövcuddur. Bunların sırasına sözdüzəltmə, konversiya, ixisar, əks sözdüzəltmə, leksik- semantik təhlil, səslərin əvəzlənməsi və s. aiddir. Lakin qeyd edək ki, adları çəkilən bu vasitələr söz yaratma prosesində eyni dərəcədə çıxış etmir. Bu barədə Ярцева, В.Н [11.Yartseva, V.N. Qrammatika və lüğətin qarşılıqlı əlaqəsi. "Qrammatikanın ümumi nəzəriyyələri üzərində tədqiqatı" / VN Yartseva, Moskva: Elm. 1968. s.122] maraqlı tədqiqatlar aparmışdır. O, bu vasitələri yeni soz yaratma prosesində tutduqları mövqeyə görə üç qrupa bölmüşdür. Birinci qrupa sözdüzəltmə, ikinci qrupa konversiya, leksik semantik təhlil, ixisar və nəhayət üçüncü qrupa söz dəyişməsi və söz yaratma aiddir.

Bəzi tədqiqatlarada söz yaradıcılığının iki əsas növündən bəhs olunur. Bunlar aşağıdakılardır:

1) Şəkilçilər vasitəsi ilə söz yaratma;

2) Mürəkkəbləşmə yolu ilə yeni söz yartama. Bəzən buna konversiya da əlavə olunur.

Ümumiyyətlə, son araşdırmalar onu sübut edir ki, söz yaradıcılığında məhsuldarlıq anlayışı nisbidir.

Demək olar ki, tam məhsuldar üsul yoxdur. Müxtəlif üsullar məhsuldarlığın müxtəlif dərəcəsinə malikdirlər. Bu baxımdan məhsuldarlığın üç dərəcəsi müəyyən olunur.

1) Yüksək məhsuldar üsullar;

2) Az məhsuldar üsullar;

3) Qeyri - məhsuldar üsullar;

Bəs məhsuladarlıq dedikdə nə başa düşülür? "Məhsuldarlıq" dedikdə ingilis dilçiliyində əsasən müəyyən şəkilçinin qeyri-məhdud köklərə birləşərək yeni sözlər əmələ gətirməsi başa düşülür [6.Meşkov, O.D. Müasir ingilis dilində kompozisiya / Moskva: Ali məktəb, 1985. s58]. Bu terminə görə danışan şəxs istədiyi halda həmin şəkilçi vasitəsi ilə yeni söz düzəldə bilər. Deməli, müəyyən bir üsulun məhsuldarlığı söz yaratma prosesində onun nə dərəcədə fəal iştirak etməsi ilə bağlıdır.

Digər dilçilik sahələrində olduğu kimi, söz yaradıcılığı da iki nöqteyi- nəzərdən öyrənilə bilər. Bunlardan biri sinxronik ,o biri isə diaxronik analizdir. Bu iki anlayışı bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Sinxronik analiz dedikdə, söz yaradıcılığı tiplərinin dildə olan sisteminin araşdırılması, diaxronik analiz dedikdə isə söz yaradıcılığının tarixi cəhətdən araşdırırılması başa düşülür.

Dil öz lüğət tərkibini daima yeni sözlərlə təhciz edir, bu isə əsasən sözdüzəltmə yolu ilə həyata keçirilir. Məhz bununla əlaqədardır ki, diğər dil sistemlərindən fərqli olaraq sözdüzəltmə ətrafda baş verən dəyişiklikləri daha dəqiq və dürüst əks etdirir. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində sözdüzəltmə aparıcı və xüsusi bir rola malikdir. Sözdüzəltmədən danışarkən Meşkovun [5.Meşkov, O.D.Müasir İngilis dilinin söz formalaşması / Moskva: Nauka, 1976. s.79] onun iki mənada işləndiyini qeyd edir. Əvvala, bu yeni söz yaranmasının yolları və qaydalarıdır. Belə ki, yeni sözlərin yaranması kök və şəkilçi morfemlər vasitəsilə müəyyən modellərə uyğun olaraq dilin öz bazasından istifadə etməklə və digər yollarla həyata keçirilir. Digər bir tərəfdən "sözdüzəltmə" termini dilçilik elminin müəyyən bir aspektini təşkil edir.

Bu cəhətdən də "sözdüzəltmə" və "qrammatika" terminləri arasında müəyyən bir əlaqə mövcuddur, çünki qrammatika da dilin qrammatik qanunlarını əhatə edən elmi və ümumiyyətlə qrammatik qaydaların məcmusunu öyrənərək dilçiliyin aspektini təşkil edir. Lakin bu heç də sözdüzəltməni nə qrammatikanın, nə də leksikologiyanın sahəsi hesab etməyə əsas vermir.

Qeyd edək ki, əsrimizin əvvələrində sözdüzəltməyə gah qrammatikanın, gah da leksikologiyanın hissəsi kimi baxılırdı. Müxtəlif tədqiqatçılar bunu müxtəlif səbəblərlə əlaqələndirirdilər. Meşkov sözdüzəltməni qrammatika ilə bağlayan aşağıdakı səbəbləri göstərirdi:

1) Qrammatikada olduğu kimi, sözdüzəltmədə də yeni söz düzəltmək üçün oxşar morfoloji vasitələrdən istifadə edilir;

2) Sözdüzəltmə də sözün bir nitq hissəsindən digərinə (move-movement), bir leksik- qrammatik kateqoriyadan digərinə keçməsi ilə əlaqədardır.

Sözdüzəltməni leksikologiyanın obyekti hesab edən bir çox tədqiqatçılar aşağıdakı [8.Tağıyev, S. İnkar prefikslərinin struktur-semantik xüsusiyyətləri / S.Tağıyev. Bakı: Təhsil, 2014. s.65.] səbəblərləri əsas götürürdülər:

1)Sözdüzəltmə nəticəsində məhz leksik vahid yaranır.

2)Sözdüzəltmə dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi vasitəsidir

Lakin sonralar aparılan tədqiqatlar sözdüzəltməni müstəqil bir dilçilik aspekti olduğunu sübut etdi. Bunu müxtəlif səbəblərlə əlaqələndirən müəlliflərin (Arbekova T.İ. Meşkov O.D. İvanov A.N.H.Marçand)[1.Arbekova, T.I. İngilis dilinin leksikologiyası / Moskva: Ali məktəb, 1977. s.87 .] tədqiqatların ümumiləşdirib aşağıdakı səbəbləri əsas göstərmək olar: 1)Sözdüzəltmə zamanı qrammatik fleksiyalara bənzər vasitələrdən istifadə edilir, lakin bu vasitələr qrammatik fleksiyalardan əsaslı surətdə fərqlənir. Belə ki, qrammatik fleksiyalar bütün kateqoriyalaradan olan sözlərə qoşulma xüsusiyyəti ilə, seçilir. Məsələn, ingilis dilində bütün sayıla bilən isimlərin sonuna “s” şəkilçisi artırmaqla cəm forma düzəlir. Digər formada düzələnlər isə “müstəsnalar ” təşkil edir. Sözdüzəldici şəkilçilərdə isə vəziyyət bir qədər başqadır. Burada sözdüzəldici şəkilçilər söz kökünə görə artırılır və müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə düzələn sözlərə müstəsnalar kimi baxılmır. Məsələn, read- reader, walk-walkment. 2)Sözdüzəltməni qrammatikanin sahəsi kimi təqdim etməyə əsas verən səbəblərdən bir də sözdüzəltmə zamanı yeni nitq hissəsini yaranması fikridir. Lakin bu fikir heç də özünü doğrultmur, çünki sözdüzəltmə zamanı yeni nitq hissəsinin yaranmasi qrammatik qaydalara deyil, sözdəyişdirici qanunauyğunluğa əsaslanır. 3)Sözdüzəltməni leksikologiya ilə əlaqələndirən səbəblərdən biri sözdüzəltmə zamanı yeni leksik vahidin yaranmasıdır. Bildiyimiz kimi, leksik vahid həm də leksikologiyanın predmetidir. Lakin burada hazır lüğət tərkibinin hissəsi olan leksik vahid nəzərdə tutulur. Beləliklə, sözdüzəltmə nəticəsində yaranan leksik vahid bura daxil deyil.

1)Sözdüzəltmə zamanı qrammatik fleksiyalara bənzər vasitələrdən istifadə edilir, lakin bu vasitələr qrammatik fleksiyalardan əsaslı surətdə fərqlənir. Belə ki, qrammatik fleksiyalar bütün kateqoriyalaradan olan sözlərə qoşulma xüsusiyyəti ilə, seçilir. Beləliklə, yuxarıda sözdüzəltməyə müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən yanaşan tədqiqatçıların fikirləri ilə tanış olduq. Onların bir qismi sözdüzəltməni qrammatika və leksikologiyanın obyekti, digər bir qismi isə müstəqil bir qismi sözdüzəltməni qrammatika və leksikologiyanın obyekti, digər bir qismi isə müstəqil bir elm sahəsi kimi qəbul edərək bunu müxtəlif səbəblərlə əlaqələndirirlər. Fikrimizcə, sözdüzəltmənin müstəqil bir elm sahəsi kimi ayrilması daha düzgün və məqsədəuyğun olar.

ƏDƏBİYYAT

1.Arbekova, T.I. İngilis dilinin leksikologiyası / Moskva: Ali məktəb, 1977. s.240 .
2.Axundov, A. Ümumi dilçilik / A.Axundov. Bakı: Maarif, 1988. s.185.
3.Cəfərov, S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı / S.Cəfərov. Bakı: ADU, 1960. s 203 .
4. Lyons, D. Nəzəri dilçiliyə giriş / D. Lyons - Moskva: PROGRESS, 1978. s.540
5.Meşkov, O.D.Müasir İngilis dilinin söz formalaşması / Moskva: Nauka, 1976. s.244
6.Meşkov, O.D. Müasir ingilis dilində kompozisiya / Moskva: Ali məktəb, 1985. s185
7.Musayev, O. İngiliscə - Azərbaycanca lüğət / Bakı: 2003.
8.Tağıyev, S. İnkar prefikslərinin struktur-semantik xüsusiyyətləri / S.Tağıyev. Bakı: Təhsil, 2014. s. 220.
9.Vəliyeva, N. Müxtəlif sistemli dillərdə feili birləşmələrinin tipoloji təhlili / N.Vəliyeva.Bakı: Avropa, 2008. s. 864.
10.Vəlibəyli, İ.G. Müasir Azərbaycan dilindəki felin polisemiyası / İ.G.Vəlibəyli. Bakı: AKD, 1991. s. 404.
11.Yartseva, V.N. Qrammatika və lüğətin qarşılıqlı əlaqəsi. "Qrammatikanın ümumi nəzəriyyələri üzərində tədqiqatı" / VN Yartseva, Moskva: Elm. 1968. s.296

MƏMMƏDOVA ŞƏLALƏ A.

XÜLASƏ

Bu məqalə lügətlərin və sözdüzəltmənin dilin zənginləşməsində rolu haqqındadır. Lüğətçiliklə məşğul olan elm sahəsinə leksikografiya adı verilmişdir. Gündəlik həyatımızda, dərslik və dərs vəsaitlərində mətnləri oxuyub başa düşmək üçün lügətlərdən istifadə edirik. Lüğət dilin zənginliyini, keçmişini və indisini özündə əks etdirən əzəmətli abidədir. Lüğətin əsas vahidi sözdür. Lüğətlərdən istifadə etməklə söz və ifadələrin açılışını, izahını asanlıqla tapmaq olar. Elm sahəsində müxtəlif lüğətlər vardır: etimoloji, frazeoloji, tarixi, orfoqrafik, sinonim, antonim, və s lüğətlər mövcuddur. Lüğətlərdə feili polisemiyanın aşkar olunmasında söz yaradıcılığının da rolu böyük olmuşdur. Meşkovun fikrincə söz yaradıcılığından danışarkən əsasən: söz və şəkilçinin birləşməsi ilə yaranmış sözlər və ekspressiv simvolizm nəzərdə tutulmalıdır.

Dil öz lüğət tərkibini daima yeni sözlərlə təhciz edir, bu isə əsasən sözdüzəltmə yolu ilə həyata keçirilir. Məhz bununla əlaqədardır ki, diğər dil sistemlərindən fərqli olaraq sözdüzəltmə ətrafda baş verən dəyişiklikləri daha dəqiq və dürüst əks etdirir. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində sözdüzəltmə aparıcı və xüsusi bir rola malikdir. Sözdüzəltmə zamanı qrammatik fleksiyalara bənzər vasitələrdən istifadə edilir, lakin bu vasitələr qrammatik fleksiyalardan əsaslı surətdə fərqlənir. Belə ki, qrammatik fleksiyalar bütün kateqoriyalaradan olan sözlərə qoşulma xüsusiyyəti ilə,

seçilir. Sözdüzəltmə nəticəsində məhz leksik vahid yaranır və dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilmə vasitəsidir. Son aparılan tədqiqatlar sözdüzəltmənin müstəqil bir dilçilik aspekti olduğunu sübut etdi. İngilis və Azərbaycan dili lügətlərində feili polisemiyanın aşkar olunması məsələlərində söz yaradıcılığının, sözdüzəltmənin və lüğətlərin rolu böyükdür.

Açar sözlər: lüğətlər, söz leksikası, sözün mənası, söz yaradıcılığı, söz düzəltmə

ШАЛАЛА МАММАДОВА

РОЛЬ СЛОВАРЕЙ И СЛОВООБРАЗОВАНИЯ В ПОЛИСЕМИИ

РЕЗЮМЕ

Эта статья о роли словарей и словообразовании в обогащении языка. Область лексикографии называется лексикографией. В нашей повседневной жизни мы используем словари для чтения и понимания текстов в учебниках и учебных пособиях. Словарь представляет собой великолепный памятник, который отражает богатство языка, прошлого и настоящего. Основной единицей словаря является слово. Используя словари, вы легко найдете ввод и объяснение слов и выражений. В области науки существуют различные словари: этимологические, фразеологические, исторические, орфографические, синонимичные, анонимные и т.д. Словообразование также сыграло важную роль в обнаружении словесной полисемии в словарях. По словам Мешкова, когда речь идет о словообразовании, необходимо учитывать: слова образуются путем сочетания слов и суффиксов и выразительной символики.

Язык постоянно пополняет свой словарный запас новыми словами, в основном за счет словообразования. Это связано с тем, что, в отличие от других языковых систем, словообразование более точно отражает происходящие вокруг изменения. Словообразование играет ведущую и особую роль в обогащении словарного запаса языка. В словообразовании используются грамматические склонения, но эти средства в корне отличаются от грамматических. Таким образом, грамматические флексии отличаются способностью сочетать слова из всех категорий. В результате словообразования создается лексическая единица, которая является средством пополнения словарного запаса языка. Недавние исследования показали, что словообразование - это самостоятельный лингвистический аспект. Роль словообразования и словарей в обнаружении словесной многозначности в английских и азербайджанских словарях велика.

Ключевые слова: словари, словарные слова, значение слова, создание слова, словообразование

SHALALA MAMMADOVA

THE ROLE OF DICTIONARIES AND WORD FORMATION IN POLYSEMY

SUMMARY

This article is about the role of dictionaries and word formation in language enrichment. The field of lexicography is called lexicography. In our daily lives, we use dictionaries to read and understand texts in textbooks and teaching aids. The dictionary is a magnificent monument that reflects the richness of the language, past and present. The main unit of the dictionary is the word. Using dictionaries, you can easily find the opening and explanation of words and expressions. There are various dictionaries in the field of science: etymological, phraseological, historical, orthographic, synonymous, antonymous, etc. Word-formation also played an important role in the detection of verbal polysemy in dictionaries. According to Meshkov, when talking about word creation, it is necessary to consider: words formed by combining words and suffixes and expressive symbolism.

Language constantly enriches its vocabulary with new words, which is mainly done through word formation. This is due to the fact that, unlike other language systems, word formation more accurately reflects the changes taking place around. Word formation plays a leading and special role in enriching the vocabulary of the language. In word formation, grammatical inflections are used, but these means are fundamentally different from grammatical inflections. Thus, grammatical inflections are distinguished by the ability to combine words from all categories. As a result of word formation, a lexical unit is created, which is a means of replenishing the vocabulary of the language. Recent studies have shown that word formation is an independent linguistic aspect. The role of word formation and dictionaries in the detection of verbal polysemy in English and Azerbaijani dictionaries is great.

Key words: dictionaries, vocabulary, the meaning of the word, word creation, word-building

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: **Allahverdiyeva Fəridə MƏHƏMMƏDƏLI q**
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

FİRUZƏ AĞAMƏMMƏDOVA
AMEA NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU
firaagamemmedova@gmail.com

İMADƏDDİN NƏSİMİNİN DİLİNDƏ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ TİPLƏRİNİN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİNDƏ İŞTİRAK EDƏN BAĞLAYICI VASİTƏLƏR

Xülasə

Azərbaycan ədəbi dilinə aid yazılı abidələrin dilindən belə aydın olur ki, tabeli mürəkkəb cümlə və ona xas olan müxtəlif budaq cümlələr dilimizdə çox geniş miqyasda işlənmişdir.

Məqalədə İmadəddin Nəsiminin dilində işlənmiş tabeli mürəkkəb cümlə tipləri və onların əmələ gəlməsində iştirak edən bağlayıcı vasitələr araşdırılmışdır. Tabeli mürəkkəb cümlə diaxron istiqamətdə araşdırılmış, müasir Azərbaycan dilində işlənən tabeli mürəkkəb cümlə tipləri ilə oxşar və fərqli cəhətləri tədqiq edilmişdir. Eləcə də, tabeli mürəkkəb cümlənin baş və budaq cümləsini bir – birinə bağlayan bağlayıcı vasitələr tədqiq edilmiş və araşdırma nəticəsində bağlayıcı vasitələrin bir qisminin zaman keçdikcə öz işləkliyini itirdiyi, daha sonralar isə yeni leksik vasitələrlə təmin edildiyi, bəzilərinin isə tarixən işləndiyi formada müasir dildə istifadə olunduğu aşkar olunmuşdur.

İmadəddin Nəsiminin dilində tabeli mürəkkəb cümlə tiplərinin əmələ gəlməsində iştirak edən bağlayıcı vasitələrin tədqiqi ilə tabeli mürəkkəb cümlənin diaxron və sinxron istiqamətdə araşdırılması aparılmışdır ki, bu da tabeli mürəkkəb cümlənin inkişaf tarixini, tabeli mürəkkəb cümlənin müasir inkişafını öyrənmək baxımından əhəmiyyətli hadisədir.

Açar sözlər: İmadəddin Nəsimi, tabeli mürəkkəb cümlə, bağlayıcı vasitələr

Budaq cümlə ilə baş cümlə arasında bir sıra qrammatik vasitələr işlədilir və onların bir-birinə bağlanmasına xidmət edir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

Bağlayıcılar (ki, çünki, ona görə ki və s.), bağlayıcı sözlər (kim, nə, hər kim və s.), əvəzliklər (o, bu, elə və s.), modal sözlər (elə bil, guya, deyəsən və s.) və intonasiya. Məs., Çox şadam ki, məni görməyə gəlmisən (tamamlıq b. c.). Kimin qolu zorludursa, söz də onundur, su da, torpaq da (xəbər b.c.). [1, 309, 312]

İmadəddin Nəsiminin dilində işlənən tabeli mürəkkəb cümlə tiplərinin əmələ gəlməsində iştirak edən bağlayıcı vasitələrin tədqiqi Nəsiminin dilində və müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə tiplərinin və onların əmələ gəlməsində iştirak edən bağlayıcı vasitələrin ortaq və fərqli xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətli hadisədir.

Tarixən tabeli mürəkkəb cümlə tiplərindən beşi (mübtəda, xəbər, tamamlıq, təyin, zərflik budaq cümlələri) və zərflik budaq cümləsinin doqquz növü (zaman, yer,

tərzi-hərəkət, müqayisə, səbəb, nəticə, kəmiyyət, şərt, qarşılaşdırma budaq cümlələri) işlək olmuşdur.

Təbii ki, yazılı ədəbi dilin təşəkkülünə qədər tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirmək üçün intonasiya, az bir qrup bağlayıcı söz və -sa, -sə şəkilçisi daha fəal olmuş, sonrakı dövrlərdə bağlayıcı sözlər və bir sıra milli və alınma bağlayıcılar fəaliyyətini genişləndirmişdir. [4, 463]

H.Mirzəzadə tabeli mürəkkəb cümlənin inkişaf yolunu nəzərdən keçirərək bu qənaətə gəlmişdir ki, tarixən budaq cümlələr üç münasibətlə baş cümləyə bağlanmışdır:

1. Bir qrup budaq cümlə baş cümlədə iştirak etməyən hər hansı bir cümlə üzvünün yerində işlənərək, onu əvəz edir. Məs., Sərvə adətdir ki, məskən bər – kənarı – cu tutar. [2,196] Baş cümlədə mübtəda yoxdur, budaq cümlə onun əvəzində işlənmişdir.

2. Baş cümlənin tərkibində budaq cümlənin əvəzedicisi - işarə əvəzliyi iştirak edir, cümlə formal cəhətdən bitmiş kimi görünsə də, fikir qapalı qalır və ona görə də budaq cümlə gəlməli olur. Məs., Ənbərfəşan saçınla şol günü bulmuşam ki, Aləmdə adı anın la – ibtida əzəldir. [2, 220] Baş cümlədə təyin vəzifəsində *şol* sözü işlənmiş, lakin konkret məna ifadə etmədiyindən budaq cümlə gəlməli olmuşdur.

3. Baş və budaq cümlə yanaşma əsasında əlaqəyə girir. Baş cümlədə buraxılmış və ya əvəzliklərlə ifadə olunmuş üzv olmur. Şərt, nəticə, güzəşt, müqayisə kimi cümlələr bura daxil edilir. Sintaktik əlaqə bağlayıcı və bağlayıcı sözlərlə yaranır.

Nəticə, müqayisə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir. Baş cümlənin budaq cümləyə yanaşmasından danışmaq olmaz. Şərt və güzəşt (qarşılaşdırma) budaq cümlələri baş cümlədən əvvəl işlənsə də, baş cümləyə bağlayıcı sözlər, ədatlar və şəkilçilərlə bağlanır. Burada da budaq cümlənin baş cümləyə yanaşmasından (bilavasitə yanaşma əlaqəsi ilə bağlanmasından) danışmaq qrammatik təcrübəyə uyğun gəlmir.

Ümumən tabeli mürəkkəb cümləni bu cür üç qrupa ayırmaq özünü doğrultmur. Birinci və ikinci qruplar, demək olar ki, eyni quruluş tipindən ibarətdir. Fərq budur ki, birində qəlib söz işlənir, o birində işlənmir. Lakin işlənmədikdə də onu asanlıqla təsəvvür və bərpa etmək olur. [4, 464]

Türk dillərinin tədqiqi sübut edir ki, bu dillərdə tədricən bağlayıcılı cümlələr çoxalmışdır. Lakin elə türk dilləri də var ki, onlarda bağlayıcısız tip üstünlük təşkil edir. N.Z.Hacıyeva bunu bağlayıcısız cümlələrin bağlayıcılı cümlələr üçün "çox güclü konkurent olması ilə" əlaqələndirmişdir. [4, 468]

Nəsiminin dilində tabeli mürəkkəb cümlə tiplərinin əmələ gəlməsində iştirak edən bağlayıcı vasitələr müasir Azərbaycan dilində işlənən tabeli mürəkkəb cümlə tiplərinin əmələ gəlməsində iştirak edən bağlayıcı vasitələrlə həm eynilik təşkil edir, həm də fərqlənir. Nəsiminin dilində işlənən tabeli mürəkkəb cümlə tiplərinin əmələ gəlməsində iştirak edən bağlayıcı vasitələrin bəziləri müasir Azərbaycan dilində

tabeli mürəkkəb cümlə tiplərinin əmələ gəlməsində artıq işlənilmir, bəziləri isə Nəsiminin dilində işlənilmiş formada işlədilməkdədir.

Ki bağlayıcısı. Bu bağlayıcı *kim* bağlayıcısından son səsin düşməsi ilə yaranmışdır. Keçən min il ərzində tədricən həmin bağlayıcını üstələmiş və müasir dilimizdə sabitləşərək, *kim* bağlayıcısını tam sıxışdırmışdır. Məs., Nə rəvadır ki, geyə cahilü nadan kəpənək.

Nəsiminin dilində bu bağlayıcı *kim* şəklində çox işlənərək, müxtəlif tabeli mürəkkəb cümlə tiplərinin komponentlərini əlaqələndirmişdir. *Kim* bağlayıcılı cümlələr daha qədim dövrlərdə təşəkkül tapmış və XIV əsrin ortalarında belə mürəkkəb cümlələr inkişaf edərək elə bir mərhələyə çatmışdır ki, artıq o zaman *kim*-dən *ki*- yə keçmə prosesi güclənmişdir.

Kim və *ki* bağlayıcıları polisemantik bağlayıcılar olub, tarixən mübtəda, xəbər, tamamlıq, təyin, tərz, dərəcə, zaman, səbəb, məqsəd, nəticə və analitik şərt budaq cümlələrini baş cümləyə bağlamışdır. Bu bağlayıcılar ədatlaşaraq bağlayıcı sözlərlə birlikdə də çox fəal işlənmişdir. [4, 470]

Müasir Azərbaycan dilində *ki* bağlayıcısının Nəsiminin dilində işlənən *kim* şəkli işlənmir. *Ki* bağlayıcısı ilə əmələ gələn tabeli mürəkkəb cümlə tipləri üstünlük təşkil edir. Məs., Yaxşı olar ki, müəllif özü də yanınıza gəlsin. (mübtəda b.c.); Səbəb bu idi ki, onlar bizdən qorxurdular.(xəbər b.c.); Lakin mən ümidvaram ki, bunların hamısı keçib- gedəcək.(tamamlıq b.c.) və s. [1, 308, 311, 312]

Ki bağlayıcısının mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Tədqiqatçıların bir qismi (V.A.Qordlevski, N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov və b.) onu fars mənşəli hesab etmişlər. Bir qismi (fransız türkoloqu Jan Deni) *ki* bağlayıcısının eyni dərəcədə həm fars, həm də türk dillərinə məxsus olduğunu göstərmişdir. Üçüncü qrup dilçilər (M.Hüseynzadə, H.Mirzəzadə, N.Z.Hacıyeva, Ə.Z.Abdullayev və b.) onun türk dillərinin özünə məxsus olduğunu qeyd etmişlər.

Jan Deni daha münasib fikir söyləmişdir. Məsələnin tarixinə uzun-uzadı varmadan qeyd etmək olar ki, *ki* bağlayıcısı *kim* sözündən yaranmışdır. *Kim* sözü tarixən sual əvəzliyi və nisbi əvəzlik kimi işlənmiş və bağlayıcılaşmışdır. Kim nə deyir, mən bildim- Mən bildim kim nə deyir. [4, 470]

Ta, ta ki, ta kim bağlayıcısı. Bu bağlayıcı daha çox məqsəd və zaman budaq cümlələrini baş cümləyə bağlamışdır. [4, 471] Məs., Ta camalın müshəfin gördü Nəsimi, ey nigar, Xalü xəttün sirrini əz Fəzli – həq qıldı əyan. [2, 187] Nümunə zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Müasir Azərbaycan dilində bu bağlayıcı ilə zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin əmələ gəlməsi halı artıq mövcud deyildir.

Nəsiminin dilində məqsəd budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan əsas vasitə *kim, ki, ta, ta ki* bağlayıcılarıdır.

Kim bağlayıcısı ilə: Canını tərk eylə kim, bu yolda canan bulasan.

Ta ki bağlayıcısı ilə: Görsət üzünü bir kərə, ta kim Nəsimi can verə. [4, 550, 551]

Müasir Azərbaycan dilində *ki* bağlayıcısı ilə bağlanan məqsəd budaq cümləsi əvəzinə bəzən *ta, taki* bağlayıcısı işlənir. Məs., Gərək bir neçə gün burada qalasan, ta sənlə bir doyunca söhbət eləyim. [1, 350]

Göründüyü kimi, Nəsiminin dilində məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləni baş cümləyə bağlayan bağlayıcı vasitələr müasir modeldir, bu gün də dilimizdə bu bağlayıcı vasitələr işlənilir. Bu, budaq cümlə modelinin çox qədim olduğunu göstərir.

Baş cümlədən sonra *neçün ki,* az təsadüflərdə isə *ki neçün* bağlayıcısı işlənir. Müasir dilimizdə işlənən *ona görə ki, ondan ötrü ki* mürəkkəb bağlayıcılarını əvəz edir. Belələri zaman keçdikcə əhəmiyyətini itirmiş, yalnız danışıq dilində qalmışdır. Məs., Hicrin şərabi acıdır müştaqə içirmə ani, Neçün ki yar ol ağuyi içirməz ey can yarinə. Az da olsa, belə bir xüsusiyyətə rast gəlirik ki, baş cümlə *anınçün,* bəzən də *kim* bağlayıcısı vasitəsilə budaq cümləyə bağlanır. [5, 364] Müasir Azərbaycan dilində baş cümlədə bu söz qəlib söz kimi fonetik dəyişikliyə məruz qalaraq *onun üçün* formasında işlədilir, komponentlər arasında *ki* bağlayıcısı gəlir. Məs., Onun üçün acığa düşüb səni çağırtdım ki, sən də mənə yoldaşlıq edəsən. [1, 350]

Vər bağlayıcısı və şərt şəkilçisi vasitəsi əmələ gələn şərt budaq cümləsi əsasən orta əsrlərin dilində işlənmişdir. Bu bağlayıcı dilimizdə olduqca az işləndiyindən, onu az-çox ancaq orta əsrlərin şeir dilində müşahidə etmək mümkündür.[5, 370] Məs., Vər desəm insan, bu sığmaz əqlə kim, insan budur. [3, 210]

Güzəşt qarşılaşdırma budaq cümləsi *əgərçe//gərçe//gərçi* bağlayıcısı vasitəsilə düzəlir və güzəşt məzmunu bildirir. Məs., Ğəmdə yanan bu aşiqə lütvü inayət eyləgil, Ey büt əgərçe yürəgin mərməri – səngi xarədir. [5, 371]

Həmin bağlayıcılar budaq cümlənin əvvəlində, sonunda isə ərəbcə *və leykin// və lakin* bağlayıcısının qısa forması olan *vəli* gətirilir. Gərçe gözdən getdikin adi fəraq oldı vəli, hər cəhətdən baqıram vəslin vüsali bəndədir. [5, 371]

Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə tiplərindən qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə işlənir. Nəsiminin dilində güzəşt qarşılaşdırma budaq cümləsinin əmələ gəlməsində iştirak edən bu bağlayıcı vasitələrə müasir Azərbaycan dilində qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə tipinin yaranmasında rast gəlinmir. Məs., Üzündən nə qədər dolğun görünməsə də, bədəni sağlam və möhkəm idi. [1, 366] Nümunədə qarşılaşdırma budaq cümləsində *nə qədər* bağlayıcı sözü iştirak edir, budaq cümlənin xəbəri şərt şəklindən və *da (də)* ədatından ibarətdir.

Şərtilik məzmunu bildirən güzəşt budaq cümlələri öz quruluşuna görə qarşılıq bildirən tabesiz mürəkkəb cümləyə, eləcə də şərt budaq cümləsinə oxşayır. Həmin bağlayıcılar eyni nisbətdə başqa türk dillərində də işlənmiş və güzəşt budaq cümlələrinin əmələ gəlməsində iştirak etmişdir.

İstər müasir Azərbaycan dilində, istərsə də qədim yazılı abidələrin dilində işlənən nəticə budaq cümləsi özünün müəyyən tarixinə malikdir, lakin öyrənilməsi

bir o qədər də qədim deyildir. Nəticə budaq cümlələri uzun müddət səbəb budaq cümlələri kimi izah edilmişdir.

Nəticə budaq cümləsi müxtəlif məna çalarlıqları əmələ gətirən *ta//ta ki //ta kim* vasitəsilə düzəlir. Məs., Yüzini göstər ey sənəm xəlqi- cəhanə pərdəsiz, Ta görələr ki həq necə sünini bar kəmal edər. [5, 368, 369]

Baş cümlədə *necə* sual əvəzliyi işlənmiş, budaq cümlə baş cümləyə yalnız intonasiya və ya *kim* və *ki* bağlayıcıları ilə bağlanmışdır:

Bağlayıcılarla: *Necə* günəşsən, ey qəmər, *ki*, sana Ta əbəd zərrəcə zəval irəməz? [5, 577]

Müasir dildə də *necə, nə cür* sual əvəzlikləri ilə nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə tipləri əmələ gəlir. Məs., Gör biz müsəlmanlar necə bədbəxt, vəhşi nadan tayfayıq ki, bir nahaq, bimənа işdən ötrü bu mərtəbədə müsibətlər, düşmənçilik, bəhəm eyləmişik. [1, 342]

Nəsiminin dilində işlənən tabeli mürəkkəb cümlələrin yaranmasında iştirak edən bağlayıcı vasitələrdən biri də bağlayıcı sözlərdir.

Çü bağlayıcı sözü. Səbəb, tərz, şərt budaq cümlələrini baş cümləyə bağlamışdır. Məs., Vəhdəd dəmində dərvişü sultan çü bir imiş, Gəl xəstədil Nəsimi, qəbul eylə şalını.

İndi ki, kimi, tək, təki mənalarında *çü*, *necə ki, elə ki* mənalarında *çun* sözü fars mənşəli sayılır və dilimizdə sabitləşə bilməmişlər, alınma və arxaik sözlərdəndir.

Qaçan kim, qanda kim bağlayıcı sözləri *xaçan kim, haçan kim, xanda kim, harda kim* inkişaf yolu keçmiş, müasir dildə *haçan ki, harda ki* şəkillərində sabitləşmişdir. [4, 472]

Müasir dildə: Harada bizim təsirimiz yoxdursa, ora menşeviklər və daşnaklar burun soxur. Harada ki bir ev tikmisən, orada şəhər də salmaq olar. [1, 330]

Hər qanda kim bağlayıcı sözü. Yer budaq cümləsini baş cümləyə bağlamışdır. Məs., Hər qanda kim şərh eyləsəm şirin dodağın qəndini, Ərvah uşər sinək kimi ol dadlı şəkkər xəndinə.

Qanda – harada, qanda ki - harada ki, nərədə - nə yerdə, şol dəm ki – o dəm ki şəklində fonetik dəyişmələrlə xəbər budaq cümləsinin qəlibi ədəbi dilimizdə bu gün də işlənməkdədir. *Kim, qanda* və *nərədə* bağlayıcı sözləri *ki* ədatı olmadan da işlənmişdir. [4,473,489,490]

Şəkilçilər, ədatlar. Bağlayıcı sözlü tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini əlaqələndirmək üçün müasir dilimizdə olduğu kimi, tarixən də *-sa, sə* şərt şəkilçisindən, *isə* şərt ədatı və onun şəkilçiləşmiş formasından (*-sa, sə*)[2] *–mı,-mi,-mu-mü* sual şəkilçisindən və bir sıra ədatlardan (*da, dəxi, belə* və s.), modal sözlərdən istifadə edilmişdir.

-sa, -sə şəkilçisi ilə *-mı* sual şəkilçisinin budaq cümlələrə xidməti *kim* və *ki* bağlayıcıları ilə *çünki* bağlayıcısının nisbəti kimidir. Yəni *–sa, -sə*, demək olar ki, bütün budaq cümlələrə xidmət etdiyi halda, *-mı* şəkilçisi zaman, şərt, nəticə kimi bir neçə budaq cümləni baş cümləyə bağlamışdır. [4, 474]

Məs., Əgər ayağına düşmək macalım olsaydı, Dəxi götürməz idim baş anın ayağından [2, 187] Nümunə şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Budaq cümlə baş cümləyə *əgər* bağlayıcısı və *sa* şəkilçisi ilə bağlanmışdır. *Əgər* bağlayıcısı və *-sa*[2] şəkilçisi ilə şərt budaq cümləsinin əmələ gəlməsi müasir Azərbaycan dilində fəal işlənən bağlayıcı vasitələrdən sayılır. Məs., Əgər gözlədiyimiz adamdırsa, səs – küy də az olar. [1, 360]

Nəticədə deyə bilərik ki, Azərbaycan dili budaq cümlə tiplərinə görə xeyli zəngin olduğu kimi, baş cümlə ilə sintaktik əlaqəyə girmək üçün kifayət qədər bağlayıcı vasitələrə də malik olmuşdur. Demək olar ki, vəzifə etibarilə burada müasir dilimizdən fərqli heç bir cəhət yoxdur. Lakin baş və budaq cümlələrin qrammatik əlaqəsinə gəldikdə, burada bir sıra tarixən işlənmiş bağlayıcı və ya bağlayıcı sözlərə rast gəlirik ki, onlar bu gün artıq normal vəziyyətini itirmişdir. Bəziləri isə tarixən Nəsiminin dilində işlənmiş formada müasir Azərbaycan dilində işlənməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, Şərq– Qərb, 2007, 424 s.
2. İmadəddin N. Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı, Lider Nəşriyyatı, 2004, 336 s.
3. İmadəddin N. Seçilmiş əsərləri. II cild, Bakı, Lider Nəşriyyatı, 2004, 376 s.
4. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı, Elm, 2019, 608 s.
5.Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1990, 376 s.

Ф. АГАМАМЕДОВА

СОЮЗНЫЕ СРЕДСТВА, УЧАСТВУЮЩИЕ В ОБРАЗОВАНИИ ТИПОВ СЛОЖНОПОДЧИНЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ЯЗЫКЕ ИМАДЕДДИНА НАСИМИ

РЕЗЮМЕ

Из языка письменных памятников, относящихся к азербайджанскому литературному языку, становится ясно, что сложноподчиненные предложения и присущие им различные придаточные предложения были довольно широко использованы в нашем языке.

В статье исследованы типы сложноподчиненных предложений на языке Имадеддина Насими и союзные средства, участвующие в их образовании. Сложноподчиненные предложения были исследованы в диахронном направлении, изучены сходства и различия между типами сложноподчиненных предложений, используемых в современном азербайджанском языке. Также были исследованы союзные средства, связывающие главное и придаточное предложения сложноподчиненного предложения, и в результате исследования было установлено, что часть союзных средств со временем утратила свою функциональность, а впоследствии были обеспечены новыми лексическими

средствами, а некоторые из них использовались в современном языке в исторически сложившейся форме.

Наряду с изучением союзных средств, участвующих в образовании типов сложноподчиненных предложений в языке Имадеддина Насими, проводилось исследование в диахроническом и синхронном изучении сложноподчиненных предложений, что является важным событием с точки зрения изучения истории развития сложноподчиненных предложений и современного развития сложноподчиненных предложений.

Ключевые слова: Имадеддин Насими, сложноподчиненные предложения, конъюнктива

F. AGHAMAMMADOVA

CONJUNCTIONS INVOLVED IN THE FORMATION OF TYPES OF COMPLEX SENTENCE IN THE PARLANCE OF IMADADDIN NASIMI

SUMMARY

It is evident from parlance of written monuments related to Azerbaijan artistic language that complex sentence and different subordinate sentences peculiar to them is widely used in or language.

The article deal with research the types of complex sentences and conjunctions involved in their formation used in the parlance of Imadaddin Nasimi. Research of complex sentences in diachronic direction and study of common and distinctive features with types of complex sentences used in modern Azerbaijan language were undertaken. Also research of subordinating conjunctions connecting the main and the subordinate sentences were carried out and as a result of the study, it was also revealed that over time some of conjunctions lost their use, that in the future they were provided with new lexical means, and that some are used in modern language in their original form.

We studied conjunctions involved in the formation of types of complex sentence in the parlance of Imadaddin Nasimi and researched complex sentence in diachronic and synchronal direction which is a significant event in terms of studying the modern development of complex sentences.

Key words: Imadaddin Nasimi, subordinate compound sentence, conjunctions

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: akademik M.Z.Nağısoylu tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

FATMA ATAKLI SAÇAK
Öğretim Görevlisi Dr.
Hitit Üniversiteti, Türkiye.
ataklifatma @gmail.com

СИСТЕМА ТРЕНИРОВОЧНЫХ УПРАЖНЕНИЙ НА РАЗЛИЧНЫХ ЭТАПАХ УРОКА РКИ

Резюме

Эта статья была подготовлена на основе магистерской диссертации Фатмы АТАКЛЫ, которая была защищена на кафедре русского языка и литературы филологического факультета Бакинского Славянского Университета в 2010 году под названием «Система занятий по русскому языку как иностранному в условиях вузовского образования турции». Предлагаемая вниманию читателя статья посвящена упражнениям. Упражнения или тренировка, занимают большую часть урока – 20-25 минут. Собственно упражнеиня присутствуют во всех компонентах урока: они несут необходимую информацию, которую учащийся воспринимает, анализирует и использует в акте коммуникации.

В форме упражнений проводятся объяснение и закрепление материала, контроль, а также его повторение, систематизация. За небольшим исключением, все виды заданий реализуются в устной форме, так как необходимо максимально использовать время урока в целях устной коммуникации под руководством преподавателя. Упражнения могут реализовываться в трех формах: фронтальной, групповой и индивидуальной. Основным компонентом урока русского языка, его основным содержанием являются упражнения для формирования, развития и совершенствования навыков и умений в четырех видах речевой деятельности – чтении, говорении, аудировании, письменной речи, т.е. учебные действия с языковым материалом. Сам этот компонент – обязателен, его наполнение – виды упражнений, их последовательность вариативны. Система подготовительных упражнений обычно включает следующие упражнения: имитативные, упражнения в сознательном выборе, подстановочные, трансформативные упражнения, репродуктивные упражнения, трансформационные, упражнения на дополнение предложений, упражнения на расширение предложений, упражнения на соединение предложений, упражнения на аналогию, упражнения со стандартными фразами, упражнения с ключом. конструирование предложения с заданными словами. Так как формирование речевых умений является основной целью занятий на этапе практики, то в ее ходе основное внимание уделяется именно выполнению речевых упражнений. К числу речевых упражнений принято относить следующие: респонсивные, вопросно-ответные, репликовые, условная

беседа, ситуативные, ролевая игра, репродуктивные, пересказ, описательные упражнения, драматизация, дискутивные, устный рассказ и инициативные.

В данной статье рассматривается важность упражнений, которые играют большую роль для преподавания иностранного (русского) языка. Для этого будет предоставлена и проиллюстрирована информация о системе тренировочных упражнений на различных этапах урока РКИ.

Ключевые слова: упражнения, РКИ, система тренировочных упражнений, речевые упражнения, русский язык.

Упражнения или тренировка, занимают большую часть урока – 20 – 25 минут. Собственно упражнеиня присутствуют во всех компонентах урока: они несут необходимую информацию, которую учащийся воспринимает, анализирует и использует в акте коммуникации. В форме упражнений проводятся объяснение и закрепление материала, контроль, а также его повторение, систематизация [1]. С точки зрения целей упражнения можно разделить на три категорий:

1)Упражнения, контролирующие умения и навыки, достигнутые в ходе выполнения домашнего или на протяжении определенного временного периода, подводящего итог циклу уроков (поэтапный контроль), а также в конце курса (итоговый контроль).

За небольшим исключением, все виды заданий реализуются в устной форме, так как необходимо максимально использовать время урока в целях устной коммуникации под руководством преподавателя.

Контроль выполнения домашней работы включает упражнения по аналогии, несколько расширяет и углубляет речевой или языковой материал.

2) Упражнения общего назначения носят собственно аудиторный характер и направлены на формирование и развитие различных речевых навыков и умений. Будучи связанными, естественно, с повторением и систематизацией пройденного материала, они выполняются главным образом на материале данного текущего урока.

3) В зависимости от типа и целей урока могут использоваться и трениировочные упражнения, особенно первычные, но обычно они выносятся в домашнее или лабораторное занятие, а на уроке имеет место речевая практика.

Упражнения могут реализовываться в трех формах: фронтальной (группа выполняет упражнение одновременно), групповой (группа делится на подгруппы, каждая из которых имеет свое задание) и индивидуальной (каждый учащийся или некоторые из них получают специальное задание).

Основным компонентом урока русского языка, его основным содержанием являются упражнения для формирования, развития и совершенствования

навыков и умений в четырех видах речевой деятельности – чтении, говорении, аудировании, письменной речи, т.е. учебные действия с языковым материалом. Сам этот компонент – обязателен, его наполнение – виды упражнений, их последовательность вариативни.

Система подготовительных упражнений обычно включает следующие упражнения:

Имитативные. Используются на всех этапах обучения языку для закрепления лексических единиц и грамматических моделей и их автоматизации в речи, т.е. для формирования фонетических, лексических, грамматических навыков. При выполнении упражнеиня учащийся повторяет фразу вслед за преподавателем. Качество выполнения задания оценивается в зависимости от точности следования образцу. Выполнению упражнения обычно предшествует команда «Слушайте и повторяйте»

Например: - Вы идете в кино?
- Да в кино (Нет, не в кино).

Например: - Я иду сейчас домой.
- И я иду домой.

Упражнения в сознательном выборе. Их цель – автоматизация введенного материала в условиях учебной ситуации. В сравнении с упражнениями предыдущей группы они, оставаясь тренировочными, ставят перед учащимися в процессе их выполнения определенные речемыслительные задачи, связанные с выбором формы высказывания в зависимости от содержания задания. Такие упражнения широко используются в тестах.

Подстановочные. В них предлагается сделать замену слова или группы слов по образцу. В зависимости от характера задания это может быть подстановка: а) не требующая изменения формы других слов во фразе; б) связанная с изменением нескольких слов. в) с заменой слова сходным по смыслу. В таких упражнениях часто вместо слова для подстановки дается рисунок. Они широко используются для формирования навыка и образования речевых автоматизмов.

Например: - Сейчас я пойду в университет.
- А в театр?
- В театр потом.

Трансформативные упражнения. При их выполнении учащиеся должны уже сами использовать названную в исходной реплике лексическую единицу в нужной форме.

Например: - я хочу купить телефон.
- Разве у тебя нет телефона?

Репродуктивные упражнения. Выполнения их, учащиеся сами выбирают, какую лексическую единицу они употребят в тренируемой форме, структуре.

Например: -Чем вы занимайтесь в свободное время?

-На каком отделении вы учитесь?»

Трансформационные. От подстановочных отличаются более сложным характером преобразования предложения в соответствии с инструкцией.

Например: «Замените утверждение на отрицание»; «Преобразуйте активный оборот в пассивный»; «Замените прямую речь косвенной».

Упражнения на дополнение предложений. Формируют быстроту реакции на предлагаемые стимулы и способствуют автоматизации грамматической формы.

Упражнения на расширение предложений. При выполнении упражнения учащиеся используют дополнительные слова для уточнения содержания предлагаемых фраз.

Упражнения на соединение предложений. Учащимся предлагается объединить два простых предложения в сложное, произведя необходимые изменения в структуре предложения.

Упражнения на аналогию. Задание включает высказывание в форме утвердительного предложения и вопрос, который служит стимулом для ответа. Вопрос содержит подсказку с указанием на слово, которое следует использовать в ответе.

Упражнения со стандартными фразами. Задание включает стандартную фразу. Цель упражнения – добиться автоматизма в употреблении такой фразы в условиях учебной ситуации.

Упражнения с ключом. Учащимся дается слово (ключ), которое должно быть использовано при построении фразы.

Конструирование предложения с заданными словами. Учащимся дается задание составить предложение из числа предлагаемых слов. Этот тип упражнений рекомендуется для письменного выполнения.

Практика как этап урока направлена на то, чтобы добиться применения усвоенного материала в различных ситуациях общения. В результате практики учащиеся овладевают речевыми умениями, а для их формирования используются упражнения, получившие наименование условно-речевые и речевые. Различие между ннми состоит в том, что впервые выполняются на материале учебных ситуаций, а вторые моделируют ситуации реального общения. При выполнении упражнений, моделирующих ситуации учебного и реального общения, внимание учащихся сосредоточено преимущественно на содержании высказывания, в то время как оформление высказывания в соответствии с нормами языка протекает в автоматическом режиме благодаря приобретенным знаниям и сформированным речевым навыкам.

Так как формирование речевых умений является основной целью занятий на этапе практики, то в ее ходе основное внимание уделяется именно выполнению речевых упражнений, соотношение которых с подготовительными упражнениями при коммуникативной направленности занятий обычно составляет 4:1.

К числу речевых упражнений принято относить следующие [2: 279] :

Респонсивные, к которым относятся вопросно-ответные, репликовые и условная беседа.

Вопросно-ответные. Один из наиболее часто встречающихся видов упражнений на этапе практики. Вопросы, на которые предстоит отвечать учащимся, касаются содержания прочитанного текста либо ситуаций общения, которые обсуждаются на занятиях.

Репликовые. Включают диалогические единства нескольких типов: утверждение-вопрос, утверждение-утверждение, утверждение-отрицание.

Условная беседа. Преподаватель формулирует утверждение, которое содержит программу для возможного высказывания. Учащиеся должны высказать свое отношение к утверждению. Условная беседа может перейти в естественную, к чему всегда следует стремиться.

Ситуативные. Один из наиболее распространенных видов речевых упражнений. Учащимся предлагается описать ситуацию. При этом вводятся опорные слова, дается установка, учащиеся распределяются по ролям. На занятиях чаще всего используются предметные ситуации и ситуации отношений.

Ролевая игра. Как вид речевого упражнения ролевая игра широко используется в рамках коммуникативного обучения и при работе по интенсивным методам. При этом предусматриваются распределение учащихся по ролям и разыгрывание ситуаций общения в соответствии с темой игры и ролями учащихся.

Репродуктивные. Их выполнение предусматривает со стороны учащихся воспроизведение прочитанного (прослушанного) текста или зрительно-слухового ряда (при просмотре видео-фильмов, кинофильмов).

Пересказ. Широко используется на всех этапах обучения. Может быть на основе слухового восприятия (тренировка в аудировании и говорении) и зрительного восприятия (обучение чтению и говорению). Пересказ может быть кратким, подробным, с изменением ситуации, от лица одного из персонажей, сопровождаться переводом. Следует варьировать характер пересказа, чтобы избежать монотонности в работе и заучивания текста учащимися. Не следует также использовать пересказ как средство проверки понимания текста. На занятиях по практике языка пересказ не средство контроля понимания текста, но способ формирования умений речевого общения.

Описательные (или дескриптивные) упражнения. При выполнении заданий учащиеся передают содержание зрительного ряда, представленного на экране либо в виде иллюстрации в книге, настенной таблицы. Использование зрительной опоры при этом облегчает построение собственного высказывания, так как содержание того, о чем следует сказать, задано художественно-

изобразительными средствами и учащийся может сосредоточиться на том, как оформить свою мысль средствами изучаемого языка.

Драматизация. Способ передачи содержания текста в форме диалогической речи. Текст воспроизводится по ролям, что требует от учащихся не только знания текста, но и умения следить за репликами партнера, своевременно на них реагировать. Распространенная ошибка при выполнении упражнения - «нестыковка» реплик, длительные паузы при реагировании на реплики партнера по общению.

Дискутивные. Предусматривают обсуждение какой-либо проблемы, события. Тема для дискуссии должна отражать интересы учащихся и возможности участия в обсуждении. Преподаватель заранее определяет тему дискуссии, ее ход, определяет опорные слова, намечает участников дискуссии, наводящие вопросы, которые могут сопровождать обсуждение проблемы. В заключение подводятся итоги дискуссии, оценивается работа ее участников.

Устный рассказ. Наиболее трудный вид речевого упражнения, требующий от учащихся развернутого выступления на предложенную тему. Такое выступление может быть подготовленным и неподготовленным (спонтанным). В первом случае учащимся дается время для подготовки выступления с опорой на заранее составленный план и лексико-грамматические единицы, которые следует использовать в высказывании.

Вот образцы некоторых заданий:

Подготовьте выступление на следующую тему (может быть указан объем высказывания, лексико-грамматические единицы, которые следует использовать в выступлении).

Разверните данный тезис в связное высказывание. Докажите правильность своей позиции.

Инициативные. Вид речевых упражнений, при выполнении которых учащиеся должны задать вопрос собеседнику, провести «интервью». Такие упражнения часто выполняются в рамках различных ролевых игр.

Например:

Работа парами. Учащиеся в парах задают друг другу вопросы и отвечают на них. Победитель определяется по количеству заданных вопросов и правильности ответов на них [2, 271].

Итак, основным содержанием урока русского языка являются упражнения. Нами обычно используется на первом этапе *имитативные упражнения* на уроках русского языка. Так как учащийся при выполнении этих упражнений повторяет фразу вслед за преподавателем, он не испытывает затруднений и начинает использовать русский язык. Вместе с тем, учащийся преодолевает языковые барьеры и начинает чувствовать уверенность в себе. (Языковой барьер представляет собой одну из основных трудностей на пути постижения иностр-

анного языка. Понятие «языковой барьер» довольно широко используется в современной лексике. Этим понятием обозначают трудности в использовании иностранного языка в связи с отсутствием необходимых знаний лингвистического характера, а именно — недостатка лексики, незнания или непонимания тех или иных элементов грамматики, трудности в понимании иноязычной речи на слух. Таким образом, этот барьер может быть устранен посредством восполнения соответствующих пробелов в знаниях [3, 89-90]). После этого выполняются *упражнения на аналогию*, которые позволяют учащемуся постепенно вступать в диалоги. Степень сложности этого типа упражнений средняя, потому что вопрос содержит подсказку с указанием на слово, которое следует использовать в ответе. Таким образом, учащийся постепенно начинает вступать в диалоги, не стесняясь, а также имеет возможность исправить и улучшить свое произношение.

Пересказ, который используется нами на всех этапах обучения является наиболее предпочтительным среди речевых упражнений. Особенно после того, как учащийся достиг определенного уровня, благодаря этому типу упражнений, он начинает свободно использовать русский язык, его словарный запас расширяется, и он понимает структуру предложений. Таким образом, он начинает лучше выражать себя на русском языке, и упражнение достигает своей главной цели. В результате, на основании всего вышесказанного, мы можем констатировать важность упражнений для закрепления новых знаний в обучении РКИ.

Литература:

1. Лапидус Б. А. Обучение второму иностранному языку как специальности. М., 1980, 286 с.
2. Щукин А. Н. Методика преподавания русского языка как иностранного. М., 2003, 334с.
3. Фирсова Ирина Владленовна Языковой барьер при обучении иностранному языку // Гуманитарные науки. Вестник Финансового университета. 2013. №1 (9). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/yazykovoy-barier-pri-obuchenii-inostrannomu-yazyku. 89-90

F. ATAKLI SAÇAK

THE SYSTEM OF TRAINING EXERCISES IN VARIOUS STAGES OF RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE COURSE

SUMMARY

Exercises or training consists of most part of the lesson – 20-25 minutes. Besides, exercises are take place each components of the training program. They are very important while students exploring the nuances of the language via perception and analysis, they also act as transmitter bounding learners to the practice area of this field. The explanation and consolidation of the material, control, as well as its repetition, systematization are enabled with the helping of exercises. With a few exceptions, all types of exercises are followed in verbal, since it is necessary to use the course duration efficently under the guidance of an educator. Exercises can be implemented in three forms: frontal (the group performs the exercise at the same time), group (the group is divided into subgroups, each of which has its own exercise) and individual (each student or some of them receive a special exercise). The main components of teaching Russian language are forming the skills of the learning a language, development and improvement of abilities in four types of speech activity – reading, speaking, listening, writing, i.e. educational activities with language material. These components are inevitable and their sequences can be changed. The system of preparatory exercises usually includes the following exercises: imitative, exercises in conscious choice, substitution, transformational exercises, reproductive exercises, exercises for completing, expanding and connecting sentences, exercises of analogies, exercises with standard phrases, exercises with a key, constructing a sentence with given words. Since the formation of speech skills is the main goal of these lessons at the stage of practice, in its course, the main attention is paid to the implementation of speech exercises. They usually include the following: question-and-answer, replica, conditional conversation, situational, role-playing, reproductive, retelling, descriptive exercises, dramatization, discussion, story telling and exercises to encourage proactive attandance. This article discusses the importance of exercises that play a major role in teaching a foreign (Russian) language. For this purpose, information about the system of training exercises at various stages of the Russian as a foreign language lesson will be analyzed.

Key words: exercises, Russian as a foreign language, the system of training exercises, speech exercises, Russian language.

F. ATAKLI SAÇAK

XARICI DIL DƏRSI OLARAQ RUS DILININ MÜXTƏLIF MƏRHƏLƏLƏRINDƏ MƏŞQLƏR SISTEMI

XÜLASƏ

Məşqlər, 20-25 dəqiqə olaraq dərsin çox hissəsini əhatə edir. Xüsusilə məşqlər dərsin bütün elementlərində mövcuddur. Məşqlər, tələbənin qəbul etdiyi, təhlil etdiyi və ünsiyyət aktında istifadə etdiyi lazımi məlumatları daşıyır.

Materialın izahı, möhkəmləndirilməsi, nəzarəti, təkrarlanması və sistemləşdirilməsi məşq şəklində həyata keçirilir. İstisnalar istisna olmaqla, bir tərbiyəçinin rəhbərliyi altında şifahi ünsiyyət üçün dərs vaxtından maksimum istifadə etmək lazım olduğundan hər cür məşq şifahi olaraq həyata keçirilir. Məşqlər üç yolla həyata keçirilə bilər: frontal (qrup eyni zamanda işi yerinə yetirir), qrup (qrup hər biri öz vəzifəsi olan alt qruplara bölünür) və fərdi (hər tələbə və ya bəziləri müəyyən bir vəzifə götürür). Rus dili dərsinin əsas komponenti dörd növ danışıq fəaliyyətində bacarıq və bacarıqların formalaşdırılması, inkişafı və təkmilləşdirilməsi üçün məşqlərdir. Bu fəaliyyətlər oxumaq, danışmaq, dinləmək, yazılı dil, yəni dil materialları ilə öyrənməkdir. Bu komponent, yəni məşqlər, dərs üçün məcburidir, məşqlərin növləri və ardıcıllığı dəyişə bilər. Hazırlıq məşqləri sisteminə ümumiyyətlə bu məşqlər daxildir: təqlid, şüurlu seçim məşqləri, əvəzetmə, transformasiya məşqlər, dəyişdirici hərəkətlər, cümləni tamamlama məşqləri, cümləni genişləndirmə hərəkətləri, cümlə kontekstində çalışmalar, bənzətmə məşqləri, standart cümlə çalışmaları, açarla məşqlər, Verilmiş sözlərlə Cümlələr qurmaq.

Danışıq bacarıqlarının formalaşdırılması praktik (tətbiqetmə) mərhələdəki dərslərin əsas məqsədi olduğundan danışma hərəkətlərinin tətbiqinə əsas diqqət yetirilir. Danışıq məşqlərinə bunlar daxildir: sual-cavab, təkrarlama, şərti danışma, situasiya tapşırıqları, rol oyunu, reproduksiya, yenidən izah, təsvir xarakterli məşqlər, dramatizasiya, müzakirə, şifahi hekayə izahı və proaktiv çalışmalar.

Bu məqalədə xarici (rus) dilinin tədrisində böyük rol oynayan məşqlərin əhəmiyyətindən bəhs olunur. Bu məqsədlə xarici dil dərsi olaraq rus dilinin müxtəlif mərhələlərində təcrübə sistemi haqqında məlumat veriləcək və izah ediləcəkdir.

Açar sözlər: məşqlər, xarici dil olaraq Rus dili, məşqlər sistemi, danışma məşqləri, Rus dili.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.10.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 05. 11.2020
Filologiya elmləri doktoru, professor Zeynep Bağlan Özer
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ELNARƏ MƏMMƏDOVA
ADU
Rəşid Behbudov 134
e-mail:elnarememmedova1973@gmail.com

BEYNƏLXALQ İŞGÜZAR YAZIŞMALARIN DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Qeyd etmək lazımdır ki, ötən əsrin 80-ci illərinin əvəllərində meydana çıxmış telekommunikasiya şəbəkələri insanlar arasmda yalnız məktublaşma vasitəsi kimi çıxış etdiyindən elm və təhsil sahəsində yalnız rahat və operativ rabitə vasitəsi kimi istifadə olunurdu. Lakin beynəlxalq təcrübədən və çoxsaylı eksperimentlərdən də göründüyü kimi, sadə yazışmadan fərqli olaraq, telekommunikasiya şəbəkəsində işgüzar yazışmalar sahəsində xüsusi şəkildə təşkil olunmuş, məqsədyönlü birgə fəaliyyət daha yüksək nəticələr verə bilər. Müxtəlif sahələrin şəbəkə vasitəsilə əməkdaşlığı əsasında birgə layihələrin təşkili daha faydalı olardı. Məhz bu baxımdan kargüzarlıq sahəsi qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri işçilərin dünyaya inteqrasiyasının mümükünlüyünə nail olmaqdır.Hazırda kargüzarlıq sahəsində çalışan hər hansı kadr ixtisas profilindən asılı olmayaraq müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının imkanlarından istifadə etməklə müxtəlif sahələrdə bilik səviyyələrini artırmalı, ixtisasları ilə bağlı olan dünya təcrübəsindən faydalanmaq və ondan konstruktiv şəkildə istifadə etmək qabiliyyətinə malik olmalıdırlar. Beləliklə, dildə ifadə olunan fikrin qlobal obrazı sənədlərdə də dil ifadəsinin üsul və stereotiplərinə uyğun olaraq, üzvləşməli, strukturlaşdırılmalı və xətti nəql imkanlarına maksimum yaxınlaşdırılmalıdır. Meydana gələn çalarlar dil strukturları və dil vahidləri ilə əlaqələndirilməli, onların ümumi məcmusu müəyyən nümunə və ya sxemlə yekunlaşdırılmalıdır. Məzmunun dil formasının sənədlərin dili ilə bu cür yaxınlaşdırılması ona görə asanlaşır ki, məlumatın müəyyən fraqmentinin qavranılmasında, həmçinin stereotiplər, yaxud sxemlər fəaliyyət göstərir. Beləliklə, xəbər sənədin dili ilə ötürülür. İnsanlar mürəkkəb dil fəaliyyətində iştirak edərək, bir-birilərini başa düşürlər və hətta səsli ünsiyyətin mahiyyətini açıb göstərmək istəyəndə səssiz ünsiyyəti də nəzərə alırlar. Bundan əlavə, bu məktublar xüsusi nəzərdə tutulmuş blanklarda yerləşdirilir. Onların üst səthində şirkətə dair emblem olmalı, ad tam şəkildə yazılmalıı, poçtun ünvanı qeyd edilməli, telefonlar və bank rekvizitləri aydın şəkildə qeyd olunmalıdır. Məzmun baxımından yazı üçün nəzərdə tutulmuş bu kağızlarda da sənədləşdirmə həyata keçirilə bilər. Onlar adətən əllə yazılmır. İşgüzar məktublardan bəzi vacibləri bükülmür. Onlar iri həcmli zərflərdə göndərilir. Bundan başqa, iri şirkətlərin özlərinə məxsus xüsusi tərtibatda şəffaf pəncərəcikləri olan zərfləri olur. Bu cür zərflərdə ünvanlar göstərilmir. Ümumilikdə, məktublar işgüzar yazışmalarda ən vacib sənədlərdən hesab olunur. Məktubda

müraciət hissəsinin olması vacib elementdir. Bu zaman məktub yazılan şəxsin adı, soyadı göstərilməlidir.

Açar sözlər: strategiya, şifahi nitq, dil, kontekst, yazı

Beynəlxalq işgüzar yazışmalar zamanı uyğun dil qanunauyğunluqlarına riayət etmək vacib şərtlərdəndir. İşgüzar yazışmaların dil xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən morfoloji, leksik, qrammatik xüsusiyyətlər diqqət çəkir. Azərbaycan və ingilis dillərində işgüzar üslubda ümumi və xüsusi isimlərdən, idarə, təşkilat, şəxs adlarından və soyadlarından istifadə olunur. Bu da onun morfoloji xüsusiyyətlərini səciyyələndirir. Aparılan təhlil göstərir ki, leksik sözlər məna yükü və informativliyinin dərəcəsinə görə qrammatik sözlərdən fərqlənir. Bu fərq də onların cümlədə (söyləmlərdə) vurğulu və vurğusuz olması, eləcə də intonasiya qrupunun mərkəzini (fokusunu) öz üzərinə götürməsi ilə şərtlənən amil kimi özünü göstərir.Digər tərəfdən, qrammatik sözlər ünsiyyətdə tez-tez təkrar olunduğundan onlar bir növ köhnə, artıq dinləyiciyə məlum olan informasiyaların daşıyıcısı kimi çıxış edir. Bu xüsusiyyət də onların yazılı ünsiyyət prosesində müəyyən elementlərin distribusiyasına təsir göstərir. Beynəlxalq yazışmalar zamanı informasiyanın strukturlaşması müəyyən prosedur qaydaların ardıcıllığını özündə ehtiva edir. Belə ki, mətni göndərən şəxs, ilk növbədə, lüğət tərkibindən lazımi sözləri seçməli, sonra sintaktik səviyyədə söz birləşməsi və cümlə quruculuğu ilə məşğul olmalı və nəhayət, hər iki səviyyənin mətndə necə işlədilə bilməsini müəyyənləşdirməlidir. Bu zaman bir çox linqvistik, psixoloji, sosial, mədəni və digər amillər həmin seçimə təsir edir [2, 24]. Araşdırmalar göstərir ki, informasiyanın strukturlaşması yazışmalar prosesində anlamın uğurlu amilini müəyyən edir. Yaxşı (well-formed), məntiqi struktura malik olan fikir, ideya daha yaxşı anlaşılıb başa düşülür. Odur ki, bu və ya digər informasiyanın ötülməsində cümlələrin ardıcıllığının düzgün sıralanmasının mühüm əhəmiyyəti vardır Qeyd edək ki, leksik sözlərin də yazılı ünsiyyətdə təkrarına yol verilir. Bu halda onlar da köhnə məlumatın daşıyıcısı kimi kənarda qalır. Bütün bu xüsusiyyətlər cümlələrin müxtəlifləşməsinə səbəb olur. Əsasnamələr təşkilatların bütün struktur bölmələrinin hüquqi aktların normalarına necə riayət etməsinə nəzarət edir. Əsasnəmələrdə obrazlı cümlələrdən, emosional ifadələrdən istifadə olunmur. Bu da işgüzar yazışmalarda dildən istifadənin müxtəlif forma və növlərini şərtləndirir. Onlar cümlənin əvvəlində, ortasında gələrək, özlərinə məxsus rəngarəngliyə malik olurlar.Sözü gedən məsələnin ciddi şəkildə tədqiq edilmədiyini qeyd etməklə bərabər, onu da qeyd etmək lazımdır ki, hətta xüsusi, ixtisas-yönümlü akademik mətnlərin təhlilini apararkən nəticələr çıxarılmalıdırır[3,s.19].Sənədlərin dil xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına yönəldilmiş yanaşmanın əsasında duran ideya ondan ibarətdir ki, təhlil edərkən burada əsas məsələ mənanın dərk edilməsini təmin edən əsaslandırma və şərh etmə proseslərdir. Bu da onu deməyə əsas verir ki, işgüzar yazışmalar zamanı əsas diqqəti dilin üst sətində olan linqvistik formalara deyil, həmin formaların adekvat şəkildə dərk edilməsini mümkün şərhetmə strategiyalarının təhlili istiqamətinə yönəltmək lazımdır.Şərh edilən sənədin

növünün müəyyənləşdirilməsi, yeni sözlərin mənalarının kontekst vasitəsilə müəyyənləşdirilməsi, ana dili və beynəlxalq, hədəf dildə oxşar sözlərin vasitəsilə onların mənalarının başa düşülməsi şərhetmə strategiyaları siyahısına daxil edilə bilər. Bu zaman üslubi təhlilin aparılması nəzərdə tutulmur.Tədqiqatçıların fikrincə, işgüzar yazışmalar universal xarakter daşıyır[2,s.56]. Eyni zamanda akademik hesab edilən dil strukturları da universal xarakterə malik olur.Qeyd olunduğu kimi, yazı strategiyalarının seçilməsinə gəldikdə, bu sahədə istifadə edilən materiallar əsasən işgüzar yazı strategiyalarının aşılanmasına yönəldilir. Burada əsas məqsəd yazılı mətnləri şərh etmək, yeni leksik vahidlərin kontekstual mənalarını başa düşmək, sənəddəki olan əsas ideyanı, mənanı adekvat şəkildə qavramaq və digər bacarıqları formalaşdıra bilməkdir [3,s.78]. Linqvistik xüsusiyyətlərin təhlili kargüzarlığın ayrı-ayrı sahələri üçün proqramların yazılması və proqramlar əsasında sözü gedən prosesin səmərəliləşdirilməsinə yönəldilmiş müvafiq yazı strategiyalarının işlənib-hazırlanması üçün şərait yaradır[2,s.43]. Əsas məqsədlərdən biri beynəlxalq sahədə istifadə edilən ingilis dilinə xas olan dil və nitq strukturlarının müəyyənləşdirilməsi və məhz dil vahidlərinə üstünlüyün verilməsidir. Elmi ingilis dilində nadir hallarda istifadə edilən qrammatik strukturlara və leksik vahidlərə xüsusi diqqət vermək nəzərdə tutulmur[2,s.45]. Müxtəlif təşkilatlara dair işgüzar yazışmaları müqayisə edərkən mürəkkəb isimlər, felin məchul növü, modal fellər və başqa elmi mətnlərdə geniş şəkildə istifadə edilən dil strukturlarına nadir hallarda rast gəlmək olar[4,s.23].Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, müasir dövrdə beynəlxalq işgüzar yazışmaların da texnikası dövrün tələblərindən asılı olaraq dəyişikliklərlə səciyyələnir. İşgüzar yazışmalarda əsas göstərici düzgünlük hesab edilir. Müvafiq olaraq, işlər qoyulan məqsədə, yəni dil materiallarının düzgün şəkildə istifadə etmək bacarığının formalaşdırılmasına nail olmaq istiqamətində qurulmalıdır.Leksik, qrammatik, fonetik vahidlərin yazı fəaliyyəti prosesində kommunikativ məqsədlərə nail olmaq üçün sərbəst şəkildə istifadə etmək bacarığının formalaşdırılması istiqamətinə yönəldilməlidir [4, s. 33]. Beləliklə, beynəlxalq yazışmalar zamanı məlumatın ötürülməsinin əlaməti, nişanı onun vahidlərinin müxtəlif səviyyələrdə (fonem, morfem, leksem, frazem, cümlə-propozem, tekstem, mətn-diskurs) çoxlu sayda struktur (quruluş formaları) nümayiş etdirməsidir. Belə ki, dil vahidləri hər bir səviyyədə müxtəlif linqvistik funksiyalar ifadə edə bilər.Bunlar özünü işgüzar yazışmaların dil xüsusiyyətlərində də bariz şəkildə göstərir.Sözü gedən prosesdə yazılan mətnlərin müntəzəm olaraq sonrakı işlərlə müqayisə edilməsi bu işdə olan irəliləyişi, o cümələdən dil sahəsində qazandıqları bilik, vərdiş və bacarıqların səviyyəsini təyin etməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Bloomfield J. Language, New York: George Allen, Unwin LTD, 1933, 553 p.
2. Ewer, J.R. Hughes-Davies, E. “Further notes on Developing an English Programme for Students of Science and Technology” in Swalls (ed., 1985),pp.34-45

3. Firth J.R. Papers in Linguistics. London: Oxford, 1957, 189 p.
4. Friesch C. Meaning and Linguistic Analysis Language. 1954-vol, 30-№ 1- pt 1.

E. MAMMADOVA

THE LINGUISTIC CHARACTERISTICS OF INTERNATIONAL BUSINESS WRITINGS

SUMMARY

The article deals with the linguistic characteristics of international business writings. In communicative activities, the criterion of success is whether the learner gets the message across. In everyday communication, spoken exchanges take place because there is some sort of information gap between the participants. Communicative output activities involve a similar real information gap. In order to complete the task, students must reduce or eliminate the information gap. In these activities, language is a tool, not an end in itself. In a balanced activities approach, the teacher uses a variety of activities from these different categories of input and output. Learners at all proficiency levels, including beginners, benefit from this variety; it is more motivating, and it is also more likely to result in effective language learning. Students often think that the ability to speak a language is the product of language learning, but speaking is also a crucial part of the language learning process. While analyzing great attention was given to the facts taken from the literature. One of the important goals of the article is to detect and find out the reasons of literature. The author emphasizes its role. Since its emergence this notion caught the attention. New researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the process clearly. At that time we use the language more competently. Moreover, each text is unique in regard of the structure of the text, its genre, vocabulary, and language. Several factors influence a reader's interaction: how easy the text is to read, how accurately it follows the conventions of its genre or structure, the language it is written in, and even the type and the size of font. Reading is thinking cued by written language. Effective readers locate the basic information from the text. Literal comprehension is needed when reading fiction as well as when reading nonfiction. In fiction, a reader has to identify the characters and follow the events of the story. In non-fiction, a reader needs to comprehend the topic, learn new facts related to it, and be able to find and remember important information. However, mature comprehension includes generalisation beyond the characters and the events of the story to the people and the events in real life.

Key words : strategy, oral speech, language, context, writing,

Е. МАМЕДОВА

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ МЕЖДУНАРОДНЫХ РАБОЧИХ ПИСЕМ

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются вопросы лингвистические характеристики международных рабочих писем. В данной ситуации необходимо владеть речевыми умениями на довольно высоком уровне, достаточном для того, чтобы иметь возможность делиться опытом и обмениваться идеями с коллегами и партнерами. Говоря знания преподавателей языка должны носить активный характер. Они должны быть готовы применить их, интерпретировать и адаптировать их применительно к конкретным ситуациям обучения и согласно интересам и потребностям своих студентов. Учителя языка должны знать, как язык функционирует в процессе речевой коммуникации, и как успешно использовать его, чтобы быть понятыми как носителями языка, так и людьми, которые таковыми не являются. В подобном контексте весьма существенным является подлинность используемых в процессе обучения языка текстовых материалов. К примеру, в действительности сегодня практически в любом обществе существует потребность в знании языков. Роль и задачи обучения, в частности, домашнему чтению как в существующей системе образования, так однако практически в любом контексте существует потребность в знании получении информации и в коммуникативной компетентности людей, изучающих те или иные иностранные языки. Учителя не должны ограничиваться передачей знаний своим студентам и сообщением тех или иных данных, они должны уметь организовать занятия таким образом, чтобы студенты были вовлечены в процесс обсуждения, дискуссий в качестве активных, инициативных участников. Современный учитель иностранного языка должен обладать стремлением к приобретению знаний о социально-культурном окружении и основах общества и страны изучаемого языка, должны приобретать знания о своей стране и своем обществе, и о том, каким их видят люди, принадлежащие к другим культурам.

Ключевые слова: стратегия, устная речь, язык, контекст, письмо

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05. 11.2020
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

XƏDİCƏ ƏLİYEVA
MDU
Dilarə Əliyeva 21
e-mail: xediceeliyeva -90@mail.ru

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ YAZI BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASININ SƏMƏRƏLİ YOLLARI

XÜLASƏ

Məlum olduğu kimi, hər hansı dilin, o cümlədən ingilis dilinin şifahi və yazılı formaları keyfiyyət baxımından biri-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Mövcud fərqlər dilin müxtəlif səviyyələrində özünü büruzə verə bilər. Tələbələr səs və səs birləşmələrini, leksik vahidlərin mənalarını bilavasitə dekodlaşdıraraq əldə olunmuş məlumatı və dərk olunmuş mənaları yenidən kodlaşdıraraq, onları şifahi və yaxud yazılı nitq vasitəsilə başqalarına çatdırır. Xarici dildə informasiyanı adekvat şəkildə qəbul etmək bacarığını tələbələrdə inkişaf etdirmək, onlara müvafiq linqvistik və ekstralinqvistik biliklərin, eləcə də leksik, qrammatik və tələffüz vərdişlərinin sistemli, mərhələli şəkildə aşılanması ixtisas dilində təlimin ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil etməlidir. Alimlərin fikrincə, hazırlıqlı, müəyyən dərəcədə professional hesab edilə bilən dinləyici üç növ məlumat əldə etmiş olur. Birinci, səs və səs birləşmələri ilə əlaqəli olan məlumat. Güman edilir ki, dil fakültələrində təhsil alan tələbələr artıq bu növ məlumata yiyələnmişlər. Burada əsas diqqət tələbələrə tələffüz vərdişlərinin lazımi səviyyədə aşılanmasına yönəldilməlidir. Ana dilində müvafiq qrammatik vərdişlərə yiyələnmiş tələbələr bu sahədə əldə edilmiş bilikləri xarici dildə tətbiq edirlər. Dil daşıyıcısı olmayan, dili ixtisas kimi öyrənən tələbələr müvafiq bilik və vərdişlərə məqsədyönlü, mərhələli şəkildə yiyələnməlidir. Üçüncü növ informasiya isə semantik informasiyadır. Seçilmiş mətndə olan semantik informasiyanı adekvat şəkildə qəbul etmək məqsədilə mətni dinləyən tələbə həm linqvistik, həm də kulturoloji xarakterli mənanı adekvat şəkildə qavramaq bacarığına malik olmalıdır. İngilis dilini professional məqsədlərlə öyrənən tələbələrin dil daşıyıcılarının mədəniyyəti, onların yaşadığı məkanda qəbul edilmiş ünsiyyət tərzləri, milli xarakteri, mentaliteti, verbal və qeyri-verbal davranış normaları haqqında məlumatlandırılması müasir metodikanın ən aktual və olduqca vacib problemlərindən biridir. İxtisası xarici dil olan ali məktəblərdə ingilis dilini öyrənən tələbələr yalnız sözlər və qrammatik strukturlarda olan mənaları deyil, həm də mətndə olan və ingilislər tərəfindən "behind the message" adlandırılan sətirlərarası mənanı başa düşmək və sonradan özləri sərbəst və yazılı şəkildə mətn yaratmaq bacarığına yiyələnməlidirlər.

Açar sözlər: yazı, strategiya,kontekst, ünsiyyət, dil

Qloballaşma dövründə ingilis dilində yazının təlimindən danışarkən, tələbələrin öyrədilməsindən deyil, daha çox tələbələri ixtisas dilində yazı prosesinə cəlb etməklə, onların yazı vərdişlərinin inteqrativ şəkildə, yəni şifahi nitq, oxu və eşidib- anlama vərdişləri ilə eyni zamanda inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Bu isə xarici dillərin tədrisi metodikasında qəbul edilmiş və xarici dillərin, o cümlədən ingilis dilinin təlimi prosesinin səmərəliləşdirilməsini təmin edən "learning by doing", yəni hər hansı hərəkəti icra etməklə öyrənmək prinsipinin məqsədyönlü, sistemli, mərhələli şəkildə təşkil edilməsini nəzərdə tutur[4,89]. Proqramda nəzərdə tutulmuş linqvistik vahidləri kontekst daxilində təqdim etməklə mənimsənilmiş biliklərin möhkəmləndirilməsi istiqamətində işin aparılması, interaktiv təlim üsullarının həyata keçirilməsini təmin edir[3,90]. İxtisas dili olan xarici dildə leksikanın tədrisinin əsas məsələlərindən biri yazılı mətnlərin seçilməsidir. Belə ki, ixtisası dil olan fakültələrdə təhsil alan tələbələr hekayə, roman, qəzet məqaləsi, jurnal məqaləsi, elan, reklam, poemaları dinləyib, onları adekvat şəkildə qavramağı, dildaşıyıcılarının istifadə etdiyi nitq modellərindən adekvat şəkildə istifadə etmək, və onların əsasında özlərinin mətnlərini yaratmaq bacarığına yiyələnməlidirlər[2,45]. Xarici dili professional məqsədlərlə öyrənən tələbələr diskursun necə təşkil edilməsi haqqında məlumatlı olmalı və mətnləri olduğu kimi deyil, onları məna kəsb edən parçaların məcmusu kimi yazmağı bacarmalıdır. Tələbələrə mətnlərin ayrı-ayrı parçalarını dinləmək deyil, mətni bir bütöv kimi qavramaq bacarığı aşılanmalı və məzmunu adekvat şəkildə başa düşülməlidir [1,56]. Müvafiq olaraq, hər bir təlim kontekstində ingilis dilində yazını tədris edən müəllimin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri lüğətin rolunu və yerini müəyyənləşdirməkdir. Əsas məqsəd tədris edilən xarici dildə yazının səmərəli şəkildə təşkili, lüğətdən sui-istifadə hallarına yol verilməməsidir. Yazının təlimi prosesində sözlərin başa düşülməsi və bütövlükdə məzmunun qavranılmasını təmin etmək məqsədilə aşağıdakı tapşırıqların tələbələrə təqdim edilməsi tövsiyə edilə bilər. Yazı prosesində yerinə yetirilən tapşırıqlar tələbələrin diqqətini ixtisas dilində olan mətnin xüsusiyyətləri üzərində cəmləşdirmək məqsədinə yönəldilir. Bu mərhələdə yerinə yetirilən tapşırıqlar dil fakültələrində təhsil alan tələbələr üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və onlarda ixtisas dilində yazı qabiliyyətinin keyfiyyətcə yüksək səviyyədə formalaşdırılması məqsədini güdür. Belə ki, burada aşağıdakı növ tapşırıq və çalışmaların yerinə yetirilməsi tövsiyə edilir:

- Mətn hansı növdədir: hekayə, roman, nağıl, qəzet, jurnal?
- Mətnin potensial oxucuları kimdir: uşaqlar, xarici dil müəllimləri, siyasətçilər, iqtisadiyyatçılar, mütəxəssislər, yeniyetmələr?
- Mətndə irəli sürülən məqsəd hansıdır: oxucuları məlumatlandırmaq, inandırmaq, motivləşdirmək, əyləndirmək, güldürmək?
- Mətnin əsas informasiyanı daşıyan parçası hansıdır?
- Mətnin hər bir parçasında olan əsas ideyanı ikinci dərəcəli məlumatlardan ayırmağa çalışın.
- Mətndə əsas məna daşıyan cümlələri tapın.

• Müəllif və potensial oxucular arasında yarana bilən münasibətlər haqqında nə deyə bilərsiniz? Münasibətlərin formal və ya qeyri-formal olduğunu müəyyənləşdir.

• Mətndə olan hər hansı spesifik funksiyalar haqqında yazın.

• Mətndə olan sitatlar və onların kimə aid olduğu haqqında yazın.

• Mətndə bu və ya digər mövzuya dair söz və sözbirləşmələri tapın.

• Mövzuya bilavasitə aidiyyəti olmayan cümlələri mətndən çıxarın.

• Mətndə olan bütün zərfləri tapıb yazın.

• Tələbələrə pərakəndə şəkildə yazılmış cümlələr təqdim edilir və onları düzgün şəkildə düzərək yeni cümlələr qurmaq tapşırılır.

• Tələbələrə mətni oxuyarkən hansı strategiyalardan istifadə etdikləri barədə düşünmək təklif edilir?

• Naməlum sözlərə rast gəldikdə onların mənalarını başa düşməyə və yazmağa davam etdirməyə imkan verən strategiyalar haqqında qeydlər aparın.

Mətnlə tanışlıqdan sonra aşağıdakı tapşırıqların yerinə yetirilməsi tövsiyə edilir:

• Verilən söz və ifadələrdən istifadə edərək mətnin məzmununu yazın;

Bu zaman hansı növ leksik xətaların harada baş verəcəyi izlənilir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində yazının təlimi prosesində tövsiyə edilən fəaliyyət növlərindən danışarkən, burada cütlüklərdə və qruplarda iş formalarının tədris edilən dildə real ünsiyyət prosesində tələbələrin iştirakının təmin edilməsində xüsusi rolunu vurğulamaq lazımdır.

• Tələbələrə bir neçə, bəzən biri-birindən fərqli olan fikir və ideyalar təqdim edilir. Sonra həmin ideyalar tələbə yoldaşları ilə müzakirə edilərək, leyhinə və əleyhinə olan əsaslı dəlillər yazılı şəkildə göstərilməlidirlər.

• Mətndə olan söz və söz birləşmələrindən istifadə etməklə mövzuya dair münasibətinizi yazılı şəkildə bildirin.

Xarici dildə yazının kommunikativ-yönümlü təlimindən danışarkən, burada bəzi məsələlərin xüsusi əhəmiyyətə malik olduğunu qeyd etmək lazımdır.

• Mətndə olan söz və ifadələrdən istifadə edərək təklif edilən personaj və yaxud digər şəxslərin rolunu təsvir edərək, mətndə qaldırılan problemə dair münasibətlərini yazılı şəkildə bildirmək tövsiyə edilir.

• Kommunikativ yönümlü təlim yazı vərdişlərinin interaktiv, inteqrativ şəkildə inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur.

• Tələbələrə çoxlu mövzu verilir və onların birinə dair inşa yazmaq təklif edilir.

Leksik vərdişlərin aşılanması prosesində yerinə yetirilən tapşırıqların əsas məqsədi həmin prosesin səmərəliləşdirilməsi və daha yüksək nəticələrin əldə edilməsidir. Leksik vərdişlərin tam mənimsənilməsi tədrisin hər bir mərhələsinin xüsusiyyətlərinin, nitq fəaliyyətinin struktur səviyyələrinin, dil və nitq bacarıqlarının formalaşdırılmasındakı rolunun nəzərə alınması əsasında həyata keçirilir[5,67].

ƏDƏBİYYAT

1.Besse H. The Pedagogic Authenticity of a Text / The Teaching of Listening comprehension, ELT Document Special. London: The British Council, 1981, p. 20-29
2.Brown H.D. Principles of language learning and teaching. Longman Publication, 2000, 352 p.
3. James , C.(1998).Errors in language learning and use. London: Longman
4.Johnson, K. 1988. "Mistake Correctio; ELT Journal, 42, 2 89-96.
5.Ferris D.R.(2003) . Response to student writing: Implications for second language students. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

KH. ALIYEVA

THE EFFECTIVE WAYS OF DEVELOPING WRITING SKILLS IN ELT

SUMMARY

This article deals with writing and written speech. The author emphasizes the role of writing. Referring to the works of scientists that have been researched in this field she emphasizes that since its emergence the writing caught the attention and new researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the communication process clearly and use the language more competently. Writing and written speech does not only act as a means of instruction in the methods of teaching but also as the aim of teaching foreign languages. A letter is a constituent part of the written speech. In the application of creative writing at the lessons three main principles: the aim of the lesson, its principles, the methods and ways and also control on the instruction should not be forgotten.Most writing or speaking falls under one or a combination of three general purposes: to direct, to inform, or to persuade. You should not find it difficult to determine the primary purpose your communication must fulfill. Once you decide the purpose, you will know where to place the emphasis. Almost all of our communications have overlapping purposes, some people even argue that almost everything we say or write is designed to persuade – to get someone or some group to act. In any case, a few moments spent on thinking about your general purpose will prepare you for the important task of identifying your specific objective. At that time we use the language more competently. In communicative activities, the criterion of success is whether the learner gets the message across. In everyday communication, spoken exchanges take place because there is some sort of information gap between the participants. Communicative output activities involve a similar real information gap. In order to complete the task, students must reduce or eliminate the information gap. In these activities, language is a tool, not an end in itself. In a balanced activities approach, the teacher uses a variety of activities from these different categories of input and output.

Key words : writing, strategy,context, communication, language

Х. АЛИЕВА

ЕФФЕКТИВНЫЕ ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ НА ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

РЕЗЮМЕ

В статье речь идёт о письме и письменной речи в обучении иностранному языку.Автор пытается раскрыть роль писем. Она ссылаясь на работы ученых исследовавших эту область методики, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что эта дает воспоминать смысл текстов во время анализа еще более ясно, а также использовать язык в еще более разнообразном колорите. Письмо и письменная речь в методике обучения иностранному языку выступают не только как средство обучения, но все более как цель обучения иностранному языку. Письмо-это технический компонент письменной речи. Не следует забывать три важнейших условия при введения на занятиях креативного письма: цели обучения, принципы, методы и приемы обучения, а также учебной контроль. Сегодня в нашей стране существует настоятельная потребность в изучении иностранных языков. Внедрение новых идей в практику преподавания очень важно и актуально в нашей ситуации, так как владение языком сегодня является одним из необходимых условий для профессионального развития, и изучающие язык стремятся к овладению английским языком как средством общения. В данной ситуации необходимо владеть речевыми умениями на довольно высоком уровне, достаточном для того, чтобы иметь возможность делиться опытом и обмениваться идеями с коллегами и партнерами. Говоря знания преподавателей языка должны носить активный характер. Они должны быть готовы применить их, интерпретировать и адаптировать их применительно к конкретным ситуациям обучения и согласно интересам и потребностям своих студентов. Учителя языка должны знать, как язык функционирует в процессе речевой коммуникации, и как успешно использовать его, чтобы быть понятыми как носителями языка, так и людьми, которые таковыми не являются. В подобном контексте весьма существенным является подлинность используемых в процессе обучения языка текстовых материалов.

Ключевые слова: письмо, стратегия , контекст, коммуникация, язык

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.12.2019
Çapa qəbul olunma tarixi: 05. 11.2020
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ZÜLFİYƏ AĞAYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
Zahid Xəlilov, 23
E-mail: zuluaqa032@yandex.ru

"ƏT-TÖHFƏT ÜZ-ZƏKİYYƏ Fİ'L-LUGÂTI'T-TÜRKİYYƏ" VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ORTAQ İSTİFADƏ OLUNAN ALƏT VƏ ƏŞYA ADLARI

XÜLASƏ

Leksikoloji tədqiqatlar Türkologiya tarixində önəmli rol oynayır. Belə ki, Türk dillərinin lüğət tərkibində bu xalqların tarixi, etnomədəni dəyərləri qorunub saxlanılmışdır. Lüğət tərkibi xalqın tarixini, həyat şəraitini, inkişaf səviyyəsini, məşğuliyyətini özündə əks etdirən qiymətli bir sərvətdir. Bu baxımdan, leksikoloji tədqiqatlar, hər zaman Azərbaycanlı alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. "Ət-Töhfə"nin dili olan qıpçaqca və Azərbaycan dilini müqayisə edərkən onlar arasında fərqlilikdən daha çox oxşarlıqlar diqqət çəkir. Bu bənzərliklər daha çox isimlərdə, xüsusilə, alət və əşya adlarında özünü göstərir. Buna baxmayaraq, Azərbaycan dilində və "Ət-Töhfə"də rast gəlinən alət və əşya adları haqqında təəssüf ki, heç bir araşdırma aparılmamışdır. Biz də bu məqaləmizdə "Ət-Töhfə" əsərində öz əksini tapan 60'a yaxın alət və əşya adlarından bir neçəsini Azərbaycan dili ilə müqayisə edərək nəzərdən keçirdik. Araşdırmamız göstərir ki, "Ət-Töhfə"də rast gəlinən alət və əşya adları eyni mənada, eyni fonoformada və ya kiçik fonetik dəyişmələrlə Azərbaycan ədəbi dilində bu gün də istifadə olunmaqdadır. Fikrimizcə, bu lüğət Azərbaycan dilinin tarixinin araşdırılması baxımından dəyərli qaynaqlardan biri ola bilər.

Açar sözlər: Türk dilləri, Qıpçaq dövrü, Azərbaycan dili, "Ət-töhfə", lüğət, əşya adları.

Türkoloji dilçilikdə türk dillərinin müxtəlif inkişaf dövrləri göstərilir. Bunlardan biri də orta türk dövrüdür. Orta türk dövrü XI-XV əsrləri əhatə edən və türk dillərinin tarixində çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir dövrdür. Məhz bu dövrdə ayrı-ayrı türk tayfa ittifaqları əsasında müasir türk xalqları və dilləri formalaşmağa başlayır. Oğuz və qıpçaq qrupu dillərinin bir-birindən ayrılması da bu dövrlə bağlıdır. Məhz buna görə türkoloji ədəbiyyatda orta türk dövrünün qıpçaqların adı ilə bağlı olduğu göstərilir, bəzən isə türk dilləri tarixinin müəyyən mərhələsi "qıpçaq dövrü" adlandırılır. Orta türk dövründəki ümumtürk ədəbi dilini, yəni türkini ümumi şəkildə nəzərdən keçirsək, onun lokal variantlarının – 1. Şimal-şərq variantı (Xarəzm qıpçaqcası; Məmlük qıpçaqcası); 2. Şərq variantı (Xaqaniyə türkcəsi); 3. Cənub variantı (ümumoğuz dili); 4. Bulqar variantı – olduğunu görərik.

Orta türk dövrünü səciyyələndirən onlarla yazılı abidə dövrümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Onlardan Mahmud Kaşğarinin "Divanü-lüğat-it türk"; Yusif Balasaqunlunun "Qutadqu bilig"; "Codex Cumanicus"; Əbu Həyyanın "Kitab-əl idrak li-lisan əl-ətrak"; Qütbün "Xosrov və Şirin" poeması; Seyfi Sərayinin "Gülüstan" əsəri; Rəbquzinin "Qisas-ül-ənbiya" əsəri; "Nəxc-ül-fəradis"; "Məhəbbətnamə"; "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları; Fəqihin "Çərxnamə"si; Şəyyad Həmzənin "Yusif və Züleyxa"sı; Əlinin "Qisseyi Yusif" əsəri; "Dastani-Əhməd Hərami"; "Ət-töhfət üz-zəkiyyə fil-lüğət-it türkiyyə" əsərləri; Əhməd Yasəvinin "Divani-hikmət"; Əhməd Yüknəkinin "Ətabətül-həqayiq" və s. misal göstərmək olar. Orta türk dövründə, xüsusilə türk olmayanlara bu dili öyrətmək üçün müxtəlif əsərlər yazılırdı ki, onlardan biri də "Ət-töhfət üz-zəkiyyə fil-lüğət-it türkiyyə" idi (Bundan sonra "Ət-töhfə"). "Ət-töhfə" məhz bu dövrdə ərəblərə türk dilini öyrətmək məqsədi ilə qələmə alınmış Məmlük qıpçaqcasına aid bir əsərdir. "Ət-töhfət üz-zəkiyyə fil-lüğət-it türkiyyə" ərəb dilində yazılmışdır. Lüğətin müəllifi və yazıldığı dəqiq tarix məlum deyil. Əsərin yazılma tarixi ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır: Belə ki, tədqiqatçların bir qismi əsəri XIV əsrə, bəziləri isə XV əsrə aid edirlər. Əsərin XIV əsrdə yazılmasını göstərənlər iki fakta əsaslanırlar. Belə ki, ilk olaraq onlar Nəsir Məhəmməd Qaytabanın ölümü haqqında olan məlumatın əsərə sonradan əlavə edilməsini iddia edir, ikincisi isə abidənin dil faktlarının XIV əsrə aid olduğunu göstərirlər. T.H. Kun "Qıpçaq türkcəsi filologiyası – X: Ət-Töhfə və onun müəllifi" adlı məqaləsində əsərin ikinci və axrıncı səhifəsində yazılan bəzi qeydlərə əsasən onun XIV əsrdə, yəni Məmlük qıpçaqcasının son dövrlərində yazıldığını qeyd edir (1, s.13). E.İ.Fazılov və M.T.Ziyayeva da yazdıqları monoqrafiyada əsərin XIV əsrə aid olduğunu qeyd etmişlər (4, s. 6). "Ət-töhfə"ni XV əsrə aid edənlər əsərin özündən çıxış edirlər. Belə ki, onlar əsərdə iki yerdə Sultan Məhəmməd Qaytabanın hicri 904-cü ildə (1498) öldürüldüyü haqda olan məlumata əsaslanırlar və bu tarixi faktdır. F.Zeynalov, Ə.Şükürlü öz tədqiqatlarında əsərin XV əsrə aid olduğunu qeyd etmişlər. "Ət töhfə" əsəri ərəbcə-türkcə lüğət və qrammatikadan ibarətdir. Lüğətdə əvvəlcə ərəbcə sözlər verilir, sonra onların bir, bəzən də daha çox türkcə qarşılıqları göstərilir. İki səhifəsi əksik olduğu qeyd edilən əsərin lüğət hissəsi ilk 39 vərəqdə (78 səhifə) sözlər ərəb dilçilik məktəbinin qaydasına uyğun olaraq əlifba sırasına uyğun olaraq əvvəlcə adlar, sonra feillər olaraq sıralanmış; ərəbcə sözlər qara, türkcə sözlər isə qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Leksikoloji tədqiqatlar Türkologiya tarixində önəmli rol oynayır. Belə ki, Türk dillərinin lüğət tərkibində bu xalqların tarixi, etnomədəni dəyərləri qorunub saxlanılmışdır. Lüğət tərkibi xalqın tarixini, həyat şəraitini, inkişaf səviyyəsini, məşğuliyyətini özündə əks etdirən qiymətli bir sərvətdir. Bu baxımdan, leksikoloji tədqiqatlar, hər zaman Azərbaycanlı alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Dilin leksik quruluşunun tədqiqində bu mövzunun öyrənilməsi həm dil tarixinin, həm də o dildə danışan xalqın tarixinin, həyat tərzinin, mədəniyyətinin, etnoqrafiyasının və s. öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Türk dilinin tarixi boyunca Türk xalqları geniş bir coğrafiyaya yayılmışdır. Bu isə öz

növbəsində, ümumtürk dilinin lüğət tərkibini zənginləşdirərkən, digər tərəfdən onun araşdırılmasını çətinləşdirmişdir. N.Topçu "Fransızca və Türkcə rəng isimləri içərən deyimlərin qarşılaşdırmalı incələməsi" adlı maqaləsində qeyd etdiyi kimi: "İki dilin müqayisəli incələləməsi demək, üstü bağlı bir şəkildə, bu dillərin söz, məna, söz sırası, səs ya da quruluş baxımından bəzi ortaq xüsusiyyətlərinin olduğunu varsayıb, bu bənzərliklərdən hərəkətlə fərqliliklərin araşdırılıb tapılması deməkdir" (Topçu, 2001: 24). Biz də, "Əgər bu müqayisə fərqli dil ailələrinə aid dillər arasında edilə bilirsə, niyə də eyni dil ailəsinə məxsus dillər arasında da aparılmasın?" fikrindən yola çıxaraq Azərbaycan dili ilə "Ət-Töhfə" əsərinin dilini, yəni o dövrdə istifadə edilən qıpçaqcanı müqayisə etməyə çalışdıq. Türk dillərinin lüğət tərkibi öyrənilərkən, ortaq xüsusiyyətləri ifadə edən, ümumtürk mənşəli sözlərə daha çox diqqət edilir, digər sözlər isə müqayisədən kənarda qalır. Dilin tarixini öyrənmək üçün onun leksik tərkibini qədim yazılı abidələrlə müqayisədə öyrənmək xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bekə ki, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin orta türk dövrü abidəsi olan "Ət-Töhfə" əsəri ilə müqayisəli şəkildə araşdırılması dilimizin tarixini öyrənmək üçün geniş imkanlar açır. M.Mirzəliyevanın məqalələrinin birində dediyi kimi: "Dilin leksikası onun təşəkkülü, inkişafı və formalaşması tarixinin güzgüsüdür" (Mirzeliyeva, 2004: 3). "Ət-Töhfə" əsəridəki sözlərin Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi ilə müqayisəli şəkildə araşdırılması onlar arasında ortaq işlənən sözləri və dolayısı ilə dilimizdə olan qıpçaq elementlərini aşkara çıxarmaq, dilimizin qədim tarixini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. "Ət-Töhfə" əsəri və Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi müxtəlif səciyyəli və fərqli semantikalı sözlərdən təşkil olunmuşdur. "Ət-Töhfə"də 3.600-ə yaxın sözün tərcüməsi verilmişdir ki, onlardan 1729-u isim, 1185-i feil, 313-ü sifət, 53-ü əvəzlik, 34-ü zərf, 22-si bağlayıcı, 32-si qoşma, 7-si ədat, 6-sı isə nidalardan ibarətdir. Türk dilləri arasında fonetik, leksik və qrammatik baxımdan, oxşar və fərqli xüsusiyyətlər özünü göstərir. Ortaq xüsusiyyətlər bu dillərin müştərək tarixi ilə, yəni eyni bir kök dildən yaranmaları ilə bağlıdır. Bununla yanaşı, hər bir dilin özünəməxsus fonetik xüsusiyətləri, lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu vardır. Bu xüsusiyyət "Ət-Töhfə"nin dili olan qıpçaqca və Azərbaycan dili üçün də keçərlidir. Bu iki dili müqayisə edərkən onlar arasında fərqlilikdən daha çox oxşarlıqlar diqqət çəkir. Bu bənzərliklər daha çox isimlərdə, xüsusilə, alət və əşya adlarında özünü göstərir. Türk və Azərbaycan dillərində alət və əşya adları ilə bağlı tədqiqatlarda, onlarla bağlı maraqlı məlumatlara, o cümlədən, müxtəlif bölgülərə rast gəlinir. Lakin, Azərbaycan dilində "Ət-Töhfə"də rast gəlinən alət və əşya adları haqqında təəssüf ki, heç bir araşdırma aparılmamışdır. Biz də, bu məqaləmizdə "Ət-Töhfə" və Azərbaycan dilində ortaq istifadə alət və əşya adlarını nəzərdən keçirəcəyik. "Ət-töhfə" və Azərbaycan dilində ortaq istifadə edilən - kilit (Ət-Töhfə) – kilid (qıfıl) (Azərbaycan) "kilid"; küp (Ət-Töhfə) – küp (Azərbaycan) "küp"; üzengi (Ət-Töhfə) – üzəngi (Azərbaycan) "üzəngi"; iyne (Ət-Töhfə) – iynə (Azərbaycan) "iynə"; beçik (Ət-Töhfə) – beşik (Azərbaycan) "beşik"; yügrük, yürük (Ət-Töhfə) – yügrük (Azərbaycan)

“yügrük”; yorgan (Ət-Töhfə) – yorğan (Azərbaycan) “yorgan”; çeküş (Ət-Töhfə) – çəkic (Azərbaycan) “çəkic”; yastık (Ət-Töhfə) – yasdıq (Azərbaycan) “yasdık” və s. kimi alət və əşya adlarına rast gəlinir. Onlardan bəzilərini nəzərdən keçirək.

فأسٌ - بَالْطا *[balta] - balta*. “Ət-Töhfə” əsərində **فأسٌ** kəliməsinin qarşılığı olan **بَالْطا** sözünü B.Atalay, E.Fazılov, G.Al-Türk “balta”, G.Çarıyev “p” ilə “palta” şəklində oxumuşdur (28a/2; Atalay 1945: 148; Al-Türk, 2006: 135; Çaryỳew, 2005: 125). Fikrimizcə, bu sözü “balta” olaraq oxumaq daha doğrudur. Bu söz Azərbaycan ədəbi dilində “Ət-Töhfə” əsərində olduğu kimi “balta” şəklində istifadə olunur. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “balta” sözünün mənası belə verilmişdir: “Odun doğramaq, ağac kəsmək və s. üçün istifadə edilən saplı, enli və itiağızlı dəmir alət. Balta ilə odun doğramaq” (ADİL, I, 2006: 216). Bu sözə M.Kaşğarinin “Divan”ında “baldu” şəklində, eyni mənada rast gəlinir (Esker, IV, 2006: 418). Akartürk Karahan “Ət-Töhfət ü'z-Zəkiyyə Fi'l-Lugat i't-Türkiyyə'də alət İsimləri” adlı məqaləsində “balta” sözü haqqında yazır: “Alınma söz olduğu ilə bağlı mübahisələr var, mənşəyi məlum deyil. Söz həm müasir Oğuz ləhcələrində - Azər. balta, trkm. palta, Türkiyə Türkcəsi və ağızları (şivələri) balta "kalafatçılıkta kullanılan keskiye benzer, oluklu demir aygıt" şəklində, həm də çağdaş Qıpçaq ləhcələrində başk. balta, kaz. balta, krg. balta, tat. balta şəklində yaşamaqdadır” (Karahan, 2008: 59).

مِطْرَقَةٌ - جَاكُوشْ [çeküş] – *çəkic*. “Ət-Töhfə”də ərəbcə **مِطْرَقَةٌ** kəliməsinin məna qarşılığı olaraq rast gəldiyimiz **جَاكُوشْ** “çeküş” sözünə Azərbaycan ədəbi dilində kiçik fonetik dəyişmələrlə “çəkic” şəklində rast gəlinir (34a/5; Ata 65, G.Ç. 154). Belə ki, bu söz Azərbaycan dilində e>ə, ü>i və ş>c fonetik dəyişmələri ilə işlənir. “Çəkic” sözünün ADİL-də mənası belədir: “1. is. Mıx vurmaq, metal döymək və b. bu kimi işlərdə işlədilən metal və ya taxta dəstəyə keçirilmiş müxtəlif formalı metal alət, toxmaq. Çəkiclə mıx vurmaq. Dülgər çəkici. Dəmirçi çəkici. Daşdoğrayan çəkic... 2. xüs. Metalı təzyiqlə işləmək üçün zərb-vuran maşın. Buxar çəkici. Pnevmatik çəkic. 3. Atmaq, tullamaq üçün çəkicə oxşar idman aləti. Çəkic atmaq üzrə çempion adı üçün dörd nəfər yarışırdı. “Azərbaycanın görkəmli idmançıları” (s. 460). DLT-də bu sözə “çeküк” fonoformasında rast gəlinir (II, 287). A.Karahan öz məqaləsində bu sözün mənşəyi ilə bağlı mübahisli iki fikir irəli sürür. “ Çeküş – çək feili ilə bağlı olabiləcəyi kimi, farscada istifadə edilən “çaküç” sözü ilə də bağlı ola bilər”. Bu söz həm Oğuz qrupu türk dillərində, həm də qıpcaq qrupu türk dillərində müxtəlif fonetik varianrlarda bu gün də istifadə edilir.

إبْرَةٌ - إيْنَا و إنكنَا *[iyne/inŋe] - iynə*. “Ət-Töhfə”də ərəbcə **إبْرَةٌ** sözünün məna qarşılığı olaraq verilən **إيْنَا و إنكنَا** sözlərinə rast gəlirik (4b/12). B. Atalay bu sözlərdən birini *iyne* olaraq oxumuş, digərini isə səhifə kənarında olduğunu qeyd edərək *iğne* .əklində oxuyub, ancaq əlyazmada olan “Türkmənlərdə belə söylənir” yazısını yazmamışdır (Atalay, 1945: 8). E.Fazılov isə öz tədqiqatında B.Atalay, G.Al-Türk və G.Çarıyevdən fərqli olaraq sözün sonudakı ا (elif) hərfini [ə] olaraq oxumuşdur (Fazılov, 1978: 96). Azərbaycan ədəbi dilində bu söz *iynə* şəklində, bir neçə mənada

hələ də istifadə edilir. "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"nde *iynə* sözünün mənaları belə verilib: "is. 1. Tikiş tikmək üçün bir ucu sivri, digər ucu isə sap keçirilmək üçün deşiklimetal milcik. Tikiş iynəsi... 2.Hər hansı bir xəstəliyə əks-təsir etmək və onun qarşısını almaq məqsədi ilə dəri altına dərman yeritmək üçün tibdə işlənən alət. Həkim iynəni qaynadıb... 3. Müxtəlif məqsədlər üçünmetaldan qayırılmış ucu iti incə milcik. Patefon iynəsi. 4. Bəzi böcəklərdə sancan üzv. Arı iynəsi. 5. Bəzi heyvanların bədənini örtən tikanlar. Kirpinin bədəni iynələrlə örtülüdür. 6. Şam ağacı kimi ağacların yarpağı. Şam ağacının iynələri... 7. Ümumiyyətlə, ucu şiş, batan şeylər haqqında. Buz iynələri. 8. məc. Toxunan söz, acı söz. Hər sözü tənədir, bir top iynədir. A.Şaiq... (ADİL, III, 2006: 616). DLT-de *yigne* şəklində keçən bu sözə eyni "iynə" mənasında rast gəlirik. A.Karahan kendi çalışmasında alet isimleri arasında iğne kelimesini de ele almış ve hakkında şöyle yazmıştır: A.Karahan öz tədqiqatında "iynə" sözünün mənşəyini bilinmədiyini, ancaq tarixən türk dillərinin əksəriyyətində rast gəlindiyini qeyd edir. O, yazır: "Bu söz çağdaş Türk dillərinin çoxunda kiçik fonetik fərqlərlə yaşamaqdadır. Az. İyne, başk. Igle, kzk. İyne, krg. Iyne, Özb. igne, tat. ine, Trkm. İŋŋe, Uyg. yinne, igne, Türkiyə Türkçəsi və ağızları (şivələri) iğne" (6, s. 59).

"Ət-Töhfə" və Azərbaycan dilinin müqayisəli şəkildə araşdırılması, onlar arasında ortaq istifadə olunan alət və əşya adlarını müəyənləşdirməyə imkan yaratmışdır. "Ət-Töhfə" əsərində 60'a yaxın alət və əşya adlarına rast gəlinir ki, biz bu məqaləmizdə onlardan bir neçəsini nəzərdən keçirdik. Bu sözlərdən yola çıxaraq, biz də sizlərə Məmlük dövründə milli mədəniyətin və həyatın ayrılmaz parçası olan alət və əşya adlarının Azərbaycan dili ilə nə qədər bənzə rolduqlarına dair ümumi bilgilər verməyə çalışdıq. Araşdırmamız göstərir ki, "Ət-Töhfə"də rast gəlinən alət və əşya adları eyni mənada, eyni fonoformada və ya kiçik fonetik dəyişmələrlə Azərbaycan ədəbi dilində bu gün də istifadə olunmaqdadır. Bu da Azərbaycan dilinin qədim tarixinin olduğunu, qıpçaqların Azərbaycan dilinin formalaşmasında özünəməxsus rol oynadığını göstərməkdədir. Fikrimizcə, bu lüğət Azərbaycan dilinin tarixinin araşdırılması baxımından dəyərli qaynaqlardan biri ola bilər.

Qısaltmalar

ADİL – Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti.

DLT - Divanü lüğat-it-türk

Ədəbiyyat

1. Al-Türk G. "Et-Tuhfetü'z-Zekiyye f'il-Lugati't-Türkiyye" Üzerine Bir Dil İncelemesi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyyatı Bilim Dalı, Türk Dili Bilim dalı, Yüksek Lisans Tezi. 2006, 257 s.
2. Atalay B. Ettuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lûgat-it-Türkiyye, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1945, 394 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cilddə, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, I c. – 740 s.; II c. – 791 s.; III c. – 671 s.; IV c. – 752 s.
4. Çaryÿew G. Türkmen diline nepis sowgat, Aşgabat: Miras, 2005, 296s.

5. Фазылов Э. И.; Зияева М.Т. Изысканный дар тюркскому языку. Ташкент. 1978452с.
6. Karahan A. Et-tuhfetu'z-Zekiye Fi'l-Luğati'tTtürkiyye'de alet isimleri. I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı öğrenci Kongresi TUDOK, 11-13 Eylül 2006 İstanbul Kültür üniversitesi Ataköy-İstanbul Bildiriler, İstanbul, 2008, s.51-62.
7. Kaşğari M. "Divanü lüğat-it-türk". (Tərtib edən R.Əskər). 4 cilddə. Bakı: 2006, Ozan, Ic -515 s.; IIc - 400s.; IIIc - 400s.; IVc - 752s.
8. التحفه - اللغه في الزكيه - كتاب التركيه. Et-Tuhfetü'z-Zekiyye f'il-Lugati't-Türkiyye elyazması, Türkiye, İstanbul. Beyazit kütüphanesi, Veliyüddin Efəndi adına elyazmalar şubesi № 3092.
9. Mirzeliyeva M. Dilin lüğət tərkibi. Təşəkkül, inkişaf və təkmilləşmə (mülahizə və düşüncələr).Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri, I cild, Bakı, 2004.
10. Topçu N. Fransızca ve Türkçe Renk İsimleri İçeren Deyimlerin Karşılaştırmalı İncelemesi, Ankara, H. Ü. Egitim Fakültesi Dergisi, 2001, No: 20.

Z.AGHAYEVA

"ET-TUHFETÜ'Z-ZEKIYYE FI'L-LUGÂTI'T-TÜRKIYYE" AND AZERBAIJAN LANGUAGE COMMON USAGE ON THE TOLLS AND ITEMS NAMES

SUMMARY

Lexicological research plays an important role in the history of Turkology. Thus, the historical and ethnocultural values of these peoples are preserved in the dictionary of Turkic languages. The vocabulary is a valuable resource that reflects the history, living conditions, level of development and occupation of the people. From this point of view, lexical research has always been in the focus of Azerbaijani scholars. When comparing Kipchak the languages of "Et-Tuhfe" and Azerbaijani language, there are more similarities than differences. These similarities are more pronounced in nouns, especially in the names of tools and objects. However, unfortunately, no research has been conducted on the names of tools and objects found in the Azerbaijani language and in "Et-Tuhfe". In this article, we have compared some of the names of about 60 tools and objects reflected in the work "Et-Tuhfe" by comparing them with the Azerbaijani language. Our research suggests that the names of tools and objects found in "Et-tohfe" are still used in the Azerbaijani literary language in the same sense, in the same phonoform or with small phonetic changes. İn our opinion, this dictionary can be one of the most valuable sources for studying the history of Azerbaijani language.

Key words: Turkic languages, Gypsy period, Azerbaijani language, "Et-tohfe", dictionary.

З. АГАЕВА

ТЕРМИНЫ, СВЯЗАННЫЕ К КРОВНЫМ РОДСТВАМ В «АТ-ТУХФАТ УЗ-ЗАКИЯ ФИЛ-ЛУГАТ-ИТ ТУРКИЯ»

РЕЗЮМЕ

Лексикологические исследования играют важную роль в истории тюркологии. Таким образом, исторические и этнокультурные ценности этих народов сохраняются в словаре тюркских языков. Словарь - ценный ресурс, отражающий историю, условия жизни, уровень развития и род занятий людей. С этой точки зрения лексикологические исследования всегда были в центре внимания азербайджанских ученых. При сравнении кипчакского и азербайджанского языков «Ат-Тухфа», сходства больше, чем различий. Эти сходства более выражены в именах существительных, особенно в названиях инструментов и предметов. Однако, к сожалению, никаких исследований названий инструментов и предметов, найденных на азербайджанском языке и в «Ат-Тухфа», не проводилось. В этой статье мы сравнили некоторые из названий около 60 инструментов и предметов, отраженных в произведении «Ат-Тухфа»,, сравнив их с азербайджанским языком. Наше исследование показывает, что названия инструментов и предметов, найденные в «Ат-Тохфа», все еще используются в азербайджанском литературном языке в том же смысле, в той же фоноформе или с небольшими фонетическими изменениями. По нашему мнению, этот словарь может стать одним из наиболее ценных источников для изучения истории азербайджанского языка.

Ключевые слова: Тюркские языки, Кипчакский период, Азербайджанский язык, «Ат-тухфа», словарь.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Filologiya elmləri doktoru, professor Məmmədəli Novruzov (Qıpçaq)
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

RUHƏNGIZ ABADOVA
SƏNUBƏR MUSTAFAYEVA
ADU
Reşid Behbudov, 134
Sanubar111@mail.ru

FRANSIZ DİLİNDƏ ŞİFAHI NİTQİN İNKİŞAFİNDA OYUNLARIN ROLU

Açar sözlər: oyunlar, şifahi nitq, qrammatik çalışmalar, kommunikativ sərişta.
Key words: games, oral speech, grammar exercises, communication competence.
Ключевые слова: игры, устный речь, грамматические упражнении, коммуникативные компетентность.

Gənc nəslin fiziki tərbiyəsində oyunlar mühüm vasitələrdən biri sayıldığı kimi, şagirdlərin nitq və təfəkkürünün formalaşmasında və əqli fəaliyyətinin inkişafında əyləncəli qrammatik çalışmalar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əyləncəli leksik və qrammatik çalışmalar adı altında şagirdlər qrammatikadan və nitqdən qazandıqları bilik və vərdişləri, onları maraqlandıran zehni oyunlar vasitəsilə nümayiş etdirirlər. Şagirdlərin şifahi nitqinin inkişafında mühüm rol oynayan oyunlar həm şagirdin gümrah böyüməsinə, orqanizmin sağlamlığına səbəb olur, həm də biliyin hərtərəfli mənimsənilməsində köməkçi vasitə sayılır. Əyləncəli qrammatik çalışmalar forma və məzmununa görə qrammatik tapşırıqlardan fərqlənir :

1. Əyləncəli qrammatik çalışmalar yalnız təkrarlayıcı xarakter daşıyır.
2. Onlardan yalnız sinifdə deyil, sinifdənxaric məşğələlərdə də istifadə olunur.
3. Elə əyləncəli çalışma növündən istifadə edilir ki , o , şagirdləri maraqlandırır və əyləndirir.
4. Oyun xarakterli belə çalışmalar şagird qrupları arasında aparılır və əsasən yarış xarakteri daşıyır.

Fransız dilçisi Jil Brujer (**Brougère G. "Jouer, apprendre" p.23**) oyuna həsr olunan əsərini "Oynamaq\Öyrənmək" (Jouer\ Apprendre) adlandırmışdır. O, bu əsərində oynamaq və öyrənmək arasındakı ziddiyyətdən deyil, məhz oynamaq öyrənmək arasındakı assossasiyadan bəhs etmişdir.

Fransua Veys (Weiss F. "Jouer ,communiquer, apprendre" p.61) oyunları kommunikasiya sərişta liyinin əldə olunmasında ideal vasitə kimi təbliğ edir. O inandırır ki, oyunlar sinifdə ruh yüksəkliyi ilə dolu, motivasiya verən münasib təlim mühiti yaratmaq və öyrənilmiş linqvistik və sosiolinqvistik vasitələrin fərdi və yeni şəkildə istifadə edilməsi və ünsiyyət yaradılması üçün ideal vasitədir.

Elen Vantyeyə (Hélène Vanthier) görə "uşaq dünyanı oyun vasitəsilə kəşf edir.

Nikol Deküre (Décuré N.” Les langues modernes: Jouer? Est-ce bien raisonnable” p.92) qeyd edir ki, oyun təcrübə və möhkəmləndirmə ilə (lüğət ehtiyatlarının əldə edilməsi avtomatikliyin yaradılması) xüsusilə dilbilmədə özünü sərbəst ifadə etməni və spontanlığı inkişaf etdirir. Belə ki, oyun tapşırıqları öyrənənlərə öyrənilmiş sözlərdən sərbəst və fərdi şəkildə istifadə etməyə imkan verir. Əslində, oyun müddətində spontan ifadə şagirdin struktur və lüğət biliklərini sinifdə daha fərqli, yeni və kreativ şəkildə təqdim edə bilməsinə imkan verir. Aparılan oyunların nəticəsində müəllim şagirdlərin məzmunu düzgün anlayıb anlamamasını, keçirilən mövzu üzrə kifayət qədər biliyə malik olmasını və ya yenə bu mövzu üzərində iş aparmağa ehtiyac olduğunu dəqiqləşdirə bilir.

Nikol Deküre qeyd edir ki, oyun öyrənənin ünsiyyətə girməsi üçün mühüm vasitədir. Fransua Veysə görə isə oyun tapşırıqları sinifdə müxtəlif situasiyalarda dilin daha autentik şəkildə istifadəsinə şərait yaradır və şagirdlərin öyrənmə prosesində mürəkkəb situasiyalarda dildən düzgün istifadə etmələrinə icazə verir.

Sinifdə hər hansı tapşırıqdan (oyundan) istifadə edərkən, müəllim sinfin kollektivini, ən azı iştirakçıların yaş və dilbilmə səviyyəsini nəzərə almalıdır. Bu iki kriteriya oyun tapşırıqlarının istifadəsində aktualdır. Müəllim şagirdlərin artıq hansı biliklərə malik olmasını, oyunda iştirak etmək üçün hansı bacarıqların lazım olduğunu, mövzunun və vaxtın uyğun olmasını nəzərə alır.

İştirakçıların sayına gəldikdə individual, cütlərlə, kiçik qruplar şəklində təşkil olunan və bütün sinfin birlikdə iştirak etdiyi oyunları sadalamaq olar. Bu üsulların hər birindən istifadə etmək lazımdır, çünki bunların hər biri şagirdə özünü sübut etməyə, problemlərin həllində müxtəlif strategiyalardan, xüsusi rollardan və kommunikasiya növlərindən istifadə etməyə imkan verir. Bunun üçün bir neçə oyun növlərini nəzərdən keçirək:

1. Dramatizasiya oyunları

Şagirdlərə müxtəlif situasiyalar təklif etməklə onları xarici dildə danışmağa həvəsləndirmək olar. Şagirdləri spontan ünsiyyətə cəlb etmək əsasdır. Dil sinfində mimika və pantomima, simulyasiya və rol oyunları tapşırıqlarından istifadə edilə bilər. Bunlar ilk baxışdan eyni görünsələr də aralarında müəyyən fərqlər var.

Mimika aktyorların özlərini yalnız jestlərlə ifadə etdiyi teatr janrıdır; bu o deməkdir ki, əsas fikirlər sözdən istifadə olunmadan jestlərlə çatdırılır. Biz şagirdlərə hər hansı bir insanı əşyanı və s. qeyri – verbal ünsiyyət vasitələri olan jest və mimikalarla çatdırmağı və ya digərlərinin təsvir etdiyini müəyyən etməyi tapşıra bilərik.

2. Simuliasiya oyunları

Simuliasiya – immitasiya, təqlid etmək, fəaliyyət və hadisələri yalandan yaratmaq deməkdir. Bu tipli oyunlar kəşf olunan, şagirdlər tərəfindən səhnəyə qoyularaq yoldaşlarının qarşısında ifa edilən əyləncəli oyunlardır.

Kare (**Caré J.M.”Jeu, langage, créativité” Paris, Hachette 1978, 170 p**.) iki mümkün halı göstərir :

Əvvəlcədən müəyyən olunan müxtəlif kommunikasiya situasiyalarını təbliğ etmək, simuliasiya etmək və ifa etmək. Burada stereotiplərə uyğun olan situasiyalar verilir. Bu situasiyalarda demək olar ki, biz eyni tərzdə çıxış edirik. Məsələn; aeroportda (A l'aéroport), kassada (A la caise), mağazada (Au magasin) və s. Belə situasiyalarda şagirdə reallığı simuliasiya etmək üçün nitq aktlarını təqdim edə bilərik.

Əvvəlcədən müəyyən olunan daha açıq kommunikasiya situasiyalarını təqlid etmək, simuliasiya və ifa etmək. Məsələn kassada hansısa bir çətinlik yaranarsa, biletin qeydiyyat tarixində problem olarsa və s. Belə situasiyalar şagirddən daha geniş lüğət ehtiyatı tələb edir.

Bütün kommunikasiya situasiyaları zaman heç də hər şey asanlıqla həyata keçmir. Çünki şagird öncədən bütün nitqini planlaşdıra bilmir, spontan şəkildə çıxış edir. Bəzən elə situasiyalar olur ki, nitqdə tez – tez kəsilmələr olur. Kare iki tip nitq kəsilməsini qeyd edir : fiziki və psixoloji nitq kəsilməsi. Fiziki nitq kəsilməsinə aşağıdakı nümunəni göstərə bilərik:

Lift yaxşı işləyərkən hamı sakitcə dayanır, lakin qəza baş verərsə, insanlar dildən istifadə edərək, fiziki çətinlik situasiyasından çıxmağa çalışırlar.

Psixoloji nitq kəsilməsinə misal olaraq aşağıdakı nümunəni göstərmək olar:

İki insan eyni vaxtda televiziyanı izləmək istəyir, lakin onların hər biri fərqli kanallara baxmaq üçün mübahisə edirlər. Bu insanlar konfliktual situasiya ilə qarşılaşırlar. Belə situasiya vəziyyətdən asılı olaraq yaranır, bu öncədən güman edilə bilməz.

3. Rol oyunları

Rol oyunları kiçik improvizasiya pyesidir. Onun məqsədi təlim materialının qavranılmasını və dərk edilməsini asanlaşdırmaq, şagirdləri real təhsildə və həyatda baş verən vəziyyətlərə hazırlamaqdır. Bu üsul şagirdlərə hadisələrin iştirakçısı olmaq və mövcud vəziyyətdə başqalarının gözü ilə baxmaq imkanı verir. Müəllimin vəzifəsi öz personajına kənardan baxmağı öyrətmək, bu vəziyyətdə onun güclü və zəif tərəflərini başa düşməyə kömək göstərməkdən ibarətdir. Müəllim əvvəlcədən situasiya fikirləşib tapır, sinif otağını hazırlayır. Oyunun iştirakçılarını ehtiyatla və ustalıqla seçmək lazımdır. Rolun ifası zamanı münaqişələrin yaranmasına imkan verilməməlidir. Rollar qısa olmalı, sadə dildə yazılmalıdır. Müəllim sinfi öz rollarını ifa edən bir neçə qrupa bölə, ya da bir qrupa oynamağı, qalanlarına isə aktyorların oyununu müşahidə etməyi tapşıra bilər. Oyunun sonunda şagirdləri ustalıqla rollarından çıxarmaq vacibdir.

Xeyli maraqlı və əyləncəli olan bu metodik üsul digər fəal üsullardan fərqli olaraq əlavə imkanlar yaradır. Şagirdin bu oyundan əldə etdiyi keyfiyyət emosional təəssüratdır. Bu metod yalnız şagirdlərin birbaşa təcrübəsindən deyil, həm də simuliasiya edilmiş təcrübədən öyrənə bilməsinə əsaslanır. Rol oyunlarında əsasən problematik və konfliktual situasiyalara üstünlük verilir. Belə situasiyalar şagirdlərdə fikrini əsaslandırmağı, özünü müdafiə etməyi, inandırmaq bacarığını, müzakirə

etməyi, yoldaşları ilə rəftarı, onlarla əməkdaşlığı və s. formalaşdırır. Şagirdlər oyun rollarını oynayaraq linqvistik, sosiolinqvistik, praqmatik və strateji kompetensiyaları inkişaf etdirirlər.

Bu üsulun əsas məqsədi :

rola girmək bacarıqlarını formalaşdırmaq və həmin rolu ifadə etmək bacarığını inkişaf etdirmək

yeni davranış modellərinə yiyələnməyə imkan vermək

tənqidi və yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirmək

əməkdaşlığı, tolerantlığı inkişaf etdirmək

qarşılıqlı ünsiyyəti yaratmaq və formalaşdırmaq

Lakin bu üsulun tətbiqi zamanı bəzi problemlər yarana bilər :

məsələn; rola girmək, utancaqlıq, söz ehtiyatının azlığı, yaradıcı yanaşılmaması, zəif təşkilatçılıq problemi və s.

İndi isə oyun xarakterli çalışmalara keçək.

1. Təqdimat oyunu

Tapşırığın mövzusu : Özünüzü təqdim edin.

Məqsəd : Kommunikativ səriştəni inkişaf etdirmək

Əməkdaşlığı öyrətmək və inkişaf etdirmək

Özünü təqdim etməyi öyrənmək

Yaddaşı məşq etdirmək

Sinif yoldaşlarını daha yaxşı tanıtmaq

Publika : Şagirdlər

Müddət : təxmini 10 – 15 dəq

Material: şar

Sinfin düzülüşü : Dairəvi şəkildə düzülmüş stullar.

Gedişat :

1-ci növbədə müəllim stulları dairəvi şəkildə düzür və şagirdlər əyləşirlər. Daha sonra müəllim oyuna başlamalı olan bir şagird seçir. Bu oyunun əsasını özünü təqdim etməyi öyrənmək, yəni öz adını, nə ilə məşğul olmağı sevdiyini və s. demək təşkil edir. Məs: Je m'appelle Elise. J'aime faire du sport. Je suis écolier. J'ai dix ans və s. Daha sonra bütün şagirdlər sıra ilə özlərini təqdim edirlər. Lazım gəldikdə müəllim şagirdin tələffüz səhvlərinə düzəliş edir. Şagirdlər bir – birini əvəz edərkən, müəllim şarı götürür bir şagirdin adını səsləndirir və şarı həmin şagirdə tərəf yönəldir. Sonra bu şagird digər bir adı səsləndirir və şarı həmin ada malik olan şəxsə istiqamətləndirir. Beləliklə hər kəs öz növbəsində davam edir. Bu, özünü təqdim etməyə həsr olunmuş asan oyun tapşırığıdır. Bu tapşırıq müxtəlif formalarda dəyişdirilə bilər, başqasını təqdim etməyə də yönləndirilə bilər.Bu tapşırığın köməyi ilə şagirdər kommunikativ səriştələrini və özlərini təqdim etmə tərzini inkişaf etdirirlər və həmçinin sinif yoldaşlarına aid nə isə öyrənmiş olurlar. Orta ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai sinifləri üçün yazılmış fransız dili dərsliklərinin ilk dərsləri üzərində bunu tətbiq etmək olar. Bu mövzuların kommunikativ məqsədlərinə

salamlaşmaq, özünü təqdim etmək, yaddaşlarını təqdim etmək, sağollaşmaq və s. aiddir.

Oyunun keçirilməsi üçün aşağıdakı lüğət ehtiyatını təqdim etmək olar:

bonjour, salut, ça va? moi, je suis .. s'appeler, se présenter etc.

Les adjectifs de nationalité :

azerbaïdjanais – azerbaïdjanaise

français – française, anglais – anglaise

russe – russe, turc – turque etc.

Les mots d'interrogation où ?, d'où ? etc.

Eyni zamanda aşağıdakı qrammatik qaydaları təqdim etmək lazımdır :

Vurğusuz şəxs əvəzlikləri:je, tu, il, elle, nous, vous elles, ils,

Vurğulu şəxs əvəzlikləri : moi, toi, lui, elle, nous, vous, elles, eux

S'appeler, être, avoir fellərinin indiki zamanda təsrif

Prénom + est + nationalité – milliyətin ifadə olunması

Samir est azerbaïdjanais.

Amina est azerbaïdjanaise.

Milliyət bildirən isim və sifətlərin cins kateqoriyasının olması, sifətlərin qadın və kişi cinsində işlənməsi;

Qui est – ce ? sual sözü. Je suis français

C'est + le nom. Elle est française.

C'est Cécile – Bu Sesildir.

Bu oyunun icrası zamanı şagirdlər dilin müxtəlif bölmələri üzrə mövcud bilik və bacarıqlarını nümayış etdirə bilərlər.

Yaddaş oyunu

Tapşırığın mövzusu : feli bağlama (gerondif)

Pedaqoji məqsədləri :

- feli bağlama üzərində işləmək
- əməkdaşlığı öyrətmək
- yaddaşı məşq etdirmək

Səviyə - əsasən yuxarı siniflər üçün

Publika: şagirdlər

Müddət: 10 dəqiqə

Material: seçilmiş fellərin məsdər (infinitif) və feli bağlama (gerondif) yazılmış iki rəngli kartlar: məsdər yaşıl rəngli, feli bağlama sarı rəngli kartlara yazılır.

Sinfin düzülüşü: adi

Müəllim cütlərə ayrılmış şagirdlərə üz tərəfi stolun üzərinə əks qoyulmuş kartları paylayır. Hər cüt məsdər yazılan beş kart, feli bağlama yazılan beş kart götürüb baxırlar. Sonra onları qarışdırırlar, daha sonra onlar uyğun kartları əldə etməlidirlər. Bu qayda yaddaş oyununa əsaslanır; bu o deməkdir ki, hər oyunçu öz növbəsində öz seçdiyi iki kartı qaytarmalıdır; iki eyni kartı kəşf edəndə onları toplayır, saxlayır və davam edirlər; əgər kartlar eyni deyilsə, onları özləri örtülü

şəkildə öz yerinə qaytarırlar – növbə qarşı tərəfdə olur; oyun bütün cüt kartlar açıldıqdan və toplandıqdan sonra bitir.

Leksik oyun (orfoqrafiya üzrə)

Tapşırığın mövzusu: Hərflər səhv düzülüşdə

Pedaqoji məqsədlər:

- lüğət ehtiyatı üzərində işləmək
- şəhər və ölkə adlarının lüğət ehtiyatı üzərində işləmək
- fərdi şəkildə işləmək bacarığını inkişaf etdirmək
- görmə yaddaşının möhkəmləndirilməsi

Səviyyə: sinfin səviyyəsinə uyğunlaşdırımalıdır.

Publika: şagirdlər

Müddət: 5 – 10 dəqiqə

Material: ölkə və şəhər adlarının hərflərinin səhv düzülüşdə olduğu bir vərəq və həmin sözlərin hərflərinin düzülüşünün düzgün olduğu digər bir vərəq. Ölkə və şəhərləri xarakterizə edən simvollardan da istifadə etmək olar.

Sinfin düzülüşü : adi

Gedişat:

Müəllim şagirdlərə vərəqləri paylayır. Şagirdlərdən sözləri müəyyən etmək və düzgün formada yazmaq tələb olunur. Daha sonra kollektiv düzəliş aparılır və şagirdlər qiymətləndirilir.

Activité 1. Şəhər və ölkə adlarının hərfləri nizamsız şəkildə verilib. Hansı sözün nəzərdə tutulduğunu müəyyən edin və onu düzgün formada yazın.

Les noms de pays :	Les noms de villes :
(EBLIGUEQ) Belgique	(ARISP) Paris
(AMELLAENG) Allemagne	(GARUPE) Prague
(EPGANSE) Espagne	(NYLO) Lyon
(TIAELI) Italie	(SEBRT) Brest
(ARFECN) France	(BERODUAX) Bordeaux
(USISES) Suisse	(INEC) Nice

Activité 2. Aşağıdakı sözlərin hərfləri nizamsız şəkildə verilib. Hansı sözün nəzərdə tutulduğunu müəyyən edin və uyğun artikli (zəruridirsə) əlavə edərək sözü düzgün formada yazın.

(EFMEM) – la femme	(APTALEBH) – l'alphabet
(ONJOBU) – bonjour	(ÇAGORN) – le garçon
(EMOHM) – l'homme	(ACHTÂCEU) – le château
(ERM) – la mer	(ÉUNOJRE) – la journée
(LITEANI) – italien	(ÉSDOLÉ) – désolé
(ACHÉNETNE) – enchanté	(EROSC) – la Corse

Bu oyun nümunəsini şəhər və ölkə adlarının qarşısında artiklin işlənməsi və işlənməməsi qaydasını keçərkən tətbiq etmək mümkündür. Ölkə adları müəyyən artikllərdən (le,la,les) biri ilə işlənir. Lakin bəzi istisnalar da mövcuddur: İsrael. Sonu e – ilə bitən ölkə adlarının qarşısında la, digər sait və samit sonluqları ilə bitən ölkə adlarının qarşısında isə le kişi cinsli artikli işlədilir. Məsələn : la France, le Portugal. Ölkə adı sait səslə başlayarsa, tələffüzdə problem yaranmaması üçün qarşısındakı le və ya la artikli l' ilə əvəz edilir: L'Italie

Bu oyun tapşırığı şagirdlərin leksik bazasının və əqli hücumunun inkişafına yönəlib.

Orta məktəb dərsliklərindən götürülmüş oyun nümunələri.

Birlikdə mahnı oxuyaq – Chantons ensemble.

Mon copain Sébastien aime la bagarre.
Gare , gare, gare
Mon copain Sébastien
Aime la bagarre avec ses deux poings.
Mon papa Jean François répare la voiture.
Dur, dur, dur
Mon papa Jean François.
Répare la voiture, ça fait mal aux doigts.
Ma marraine Marjolaine, quand elle se parfume.
Fume, fume, fume.
Ma marraine Marjolaine.
Quand elle se parfume ça sent bon le miel.
Et le matin, quand je suis bien,
Je chante à tue – tête.
Pouêt, pouêt, pouêt.
Et le soir, dans le noir,
Je fais des chansons petit patapon.

Oxumağa başlamazdan əvvəl mahnının mətni üzərində işləmək lazımdır. Yəni:

1. Mənsubiyyət əvəzliklərini seçmək lazımdır.
- mon copain Sébastien
- mon papa Jean François
- ma marraine Marjolaine.

2. Naməlum sözləri seçmək lazımdır.
- isimlər: la bagarre, le poing, la voiture, le doigt, le miel, un patapon
- fellər: aimer, réparer, se parfumer, être chanter
- ifadələr: aimer la bagarre, réparer la voiture, faire mal aux doigts, sentir bon, être bien, chanter à tue – tête, faire des chansons.

Sözləri və ifadələri ana dilinə tərcümə etdikdən sonra mahnının mətnini oxuyub tərcümə etmək lazımdır. Mətni şagirdlərə oxutdurduqdan sonra mahnını birlikdə oxumaq olar.

3. Şagirdlərin düzgün tələffüzə malik olması məqsədilə mahnının mətni üzərində oxu çalışmalarına müvafiq qafiyələrin seçilməsi, açıq – qapalı səslər və hecalar və s. tipdə işlər görmək olar.

4. Mahnının məzmununun başa düşülməsini yoxlamaq üçün mətnə uyğun suallar vermək, personajların xarakterlərini göstərən söz və ifadələri seçmək olar.

Sinifdə xoş əhval – ruhiyyə yaratmaq üçün bu mahnını hər dərsin əvvəlində oxumaq olar.

Ümumi dünyagörüşünün yoxlanılmasına yönəlmiş oyunlar:

Müxtəlif sahələrə aid müəlliflərin adı olan kartlar düzəldin, onları stolun üstünə qoyun. Hər kəs bir kart götürür. Kartları əlifba sırasına uyğun düzün. Bu söz daxilində hərflərin düzgün düzülüşünü yoxlamaq məqsədilə iş aparmaq üçün və həm də həmin şəxsiyyətlərlə əlaqədar bilik və informasiyaların paylaşmasına yönəldilmiş bir oyun formasıdır.

Müxtəlif məşhur şəxsiyyətlərin şəkillərini stolun üstünə qoyun. İki şagird lövhəyə çıxır və soruşulan ada uyğun gələn portreti göstərir. Məsələn: V.Hugo, A.Dumas, G.Sand, M.F.Akhundov, Khourchoud Banou Natavan, Samed Vourgoun və s.

Bu oyundan istifadə etməklə şagirdlərdə həm tanıma (vizual), həm də bilik səviyyələri yoxlanıla bilər.

Atalar sözünə uyğun oyun

Verilən atalar sözlərini bir vərəqdə qeyd edin və onlara uyğun şəkil çəkərək təsvir edin.

1. A bon chat, bon rat.
(Daş qayaya rast gəlib).
2. Quand le chat n'est pas là, les souris dansent.
(Pişik olmayan yerdə siçanlar baş qaldırar).
3. La nuit tous les chats sont gris.
(Gecə qara, cücə qara).
4. Les chiens aboient, la caravane passe.
(İt hürər, karvan keçər).
5. L'appétit vient en mangeant.
(İştah diş altdadır).
6. Il faut battre le fer pendant qu'il est chaud.
(Dəmiri isti – isti döyərlər).

Hər bir şagird şəkillərə baxaraq verilən atalar sözlərinin ana dilində ekvivalentini verməyə çalışır. Bu tipli oyunlar onların kreativ bacarıqlarını inkişaf etdirməyə xidmət edir.

Tapmacalara uyğun oyun :

Bir vərəqdə tapmacalar yazılır və ayrı – ayrı şagirdlərə verilir.

1. Il se lève chaque matin.
Il se couche chaque soir.

Il n'a pas de lit. (soleil)

2. On me chante, on me joue et on m'inscrit dans le journal de classe. Dites mon nom. (note)

3. Je mange sur mon premier,
Je bois mon deuxième,
J'écris sur mon tout. (tableau)

Bu oyunlar şagirdlərin kreativ bacarıqları ilə yanaşı dil bacarıqlarını da önə çəkir. Belə ki, onlar düşünərək tapmacaların cavablarını deməyə çalışırlar.

Rol oyunlarına dair dialoqlar

Vêtements, couleurs (geyimlər, rənglər)

İki nəfərin geyim almağa ehtiyacı var. Onlar rəng və ölçü seçiminə görə satıcı ilə dialoq qururlar:

Acheteur: Bonjour !
Vendeur: Bonjour, Madame. Qu'est – ce que vous désirez ?
Acheteur: Je voudrais un nouveau pantalon.
Vendeur: Quel pantalon vous désirez ?
Acheteur: Je veux un pantalon mi–long.
Vendeur: Et quelle couleur ?
Acheteur: Bleue ou rose.
Vendeur: Je suis désolé, nous n'avons pas de pantalon rose, mais nous avons un pantalon violet.
Acheteur: Non, te déteste le violet. Bleue, c'est OK !
Vendeur: Quelle est votre taille ?
Acheteur: 46
Vendeur: Voilà. La cabine est à droite.
Acheteur: C'est très joli. Il coute combien ?
Vendeur: 100 euros.
Acheteur: Ce n'est pas trop cher. Voilà.
Vendeur: Au revoir !
Acheteur: Au revoir !

Oyun anlayışının müxtəlif aspektlərdən təhlili, oyunların müxtəlif təsnifatları fransız dilinin xarici dil kimi tədrisində oyundan pedaqoji vasitə kimi istifadə edilməsi aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

1. Oyun hər insanın həyatında formalaşdırıcı və əvəzolunmaz təsirə malikdir.

2. Dilin tədrisi üçün oyun seçən zaman müəllim şagirdlərin yaş və dilbilmə səviyyələrini, eləcə də sinfin digər xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır.

3. Rol oyunları şagirdlərdə linqvistik və sosiolinqvistik, diskursiv, praqmatik və strateji kompetensiyaların inkişafına səbəb olur.

4. Oyun şagirdlər arasında qrup işinin təşkilinə kömək edir. Oyundan qrup şəklində istifadə şagirdlərə, bir – birinin yalnız dil biliklərini deyil, şəxsi

keyfiyyətlərini kəşf etməyə, özünü yoldaşlarının gözü ilə qiymətləndirməyə, əməkdaşlığın inkişafına səbəb olur.

5. Oyun dil öyrənənlər üçün motivasiya mənbəyidir, autentik ünsiyyətə şərait yaradaraq şagirdlərdə xarici dili öyrənməyə stimul yaradır. Müəllim və şagirdlər arasında qarşılıqlı əlaqə möhkəmlənir. Oyun zamanı şagirdlərin etdikləri səhvlər drammatikləşdirilmir, müəllim və ya yoldaşları tərəfində sadə şəkildə düzəldilir.

6. Oyunun uğurlu alınması üçün yalnız oyunun hazırlanması kifayət deyil, eyni zamanda müəllim oyunun pedaqoji məqsədini şagirdlərə düzgün və aydın şəkildə izah edə bilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Babaxanova Ç., İsayeva R., Əsgərova K., Cəfərova A., Ümumtəhsil məktəblərinin 2 – ci sinfi üçün "Fransız dili dərsliyi" Bakı, Kövsər, 2016, 59s.
2. Babaxanova Ç. İsayeva R., Əsgərova K., Cəfərova A., Ümumtəhsil məktəblərinin 3 – cü sinfi üçün "Fransız dili dərsliyi" Bakı; Kövsər, 2016, 69s.
3. Hüseynov H.Q. Əyləncəli qrammatik oyunlar. Bakı; 1992, 139s.
4. Brougère Ç. Jouer/ apprendre. Paris : Economica ; Anthropos, 2005, 176 p.
5. Weiss F. Jouer, communiquer, apprendre. Paris : Hachette, 2002, 127 p.
6. Vanthier H. L'enseignement aux enfants en classe de langue. Paris : C L E International, 2009, 223 p.
7. Décuré N. Les langues modernes. Jouer ? Est – ce bien raisonnable ? 1994, N2 p. 223 p
8. Carèy – M., Debysez F. Jeu, langage, créativité. Les jeux dans la classe de français – Paris : Hachette – Larousse, 1978, 170 p.
9. Camalova Ç., Apprendre le français par les jeux activités. Bakı ; ADPU – nun tipoqrafiyası 2005, 164 s.

R. ABADOVA
S. MUSTAFAEVA

THE ROLE OF THE GAMES IN THE DEVELOPMENT OF ORAL SPEECH

SUMMARY

Game type tasks play an important role in the formation of speech and contemplation as well as development of mental training of pupils. The content and demands of these type tasks look like a kind of game. The games playing an important role in the physical development of children cause their healthy growth and are considered helpful tool in the comprehensive mastery of knowledge. Therefore, as the content of the tasks responses to the demands of aesthetic education, they are interested and enjoy children. As a result, the necessity of explanation of the different content appears to be easy understandable by children.

The content remains in child's memory for a long time and he/she comprehends a difficult category exactly without hesitation.

So game type are the form of brain activity that they make to use well not sense perception but also the component of contemplation as an active kind of work.

Р. АБАДОВА
С. МУСТАФАЕВА

РОЛЬ ИГР В РАЗВИТИИ УСТНОЙ РЕЧИ

РЕЗЮМЕ

Важное значение в формировании речи и мышления учащихся в развитии умственного воспитания играют и игровые упражнения. Содержание и требование этих упражнений напоминают своего рода игровой характер. Игры, играющие важную роль в развитии мышления ребенка, способствуют как сильному росту ученика, здоровью организма, так и являются вспомогательным средством всестороннего усвоения знаний. Поэтому, поскольку содержание этого исследования отвечает требованиям эстетического воспитания, оно интересует и развлекает ученика. В результате возникает необходимость объяснить в таком содержании темы, которые неизвестны или трудно усвоивается учеником, так что школьник с легкостью понимает это содержание. Содержание прочно прослеживается в памяти учеников, и он не чувствуя точно понимает сложную категорию. Следовательно, исследования игрового характера – это такая форма умственной активности, при которой активным видом деятельности становятся не только органы чувств, но и составляющие компоненты мышления.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: Pedaqoqika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Camalova Gülbəniz
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

CƏFƏROVA SEVİNC ZAKIR-KƏRİM QIZI
Azərbaycan Tibb Universiteti
Xarici Dillər kafedrasının müəllimi
Bakı, Mərdanov qardaşları
sevinc@mail.ru

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ CINS KATEQORİYASI VƏ ONUN İŞLƏNMƏ YERİ

XÜLASƏ

Müxtəlif təbəqə, vəzifə, peşə, yar və cinslərə eyni zamanda xidmət göstərən və möhtəşəm, ən möcüzəli ünsiyyət vasitəsi dildir. Əlbəttə, bu cür fikir leksikası zəngin olmayan dillər haqqında demək çətindir. Düzdür, belə də istər Afrika tayfaları istərsədə Amerika hinduları sözlə də olmasa, digər vasitələrə – jest, mimika və s. işarəvi yollarda öz fikirlərini çatdırmağa nail olurlar. Elə dillər var ki, onun leksik omonimliyini ton tənzimləyir. Eyni zamanda dil elə sistemli bir materialdır ki, ondan varlı da kasıb da, vəzifəli də, vəzifəsiz də, uşaq, böyük də və nəhayət, kişi də qadında öz mövqeyindən, öz aləmindən çıxış edə bilər. Dildə qadın və kişi nitqinə gəldikdə isə, çox maraqlı faktlarla üzləşmiş oluruq. Bu məsələyə gəlməzdən qabaq dillərdə cins kateqoriyasına toxunduqda 3 cinslə kişi, qadın və orta cinslə rastlaşırıq. Lakin ingilis fars, bir sıra Qafqaz dillərində olduğu kimi, ümumilikdə türk dillərində, həmçinin Azərbaycan dilində qrammatik cins kateqoriyası yoxdur. Cins kateqoriyasının olmaması heç də onu göstərmir ki, danışıqda anlaşılmazlıq yaranır.

Sadəcə qıza, qadına işarə etdikdə əlavə olaraq "o" işarə əvəzliyindən sonra "qız", "qadın", "xanım" sözlərindən istifadə olunur. Qeyd edək ki, kişiyə işə belə işarə nadir halda olur, yəni "o" (şə\xs əvəzliyi) deməklə kifayətlənir. Deməli, kişi bir qədər üstünlük verilir. Bir çox dillərdə özünəməxsus "adam" dedikdə, ilkin mənasına görə "kişi" nəzərdə tutulur. Məsələn: ingilis dilində "mən" "kişi" – adam, fars dilində də mərd "kişi" "adam" deməkdir. Cins kateqoriyası ingilis dilində isimlərdə açıq aşkar cins ayrımı yoxdur. Bununla bərabər, bəzi isimlər müxtəlif affikslər və ya mürəkkəb söz yaratma vasitəsilə bu və ya digər cinsə aid edilirlər. Bəzi hallarda isə isim özlüyündə bu və ya digər cinsi ifadə edir. Məsələn: a host-hostess, a boy – friend, a girl – friend, a lion – a lioness, a landlord – a landlady. Azərbaycan dilində isə hər hansı bir ismn bu və ya digər cinsə mənsubiyyətini bildirən bir affiks və ya digər element yoxdur, mövcud fərqlər isə ancaq alınma sözlərdə müşahidə olunur.

Açar sözlər: cins kateqoriyası, ingilis dili, inkişaf, lüğət tərkibi

Müasir ingilis dilində cins kateqoriyası və onun işlənmə yeri XX əsrin 60-70-ci illərində qərbdə başlayan qadın hərəkatının qüdrətli dalğası yeni, indi "gender" adlanan tədqiqatlara təkan verdi. Müasir tədqiqatları (əsasən feminizmlə bağlı) xüsusi olaraq aparmayan hər bir kəs üçün, sosio mədəni cins kimi izah edilən

“gender” anlayışının tərifi bir qədər “qaranlıq olaraq qalır. Müasir cəmiyyətin mərkəzi və fundamental anlayışlarından biri olan “gender” anlayışının tədqiqi qadın hərəkatının bir çox iştirakçıları üçün nə qədər aktual olması tam aydındır. Azərbaycan dilində “gender” sözünün analoqu yoxdur, o ingilis dilindən olduğu kimi götürürülüb. Bu mənada bu sözün mənşəyi və mahiyyətinin öyrənilməsi çox faydalıdır. V.Müllerin ingiliscə-rusca lüğətində “gender” sözünün iki mınası verilir. Birincisi, qrammatikada cinsi bildirən, ikincisi isə zarafat üçün istifadə edilən bir söz kimi “cins” kateqoriyası həm qrammatik sözlər qruplarını (kişi, qadın, orta cins), həm də fəaliyyət istiqaməti və nəyi isə fərqləndirmək üçün, bir də nəsillər silsiləsini (heyvanların təsnifatında isə bir neçə növün birləşməsi) bildirmək üçün istifadə edilir (Əsədova N.N. “İngiliscə-Azərbaycanca tematik sözlər lüğəti, 1986, səh.18-20).

T-de Loretti müxtəlif ölkələrdə nəşr edilmiş müxtəlif dillərə aid lüğətlərdə “gender” sözünün mənalarını işlətmişdir. İngilis dili lüğətlərində “gender” sözü, birinci növbədə təsnifatı bildirən söz kimi qeydə alınıb. Bu lüğətdə “gender” sözünün daha bir mənası “cinsin təsnifatı”, “cins” kimi verilir. Roman dilləri qrupunda qrammatik mənaları bir o qədər vurğulanmır. İspan dilində “gendero”, italyan sözü “gender” və fransız “genre” insanın cinsi ilə bağlı heç bir məna bildirmir. Beləliklə, “gender” sinfin daxilindı, o cümlədən, digər artıq formalaşmış siniflərə nisbətdə, obyektin mövqeyini bildirən, bu mövqeyə onu məhkum edən bir ibarətdir. Gender-bioloji cins yox sosial münasibət, özünəməxsus sosial münasibətlər baxımından hər bir şəxsin təsviridir. Sözün geniş mənasında “gender” sözü mürəkkəb quruluşa malikdir. Başqa sözlə, bu konseptual (nəzəri) və təcrübəyə əsaslanmır, fərdi, ictimai, kross-mədəni və sırf mədəni, fiziki və mənəvi, həm də siyasi mövlumdur. Yəni o biri ancaq insan yox, qadın və kişi yaradan dünyanın həyatımızda inikasıdır. Bu yanaşma – konseptual xarakter daşıyır, feminizm mövqeyindən çıxış edən sosioloqlar “cins-gender sistemi adını verdilər (Məmmədov H., Axundov A. Dilçiliyə giriş, Bakı, səh.27-29).

T-de Loretlinin dili ilə desək, cins-gender sistemi (gender sistemi) eyni zamanda həm sosial mədəni hadisə, həm də xüsusi semiotik (işarələr sistemi haqqında elm) alətdir. Gender sistemi elə bir təsəvvürlər toplusudur ki, bunların vasitəsilə cəmiyyətdə yaşayan fərdə müəyyən mənalar aid edilir. Demək olar ki, Genderin məzmununa insanın həm özü, həm də başqaları haqqında məlumat daxildir. Bu təsəvvürlərin yaranması yolları necədir? Feminist qadınlar həm cəmiyyət, həm də şəxsiyyətlə bağlı amilləri qeyd edirlər. Gündəlik həyatda biz, mədəni normaları mənimsəyərək, öz obrazını formalaşdırır, “əsl” qadın və “”əsl” Gender rolunu öyrənməyə çalışırıq. Gender rollarının formalaşması teznologiyaları müvafiq şəkildə tekejurnalistika və kino sənətində özünü büruzə verir. Dildə mövcud olan gerçək həqiqətlərlə sız surətdə bağlı olan kateqoriyalar aid olduğu dilin daşıyıcıları olan xalqın təfəkkürünün və dilinin inkişafının müəyyən dövrlərində yaranmış, inkişaf etmiş və təkmilləşmişdir. Kateqoriya eyni cinsli əşya və hadisələrən müəyyən qrupları üzrə toplanması haqqında anlayışdır. Kateqoriyalar içində cins

kateqoriyasının ingilis dilində qrammstik səviyyədə deyil, leksik-semantik səviyyədə müşahidə etmək mümkündüe. İngilis dilində cins (gender) kateqoriyası III şəxs əvəzliklərinin tək formasında və isimlərdə müşahidə olunur. III şəxsin təkində əvəzliklərlə özünü biruzə verən cins kateqoriyası suppletivizm yolu da düzəlir. Bu və ya digər sözün öz leksik mənasını müşahidə edərək, başqa sözə çevrilməsi və çevrilmə zamanı müəyyən bir mənanın əks olunması, nəticəsi olan suppletivizm hadisəsi nəticəsində ingilis dilində III şəxs əvəzliklərinin təkində, kişi, qadın və orta cinsin təzahür forması belədir. He (o kişi cinsi) the (o qadın cinsi) it (o orta cins, heyvanlar və cansız əşya və məfhumlara aiddir) (Əsədova M.N. İngilis və Azərbaycanca tematik sözlər lüğəti, 1986, səh.85-86).

Müasir ingilis dilində ismin cinsini göstərişi ola biləcək xüsusi morfoloji forma səciyyəvi şəkilçisi yoxdur. Cins ingilis dilində leksik mənada özünü göstərir. Cins göstəricisi ola biləcək morfoloji vəsaitlərin olmamasına baxmayaraq ismin cins mənası leksik səviyyədə yetərincə təzahür edilir. Kişi (male), qadın (female) və orta (menter) bu dilin leksik tərkibində, lüğətində mühüm yer tutur. İsimlərin kişi cinsi bildirən sözləri kişi cinsinə, qadın cinsi bildirən sözləri qadın cinsinə aid olunur. Qalan bütün isimlər orta cinsə şamil edilir. İngilis dilində kişi və qadın cinsinə aid olunan isimlər struktur baxımından üç qeupa bölünür.

1) sadə; 2) düzəltmə; 3) mürəkkəb isimlər.

1.Sadə quruluşlu kişi və qadın cinsli isimlər yalnız bir kökdən ibarət olur. Məsələn: kişi cinsindən man, boy, husband, uncle və s. qadın cinsində woman, girl, wife, niece, aunt və s. Düzəltmə quruluşu kişi və qadın cinsli isimlər analitik-flektiv quruluşlu ingilis dilində sözdüzəldici şəkilçilərin vasitəsilə düzəlir. Bu söz düzəldici şəkilçilər ingilis dilinə əsasən fransız dilindən keçmiş və qeyri-məhsuldar şəkilçilərdir. Belə şəkilçilər əsasən kişi cinsli isimlərdən müvafiq qadın cinsli isimlər əmələ gətirir.

–ess. Bu şəkilçi kişi cinsli isimlərə artıralaraq qadın cinsli isimlər əmələ gətirir; actor-actress, host-hostess, poet-poetess (Block M.Y. “A Course in theoretical English grammar, 2000, səh.34-37).

İngilis dilində kişi və qadın cinsli isimlər ifadə etdikləri məna və aid olduqları siniflərə görə aşağıdakı qruplara bölünürlər. İndan anlayışı bildirən isimlərdə cins mənası. Bu isimlər də öz növbəsində yarımqruplara bölünürlər.

1) Qohumluq mənası bildirənlər: kişi cinsi falher, brother, son, husband, nephew-heir, uncle, grandfather, brother-in-low qadın cinsi mother, sister, daughter, wife, niece heiress, sister-in-low və s. Ümumi cins fərqi bildirən isimlər kişi cinsi man, boy, fellov, lad, leid, male, qadın cinsi: woman, girl, amid, lass, dame, female.

Zadəgan titulu bildirən isimlər kişi, king, prince, baron, sount, tzar, duke, peer emperor, marguess, qadın cinsi queen, princess, baroness, countess, tzarina, diches, peeress.

Nigah prosesi ilə bağlı isimlər: kişi cinsi: brigegroom (bəy), fiance (bəy, toya qədər) qadın cinsi: bride (gəlin-toyda), fiancee (gəlin-toyda qədər) sweetheart

(sevgili) widow (dul), spinster (ərə getməmiş qız). Müxtəlif əlaqələr əsasında yaranan isimlər kişi cinsi-godfather – xaç atası, godson-xaç oğulluğu, stepfather – ögey ata, foster mother – analıq, foster sister – süd bacısı.

Nəsiblik, alicənablıq bildirən isimlər; kişi cinsi; gentleman, knight (cəngavər) qadın cinsi: lady (xanım). Müraciət forması kimi isimlər kişi cinsi mister (mr) qadın cinsi (Mrs).

Peşə bildirən isimlər, actor, waiter, poet, milker (swd sağan), salesman (satıcı kişi). Sahiblik bildirən isimlər: kişi cinsi, host (ev sahibi) landlord (torpaq sahibi) hostess qadın cinsi (ev sahibəsi). Heyvan anlayışı bildirən isimlərdə cins mənası: erkək cinsli lion (şir), tiger (pələng) tigerləş (dişi pələng) (Kovrina H.A., Kornelva E.A., M. I Tuleva K.A. "Грамматика Английского языка". Петербург, 1999 səh.41,42).

İngilis dilində isimlər isimlərdə cins mənası göstərmək üçün ismin qarşısına onun cinsini göstərə biləcək sözlər yazılır. Kişi və qadın cinsinin göstəricisi ola biləcək bu sözlərin yaranmasının öz səciyyəvi cəhətləri var: Man-teacher, man-doctor, boy-friend, girl-friend, woman-teacher.

"Male", "female", "he", "she", sözləri heyvan mənalı isimlərin cinsini göstərmək üçün onların arşısında işlənir: male elephant, female elephant; he wolf – she wolf, male frog, female frog, cock-sparrow-hen sparrow.

İngilis dilində quş, balıq, heyvan adları, mücərrəd isimlər orta cinsə aid edilir. Ancaq müəyyən qrup cisimlərin mənası ilə bəzi ənənəvi əlaqələri mövcuddur. Bu da cümlə daxilində ismin əvəzedicisi kimi əvəzliklər işlədiləndə təzahür edir.

Ədəbiyyat

1. Əsədova M.N. "İngiliscə - Azərbaycanca tematik sözlər lüğəti" 1986.
2. Məmmədov H., Axundov A., "Dilçiliyə giriş" Bakı-1980.
3. Block M.Y. "A course in theoretical English grammar", 2000.
4. Kobrina H.A., Корнеева E.A., Оссовская M.И., Тулева K.A. «ГраммматикаАнглийского языка», Петербург – 1999.
5. Gorden E.M., Krylova I.P., «A grammar of present Day English», Moscow 1980.

Cafarova Sevinj

GENDER CATEGORY AND ITS USAGE IN ENGLISH

SUMMARY

İn English, grammatical gender is a property of only nouns and pronouns. It is one of the simplest parts of English grammar for the concept is clear and consistent. This is because gender in English is based on natural gender (i.e.maleness and femalenes) rather than grammar (i.e. morphology). It is not so in many other languages, where the concept of grammatical gender is based on morphology and may apply not only to nouns and pronouns but as so to other parts of speech such as

adjectives and verbs. A male person or male animal belongs to the gender-class: a female person or female animal belongs to another. If English had grammatical gender then nouns, pronouns, even other parts of speech would have belonged to different gender groups depending upon their word-endings-and even these would have had exceptions. The pronoun he and the nouns lion, man, actor refer to male persons or animals. They belong to one class of gender.

The pronoun she and the nouns lioness, woman and actress refer to female persous and animals. Nowadays some words in the Masculine Gender are used as common Gender.

In this article the author proves it as a lexical category but not a grammatical category but a grammatical category. The article also speaks about the simple and compound nouns, the use of the category of gender in relations and analyses the English words. This article is about grammatical rules of agreement with nouns. For uses of language associated write men and women, see Language and gender. For methods of minimizing the of gendered forms, see Gender-neutral language. Common gender divisions include masculine and feminine: masculine, feminine and neuter or animate and inanimate. In a few languages, the gender assignment of nouns is solely determined by their meanings or attributes, like biological sex, humanness or animacy. In this case, the gender assignment can also be influenced by the morphology or phonology of the noun, or in some cases can be apparently arbitrary.

Key words: gender category, English language, dictionary composition

Севиндж Джафарова

КАТЕГОРИЯ РОДА В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

Языковой материал для изучения гендерных различий составляют одушевленные существительные со значениям лица, извлеченные методом сплошной выборки из словарей английского и азербайджанского языка. Для исследовании современного английского языка использовалось 658 наименований лиц, извлеченных из словаря современного употребления английского языка Лонгмана с приложением новых слов. Цель исследовании изучить и описать становление категории гендера на древне английском, средне и ранненово английском гендерных асимметрий английского языка носит масштабный характер. Наибольшие изменения претерпевает семантический способ выражения рода, который становится основным в обозначений пола лица. У одушевленных существительных принадлежность лица к мужскому или женскому полу закреплена преимущественно в лексическом знании слова. Существительные женского рода имеют в словарях пометы, накладывающие ограничение на их употребление, а также

отражающие шутливое и негативное отношение к лицам, которых они обозначают.

О грамматической категории рода то есть изменений в составе предложения, связанных с родом существительного, в английском языке нет. Это значит, род в английском языке проявляется только через существительные и местоимения. К среднему роду относятся практически все неодушевленные предметы, а так же растения, птицы и животные. Исключение составляют домашние животные. Логика здесь такая, если какое-то существо или предмет кажется одушевленным, то есть буквально имеющим душу, способным переживать, чувствовать, вы можете «дать» ему местоимения мужского или женского рода в зависимости от его пола. Но если о стране идет речь как о государстве, имеющем свои политические и экономические особенности, культуру и традиции, уместно говорит she.

Многие слова в английском языке называет немаркированными, то есть не имеющими категории рода вообще, нейтральными – без дополнительного уточнекния по ним нельзя понять, о мужчинах и женщинах идет речь.

Ключевые слова: Ангилийский язрк, индерная категория, состав словаря, развитие

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, professor Zemfira Məmmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ГАСАНОВА СЕВИНДЖ АГАГУСЕЙН ГЫЗЫ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ
sevinjhasnova@yahoo.com

КОМПЛЕКСНЫЙ АНАЛИЗ МЕЖЪЯЗЫКОВОЙ ОМОНИМИИ

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена комплексному исследованию межъязыковых омонимов в английском языке как лексических единиц способных вызывать ложные отожествления

В статье также затрагиваются социальные, психологические и культурные особенности данной группы слов. В современный период глобализации и унификации мира, одной из главных задач является решение проблемы так называемой «социальной асимметрии». В стремлении к решению этой проблемы люди пытаются вербально завуалировать свою речь иностранной лексикой, которая зачастую выступает ложным отожествлением. Соответственно, данный процесс порождает так называемый «побочный эффект», который за частую, создает препятствия для международного общения и ставит в дурное положение как говорящего, так и интерпретирующего человека.

В данной связи, в статье приводятся гипотезы различных языковедов, предпринимается попытка классифицирования межъязыковых омонимов по типам и видам. В тоже время приводятся множество примеров омонимов между русским, английским, немецким, азербайджанским и турецкими языками.

В данной связи можно полагать, что межъязыковые омонимы густо заселили социальный, политический, экономический и медийный контекст, т став тем самым интегральной категорией процесса коммуникации. Таким образом, изучение иностранного языка, культуры и ментальности рассматривается как неотъемлемая часть языкового обучения,а изучение межъязыковой омонимии должно быть обязательной частью программы в освоении иной культуры и языка.

Ключевые слова: межъязыковые омонимы, заимствования, ложные отожествления

В современный период глобализации и унификации мира, чрезвычайно актуальными становятся процессы заимствования и взаимовлияния в языках мира, что, безусловно, и побуждает интерес к их основательному

исследованию. Массовое заимствование английских слов и выражений во многих языках мира стало неоспоримой реалией нашей сегодняшней жизни. Заимствование и взаимовлияние в языках являются одними из ключевых факторов, способствующих их дальнейшему развитию. Однако важность роли заимствования не ограничивается лишь развитием языка, она также выступает как один из основных способов обогащения словарного запаса языка. Ведь именно благодаря данным процессам в языке происходит исторические изменения языковой картины мира, что делает ее менее статичной и более гибкой под влиянием эпохальных, социо-полттических, культурно-экономических и технологических факторов. Так заимствованная лексика свидетельствует об этнических контактах, о социально- экономических и культурных контактах между языковыми сообществами. Однако процессы заимствования и взаимовлияния чреваты наличием некого «побочного эффекта» заключенного в такое лингвистическое понятие как межъязыковые омонимы либо «ложные друзья».

Межъязыковые омонимы или «ложные друзья» переводчика - это аналогичные лексемы разных языков, схожие либо одинаковые по звучанию или написанию, но разные по значению. [4,с.59]

False friends- «ложные друзья», калька с французского «faux amis»-это межъязыковые омонимы, синонимы и паронимы. При переводе данной категории слов могут происходить ложные отожествления, поскольку при изучении и использовании иностранных слов мы говорящие склонны переносить свои собственные языковые реалии на чужую языковую систему. Таким образом, наш родной язык толкает нас на ложные аналогии и параллели, сравним к примеру:

realize (осознавать), а не реализовывать(fulfill, carry out);
magazine (журнал) ,а не магазин (shop, store) ;
brilliant (блестящий), ,а не бриллиант (diamond) ;
repetition (повторение) ,а не репетиция (rehearsal) ;
complexion (цвет лица) ,а не комплекция (built, constitution) ;
resin (смола) ,а не резина (rubber) и т.д.

Согласно академику, А. А.Зализняку случаи близкого сходства или даже совпадения внешних оболочек каких-то слов из разных языков не составляют ничего исключительного, особенно если слова короткие. Напротив, с точки зрения теории вероятностей было бы крайне удивительно, если бы их не существовало. Ведь число фонем* в любом языке сравнительно невелико — несколько десятков. По мнению академика, созвучие английского и русского слов может иметь два принципиально различных источника: наличие исторической связи между двумя словами либо случайность.

Изучение явлений межъязыковой омонимии, наряду с полисемией являются залогом не только адекватного построения, но и интерпретации и

осмысления того или иного слова либо предложения. Иными словами, адекватное постижение и способность апеллирования иностранным языком требует безусловного изучения основной проблематики данного научного исследования, а именно феномена частичных и абсолютных «ложных друзей».

Исторически межъязыковые омонимы или ложные друзья являются результатом взаимодействия и взаимовлияний языков, в ограниченном числе случаев могут являться случайными совпадениями. В родственных и близкородственных языках основываются на родственно-исконных словах, восходящих к общим прототипам в языке-основе. В английском и русском языках слова подобного рода в подавляющем большинстве случаев представляют собою заимствования из общего третьего источника, в частности латинского языка. Значительно реже представлены результаты собственно англо-русских языковых контактов: слова английского происхождения в русском и русского происхождения в английском языке. Среди заимствованных слов данной группы порой наблюдаются существенные расхождения со словами-образцами, затрудняющие осмысление носителям языка-источника как, казалось бы, своего лексического знака в чужом языке. Сюда можно отнести следующие примеры:

«academic »- академический, а не академик - «academician»

«accurate »-точный, правильный, а не аккуратный - «neat,tidy»

«artist»- художник, а не артист –«artiste,performer»

«biscuit»- печенье, а не бисквит –«sponge cake»

«decade»- декада- 10 лет, а не декада-10дней

«extravagant»- расточительный, а не роскошный /элегантный-« posh,elegant»

«lunatic»- сумасшедший, а не лунатик-«sleep-walker»

«master»- хозяин, а не мастер-«foreman»

«moral»- боевой дух, а не мораль-«morale»

«mosquito»-комар, а не москит-«sand fly»

«most»-больше всего, а не мост-«bridge»

«piston»-поршень, а не пистон-«cap»

«sympathy»- сочувствие, а не симпатия- «liking» [7,c.38]

Морфологический анализ дает возможность утверждать, что факт принадлежности слова к той или иной части речи, на ряду с полисемией, способно усугублять проблематику межъязыковых омонимов. Таким образом, «ложные друзья» выделяются в пределах четырех частей речи: существительных, прилагательных, наречий и глаголов. В большинстве случаев в данной роли выступают не единичные слова, а все представители словообразовательных гнезд. Считается, что для лиц, владеющих основами иностранного языка ложные отожествления имеют место лишь в сфере одинаковых частей речи, так существительные ассоциируются с

существительными, прилагательные с прилагательными и т.д. Однако не редко возникает ложное отожествление с двоякой морфологической подоплекою, типа:

«electric» – прилагательное *электрический*, а не существительное – *электрик;*

«general»-прилагательное *общий*, а не существительное – *генерал;*

«comfort» – глагол *утешать*, а не существительное – *комфорт;*

«academic »- прилагательное *академический*, а не существительное *академик*

Изучение «псевдоинтернациональных» слов помогает избежать многих ошибок, вызванных сходством внешней формы слов. При различии в их содержании межъязыковые аналогиями имеют некоторую графическую, фонетическую и часто семантическую общность. Анализ примеров межъязыковых омонимов показывает, что наибольшее количество ошибок возникает при использовании интернациональной лексики. Интернациональные параллели характеризуются общностью смысловой структуры и поэтому легко отожествляются при переводе. Однако в результате таких отожествлений нередко возникают ложные эквиваленты, поскольку на ряду с общностью их языковой структуры имеются и существенные различия, в частности, столь присущая английскому языку явление как полисемия, о которой говорящий часто не знает либо забывает.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Борисова Л. И. Ложные друзья переводчика, М: НВИ-Тезаурус,2005-211с.
2. Зализняк А.А. О профессиональной и любительской лингвистике «Наука и жизнь» №1, 2009,240 с.
3. Рецкер Я. И. Теория перевода и переводческая практика, М: Валент,2006,256 с.
4. Слепович В.С. Настольная книга переводчика. Минск: Тетра Системс, 2006,298с.
5. Blommaert Jan, The Sociolinguistics of Globalization, Cambridge University Press, 2010,229 p.
6. Haciyeva A. Constructive Lexicology,Bakı:Elm və təhsil,2011,238 s.
7. Krasnov K.V.English-Russian Dictionary of false friends, M:ERA, 2004,80 p.

SEVINC AĞAHÜSEYN QIZI HƏSƏNOVA

DİLLƏRARASI OMONİMLƏRİN KOMPLEKS TƏHLİLİ

XÜLASƏ

Təqdim olunmuş məqalədə müasir ingilis dilində dillərarası omonimlər yalnış oxşadılma və yanıltma potensialına malik leksik vasitələr kimi tədqiq olunub. Məqalədə dillərarası omonimlərin sosial, psixoloji, mədəni və digər spesifik xüsusiyyətləri təhlil olunub. Dünyada baş verən qloballaşma prosesinin insanların qarşısına qoyduğu ən çətin məsələlərdən biri, dünyada mövcud olan "sosial asimmetriya" problemidir ki, onun nəzərə çarpmaması və gizlədilməsi üçün saxta beynəlxalq leksik vahidlərdən geniş istifadə olunur. Sözü gedən simmetriasızlıqın həlli yollarını tapa bilmədikdə,insanlar onu, nitq vasitəsi ilə qabartmamaqı, gizlətməyi və ya dilnəyicilərində xarici söz ehtiyatları iləmüsbət təəssürat yaratmaq çalışırlar.Beləliklə, dillərarası omonimlər kütləvi informasiya vasitelerində,sosial, siyasi, iqtisadi,reklam mətnlərinin mühüm xüsusiyyətlərindən birinə,və hətda bəzi hallarda ayrılmaz hissəsinə çevrilir.

Elmi məqalədə ingilis,alman,türk,rus və azərbaycan dillərinin arasında mövcud olan omonimların və ya "saxta dostların" növləri, əsas işlənmə qaydaları və məqsədləri təhlil olunmuş,müxtəlif yerli və xarici alimlərə məxsus nəzəri fikirlər qeyd edilmiş və çox saylı nümunələr verilmişdir.

Eyni zamanda,dillərarası omonimların yaranma səbəblərindən,qavnrama vacibliyindən və o cümlədən "saxta dostların" dilşunaslar üçün törətdiyi çətinliklərdən bəhs edilir.Tədqiqatçı, ingilis-rus, ingilis- azərbaycan, alman- rus ,türk - azərbaycan , rus - türk dillərində dillərarası omonimları əks etdirən leksik vahidləri müqaisəvi şəkildə təhlil etmiş,onları müxtəlif qruplara bölmüş və müvafiq nümunə və misallar gətirmişdir.

Xarici mədəniyyətin və mentalitetin öyrənilməsi xarici dillərin tədrisinin ayrılmaz hissəsidir və məhs bu səbəbdən, dillərarası omonimlərin təhlilinə və öyrənilməsinə xüsusi ehtiyac duyulur.

Açar sözlər: dillərarası omonimlər,alınma sözlər, yalnış oxşadılma

SEVINJ AGAHUSEYN HASANOVA

COMPLEX ANALYSİS OF İNTERLANGUAGE HOMONYMY

SUMMARY

The article deals with the investigation of interlanguage homonymy as lexical units representing delusion and false identification in the modern English language. It also touches upon the specific features and different peculiarities of social, psychological and cultural aspects of thisgroup of words .

One of the main concerns of people in the contemporary period of globalization and unification of the world is to solve the problems of the so-called "social asymmetry" therefore people make attempts to verbally disguise or camouflage that asymmetry with the help of such international lexical units as interlanguage homonyms or "false friends".Consequently, this proses causes a kind of "side effect" which often ostucles international communication by challenging both the speaker and the interpreter.

The author investigates the hypotheses of different linguists, compares types of homonyms existing between English, German, Turkish, Russian, Azerbaijani languages, gives numerous examples of "false friends" as well as analyses the main peculiarities of their interpretation .At the same time points out the main reason of emergence of "false friends", the importance of their adequate acquisition and any possible challenges they may cause in terms of interpretation.

Overall, we can say that interlanguage homonyms have become lexical units densely inhabiting social, political, economic and mass media language content, thus becoming the integral categories of communication. Learning of foreign culture and mentality is considered to be an inseparable part of language education; therefore learning false identifications should be compulsory in teaching foreign languages and culture.

Key words: interlanguage homonymy,borrowings, false identification

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: Amil Cəfərov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYBƏNİZ HƏSƏNOVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
Mərdanov qardaşları 98
e-mail: hasanova_aybaniz@mail.ru

AZƏRBAYCAN VƏ INGILIS XALQ NAĞILLARINDA SEHRLI FORMULLARIN MÜQAYISƏLI TƏHLILI

Giriş. Adından da bəlli olur ki, sehrli formullar təsnifatına sehrli qüvvələrə, ovsunlanmış vasitələrə edilən müraciətlərdən, məsləhətlərdən, əmrlərdən ibarət magik ifadələr daxil edilir. Bu tip formullar əsasən sehrli nağıllarda rast gəlinir və nağıl qəhrəmanlarının təbiət hadisələrinin, fəlakətlərin qarşısını almaq üçün yararlandıqları tilsimlərlə əlaqədardır. Araşdırmaya cəlb etdiyimiz azərbaycan və ingilis xalqlarının nağıllarında kifayət qədər magik təsirə malik canlı və cansız varlıqların təsviri ilə qarşılaşmaq mümkündür. Hər iki xalqın nağıllarında sehrli formullar əsasən bir-birindən fərqli şəkildə təzahür edir.

Azərbaycan və ingilis nağıllarının sehrli formullarının tipoloji özəllikləri. "The history of Tom Thumb" adlı ingilis nağılında çoxlu sayda sehrli sözlər, əşyaların təsviri mövcuddur: In the days of the great Prince Arthur, there lived a mighty magician, called Merlin, the most learned and skilful enchanter the world has ever seen" (Böyük Şahzadə Arturun dövründə dünyanın ən çox öyrənilən və bacarıqlı sehrbazı olan Merlin adlı qüdrətli bir sehrbaz yaşayırdı) (https://www.storiestogrowby.org), yaxud, "Gül Sənavərə neynədi, Sənavər Gülə neynədi" adlı azərbaycan nağılı sehrli çubuqla müxtəlif növ ovsunlama və çevrilmələrlə zəngindir. Məsələn, "Qız bir kasa su gətirdi, bir ovsun oxuyub pilədi suya, tökdü mənim başıma, sonra çubuqla məni vurub dedi: -- Ol Sənavər padşahı!" (1, 139).

Bir çox folklorşünaslar məhz nağıl təhkiyəsinin magik funksiya daşıdığını söyləyirlər. Hətta bəzi söyləyicilər axşamlar nağılın nəqlinin şər qüvvələri uzaqlaşdırdığı inancını irəli sürürlər. N.Roşiyanu hesab edir ki, sehrli qəlib ifadələr nağıllarda ya ovsunun sonrakı təsiri altında meydana gəlir, ya da ovsundan asılı olmayaraq, birbaşa ənənədən irəli gəlir (8, 118-119). İ.Razumovanın fikrincə, nağılın nəql olunması ilə bağlı olan qadağa (tabu) sistemi, eyni zamanda tipoloji baxımdan mətnə uyğun olan başqa dəlillər təhkiyənin ilkin funksiyalarından xəbər verir (9, 87).

Azərbaycan və ingilis nağıllarında sözügedən formullar söz, söz birləşməsi, ifadə və dialoq formasında təzahür edir. Azərbaycan nağıllarında "sehrli at", "sehrli süfrə", "sehrli çubuq", "sehrli üzük", "sehrli bulaq", "sehrli alma", "sehrli ayna", "sehrli dəyirman" və başqa köməkçi vasitələrdən ibarət ənənəvi formullar çoxluq təşkil edir. İngilis nağıllarında sadalananlara oxşar "sehrli çubuq" formuluna rast gəlinir: "And he said: "I will gladly do that," and so he gave her a piece of the johnny-cake; and for that she gave him a magical wand, that she might yet be of

service to him, if he took care to use it rightly" (Və dedi: "Mən məmnuniyyətlə edəcəyəm bunu" və ona conni-tortdan bir parça verdi; buna görə sehrli bir çubuq da verdi ki, bundan yaxşı istifadə etsə, hələ də ona xidmət edə bilər). Ümumən ingilis nağıllarında daha çox "sehrbaz", "sehrli şahzadə", "sehrli ögey ana" canlı obrazlarının magik gücündən söhbət açılır. "The fish and the ring" (Balıq və üzük) sehrli nağılı məhz sehrbaz baronun təsviri ilə başlayır: "Once upon a time, there was a mighty baron in the North Country who was a great magician that knew everything that would come to pass" (Bir vaxtlar, Şimal Ölkəsində böyük bir sehrbaz var idi ki, baş verəcək hər şeyi bilirdi). İngilis sehrli nağılları əsasən şahzadənin sehrli, tilsimli davranışları üzərində qurulur: "What can I do, my son?" said the queen, "tell me, and it shall be done if my magic has power to do it" (Nə edə bilərəm, oğlum? "Kraliça dedi: "Mənə söylə və sehrimin bunu edə biləcəyi təqdirdə ediləcəkdir"); "My name is Florentine, and my mother is a queen, and something more than a queen, for she knows magic and spells, and because I would not do as she wished she turned me into a dove by day, but at night her spells lose their power and I become a man again" (Mənim adım Florentindir, anam isə bir kraliçadır və kraliçadan artıq bir şeydir, çünki tilsim və sehrləri bilir və istədiyi kimi etməyəcəyim üçün məni gündən-günə göyərçinə çevirdi, amma onun deyimləri gecə sehrli gücünü itirir və mən yenidən insan oluram) (2). Göründüyü kimi, sadalanan qəlib ifadələrdə sehrli nağıllara xarakterik olan magik transformasiyalardan istifadə olunur. Burada əsas məqsəd düşməndən, təhlükədən qaçmaq və qorunmaqdır. Bu tip formullar azərbaycan nağıllarında da geniş yayılmışdır. Məsələn, "Qız bir sehr-cadu oxuyub Məlik Məmmədi bir süpürgə etdi, qoydu bir divarın küncünə" (6, 11); "İbrahim tilsimi oxuyub oldu quş, qanad çalıb qalxdı göyə, gəlib çatdı həmən yerə" (1, 91). O.Əliyev qeyd edir ki, nağıl qəhrəmanının müxtəlif cildlərə düşməsi, çevilməsi və ya başqalarını müxtəlif şəkillərə salması məhz sehrli nağıllar üçün xarakterikdir. Geyim, paltardəyişmə motivi isə sehrli nağıllarla yanaşı, digər nağıllarda da təsadüf edilir. Müəyyən işləri yerinə yetirmək üçün geyimdəyişmə folklor poetikasının mühüm xüsusiyyətlərindən biridir (4, 90). E.Tursunov isə vurğulayır ki, insan o dünya sakinləri ilə kontakt nəticəsində cildini dəyişir, eybəcər şəklə, o dünya sakinlərinin şəklinə düşür (10, 111). Bu fikirlə razılaşan M.İmanov hesab edir ki, obrazın ikiləşməsi, ümumiyyətlə, zahiri görkəmin bu cür kimlik göstəricisi olması folklorda geniş yayılmışdır (2, 10-11). Beləliklə, sakral qüvvələrin cilddəyişməsi motivi nağıllarda əsasən təhlükədən qorunma ilə bağlıdır. Bütün dünya xalqlarının nağıllarında oxşar motivlə bağlı olan ögey ana obrazının caduları, tilsimli sözləri də məhz sehrli formulları yaradan elementlərdir: "But as they got near the keep, the stepmother felt by her magic power that something was being wrought against her, so she summoned her familiar imps" (Lakin onlar gözətçi otağına yaxınlaşdıqda, ögey ananın sehrli gücü ilə ona qarşı bir şeyin edildiyini hiss etdi, buna görə yaxın tanışlarını çağırdı) (https://www.worldoftales.com). "The laidly worm of Spindleston Heugh" nağılındakı sehrli formulda sehrli şahzadə və onun əməlləri həm

söz birləşməsi, həm də dialoq formasında təqdim edilir: “That same night the queen, who was a noted witch, stole down to a lonely dungeon wherein she did her magic and with spells three times three, and with passes nine times nine she cast Princess Margaret under her spell. And this was her spell:

--I weird ye to be a Laidly Worm,
And borrowed shall ye never be,
Until Childe Wynd, the King's own son
Come to the Heugh and thrice kiss thee
Until the world comes to an end,
Borrowed shall ye never be” (Elə həmin gecə məşhur cadugər olan kraliça, sehrli və üç dəfə sehr etdiyi bir tənha zindana qaçırıldı və doqquz dəfə keçərək doqquz dəfə şahzadə Margaret'i öz sehrinin altına atdı. Və bu onun deyimi idi:

- Qəribə bir qurd olmağınız sizə qəribə gəlir
Borc götürməyəcəksiniz,
Wynd' uşaq, Kralın öz oğlu
Ağırlığa gələnə və üç dəfə öpənədək;
Dünya sona çatana qədər
Heç vaxt borclanmayacaqsınız) (https://www.storiestogrowby.org)

İngilis xalq nağıllarında cansız varlıqlardan “magic cap” (sehrli papaq), “magical wand (sehrli çubuq), “ magic flask” (sehrli çanaq), “magic beans” (sehrli lobya), “magic shoes” kimi köməkçi vasitələrin adları çəkilir. Məsələn, “So they determined to run away together and after the giant's daughter had tidied up her hair a bit and got her magic flask they set out together as fast as they could run” (Beləliklə, onlar birlikdə qaçmaq qərarına gəldilər və nəhəngin qızı saçlarını bir az səliqəyə saldıqdan və sehrli çanaqlarını götürdükdən sonra sürətlə qaçdılar); “I told you couldn't guess, what do you say to these beans; they're magical, plant them over-night” (Dedim ki, təxmin edə bilməzsən, bu lobyaya nə deyirsən; onlar sehrlidir, gecə-gündüz əkin); “In the morning Jack arose and put on his invisible coat and magic cap and shoes, and prepared himself for the fray” (Səhər Cek qalxdı və görünməz paltosunu və sehrli papağını və ayaqqabılarını geydi və özünü qarışıqlığa hazırladı) (1).

Azərbaycan xalq nağıllarında magik gücə malik varlıqlardan ən geniş yayılanları “sehrli alma”, “sehrli xalça” və “sehrli üzük”dür. Olarla bağlı formullar da sehrli nağıllarda çoxluq təşkil edir. “Sehrli üzük” nağılında keçəl sehrli üzüyü və sehrli xalçanı ələ keçirərək arzularının yerinə yetirilməsini istəyir və çətin situasiyalara düşəndə onların köməyindən istifadə edir: “—Sehrli üzük, Həzrət Süleyman eşqinə, səndən bir imarət istəyirəm, bir kərpici qızıldan, bir kərpici gümüşdən. Özü də o qədər hündür olsun ki, başı buluddan, binəsi yerdən nəm çəksin”, yaxud, “-- Xalça, Həzrət Süleyman eşqinə, bizi apar öz qızıl kərpicli evimizə, deyir və arzusu yerinə yetir” (4, 108). Ş.Hüseynova qeyd edir ki, nağıl qəhrəmanlarının sehrli vasitələrə müraciətləri formalaşdığı kimi, bunların icra

üsulları da, bir növ formulvari şəkil alır. Nağıl sehri və koloriti də elə bu bənzərlikdədir (7, s. 96-97).

Nəticə. Araşdırma onu göstərir ki, bütün dünya xalqlarının folklorunda geniş yayılan sözün magik xarakteri azərbaycan və ingilis xalqlarının nağıllarında da özünəməxsus yer tutur və ənənəvi formul funksiyasını yerinə yetirir. Sehrli formullarsız nağılları təsəvvür etmək mümkün deyil. İ.Razumovaya görə, "sözün magik funksiyasının qalıqları" yazılı dədəbiyyatda da özünü göstərirsə, nağıl onu xüsusən qoruyub saxlayır (9, 87).

Azərbaycan və ingilis xalq nağıllarında sitayiş edilən sehrli əşyalar əsasən bir-birindən fərqlənir. Azərbaycan nağıllarında sehrli at", "sehrli süfrə", "sehrli çubuq", "sehrli üzük", "sehrli bulaq", "sehrli alma", "sehrli ayna", "sehrli dəyirman" və başqa köməkçi vasitələrdən ibarət ənənəvi formullar çoxluq təşkil edir. İngilis nağıllarında isə "magic cap" (sehrli papaq), "magical wand (sehrli çubuq), " magic flask" (sehrli çanaq), "magic beans" (sehrli lobya), "magic shoes" kimi köməkçi vasitələrin adları çəkilir. "Sehrli çubuq" vasitəsindən ibarət formul isə hər iki xalqın nağıl mətnlərində mövcuddur. Canlı varlıqlara gəldikdə isə, ingilis nağıllarında daha çox "sehrbaz", "sehrli şahzadə", "sehrli ögey ana" canlı obrazlarının magik gücündən söhbət açılır. Dilaoq və müraciətlərdən ibarət sehrli formullarda müəyyən qədər oxşarlıqlar var. Bu nağıl qəhrəmanının müxtəlif cildlərə düşməsi, çevilməsi və ya başqalarını müxtəlif şəkillərə salması, yaxud müxtəlif arzu və istəklərlə və sairə ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, sehrli nağıl formulları Azərbaycan və ingilis xalq nağıllarında əsasən bir-birindən fərqli özəlliklərlə malikdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan nağılları: 5 cilddə, I c., / Tərtib edənlər: Ə.Cəfərli, S.Əhiman qızı. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 367 s.
2. İmanov M.K. Folklorda obrazın ikiləşməsi. Bakı: Elm. 201, 228 səh.
3. İsgəndərova V. Ənənəvi nağıl formulları. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 202 s.
4. El çələngi / Tərtibçilər: T.Fərzəliyev, İ.Abbasov. Bakı: Gənclik, 1983, 388 səh
5. Əliyev O. Azərbaycan nağıllarının poetikası. Bakı: Səda, 2001, 192 s.
6. Mirzəzadə A.H. Nağılar. Bakı: Özəl nəşriyyat, naşiri M.Ə.Əliəkbərov, 1912
7. Hüseynli Ş. Azərbaycan folklorunda epik formullar. Bakı: Folklor İnstitutu, 2019, 183 səh.
8. Рошияну Н. Традиционные формулы сказки. М, 1974.
9. Разумова И.А. Формулы сказки и их языковая реализация, Язык русского фольклора, Петрозаводск, 1985, с. 77-83
10. Турсунов Е.Д. Генезис казахской бытовой сказки: в аспекте связи первобытным фольклором. Алма-Ата, 1973, 214 стр.

İnternet resursları:

1. https://www.storiestogrowby.org
2. https://www.worldoftales.com

AYBƏNIZ HƏSƏNOVA

AZƏRBAYCAN VƏ INGILIS XALQ NAĞILLARINDA SEHRLI FORMULLARIN MÜQAYISƏLI TƏHLILI

XÜLASƏ

Onlarda biri də daxili təhkiyə növünə daxil olan sehrli formullardır. Bir çox folklorşünaslar məhz nağıl təhkiyəsinin magik funksiya daşıdığını söyləyirlər. Hətta bəzi söyləyicilər axşamlar nağılın nəqlinin şər qüvvələri uzaqlaşdırdığı inancını irəli sürürlər. Sehrli formullarsız nağılları təsəvvür etmək mümkün deyil. Sehrli qəlib ifadələr digər folklor nümunələrində rast gəlinsə də, daha çox nağıllarda geniş yayılmışdır. Azərbaycan və ingilis folklorunda ənənəvi təhkiyə (medial) formullarının dayanıqlığı, mühafizəkarlığı, variasiya olunması parlaq və canlı nağıl təhkiyəsi yaratmağa geniş imkanlar yaradır. Məqalədə Azərbaycan və ingilis xalq nağıllarının daxili təhkiyə formul tipinə aid olan sehrli formullardan söhbət açılır, onların oxşar və fərqli cəhətləri araşdırılır. Azərbaycan və ingilis sehrli nağıllarında çoxlu sayda magik formullar mövcuddur. Bu nağıllarda sözügedən formullar söz, söz birləşməsi, ifadə və dialoq formasında təzahür edir. Azərbaycan nağıllarında "sehrli at", "sehrli süfrə", "sehrli çubuq", "sehrli üzük", "sehrli bulaq", "sehrli alma", "sehrli ayna", "sehrli dəyirman" və başqa köməkçi vasitələrdən ibarət ənənəvi formullar işlədilir. İngilis nağıllarında sadalananlara oxşar yalnız "sehrli çubuq" ifadəsi ilə işlənən formula rast gəlinir. Ondan başqa "sehrbaz", "sehrli şahzadə", "sehrli ögey ana" sözlərinin işləndiyi ənənəvi formullar işlədilir. Ümumən, azərbaycan və ingilis xalq nağıllarında ənənəvi təhkiyə (medial) formullarını kəmiyyət etibarilə müqayisə etsək, azərbaycan nağıllarında onların dominantlığına görmək olar. Eyni zamanda formulların Azərbaycan nağıllarında məzmun baxımından da rəngarəng olduğunu müşahidə etmək mümkündür. Bütün dünya xalqlarının folklorunda geniş yayılan sözün magik xarakteri azərbaycan və ingilis xalqlarının nağıllarında da özünəməxsus yer tutur.

Açar sözlər: folklor, nağıl, təhkiyə, formul, sehrli çubuq, sehrli üzük, variasiya

AYBANIZ HASANOVA

COMPARATIVE ANALYSIS OF MAGIC FORMULAS IN AZERBAIJANI AND ENGLISH FOLK TALES

SUMMARY

Many folklorists say that fairy tales have a magical function. Some narrators even claim that the narration of the tale in the evenings removes the forces of evil. It is impossible to imagine fairy tales without magic formulas. Although magical expressions are found in other examples of folklore, they are more common in fairy tales. In Azerbaijani and English folklore, the stability, conservatism, and variation

of traditional medial formulas create ample opportunities to create a bright and vivid tale. The article discusses the magic formulas of the Azerbaijani and English folk tales, which belong to the type of internal narrative formula, and explores their similarities and differences. There are many magical formulas in Azerbaijani and English magic tales. Traditional formulas are used in Azerbaijani fairy tales, including "magic horse", "magic table", "magic wand", "magic ring", "magic spring", "magic apple", "magic mirror", "magic mill" and other aids. Similar to those listed in English fairy tales, only the formula "magic wand" is used. In addition, traditional formulas are used, in which the words "magician", "magic princess", "magic stepmother" are used. In general, if we compare the traditional medial formulas in Azerbaijani and English folk tales in terms of quantity, we can see their dominance in Azerbaijani fairy tales. At the same time, it is possible to observe that the formulas in Azerbaijani fairy tales are colorful in terms of content. The magical nature of the word, which is widespread in the folklore of all peoples of the world, has a special place in the tales of the Azerbaijani and English peoples. **Keywords: folklore, tale, narration, formula, magic wand, magic ring, variation**

АЙБАНИЗ ГАСАНОВА

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ МАГИЧЕСКИХ ФОРМУЛ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ И АНГЛИЙСКИХ НАРОДНЫХ СКАЗКАХ

РЕЗЮМЕ

Пояснительные (медиальные) формулы разбросаны по разным частям народных сказок. Они встречаются при описании героев, при чередовании сюжетов и эпизодов или при переходе от события к событию, чтобы привлечь внимание аудитории, во время традиционных обращений и в других ситуациях. Одна из них - магические формулы, относящиеся к типу внутренней интерпретации. Многие фольклористы говорят, что у сказок есть волшебная функция. Некоторые рассказчики даже утверждают, что повествование сказки по вечерам уводит силы зла. Сказки невозможно представить без волшебных формул. Хотя магические выражения встречаются и в других образцах фольклора, они чаще встречаются в сказках. В азербайджанском и английском фольклоре устойчивость, консерватизм и вариативность традиционных медиальных формул создают широкие возможности для создания ярких и ярких сказок. В статье рассматриваются магические формулы азербайджанских и английских народных сказок, относящиеся к типу внутренних повествовательных формул, исследуются их сходства и различия. В азербайджанских и английских сказках есть много волшебных формул. В азербайджанских сказках используются традиционные формулы, в том числе «волшебный конь», «волшебный стол», «волшебная палочка», «волшебное кольцо», «волшебный источник», «волшебное яблоко», «волшебное зеркало»,

«волшебная мельница» и другие вспомогательные средства. Подобно перечисленным в английских сказках, используется только формула «волшебная палочка». Кроме того, используются традиционные формулы, в которых употребляются слова «волшебник», «волшебная принцесса», «волшебная мачеха». В целом, если сравнить традиционные медиальные формулы в азербайджанских и английских народных сказках в количественном отношении, мы увидим их преобладание в азербайджанских сказках. В то же время можно заметить, что формулы в азербайджанских сказках красочны по содержанию. Магическая природа слова, широко распространенного в фольклоре всех народов мира, занимает особое место в сказках азербайджанского и английского народов. Они выполняют функцию традиционной формулы. Короче говоря, в то время как магическая функция слова очевидна в других образцах литературы, устная народная литература, особенно сказки, сохраняет его. Вот почему при повествовании важно использовать магические формулы.

Ключевые слова: фольклор, сказка, повествование, формула, волшебная палочка, волшебное кольцо, вариация.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Vəfa İsgəndərova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

FATMA ƏLİYEVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Üzeyir Hacıbəyli küçəsi, 68
fatma.aliyevaa@mail.ru

AVROPA MƏNŞƏLI TERMINLƏR

XÜLASƏ

"Avropa mənşəli terminlər" adlı məqalədə Avropanın aparıcı dillərindən Azərbaycan dilinə keçmiş terminlər tədqiq olunur. Qeyd olunur ki, müasir Azərbaycan dilinin ən fəal, ən dəyişkən, artan təkmilləşən hissəsi ümumişlək olmayan sözlər qrupuna aid terminlərdir. Terminlərin bu qədər sürətlə dəyişkən, yenilənən söz qrupları olmasının səbəbi müasir elmlərin, elektrotexnikanın, müxtəlif elm sahələrinin sürətlə inkişaf etməsidir.

Məqalədə terminlər dəqiqlik, konkretlik, təkmənalılıq bildirən söz qrupları kimi təqdim olunur. Terminlərin struktur xüsusiyyətləri də diqqətdən kənarda qalmamışdır. Müəllif eyni zamanda qeyd edir ki, üslubi neytrallıq, azkomponentlik, təkvariantlılıq və ekspressivsizlik də terminlərin əsas xüsusiyyətlərindəndir. Əsərdə, terminlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi termin dəqiqliyi ifadəsi də işlədilir ki, bu da onun anlayışı əks etdirmə imkanlarını nəzərdə tutur. Müəllif terminlərin dəqiqliyi məfhumunu birbaşa əks etdirən əlamətlərin düzgün seçilməsi, terminin yaranmasına xidmət edən dil ünsürlərinin düzgün müəyyən edilməsi və həmin dil ünsürlərinin ahəngdarlığı kimi xüsusiyyətlərini də diqqətdə saxlayır. Əsərdə Avropa mənşəli terminlərin Azərbaycan dilinə keçmə tarixi izlənilir. Qeyd olunur ki, Azərbaycan dilində terminoloji leksikanın yaranması XI-XIII əsrlərdən başlayıb. Bu dövrdə dəqiq elmlərə aid terminlər dilimizdə azdır. Humanitar elmlərə, xüsusilə, ədəbiyyatşünaslıq elminə aid terminlərə kifayət qədər rast gəlmək mümkündür. Elə buna görə də bu dövrdə dilimizdə mövcud olan terminlərin əksəriyyəti ərəb-fars mənşəli terminlər idi. Təxminən XIX əsrdən sonra Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə Avropa mənşəli terminlər gəlməyə başladı. Məqalədə həmçinin terminlərin Azərbaycan dilinə keçmə səbəbləri, terminlərin konkret olaraq hansı sahələrə aid olması da göstərilir. İqtisadiyyata, bank-maliyyə sektoruna aid bir çox terminlərin izahı verilir. Müəllif terminlərin işləklik dərəcəsinə toxunur və qeyd edir ki, Avropa mənşəli terminlərin müəyyən qismi dildə aktiv işlənir. Müəllif göstərir ki, Avropa mənşəli terminlərin dilimizdə istifadəsinin bir üstünlüyü də mütəxəssislərin beynəlxalq ünsiyyət zamanı qarşılaşa biləcəyi çətinliklərin aradan qaldırılmasındadır. Doğrudur, bütün ölkələrin mütəxəssislərinin istifadə edə biləcəyi vahid bir elmi dil yoxdur. Amma Avropa mənşəli, xüsusilə, ingilis dilinə məxsus elmi-texniki terminlərin dilimizdə işlədilməsi beynəlxalq ünsiyyət zamanı qarşıya çıxa biləcək çətinlikləri aradan qaldırmağa həlledici təsir göstərə bilər. İqtisadiyyat, bank-maliyyə

sahəsinə aid terminləri bu baxımdan önəmlidir. Müasir dövrdə Azərbaycanının dünya ölkələri ilə getdikcə artan iqtisadi-siyasi əlaqələri bu sahəyə aid bir çox Avropa mənşəli terminlərin dilimizə keçməsinə səbəb olmuşdur. Məhz bu zərurətdən müasir ədəbi dilimizdə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə aid terminlər formalaşmağa başlamışdır.

Açar sözlər: termin, ümumişlək, leksika, məfhum, üslub, əlamət, mənşə, ahəngdarlıq, milli, alınma

Müasir Azərbaycan dilinin ən fəal, ən dəyişkən, artan təkmilləşən hissəsi ümumişlək olmayan sözlər qrupuna aid terminlərdir. Terminlərin bu qədər sürətlə dəyişkən, yenilənən söz qrupları olmasının səbəbi müasir elmlərin, elektrotexnikanın, müxtəlif elm sahələrinin sürətlə inkişaf etməsidir. Terminlər dəqiqlik, konkretlik, təkmənalılıq bildirən söz qruplarıdır. Eyni zamanda üslubi neytrallıq, azkomponentlik, təkvariantlılıq və ekspressivsizlik də terminlərin əsas xüsusiyyətlərindəndir. Qeyd etmək lazımdır ki, terminlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi termin dəqiqliyi ifadəsi də işlədilir ki, bu da onun anlayışı əks etdirmə imkanlarını nəzərdə tutur. Terminlərin dəqiqliyi məfhumu birbaşa əks etdirən əlamətlərin düzgün seçilməsi, terminin yaranmasına xidmət edən dil ünsürlərinin düzgün müəyyən edilməsi və həmin dil ünsürlərinin ahəngdarlığı kimi də qəbul edilir.

Terminlərdən danışarkən dildə terminlərin rolu məsələsinə də toxunmaq lazımdır. Dilçilikdə rus və Avropa alimlərinin terminlərin dildə funksiyasına aid müəyyən fikirlər mövcuddur. Rus dilçisi Q. O. Vinokura görə terminlər xüsusi sözlər deyil xüsusi funksiya icra edən sözlərdir və sözlər əşyaları adlandırdığı kimi terminlər də anlayışları ifadə edir. (1. c. 3-54). K. Sokor da Q. O. Vinokurun fikrini təsdiq edərək qeyd edir ki, terminlər müəyyən bir elmi sistemdəki anlayışın adıdır. (2, s. 8-10). M. Qasımov "Terminin spesfikası" əsərində qeyd edir ki, dil cəhətdən terminin funksiyasını adlandırma funksiyası, nominativ funksiya adlandırıb terminləri əşya, prosesləri və nəhayət obyektiv gerçəklikdə mövcud olan hadisələr haqqında adları adlandıran məvhum kimi qəbul etmək lazımdır. (3, səh, 374-375). H. Həsənov terminləri xüsusi işlədilmə sahəsi olan, elmi, məfhumları ifadə edən, nominativ və definativ funksiyalı söz və ya söz birləşmələri hesab edir. (4, səh.179). Fikrimizcə, H. Həsənovun terminlərə aid etdiyi fikirlər terminlərin adlandırılması baxımından ən məqbul olanıdır. Bununla yanaşı qeyd etmək yerinə düşərdi ki, terminlər həm də sənət-peşə, və yaxud ixtisas sözləridir. Terminlər kortəbii, özbaşına yaranmır, onların yaranması müəyyən tələbatdan doğur. Terminlərin meydana gəlməsi dilin müəyyən qayda - qanunlarına əsaslanır. Onlar sabit qalmır, dəyişir. Dəyişmələrinə isə iki səbəb göstərmək mümkündür:

1. İfadə etdikləri anlayışlar həcmcə dəyişədikdə
2. Aid olduqları sahə inkişaf etdikdə

Terminlər strukturuna, mənşəyinə, işlədilməsinə görə də qruplara bölünür.

Struktur baxımından terminləri bir sözlü, söz birləşməli terminlərə ayırmaq mümkündür. Terminlərin mənşəyinə gəldikdə isə onları əsasən milli və alınma olmaqla iki qrupa ayırırlar (4,səh.179). Milli terminlər müxtəlif peşə sahələrinə aid sözləri Türk-Azərbaycan mənşəli sözlərlə ifadə etdikdə yaranır. Dilimizin terminaloji lüğət tərkibinin formalaşmasında öz sözlərimiz və sözyaratma qaydalarımız əsasdır.

Alınma terminlər isə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində mühüm yer tutur. Alınma terminlər daha çox iqtisadi, siyasi, elm, yeni texnologiyalar, hüquq və fəlsəfə sahələrində işlədilir. Bu tip terminləri işlədilmə, diləuyğunluq baxımından müasir ədəbi dilimizdə daha çox ehtiyac duyulan, mənası tam aydın olmasa belə Azərbaycan dilində danışan insanlar tərəfindən işlədilən terminlər və dar bir çərçivədə işlədilən terminlər kimi iki qrupa ayırmaq olar. Məsələn, dilimizdə barel, birja, aksion, kredit kimi terminlər demək olar ki, hamı tərəfindən işlədilir, lakin çox az adam bu terminlərin dəqiq mənasını bilir. Bununla yanaşı dilimizdə elə terminlər vardır ki, bu terminləri yalnız aid oluqları sahələrinn mütəxəssisləri işlədir və yalnız onlar tərəfindən mənası anlaşılır. Məsələn, faqoprofilaktika, paleoqrafik, sterometrik, transfaktor, vibroakustika, audiovizual v. s.

Terminlərin dilin ümümişlək olmayan söz qruplarına aid olmasına baxmayaraq elmi anlayışların düzgün anlaşılmasında rolu böyükdür. Terminlər elmi fikrin dürüst dərk edilməsinə, tədris prosesində və yazı mədəniyyətinin inkişafında mühüm rol oyanyır.

Azərbaycan dilində terminoloji leksikanın yaranması XI-XIII əsrlərdən başlayıb desək yanılmarıq. Doğrudur, bu dövrdə dəqiq elmlərə aid terminlər dilimizdə azdır, bununla yanaşı humanitar elmlərə, xüsusilə, ədəbiyyatşünaslıq elminə aid terminlərə kifayət qədər rast gəlmək mümkündür. Elə buna görə də bu dövrdə dilimizdə mövcud olan terminlərin əksəriyyəti ərəb-fars mənşəli terminlər idi. Təxminən XIX əsrdən sonra Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə Avropa mənşəli terminlər gəlməyə başladı. Dövrün bir çox mütəfəkkirləri Avropa mənşəli terminlərdən istifadənin tərəfdarı idi. M. F. Axundov Azərbaycan elminin və mədəniyyətinin inkişafı ilə əlaqədar dilimizdə yeni olan məvhumları ifadə etmək üçün Avropa xalqlarının dillərindən elmi terminlərin götürülməsini məqbul hesab edirdi. M. F. Axundov haqlı olaraq yazırdı ki, dilimizə gələn yeni sözləri-terminləri milli sözlərimizlə əvəz etmək olar lakin bu əvəzetmə Avropa dillərindən alınmış terminlərin mənasını düzgün ifadə etməyə imkan verməyəcək. (4. Səh.182). M. F. Axundov haqlı idi. Avropa dillərindən alınmış və alınmaqda olan terminlər həm yeni alınan məvhumların təhrif olunmasının qarşısını alır, həm də elmi anlayışları daha dəqiq ifadə edir, eyni zamanda Avropa xalqlarının əldə etdiyi ən son elmi nailiyyətlərlə tanışlığa imkan verir. Avropa mənşəli terminlərdən dilimizdə istifadənin bir üstünlüyü də mütəxəssislərin beynəlxalq ünsiyyət zamanı qarşılaşa biləcəyi çətinliklərin aradan qaldırılmasındadır. Doğrudur, bütün ölkələrin mütəxəssislərinin istifadə edə biləcəyi vahid bir elmi dil yoxdur, amma Avropa mənşəli, xüsusilə, ingilis dilinə məxsus elmi-texniki terminlərin dilimizdə işlədilməsi beynəlxalq ünsiyyət zamanı qarşıya

çıxa biləcək çətinlikləri aradan qaldırmağa həlledici təsir göstərə bilər. Elə götürək, iqtisadiyyat, bank-maliyyə sahəsinə aid terminləri. Müasir dövrdə Azərbaycanının dünya ölkələri ilə getdikcə artan iqtisadi-siyasi əlaqələri bu sahəyə aid bir çox Avropa mənşəli terminlərin dilimizə keçməsinə səbəb olmuşdur. Məhz bu zərurətdən müasir ədəbi dilimizdə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə aid terminlər formalaşmağa başlamışdır. Heç şübhəsiz ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənməkdə olan terminləri aid olduqları sahələr üzrə qruplarşdırsaq geniş bir sahəni əhatə etmiş olarıq ki, bütünlükdə Azərbaycan dilində işlənən Avropa mənşəli terminləri bir məqalə çərçivəsinə sığdırmaq mümkün deyildir. Bununla yanaşı biz dilimizdə işlənən bəzi sahələrə aid Avropa mənşəli terminləri qeyd edə bilərik. Məsələn, iqtisadiyyata aid maliyyə-bank, neft-qaz sahələri, tibb sahəsinə aid bəzi Avropa dillərindən alınmış terminləri nəzərdən keçirək.

İqtisadiyyatımızın maliyyə-bank sektoruna aid olan terminlər dilimizdə çoxluq təşkil edir. Bu ondan irəli gəlir ki, müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkəmizdə maliyyə-bank infrastrukturunun qurulmasında Avropanın aparıcı maliyyə institutları iştirak etmiş, bank sektorunun inkişafında Avropanın aparıcı bankları rol oynamışdır. Avropa ölkələri ilə bu sahədə sıx əlaqələrin qurulması dilimizə Avropa mənşəli, əsasən, ingilis dilindən bank-maliyyə sektoruna aid terminlərin gəlməsinə rəvac vermişdir. Məsələn, **aksiz**-latınca "accido", fransızca "accise" - "kəsirəm" deməkdir, bəzi istehlak mallarına və xidmətlərə qoyulan dolayı vergi; əmtəənin qiymətinə və ya xidmət tarifinə əlavə edilir və beləliklə, istehlakçılar tərəfindən ödənilir.

Audit-idarəçilik fəaliyyətinin müəyyən meyarlara, norma və standartlara uyğun gəlməsini qiymətləndirmə prosesi və sistemi.

Akselarator-İnvestisiya həcmi və dinamikasının istehlak mallarına olan tələbatdan asılı olmasını şərtləndirən iqtisadi model.

Lizinq- Aktivlərin - əsasən binaların, avadanlıqların və nəqliyyat vasitələrinin lizinq şirkətləri tərəfindən alınması; həmin şirkətlər bu aktivləri müəyyən haqq almaqla müştərilərə icarəyə verir.

Lisenziya- Ayrı-ayrı şəxslərə və ya təşkilatlara müəyyən iş görmək üçün ixtiranı, biliyi, təcrübəni və s. istifadə etməyə görə icazə.

Kredit- Fiziki və ya hüquqi şəxsə məhsul, xammal, məmulat və s. alıb müəyyən müddət keçdikdən sonra pulunu ödəmək imkanı verən maliyyə xidməti.(5. səh.8-39)

Neft-qaz sahəsində rast gəlinən Avropa mənşəli terminlərə nəzər salaq;

Formasiya-Eyni mənşəli və görünüşlü süxur çöküntüləri və ya struktur.

Platforma-İri dəniz konstruksiyası, qazma, hasilat, texnoloji emal və karbohidrogenləri müvəqqəti saxlama qurğularına malikdir.

Polimer-Müxtəlif fiziki xüsusiyyətlərə malik birləşmə əmələ gətirmək üçün birləşdirilmiş eyni növ iki və ya daha çox molekul.

Antiklinal-Süxur laylarının yuxarı istiqamətdə qabardığı süxurda tağşəkilli bükük/əyilmə.

Avtosistern-Yanacaq və ya su daşımaq üçün çən quraşdırılmış nəqliyyat vasitəsi.
Ballast-Sabitliyi qoruyub saxlamaq və ağırlığın paylanmasını təmin etmək üçün gəmiyə yüklənmiş su.
Barel-Neftin həcminin ümumi qəbul edilmiş ölçü vahidi, 159 litrə (0,159 m3) və ya təxminən 35 ingilis qallonuna (42 ABŞ qallonu) bərabərdir.
Barit-Qazma məhlullarının sıxlığını (qazma məhlulunun çəkisini) artırmaq məqsədilə qazma məhlulunun əsas komponenti kimi istifadə olunan çox ağır maddə. Kimyəvi adı barium sulfat birləşməsidir.
Batimetriya-Su sahələrinin dərinliyinin ölçülməsi. (6)

Qeyd etmək lazımdır ki, başqa sözlərdən fərqli olaraq maliyyə-bank, neft-qaz və tibb sahəsinə aid olan terminlər dünyanın bir çox dillərindən daha dəqiq desək, beynəlxalq miqyasda vahid şəkildə işlənir. Məhz bu xüsusiyyət onların dildə əhəmiyyətini artırır bu tipli Avropa mənşəli terminləri beynəlmiləl sözlərə çevrilməsinə şərait yaradır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində Avropa mənşəli kənd təsərrüfatı terminlərinə: **aqroekosistem**-Kənd təsərrüfatı məhsullarının əldə olunmasında iştirak edən torpaq sahələrini, tarlaları, heyvanları, meşələri, təbii yem sahələrini, su hövzələrini və insanları əhatə edən ekoloji sistem; **genetika** -Orqanizmlərin irsiyyəti və dəyişkənliyi haqqında bioloji təlim; **aprabator-** Bitkilərin sortluq və toxumluq əkinlərində aprobasiya aparmaq hüququ olan fiziki şəxs v.s.; Coğrafi terminlərə: **emiqrasiya** - Əhalinin ölkədən köçüb getməsi; **federasiya** -ittifaq, birlik mənasındadır. Daxilində müəyyən özünü idarəetmə hüququna malik inzibati ərazi bölgüsü olan dövlət; farmokoloji sahə ilə bağlı terminlərə; paraferin plyussirop, akvadetim, mufleksin, blokium, proketand, albentoks, aevit, akva, afrubin, afabazol, donement, voltaren, amitriptilin akos, amizon, amlorus, kardilopin, modipin, vazopin, amlodar, lomaklin, norvask, amlodipin, karpez, kardionor, normon, amlovas, amlotop, amlokard-sanovel, amlosim v. s. Tibb sahəsinə aid terminlərə: **amputasiya**-bədənin xəstə üzvünün kəsilməsi; **vaksin**-yolxucu xəstəliklər qarşı müalicə peyvəndləri üçün qoruyucu maddə; **pnevmoniya**-sətəlcəm xəstəliyi v. s. rast gəlmək mümkündür.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə keçən terminlər, əsasən, Avropanın aparıcı dillərinə-ingilis, fransız, alman və yunan dillərinə məxsus olan sözlərdir. Eyni zamanda bu terminlər əsasən təkmənalı, funksional cəhətdən məhdud, üslubi cəhətdən neytral və dəqiqdir. Bu terminlər təkcə Azərbaycan dilində deyil, eyni zamanda dünyanın bir çox dillərində, həmçinin digər türk dillərində də işlənməkdədir.

FATMA ALIEVA

TERMS OF EUROPEAN ORIGIN

SUMMARY

The article "Terms of European origin" examines the terms transferred into Azerbaijani from the leading European languages. It is noted that the most active, the most variable, the most improving part of the modern Azerbaijani language is the terms belonging to the group of non-common words. The reason why terms are so rapidly changing, updated word groups is the rapid development of modern sciences, electrical engineering, and various fields of science. In the article, the terms are presented as groups of words expressing accuracy, specificity, monosemantics. The structural features of the terms were not left out. At the same time, the author notes that stylistic neutrality, low-componentity, one-variance and unexpressiveness are also key features of the terms. In the work, one of the main features of the terms is the expression of term accuracy, which implies the possibility of reflecting its concept. The author also pays attention to such features as the correct choice of features that directly reflect the concept of accuracy of terms, the correct identification of language elements that serve for the origin of the term, and the harmony of these language elements.

The work traces the history of the transition of terms of European origin to the Azerbaijani language. It is noted that the emergence of term enological vocabulary in the Azerbaijani language began in the XI-XIII centuries. There are few terms related to the exact sciences in our language during this period. Terms related to the humanities, especially the science of literature, are quite common. That is why most of the terms in our language at that time were of Arabic-Persian origin. After about the 19th century, terms of European origin began to enter the Azerbaijani language through the Russian language.The article also shows the reasons for the transition of terms to the Azerbaijani language, the specific areas which the terms belong to. Many terms related to the economy, banking and financial sector are explained. The author touches on the degree of activity of the terms and notes that some of the terms of European origin are actively used in the language.

The author points out that one of the advantages of using terms of European origin in our language is that they eliminate the difficulties that professionals may encounter in international communication. It is true that there is no single scientific language that can be used by experts in all countries. However, the use of scientific and technical terms of European origin, especially English, in our language can have a decisive impact on overcoming the difficulties that may arise in international communication. Terms related to economics, banking and finance are important in this regard. In modern times, Azerbaijan's growing economic and political relations with the world have led to the transfer of many terms of European origin related to

this area. Due to this necessity terms related to various sectors of the economy began to form in our modern literary language.

Key words: term**,** common, lexis, concept, style, sign, origin, harmony, national, borrowings, neutral

ФАТМА АЛИЕВА

ТЕРМИНЫ ЕВРОПЕЙСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

В статье «Термины европейского происхождения» исследуются термины, переведенные на азербайджанский язык из ведущих европейских языков. Отмечается, что наиболее активной, наиболее изменчивой, растущей и совершенствующейся частью современного азербайджанского языка являются термины, относящиеся к группе нераспространенных слов. Причина, по которой термины так быстро меняются, обновляются группы слов, - это быстрое развитие современных наук, электротехники и различных областей науки. В статье термины представлены в виде групп слов, выражающих точность, конкретность, однозначносность. Не остались без внимания структурные особенности терминов. Автор также отмечает, что стилистическая нейтральность, низкокомпонентность, одновариантность и невыразительность также являются ключевыми чертами терминов. В работе одной из основных характеристик терминов является выражение точности термина, что подразумевает возможность отражения его концепции. Автор также обращает внимание на такие особенности, как правильный выбор признаков, которые напрямую отражают концепцию точности терминов, правильную идентификацию языковых элементов, которые служат источником термина, и гармонию этих языковых элементов. В произведении прослеживается история перехода терминов европейского происхождения на азербайджанский язык. Отмечается, что возникновение терминологической лексики в азербайджанском языке началось в XI-XIII веках. В этот период в нашем языке мало терминов, относящихся к точным наукам. Термины, относящиеся к гуманитарным наукам, особенно к литературоведению, довольно распространены. Вот почему большинство терминов в нашем языке в то время имели арабско-персидское происхождение. Примерно после 19-го века термины европейского происхождения перешли в азербайджанский язык через русский язык. В статье также показаны причины перехода терминов на азербайджанский язык, конкретные области, к которым относятся термины. Разъясняются многие термины, относящиеся к экономике, банковскому и финансовому сектору. Автор затрагивает степень функциональности терминов и отмечает, что некоторые термины европейского происхождения активно используются в языке. Автор отмечает, что одним из преимуществ использования терминов европейского происхождения в нашем языке является

то, что они устраняют трудности, с которыми профессионалы могут столкнуться в международном общении.

Это правда, что не существует единого научного языка, которым могли бы пользоваться специалисты во всех странах. Однако использование в нашем языке научных и технических терминов европейского происхождения, особенно английского, может иметь решающее влияние на преодоление трудностей, которые могут возникнуть в международном общении. В этом отношении важны термины, относящиеся к экономике, банковскому делу и финансам. В современный период растущие экономические и политические отношения Азербайджана с другими странами привели к переходу многих терминов европейского происхождения, относящихся к этой области, в наш язык. Именно из этой необходимости в нашем современном литературном языке начали формироваться термины, относящиеся к различным секторам экономики.

Ключевые слова: срок, распространенный, лекснка, концепция, стиль, знак, происхождение, гармония, национальный, заимствования, нейтральный

Ədəbiyyat siyahısı

1. Г. О. Винокур. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. Труды Московского ин-та истории, философии и литературы. Сб. статей по языковедению, 1939
2. K. Sochor. Prirucka a ceskem odbornem nazvoslovi. Praha, 1955.
3. Azərbaycan Dilçiliyi Müntəxibatı III cild Bakı,"ABİS ALARCO ÇAP EVİ", 2013
4. H. Ə. Həsənov Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı,"Maarif"1988
5. Dövlət Maliyyəsi Terminləri Lüğəti, Müəllif qrupu: Dr. İnqilab Əhmədov, Kənan Aslanlı Şəhriyar Əhmədov Bakı, "İVMM."2008
6. www.bp.com Xüsusi terminlər lüğəti
7. Azərbaycanca-Türkcə-Rusca-İngiliscə ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistika terminləri lüğəti. Bakı-2002
8. E. Q. Mehrəliyev. Xalq coğrafi terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı-"Maarif"-1987
9. Z. Salahov, İ Qasımov İngiliscə-Azərbaycanca-rusca hərbi terminlər lüğəti.., Bakı-2010
10. M. Əsədova İngiliscə-azərbaycanca tematik sözlər lüğəti. Bakı-2001

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Svetlana Məmmədova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SEVDA AĞAYEVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Üzeyir Hacıbəyli küçəsi, 68
seva.ava.17@mail.ru

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DILLƏRİNDƏ SAY NİTQ HISSƏSİNİN QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ
(I hissə)

XÜLASƏ

Azərbaycan dili və dünyanın aparıcı dillərindən olan İngilis dilinin müqayisəli təhlili və müqayisə üçün hər iki dildən say nitq hissəsinin seçilməsi təsadüfü deyildir. Məlumdur ki, ingilis dili dünya ticarət dili, iqtisadiyyat dili statusundadır. Bu mənada Azərbaycan dilində bir nitq hissəsinin-sayın ingilis dilində hansı qrammatik məna çalarları daşıması, işlənmə imkanları, üslubi məna çalarları tələbələr, müəllimlər, ingilis dilini yeni öyrənənlər üçün aktual bir mövzudur.

"Azərbaycan və ingilis dillərində say nitq hissəsinin qrammatik xüsusiyyətləri" adlı məqalədə əsas nitq hissələri arasında daha çox praktik əhəmiyyət daşıyan say nitq hissəsinin Azərbaycan və ingilis dillərində müqayisəli şəkildə olmaqla qrammatik xüsusiyyətləri izah edilir. Azərbaycan dilində say bir nitq hissəsi olaraq özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Azərbaycan dili ilə müqayisədə İngilis dilində fərqliliklər müşahidə edilir. Məlumdur ki, Azərbaycan dilində onluq say sistemindən istifadə olunur. Say dilimizdə miqdar və sıra sayı olmaqla iki məna növünə malikdir. Bu mənada müəllif məqalədə Azərbaycan dili ilə yanaşı ingilis dilində də sayın məna növlərini müqayisəli şəkildə təqdim etmişdir.

Həmçinin məqalədə ingilis dili ilə müqayisə etdikdə bəzi saylarda fərqliliklərin olması da vurğulanır. Məqalədə say nitq hissəsinin miqdar sayları növünə daxil olan qeyri-müəyyən miqdar sayları, onların xüsusiyyətləri, təqribi saylar, onların leksik-qrammatik xüsusiyyətləri fikir süzgəcindən keçirilmişdir. Kəsr saylarının əsas qrammatik göstəriciləri də təqdim edilmişdir.

Azərbaycan və ingilis dillərində say nitq hissəsinin sintaktik xüsusiyyətləri, sayın hər iki dildə cümlədə rolu məsələsi də xüsusi diqqətlə təsnif edilmişdir. Məlumdur ki, say nitq hissəsi bir çox dünya dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində də sakrallığı ilə seçilən nitq hissəsidir. Məqalədə say nitq hissəsinin sakrallığına aid konkret nümunələr təqdim edilmişdir. Say nitq hissəsinin qrammatik sualının ingilis və Azərbaycan dillərində təqdimatı, bənzərliyi, fərqliliyi məqalədə xüsusilə vurğulanmışdır.

Azərbaycan dilində sayları ifadə etmək üçün həm ideoqrafik, həm də rum rəqəmlərindən istifadə edilir. İngilis dilində də belədir. Dilimizdə rum rəqəmlərindən istifadə olunarkən şəkilçidən istifadə edilmir. İngilis dilində də rum rəqəmləri

yazılarkən şəkilçilər yazılmır. Bu faktlar məqalədə əyani faktlarla diqqətə çatdırılır. Bununla yanaşı məqalədə tarixi hadisələrin ingilis dilində ifadəsi də maraq doğurur.

Açar sözlər: nitq hissəsi, say, miqdar, sıra, düzəltmə, mənsubiyyət, kəsr, kəmiyyət, müəyyən, qeyri-müəyyən, şəkilçi, təklik, onluq, ideoqrafik, rum rəqəmləri

Bir nitq hissəsi olaraq say əşyanın miqdarını, sırasını bildirməyə xidmət edir. Azərbaycan dilçiliyində XX əsrin 30-cu illərinə qədər say müstəqil nitq hissəsi hesab edilməmiş, qrammatika kitablarında bəzən "ismi-ədəd"(ədədi isimlər), bəzən isə "ədədi sifətlər" kimi şərh edilmişdir. Ötən əsrin 30-cu illərindən sonra yazılmış qrammatika kitablarında say artıq müstəqil nitq hissəsi kimi göstərilməyə başlamışdır. (1. səh.117) Say nitq hissəsinə yanaşmaların bir mənalı olmamasına səbəb ilk növbədə Azərbaycan dilində bu nitq hissəsinin isim və sifət nitq hissələri ilə ortaq xüsusiyyətlərə malik olması ilə əlaqədardır. Say nitq hissəsi dilimizdə işlənən isimlər kimi ad bildirir, isimlər kimi hallanır, bəzi üslubi məqamlarda kəmiyyətə və mənsubiyyətə görə dəyişmək imkanlarına malikdir. Lakin say bir nitq hissəsi kimi sadəcə kəmiyyətin adını, isimlər isə bütünlüklə əşyaların adını bildirir. Bundan başqa sayın isimə məxsus hal, mənsubiyyət və kəmiyyətə görə dəyişməsi sayın substantivləşməsinə gətirib çıxarır. Bu mənada say və isim arasında əsaslı fərq yaranır. Sayın sifət nitq hissəsi ilə oxşar cəhəti isə onların hər ikisinin təyinedici funksiyaya malik olması, subustantivləşə bilməsindədir. Heç şübhəsiz ki, bu iki xüsusiyyət onların eyni nitq hissəsi hesab edilməsinə səbəb ola bilməz. Saylar miqdar və sıra bildirməklə konkret qrammatik suala-neçə? nə qədər?, neçənci? suallarına malikdir, sifətlər isə əlamət və keyfiyyət bildirməklə fərqli nitq hissələri olmasını göstərir. Maraqlıdır ki, say nitq hissəsi kimi zərflə də oxşar xüsusiyyətlərə malikdir. Xüsusilə qeyri-müəyyən miqdar sayları ilə miqdar zərfləri dilimizdə eyni sözlərlə ifadə olunur. Fərq yalnız bu sözlərin hansi nitq hissəsinə aid olması zamanı meydana çıxır. Daha dəqiq desək, əgər az, çox, xeyli sözləri hərəkətə- feilə aiddirsə zərf, əşyaya-isimə aiddirsə say hesab olunur.

Azərbaycan dilində say bir nitq hissəsi olaraq özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Sayın qrammatik göstəricilərindən biri kimi qeyd edə bilərik ki, dilimizdə sıfır, bir, iki, üç, dörd, beş, altı, yeddi, səkkiz, doqquz rəqəmlərindən istənilən sayı yaratmaq mümkündür. Bundan başqa dilimizdə mövcud iyirmi üç sadə say vardır ki, bu sayları ifadə etmək üçün müxtəlif sözlərdən istifadə olunur.

Azərbaycan dilində onluq say sistemindən istifadə olunur. Bu zaman birdən ona qədər olan artımdan sonra əvvəlcə onluqlar, sonra təkliklər gəlir. "Onluq sistemi ondan yüzə qədər onluqların on dəfə təkrar olunması deməkdir"(2. s.94). Məsələn, on, iyirmi -iki on, otuz –üç on və s. Dilimizdə sayların tarixi inkişaf dinamikasın nəzər salsaq görərik ki, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində saylar bəzi üslubi fərqlər nəzərə alınmazsa, demək olar ki, dəyişməmişdir. Bu barədə Ə.Tanrıverdinin fikirlərini xatırlamaq yerinə düşərdi: "Orxon-Yenisey abidələri, "Divan" və "Kitab"dakı miqdar saylarının bir qismi müasir Azərbaycan ədəbi dilində

eynilə işlənir: bir, üç, beş, on, otuz, yüz. Əlavə edək ki, Orxon-Yenisey abidələrində "biş"(beş) şəklində işlənmə də müşahidə edilir."(3. səh. 249).

Maraqlıdır ki, rus dilində də birdən ona qədər olan artım Azərbaycan dilində olduğu kimidir. Məsələn, odin,dva, tri...və s.

İngilis dili ilə müqayisə etdikdə isə bəzi saylarda Azərbaycan dili ilə oxşarlıq olmasına baxmayaraq fərqliliklər də müşahidə edirik. Məsələn, ingilis dilində də sıfırdan ona qədər təkliklər var; zero, one, two, three, four, five, six, seven, eight, nine, ten. Azərbaycan dilində on bir və on iki rəqəmləri ingilis dilində müvafiq olaraq eleven twelve şəklində ifadə olunur. Bununla yanaşı, ingilis dilində The Derivative Numerals/ düzəltmə say anlayışı vardır ki, üç suffiks-teen, -ty, -th saydüzəldici funksiya daşıyır. Nümunələrə diqqət yetirək: ingilis dilində on üçdən on doqquza qədər saylar –teen suffiksi ilə düzəlir. Məsələn, thirteen, (on üç), fourteen (on dörd), fifteen (on beş), sixteen (on altı), seventeen (on yeddi), eighteen (on səkkiz), nineteen (on doqquz). İyirmidən doxsana qədər olan onluqlar isə -ty suffiksinin köməyi ilə yaranır. Məsələn, twenty (iyirmi), thirty (otuz), forty (qırx), fifty (əlli), sixty (altımış), seventy (yetmiş), eighty (səksən), ninety (doxsan).

Azərbaycan dilində say nitq hissəsinin mənaca iki növü vardır, miqdar sayları və sıra sayları. Dilimizdə miqdar sayları dörd qrupa ayrılır; müəyyən miqdar sayları, qeyri müəyyən miqdar sayları, kəsr sayları və təqribi saylar. Müəyyən miqdar sayları əşyanın konkret sayını bildirməklə neçə?, nə qədər? suallarına cavab olur. Bundan başqa müəyyən miqdar sayları ilə qarşısındakı isimlər arasında müəyyən sözlər işlənir ki, bu tip sözlər numerativ sözlər adlanır. Numerativlərin əsas vəzifəsi saylarla aid olduqları sözlər arasındakı mənanı dəqiqləşdirməyə xidmət edir. Dilimizdə işlənən numerativlərə misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: nəfər, baş, ədəd, dənə, cüt, parça, tikə, nüsxə, qaşıq, top, göz, şüşə, litr, metr, kilometr, kərə, damcı, qram, vaqon, kubmetr, qat, parça, səhifə və s. Bu numerativlərin arasında bəziləri sadəcə numerativ söz kimi işləndiyi halda, məsələn, litr, metr, kiloqram və s. bəziləri isə həm nitq hissəsi, həm də numerativ kimi işlənir. Məsələn, qaşıq sözü "Qaşıq yerə düşdü" cümləsində isim nitq hissəsi, "bir qaşıq dərman" dedikdə isə say ilə isim arasında işlənmiş numerativ kimi qəbul olunur.

Azərbaycan dili ilə müqayisədə ingilis dilində fərqliliklər müşahidə edilir. İngilis dilində The Cardinal Numerals-miqdar sayları şəxs və əşyaların miqdarını bildirməklə yanaşı "How many" (neçə/ nə qədər) suallarına cavab verir. İngilis dilində miqdar sayları iki yerə 1-The Definite Numerals/ Müəyyən miqdar sayları, 2-The Fractional Numerals/ Kəsr saylarına ayrılır. Müəyyən miqdar sayları The Definite Numerals adlandırdığımız saylar bəzi xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan dilindəki qarşılığından fərqlənir. Maraqlıdır ki, ingilis dilində müəyyən miqdar sayından sonra gələn isim cəmdə işlənə bilir, Azərbaycan dilidə isə bu qrammatik normanın pozulmasına gətirib çıxarır. Məsələn, ingilis dilində two books, iki kitablar işlənə bildiyi halda Azərbaycan dilində bu mümkün deyil. İngilis dilindəki bu xüsusiyyət "Noun + number" birləşməsində fərqlidir. Daha dəqiq desək, addan sonra

say işlənərsə isimlər təkdə olmalıdır. Məsələn, book two, room five, table three və s. One sayı yerinə a/an artikli işlədilməsi də mümkündür: a book= one book. Tərkibində yüzlük və ya minlik olan mürəkkəb sayları oxuyarkən yüzlük və ya minlik onluqlar arasında "and" bağlayıcısı işlədilir və dilimizə tərcümə edilmir. Məsələn, 350=three hundred and fifty, 3050= three thousand and fifty. Müəyyən miqdar sayları təqvimi ifadə etdikdə isə onluq və təklik şəklində oxunur və saydan sonra year sözü işlədilmir. Məsələn, 1945=nineteen forty five. Minlik və yüzlüklərdən ibarət təqvimlərdə isə ədəddə olan yüzlüyün sayı və hundred sözü istifadə olunur. Məsələn, 1800=eighteen hundred, onluq olmadıqda isə 2009=two thousand and nine/twenty o nine, 1805=eighteen o five və s. (4. səh. 51)

Azərbaycan dilində qeyri-müəyyən miqdar sayları hesab etdiyimiz saylar əşyanın miqdarını qeyri-müəyyən şəkildə ifadə edən saylar kimi qəbul olunur. Belə saylara misal olaraq "Xeyli, az, çox, bir qədər" saylarını misal göstərmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. B. Xəlilov Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası, II hissə,"Nurlan", Bakı, 2016
2. Muxtar Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. "Maarif", Bakı, 1983
3. Əzizxan Tanrıverdi Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. "Elm və təhsil", Bakı, 2017
4. B. Əzimov, Q. Quliyeva İngilis dili, "Hədəfnəşrləri", Bakı, 2016
5. S. Ağayeva, A. Hüseynova English For Historians, "Elm", Bakı, II nəşr, 2015
6. A. Ağayeva, A. Hüseynova Engilsh Grammar, "Elm", Bakı, 2012

SEVDA AGAYEVA

GRAMMATICAL CHARACTERISTICS OF NUMERAL AS A PART OF SPEECH IN THE AZERBAIJAN AND ENGLISH LANGUAGES

SUMMARY

It is no coincidence that the Azerbaijan language and English – one of the leading languages of the world, have been analysed comparatively and numerals – the part of speech of the both languages has been chosen for comparison. It's known that English is the language of trade and economy. From this point of view, the meaning differences of Azerbaijan numerals as one of the parts of speech in translation into English, possibilities of usage, stylistic meaning shades are of importance for students, teachers and elementary level learners.

Grammatical pecularities of numerals in both languages are explained in comparison in the article "Grammatical Features of the Part of Speech of Numeral in the Azerbaijan and English Languages". As a part of speech numerlas have their own features. As compared with the Azerbaijan language, there are differences in the

English language. As it is known, decimal numeral system is used in the Azerbaijan language. In our language the numeral has two semantical types- cardinal and ordinal numerals. The author has presented types of numerals in comparison in Azerbaijan and in English.

Some differences in numerals in comparison with English are also highlighted in the article. Indefinite numerals – type of cardinal numerals and their features, approximate numerals and their features, main grammtical characteristics of fractional numerals are analysed in the article.

The author has presented syntactical functions of numerals and their function in sentences in both languages. It's known in many languages, as well as in the Azerbaijani language, the numeral is distinguished for its sacrality. Examples of sacrality of numerals are given in the article. The presentation of grammatical questions of numerals in Azerbaijani and English, their similarity and differences are highlighted.

Ideographical and Roman numbers are used to express numerals in Azerbaijani, as well as in English. When numerals are expressed by Roman numbers, suffixes are not used. The same situation is observed in the English language. These facts are presented with exact facts. Furthermore, expression of historical events in English arouses interest.

Key words: part of speech, numeral, cardinal, ordinal, derivative, possession, fraction, category, quantity, definite, indefinite, affix, natural, decimal, ideographical, Roman numbers

СЕВДА АГАЕВА

ГРАММАТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЧИСЛИТЕЛЬНИХ КАК ЧАСТИ РЕЧИ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

РЕЗЮМЕ

В статье дан сравнительный анализ азербайджанского и одного из основных мировых языков- английского языков, и не случайно, что для сравнения выбрано часть речи- имя числительное. Известно что, английский язык имеет статус языка торговли и экономики. С этой точки зрения, для студентов, учителей и для всех изучающих английский язык важно знать, какие грамматические значения имеет числительное, способы его использования, стилистические значения.

В статье «Грамматические особенности части речи- имени числительного в азербайджанском и английском языках» поясняются грамматические особенности части речи, имеющего больше практического значения среди других главных частей речи- имени числительного при сравнении азербайджанского и английского языков. В азербайджанском языке имя числительное, как часть речи, имеет особые качества. По сравнению с азербайджанским языком, в английском языке наблюдаются различия.

Известно, что в азербайджанском языке используется десятичная система счисления. Числительное в нашем языке имеет два вида- количественные числительные и порядковые числительные. С этой точки зрения, в статье автор представил виды числительных в английском языке в сравнении с азербайджанским языком. В статье также представлены различия в некоторых числительных по сравнению с английским языком.

В данной статье рассмотрены вид количественных числительных – неопределенные числительные и их особенности. Автор уделил внимание приблизительным числительным, их лексико-грамматическим особенностям. Кроме этого, дан обзор основных грамматических показателей дробных числительных. В статье анализированы синтаксические особенности имени числительного в азербайджанском и английском языках, его функции в предложении в обоих языках. Известно, что во многих языках мира, в том числе и в азербайджанском языке, имя числительное – часть речи, отличающаяся сакральностью. В представленной статье приведены конкретные примеры сакральности имени числительного. В том числе, в статье представлен грамматический вопрос имени числительного в английском и азербайджанском языках, их сходство и различия.

Для выражения числительных в азербайджанском языке используются как идеографические, так и римские цифры. То же самое можно сказать и об английском языке. При использовании римских цифр в азербайджанском языке окончания не используются. В английском языке римские цифры тоже пишутся без окончаний. В статье эти факты сопровождаются примерами. Помимо этого, данные в статье выражения исторических событий в английском языке вызывают интерес.

Ключевые слова: часть речи, имя числительное, количественное, порядковое, производное, принадлежность, дробь, определенный, неопределенный, окончание, единицы, десятки, идеографический, римские цифры

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Svetlana Məmmədova tərəfindən tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜNEL ƏHMƏDOVA,
Azərbaycan Universiteti
C.Hacıbəyli küçəsi, 71, office@au.edu.az

SƏBƏB-NƏTİCƏ KONSEPTİNİN SİNTAKTİK VAHİDLƏRLƏ İFADƏSİ
(Müasir Azərbaycan dili materialları əsasında)

XÜLASƏ

Məqalədə səbəb-nəticə mənası konseptual şəraitdə təhlil olunur.Müasir Azərbaycan dili materialları əsasında səbəb-nəticə konseptinin linqvokulturoloji aspektləri nəzəedən keçirilir.Koqnitiv dilçiliyin ən kiçik vahidi konsept olduğu üçün insanın öz dünyasını, qarşılaşdığı hadisələrin səbəb və nəticəsi olaraq dil və mədəniyyətin vəhdətində həmin məzmunun necə təzahür olunduğu bir sıra məqamlar izah olunur.Müəyyənləşir ki, baş verən hadisələr çərçivəsində səbəb və nəticəsi də dərkolunandır.

Məqalədə bir mədəniyyət fraqmenti kimi səbəb-nəticənin spesifik koqnitiv postulatları da öyrənilir.Səbəb-nəticə konsepti deyərkən elə hadisə anlaşılır ki, onun fəaliyyəti digər digər bir hadisəni də yaradır, təsir nəticəsində dəyişmə əmələ gəlir və bir səbəb başqa səbəbi öz arxasında aparır, yaranan yeni hadisə nəticə olur.

Tədqiqat göstərir ki, müasir Azərbaycan dilində səbəbilik məzmunu bir dil hadisəsi olaraq müxtəlif səbəb-nəticə konstruksiyaları ilə ifadə olunur.Səbəb budaq cümləsi bu baxımdan xarakterikdir.Düşüncə prosesini bir konsept kimi budaq cümlənin həmin növünü təmin edir.

Bundan başqa, tədqiqat işində səbəb-nəticə subyektləri arasında əlaqə tipləri də müəyyənləşir.Müəyyən məqsəd daşıyan, daşımayan həmçinin də konseptual səbəblər, misallar əsasında şərh olunur.Eləcə də səbəbiliyin məzmunu vadaredici, sövqedici, təşviqedici, icbari, məcburi, törədici olduğundan məqalədə bunların da izahına yer ayrılır.Amma bu məsələlər gələcək tədqiqatlarda daha geniş tədqiq ediləcək.

Açar sözlər: səbəb-nəticə məzmunu, konsept, diskurs, sintaktik vahidlər, koqnitiv linqvistika.

İndi modern dilçilikdə dil hadisələrinə fərqli istiqamətlərdən yanaşılır. Bir vaxtlar səbəb-nəticə bir kateqoriya kimi fəlsəfədə, sonra dilçilikdə öyrənilsə də, daha sonralar linqvokulturologiyada tədqiq olunmağa başlandı. Linqvokulturologiyada səbəb-nəticə məzmunu konseptual planda araşdırılır, bu sahə ilə koqnitiv linqvistika məşğul olur.

Koqnitiv linqvistika antroposentrik paradiqma çərçivəsində meydana çıxmışdır. XX əsrin axırları dilcilik elmində koqnitiv linqvistika, konseptologiya və s. kimi istiqamətlər müəyyənləşir. Müəyyənləşir ki, koqnitiv dilçiliyin ən kiçik vahidi konseptdir. Ən vacibi isə insanın öz aləmini dildə ifadəsi bacarığıdır [1., s.6; 120 s.]

Dil koqnitiv fəaliyyətin ən səciyyəvi tiplərindən biri olduğu kimi, onun kateqoriyaları da bu sırada mühüm yer tutur. Yəni, baş verən hadisələr çərçivəsində səbəb və onun nəticəsi də dərkolunandır. Bir mədəniyyət fraqmenti kimi səbəb-nəticənin də özünəxas olan koqnitiv postulatları vardır. Ayrıca mədəniyyət hadisəsi kimi səbəb-nəticə də dildə inikas edilən müəyyən mental strukturda insan vasitəsilə konseptuallaşır və kateqoriyallaşır.

Konsept - yaddaşın, mental leksikonun, konseptual sistemin və beyin dilinin, dünya mənzərəsinin, biliklər kvantının operativ vahididir. Konsept təcrübənin insan yaddaşında saxlanılan mənaya malik, dərkolunan tipikləşmiş fraqmentlərinin mental strukturudur. Konseptin yaddaşın deyil, düşüncənin (təfəkkürün) vahidi olmasını söyləyən tədqiqatçılar (Z.D.Popova, İ.A.Sternin və b.) hesab edirlər ki, onun əsas vəzifəsi düşüncə prosesini təmin etməkdir. Konsept informasiyanı qoruyub saxlayan, koqnitiv elmin baza vahididir, məna planıdır. Səbəb-nəticə konseptinin formalaşması cəmiyyətin bu və ya başqa səbəblərdən bir əraziyə yerləşməsi, orada müəyyən zamanda və ya həmişəlik qalması, milli eyniliyini qoruyub saxlamaq məqsədi və s. məqamlarla əlaqədar ola bilər.

Səbəb (lat. Causa) deyəndə elə hadisə başa düşülür ki, onun fəaliyyəti başqa bir hadisəni meydana gətirir, dəyişdirir və öz arxasınca aparır; yaranan yeni hadisə isə nəticədir.

Kauzavtivlik (səbəblilik) kateqoriyası dil sisteminin müxtəif səviyyələrində ifadə olunur. Kauzativlik və onun ifadə vasitələrinin mühüm keyfiyyəti ilk növbədə insan həyatında səbəb münasibətlərinin məzmununu öyrənməkdir.[2, 126 s.]

Dildə konseptual səbəb də mövcuddur. Buna koqnitiv səbəb də deyirlər. Səbəb anlayışı dil və koqnitiv proseslərdə mühüm rol oynayır və fəaliyyətin bütün sahələrində, o cümlədən gündəlik söhbətlərdə, diskurslarda, bədii əsərlərdə və s. insanın dünyagörüşünü kodlaşlırır.

Səbəb budaq cümləsi baş cümlədə ifadə olunan hadisənin (hərəkət və ya əlamətin) səbəbini bildirdiyi üçün konsept olmaq hüququnu qazanır. Baş cümlədə budaq cümlənin qəlibi- səbəb zərfliyi olur və budaq cümlə vasitəsilə izah edilir, konkretləşdirilir yaxud da budaq cümlə bilavasitə baş cümlənin xəbərinə aid olub, xəbərlə ifadə olunan hərəkət və ya əlamətin səbəbini müəyyənləşdirir.

Səbəb məzmunu sintaktik bütövün (SV-in) sonunda «buna görə də» sözü ilə müəyyənləşir. Məs.: Amma müharibə içində, iş başında ömrünü bitirmişdi, buna görə də onu şəhid saymalıydılar (S.Əhmədli); Bizimkilərin böyük səhvi onda olmuşdu ki, Dağlıq Qarabağın milli tərkibini dəyişmişdilər (S.Əhmədli); Kişini Zəngilanlı əsgərin söylədiyi düşündürürdü. Uğurlu hücumun nəyə görə (nə səbəbə?) dayandırıldığını arayır, səbəbini tapa bilmir… (S.Əhmədli); Bəlkə, ona görə ki, o,

Bakı ilə həmişəlik bağlanmaq, ömrünün sonunadək şəhərdə qalmaq istəmirdi (S.Əhmədli); Tək, yalqız bir izdiham harayı eşitməmişdi. Elə ona görə də başınıza bu müsibətlər gəlmiş, yad qapılardav, onun bunun kandarında qalmışsınız….(S.Əhmədli); Bu faktın bir neçə səbəbi var…və səbəb bir də ola bilsin, kapitalizmdir (İnternetdən)

SB-ün sonunda «bu səbəbdən» sözü işlənir: Maralyanlı aşıq Pəri Qafqazı işğal etmiş rus-çar qoşunlarının başçılarından biri erməni generalı Mədədovun qardaşı Mirzəcana qoşmuş, onu mədh etmiş, öləndə də Mirzəcanın adına ağı deyibmiş. Bu səbəbdən də ermənilər Arazqıraqlı şairəyə xor baxmaz, onun aqibətini qoruyardılar…(S.Əhmədli).

Səbəb konsepti səbəblə bağlı informasiyanı qoruyub mühafizə edir.

Bu konseptdə informasiya iki mənadan ibarət olur; birincisi səbəb, ikincisi nəticə bütöv biçimdə öz ifadəsini tapır. Həmin konstruksiyaların digər bir özəlliyi üslubi-sintaktik variantlardan ibarət olmasıdır.

Sözügedən konseptin mental strukturu obraz-ideya-simvol konsept tiplərinin ardıcıllığını əsaslanır [3, 104 s.]

Asılı komponentin səbəb mənası birləşir və prepozisiyada mövqeyini tutur. Bu səbəb konseptinin başlıca səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada əsas komponent yalnız nəticə semantikasını ifadə etmir, xəbər qütbünün semantik valentliyi ilə də əlaqələnir. Məs.: O yaşasın deyə mən həyatımı qurban verməliyəm?

Səbəblilik, hadisələr arasında səbəb münasibətləri kauzativ konstruksiyalarla ifadə olunur. Məs.: *Yıxıldım. Ona görə ki, ayağım burxuldu*.

Səbəb və nəticə subyektləri arasında əlaqə vardır. Fiziki və psixoloji əlaqələri buraya aid etmək olar:

1) müəyyən məqsəd daşıyan səbəb: *Dəli öz arvadını bıçaqla öldürdü.*

2) məqsəd daşımayan səbəb: *Tutuldular, bu təsadüfən oldu.*

3) Kontekstual səbəb: *Onun yorğan-döşəyi əzilmişdir.*

Səbəbin subyekti eksplisit (açıq) və implisit (güclü) olur. Kauzativlik – sonda nəticə situasiyasını əks etdirir. Kauzativ-nəticə situasiyasının prototip modeli belədir: (A+Ac) _ (PS 1 PS2)- subyektlərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri (kauzasiya); A aqens yaxud qərşılıqlı təsirin mənbələri, Ac- hərəkət, fəaliyyət. Kauzvativlik səbəb-nəticə münasibətlərini ifadə edir, subyektlərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri yaxud hadisələr hərəkəti, durumu, digər subyektlərin dəyişmə əlamətlərinə səbəb olur. Bir hadisə digərini doğurur. Məs.: Həkim xəstəni müalicə edir- xəstə sağlamlaşır (sağalır), Arı öz balında boğulur ölür. Xəstə dərman içir özünə gəlir.

Səbəbin 3 tipi var: 1) morfoloji, 2) analitik, 3) leksik. Xüsusi kauzativ feillərdən istifadə olunur.

Səbəb məzmun və münasibətini sintaktik sinonimlər də yaradır. Məs.: Qız qorxusundanmı, yoxsa imdad axtardığındanmı, nədənsə, hec özü də bilmədən onun qoynuna qısıldı (İ.Şıxlı)//Qız qorxduğu ücün, yoxsa imdad axtardığına görə, nədənsə,

hec özü də bilmədən onun qoynuna qısıldı. Salatın hirslənmişdi. Qardaşının hec kəslə məsləhətləşməmiş, özbaşına arvad alması ona yaman toxunmuşdu (İ.Şıxlı)

Tabesiz mürəkkəb cümləninin bağlayıcıları səbəb-nəticə mənasını bildirir. Məs.: O, institutda axşam saat 11-ə kimi çalışırdı, ona görə ki, iş çox idi.

Kauzativliyin məzmun və mahiyyəti onun vadaredici, sövqedici, təşviqedici, icbari, məsburi, törədici səbəblərə malik olmasındadır. Həmin məzmun və mənanı özündə birləşdirən formalar kauzativ (səbəb) formalar adlanır [4, s.64-73]

Bunlardan bəzilərinin üzərində dayanaq:

Sövqedici səbəb: Bu məzmun sövq etmək,- 1) gətirmək, qabağına qatıb sürmək, aparmaq, irəli gətirmək; 2) təhrik etmək, səbəb olub bir bir nəticəyə aparıb çıxarmaq, çəkib aparmaq, cəlb etmək, məcbur etmsək, vadar etmək. Nəbini kəskin mübarizəyə, qaçaqlığa sövq sövq edən torpaq məsələsi olmuşdur. («Qaçaq Nəbi»), Fikrimi vermərəm əbəs siz kimi nadanlara; Sövq edəsiz oğlumu bir para hədyanlara (M.Ə.Sabir)

İcbari səbəb: Bu məcburi səbəbdir. Məs.: Səbəb istəməyərək, güclə yaranır. Məs.: Səni bu işə sövq etməyin səbəbi nədir?- Heç özüm də bilmirəm. Öz razılığın olmadan səni kim bu işə məcbur etdi?- Düşmən. Razılığı, arpzusu olmadan.

Azərbaycan dilində səbəb-nəticə münasibətləri bir-birinə uyğunluq təşkil edir və onlarda semantik strukturun formalaşması prosesi gedir.

Beləliklə, bəlli olur ki, dildə, demək olar ki, bütün üslublarda səbəb-nəticə konseptindən çox geniş istifadə olunur. Bu üslublarda həmin konseptin qiymətləndirmə özünəməxsusluğu öyrənilir. Demək, linqvokulturoloiya elmində səbəb-nəticə konseptinin də çox mühüm nəzəri aspektləri özünü göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1.Veysəlli F.Y. Koqnitiv dilcilik: əsas anlayışları və perspektivləri. Bakı, Mütərcim, 2015

2. Дадуева Е.А. Функционально-семантическая категория каузативности в русском и бурятском языках. Улан-Удэ: Изд-во Бурят. Гос. Ун-та, 2011

3. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. Монография, Воронеж, БГУ, 1996

4. Кормушин И.В. О грамматическом и лексическом в глагольных наузативах (на материале турецкого языка). Тюркологический сборник. Изд-во «Наука», Главная Редакция Восточной литературы. М., 1966

ГЮНЕЛ АХМЕДОВА

Выражение причинно-следственной концепции при помощи синтаксических единиц

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется значение причины и следствия в концептуальных условиях. На основании материалов современного азербайджанского языка рассматриваются лингвокультурологические аспекты причинно-следственной концепции. По причине того, что самой маленькой единицей когнитивного языкознания является концепция, описываются некоторые моменты способов проявления содержания собственного мира человека, в единстве с языком и культурой, являющимися причиной и следствием событий, с которыми сталкивается человек. Выясняется, что в рамках происходящих событий возможно осознание причины и следствия.

В статье также изучаются специфические когнитивные постулаты причины и следствия как один из культурных фрагментов. Когда говорят о концепции причины и следствия, понимается такое событие, которое порождает другое событие, в результате этого действия возникают изменения и одна причина ведёт за собой другую, итогом становится новое событие.

Исследования показывают, что в современном азербайджанском языке содержание причинности, как языковое явление, выражается различными причинно-следственными конструкциями. С этой точки зрения характерно придаточное предложение причины. Процесс мышления как концепцию определяет этот вид придаточного предложения.

Кроме того, в исследовательской работе определяются типы связей между причинно-следственными субъектами. Комментируются, на основании примеров, также концептуальные причины, имеющие, не имеющие определённую цель. Также, поскольку содержание причинности может быть вынуждающим, стимулирующим, поощряющим, обязывающим, принудительным, порождающим, то в статье отводится место и его объяснению. Однако эти вопросы будут изучены более подробно в будущих исследованиях.

Ключевые слова: причинно-следственное содержание, концепт, дискурс, синтаксические единицы, когнитивная лингвистика

GUNEL AHMEDOVA

EXPRESSING A CAUSAL AND CONSECUTIVE CONCEPT USING SYNTACTICAL UNITS

SUMMARY

The article analyzes the meaning of cause and consequence in conceptual terms. Based on the materials of the modern Azerbaijani language, the linguocultural aspects of the causal concept are considered. For the reason of the smallest unit of cognitive linguistics is a concept, some moments of ways of manifesting the substance of man's own world, in unity with language and culture, which are the cause and consequence of the events that a person faces, are described. It turns out that in the events taking place it is possible to realize the cause and consequence.

The article also examines the specific cognitive postulates of cause and consequence as one of the cultural fragments. When we talk about the concept of cause and consequence, we understand an event that gives rise to another event, as a result of this action, a change occurs and one reason leads to itself, the result is a new event.

Research shows that in the modern Azerbaijani language, the content of causality, as a linguistic phenomenon, is expressed by various causal constructions. From this point of view, the relative clause of the reason is characteristic. The process of thinking as a concept defines this kind of subordinate clause.

In addition, the research work identifies the types of relationships between causal and consecutive subjects. Based on examples, conceptual reasons are also commented that have, do not have a specific purpose. Also, since the content of causality can be compelling, stimulating, encouraging, obliging, coercive, generating, the article also devotes a place to its explanation. However, these issues will be explored in more detail in future studies.

Key words: cause-and-effect content, concept, discourse, syntactic units, cognitive linguistics

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, professor Q. Ş. Kazımov tərəfindən
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

A.R.MİKAYILOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)
e-mail: azadamikailova@gmail.com

SÖZLƏRİN PRAQMATİK CƏHƏTDƏN FƏRQLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Bu məqalə sözlərin praqmatik cəhətdən fərqlənməsinə həsr edilmişdir. Mətnin kommunikativ məzmununu təhlil edərək deyə bilərik ki, müəlliflər sözləri seçərkən praqmatik effekt əldə edirlər. Sözün praqmatik funksiyasına gəldikdə, o, nitqdə istifadə olunan nitqin ayrılmaz hissəsi, yəni leksik sistemin bir vahidi kimi deyil, söz olaraq qəbul edilir. Adətən leksem istifadəsinin praqmatik funksiyası onların leksik mənasından irəli gəlir.

Sözün praqmatik məzmunu ünsiyyətin istifadə olunduğu şərtlərin xüsusiyyətlərini əks etdirir. Söz səviyyəsində praqmatik təhlil daxili qanunauyğunluqları müəyyənləşdirməyə və adekvat seçim və ünsiyyət kontekstində leksik vahidlərin istifadəsinə istiqamətlənir. Sözün əsas xüsusiyyətlərindən biri sözlə onun istifadəçisi - insan arasındakı münasibətdir. İnsan amili dil praqmatikasının aparıcı konsepsiyasıdır. Dil etiketlənməsi, istifadəçinin obyekt ilə birbaşa və ya dolayısı əlaqəli ola biləcəyi müəyyən dəyər münasibətlərini yarada bilər. Bədii mətnlərdə dil vasitələrinin seçilməsi müəllifin nitq fəaliyyətinin təsirini əks etdirir. Mətnin formalaşdırılması prosesində müəllif bilərəkdən sözləri seçir və onları məlumat və dil vasitələrinin təsiri əsasında düzür. Bəzi sözlərlə mənanın ifadə olunması gerçəkliyin qiymətləndirilməsi ilə ayrılmaz şəkildə əlaqələndirilir.

Danışan leksik mənaya emosional-ifadəli qiymətləndirmə əlavə edir. Lakin bu estetik praqmatik seçim bir hadisənin və ya məfhumun semantik çoxluğuna xələl gətirir. Eyni zamanda, ayrı-ayrı dil vahidlərinin praqmatikliyi, mətnin ümumi məzmunu ilə məhdudlaşmır, çünki onların özünəməxsus praqmatik potensialı var. Məqalədə mətn praqmatikasının əsas anlayışları göstərilmişdir. Dil vahidlərinin təsvirinə praqmatik yanaşma praqmatik aspektin linqvistik izahı vasitəsi kimi ifadə edilmişdir. Danışıq aktı mürəkkəb bir hadisədir. Kimin, kiminlə, nə ilə, niyə və hansı dildə, hansı şəraitdə və hansı təsirlə danışması kimi amillər vacibdir. Bir ifadənin meydana gəlməsi, ünsiyyət iştirakçıları arasında hansı əlaqənin mövcud olmasından, söhbətin məzmunu və mövzusundan, həm də nitq vəziyyətindən asılıdır. Danışan nitqini maraqlarına, istəklərinə, vəziyyətə və ünsiyyətdə olduğu insana əsaslanaraq formalaşdırır.

Açar sözlər: praqmatika, dil, praqmatik-üslubi aspektlər, mətn, kontekst, inversiya

Kompüter texnologiyasının insanın fəaliyyət sahələrini bütünlüklə əhatə etdiyi bir dövrdə ünsiyyət aktının liqvo-praqmatik xüsusiyyətləri daha da qabarıq xarakter almaqdadır. Ətraf gerçəklik haqqında özünün fikir və hisslərini vermək, həmsöhbətlərinə təsir etmək, onların dildən istifadəsini və davranışlarını idarə etmək üçün danışanın söz seçimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki dil informasiya mübadiləsi vasitəsi olmaqla bərabər, həm də həmsöhbətə təsir etmək üçün əsas vasitədir. R.Lakoffun fikrincə, "diskursu yalnız qeyri-bərabər, yəni kommunikantlardan birinin nitqlə təsiri düşünülmüş şəkildə həyata keçirməyə cəhd etdiyi halda inandırıcı hesab etmək olar" [16, s. 28].

Qeyd edək ki, "praqmatika" termini XX əsrin 30-cu illərində semiotikanın üç aspektindən (sintaktika, semantika və praqmatika) biri kimi Ç.S.Pirs tərəfindən elmə gətirilmişdir. Onun fikrincə, sintaktika işarələr arasındakı münasibəti, semantika işarələrin mənasını, praqmatika isə işarə və onlardan istifadə edənlər arasındakı münasibətləri öyrənir [14].

Praqmatikaya müraciət dil vasitələrinin üslubi seçiminin kommunikativ effektivliyi ilə bağlıdır. Praqmatika dilin semantik-kommunikativ imlikaturlarını ictimai həyatın strukturuna münasibətdə araşdırdığı kommunikasiyanın universal qanunları cəlb olunan materialın həcmi baxımından əlavə, xüsusən də ünsiyyət iştirakçılarının sosial xarakteristikasını tələb edir. Praqmatika elm kimi praqmatik mənanı, danışıq aktını və kommunikativ təsiri əhatə edir. C.Liç öz tədqiqatlarında praqmatikanı praqmalinqvistika və sosiopraqmatikaya bölür. Praqmatik mənanın araşdırılmasında Q.P.Qreysın implikaturlar nəzəriyyəsi və relevantlıq nəzəriyyəsi mühüm rol oynayır [9].

Praqmalinqvistikanın müstəqil elm sahəsi kimi formalaşmasında Ç.U.Morrisin xidmətləri xüsusi qeyd edilməlidir. Semiotikada üç aspekti - sintaktika, semantika və praqmatikanı fərqləndirən Ç.U.Morris sonuncu aspekti (praqmatikanı) işarə və işarədən istifadə edən insan (interpretator) arasında münasibətləri öyrənən sahə kimi şərh etmişdir [11, s. 97].

Müasir dilçilikdə praqmatikaya dair tədqiqatları ümumiləşdirən İ.P.Susov onu (praqmatikanı) semiotika və məntiqin, koqnitiv psixologiyanın, danışıq fəaliyyəti nəzəriyyəsinin bölməsi kimi qiymətləndirir. Bununla yanaşı, İ.P.Susov praqmatikanın fənlərarası xarakterini də önə çəkir və onun linqvistika ilə əlaqəsinin vacibliyini qeyd edir. Onun fikrincə, praqmatika danışanların kommunikasiyanın baş verdiyi müxtəlif şərtləri nəzərə alaraq konkret dil sistemində mövcud olan işarələr sistemində yalnız propozisional məzmunu deyil, həm də özlərinin kommunikativ niyyətlərini reallaşdırırlar İ.P.Susovun qənaətincə, praqmatika "işarələr və onlardan istifadə edənlər arasındakı münasibəti öyrənən elm sahəsidir" [15, s. 54].

Fərdin danışığı və şəxsi keyfiyyətləri arasında korrelyasiyanın aşkar edilməsi və insanın danışığı əsasında fərdi keyfiyyətlərinin üzə çıxarılması praqmalinqvistik araşdırmalara aiddir. Məhz bu ideyanı əsas götürən İ.P.Susova görə, "praqmalinqvis-

tika müasir praqmatikanın istiqamətlərindən birini və praqmatikanın linqvistik bölməsi və ya dilçiliyin praqmatik aspekti kimi şərh edilə bilər"[15, s. 4].

V.V.Boqdanovun fikrincə, linqvistik praqmatikanın predmeti ünsiyyət aktında danışanların dildən istifadə şərtlərini öyrənməkdən ibarətdir. Onun fikrincə, dildən istifadə bir sıra şərtləri ayırd edir: a) həmsöhbətlərin kommunikativ məqsədi, b) danışıq aktının xronotopu, yəni ünsiyyətin yeri və zamanı, c) həmsöhbətlərin bilik səviyyəsi, ç) ünsiyyət iştirakçılarının sosial statusları, d) ünsiyyət iştirakçılarının psixoloji xüsusiyyətləri, e) konkret cəmiyyətdə qəbul edilmiş nitq davranışı konvensiya və qaydaları [8, s. 23].

C.Yulun fikrincə, praqmatikanın tədqiqat predmeti dörd aspekti- danışanın niyyətini, söyləmin kontekst mənansını, ifadə olunmayanın anlaşılmasını və ümumi biliklərin həcmini əhatə edir [17]. Müəllifə görə, praqmatika ilk növbədə danışan (və ya yazan) tərəfindən mənanın necə verilməsi və dinləyən (və ya yazan) tərəfindən necə anlaşılması ilə bağlıdır. Deməli, praqmatika sözlərin, söz birləşmələrinin söyləmlərdə nə ifadə etmələri ilə deyil, insanların söyləmlərlə nə ötürmək istədiklərini öyrənməklə məşğul olur.

Azərbaycan dilçiliyində praqmatikanı ilk dəfə əsaslı şəkildə tədqiq edən F.Y.Veysəlli onu "dil işarələri ilə onlardan ünsiyyət məqsədilə istifadə edənlər (danışan və dinləyən) arasındakı münasibətləri öyrənən aspekt" kimi izah edir [5, s. 191]. Onun verdiyi tərifə əsasən "praqmatika danışanların ifadə etdikləri mənaları və ya ... ünsiyyətin uğurlu olmasını təmin edən şərtləri, dilin işlənməsi qaydalarını öyrənir" [5, s. 191] və ya "praqmatika, bir tərəfdən, sintaksisə, digər tərəfdən isə semantikaya bağlıdır [5, s. 191]. Daha sonra müəllif yazır ki, "işarə ↔insan, cəmiyyət, qrup və s. bir-bir ilə münasibəti praqmatikanın maraq dairəsinə daxil olan elementlərdir. Praqmatika linqvistik formalarla onlardan istifadə edənlər arasındakı münasibətləri öyrənməklə yanaşı, danışanların ifadə etdiyi mənaları da tədqiq edir [6, s. 322]. ... praqmatika kontekstual mənanı öyrənərək deyilən, (yazılan, oxunulan, eşidilən) söyləmlərdən ən çox məna çıxartmaq yollarını araşdırır" [6, s. 323].

A.Y.Məmmədovun fikrincə, "hər bir mətn praqmatik effektə malik olmalı və sosial cəhətdən şərtlənməlidir" [3, s. 9]. E.Əbdülrəhimov isə linqvistik praqmatikanın "dil vahidləri və müəyyən kommunikativ məqamlarda məkan və zaman çərçivəsində danışan/yazan və dinləyən/oxuyan arasındakı konkret nitq şəraitində qarşılıqlı əlaqələri öyrəndiyini" yazır [2, s. 9].

Əlavə edək ki, hər bir ünsiyyət aktında cümlənin praqmatik uğurluluğu həlledici şərtdir. Uğurlu seçim etmək üçün oxşar olmayanları birləşdirmək və ekvivalent olanları (seçim) ayırmaq kimi iki əməliyyatı yerinə yetirmək vacibdir şərtdir. Seçim isə ekvivalentlik, fərqlilik, sinonimlik və antonimlik üzrə yerinə yetirilir. Dil vahidlərinin seçimi ehtimal xarakterlidir. Amma danışan (mətni göndərən) nöqteyi-nəzərindən seçim məsələsində söhbət müəyyən vəziyyətdə daha böyük effektin qeydə alındığı variantın seçimindən gedir. Seçim danışan ya yazanın variantlar arasından onu kommunikativ məqsəd və niyyətinə uyğun variant, həmçinin mətni dinləyənə səmərəli təsir

üçün ünsiyyətin dildaxili və ekstralinqvistik şəraitinə üstünlük verməsi kimi nəzərdən keçirilir. Beləliklə, dil insanların ümumi həyat tərzinin əlaqələndiricisi rolunda, istənilən danışıq aktı isə adresatına təsir etmənin xüsusi forması kimi çıxış edir.

Sinonimlik məsələsini araşdıran S.Ə.Abdullayev "...sinonimlər fikrin rəngarəng, variativ ifadəsini təmin etmək məqsədinə xidmət edirsə, ifadənin qüvvətləndirilməsini, onun praqmatik potensialının yüksəldilməsini təmin edirsə, seçmə və dəqiqləşdirmə, izahetmə və sahmanlama funksiyasını yerinə yetirirsə, bu çoxsaylı leksik elementlər əsl dil güclərini üzə çıxarır, müxtəlif funksional üslublarda mətn quruculuğunun əsaslarını yaratdığını" qeyd edir [1, s. 197]. Onun fikrincə, "Sinonim vahidlərin kommunikativ-praqmatik potensialını araşdırmaq üçün dilin bütün leksik-semantik sistemini işə salmaq, onu hərəkətə gətirmək, hərəkətdə müşahidə etmək deməkdir. Sosial situasiya və praqmatik məqsəddən asılı olaraq sözlərin manipulyativ imkanlarına da məhz bu ümumi fonda yanaşmaq zəruridir" [1, s. 200].

A.Y.Məmmədova görə, "praqmatik araşdırmalarda ön plana mətn və kontekst, mətni göndərənin praqmatik niyyəti, onun seçimi və hər iki tərəfin (mətni göndərən və onu qəbul edən şəxslər) gümanları əsasında diskursdakı informasiyanın eksplisit və ya implisit şəkildə təqdimi, mətni göndərən və onu qəbul edənin fon biliyi, mətnin mənası və yaxud mənaları və onun şərhi (interpretasiyası) kimi mühüm məsələlər çıxır" [4, s. 16-17]. İstənilən mətnin qəbulunda və dərk olunmasında eksplisit (informasiyanın maddiləşməsi) və implisit biliklərin əhəmiyyətlilik dərəcəsinə münasibət bildirən müəllifin fikrincə, "mətni göndərən ilə onu qəbul edən arasında mühüm bir qarşılıqlı anlaşma mexanizminə zərurət yaranır. Bu mexanizm mətni göndərənin praqmatik maraq və niyyətinə uyğun olmaqla yanaşı, həmçinin mətni qəbul edənin koqnitiv imkanlarını da ehtiva edir" [4, s. 25].

E.Əbdülrəhimovun qeyd etdiyi kimi, "danışan və dinləyənin aid olduğu dil kollektivinin üzvləri mövcud vəziyyətdən əvvəl fəaliyyət göstərən şərt və amilləri yaxşı bilməlidir. Söyləmin mənası qəti şəkildə kontekst ilə müəyyən edildikdə onun praqmatik mənasını açmaq mümkün olur. Məsələn, Sən nə işlə məşğulsan?; Nə iş görürsən? ifadələri həmsöhbətdən nə iş gördüyünü öyrənmək məqsədi ilə verilən sualdır. Tanışlıq və ya görüş zamanı isə bu ifadələr işlənə bilməz. Ona görə də söyləmin ifadə etdiyi reallıq bu məqamda seçilən imkana uyğun olmalıdır " [2, s. 27].

Mətn dilçiliyinin praqmatikaya yönümlü olması tədqiqatçıların diqqətini mətnin məqsədinə xidmət edən və onun dekodlaşdırlmasına birbaşa aidiyyatı olan dil vasitələrinin funksiyasının öyrənilməsinə istiqamətləndirmişdir. Hesab edilir ki, dil vahidlərinin seçimi müəllifin intensiyasına cavab verən uğurlu kommunikasiya üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Dilçilikdə sözün praqmatik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ilk dəfə Q.Klaus tərəfindən aparılmışdır [10]. Sözün praqmatikasının əsas vəzifəsi "Söz hansı məqsədlə işlədilmişdir? və "Həmin sözün həmin məqsədlə hansı şəraitdə işlədilməsi doğrudur?" suallarına cavab verməkdən ibarətdir. Bu zaman söz "predmetlərə yapışdırılan yarlıq" kimi deyil, "bizim hərəkətlər yerinə yetirdiyimiz alət

kimi" nəzərdən keçirilməlidir, çünki "danışmaq heç də həmişə adlandırmaq və ya məlumat vermək deyil", həm də "iş yerinə yetirməkdir" [13, s. 186].

Koqnitiv aspektdən fərqli olaraq, praqmatik komponent sözü yalnız onun denotativ-siqnifikativ aidliyi baxımından deyil, kommunikasiyanın şərtləri və danışanın şəxsiyyəti mövqeyindən xarakterizə edir [12, s. 58]. Əlavə edək ki, söz səviyyəsində praqmatik məna sözün ünsiyyət situasiyasında qazandığı mənadır. Dilin leksik qatının əsas vahidi leksemlər praqmatikanın əsas ifadə vasitısidir. Əksər sözlərin mənasında danışanın haqqında bəhs olunan obyektə münasibəti ifadə olunur. Sözün semantikasında müsbət və ya mənfi çalar öz əksini tapır. Məsələn, "xoşbəxtlik" sözü insan şüurunda avtomatik olaraq müsbət, yaxşı olanla, "ağrı" sözü isə xöşagəlməz nə iləsə assosiasiya yaradır. Leksemlər konteks daxilində məna (qiymət) kəsb edirlər. Sözün leksik mənasında praqmatikanı bir neçə üsulla formalaşdırmaq olar. Məsələn, sözün metaforlaşması, yəni nitqə ifadəlilik vermək məqsədilə onun metaforik anlamda, məcazi mənada işlədilməsi. Məsələn, "əl üstə gəzdirmək" ifadəsinin həqiqi mənası aydındır, lakin onun metaforik mənası tam fərqlidir – (iltifat göstərmək, qayğısına qalmaq, pis əməllərdən qorumaq) və s. Qeyd edək ki, söz seçimində inversiya xüsusi üslubi əhəmiyyətə malikdir. Qrammatik mənanın ifadəsində analitik üsulun üstünlük təşkil etdiyi ingilis dilində sabit söz sırası xarakterik haldır. Neytral söz sırasının dəyişməsi nəticəsində yaranan inversiya üslubi vasitə kimi nitqin ifadəliliyini artırır. Ənənəvi söz sırasının dəyişməsi əlavə məna çalarlığı yaradır. Məsələn:

/*Well might the terrified weasels* dive under the tables and spring madly up at the windows!

/*Well might the ferrets rush wildly* for the fireplace and get hopelessly jammed in the chimney!

Bu nümunələrdə xəbərin /might/ hissəsi, habelə /well/ təyini /the weasels, the ferrets/ mübtədasına və /dive, rush/ xəbərinə nəzərən inversiyaya uğramışdır.

Eyni sintaktik konstruksiyanın daxilində bu cür üslubi vasitədən istifadə baş verən hadisələrə emosional çalarlıq verir. Bu nümunədə inversiv söz seçimi epizoda praqmatik baxımdan ironik effekt verir. İnversiyadakı üslubi potensial mətnin oxucuya praqmatik təsirini xeyli dərəcədə qüvvətləndirir. Əlavə edək ki, müəllifin niyyətindən asılı olmayaraq, inversiv söz seçimi oxucuya (dinləyənə) mətnin praqmatik potensialını gücləndirən vasitə kimi əhəmiyyətli potensiala malik emosional üslubi təsir vasitəsidir.

Müasir dilçilikdə praqmatika üzrə tədqiqatlar, bir qayda olaraq, danışıq aktı, cümlələr və mətnlər səviyyəsində aparılır ki, bu da öz növbəsində "mətnin müəyyən məna ifadə edən və praqmatik effekt yaradan nələrdənsə təşkil olunması kimi sadəcə bir faktın diqqətdən kənarda qalmasına" səbəb olmuşdur. Beləliklə, dilin lüğət vahidləri təkcə nominativ fəaliyyət üçün deyil, həm də praqmatik fəaliyyət üçün hazır vahidlərdir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev S.Ə. Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi. Bakı:Victory, 2013.
2. Əbdülrəhimov E.H. Linqvistik praqmatika. Bakı: Elm və təhsil, 2014.
3. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. -Bakı: Çaşıoğlu, 2010.
4. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs tədqiqi. Dərs vəsaiti. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2013.
5. Veysəlli F.Y.Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. III. Bakı: Mütərcim, 2009.
6. Veysəlli F.Y. Semiotika. Studia Philologica. IV. Bakı: Mütərcim, 2010.
7. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. -2-е изд., М.: УРСС: Едиториал УРСС, 2004.
8. Богданов В.В. Деятельностный аспект семантики //Семантика и прагматика синтаксическихединиц. Калинин: 1984.
9. Грайс Г.П. Значение говорящего, значение предложения и значение слова. Под ред. Дж. Р. Сёрля. М.: URSS, 2004.
10. Клаус Георг. Сила слова. Гносеологический и прагматический анализ языка: Пер. с англ. М.: Прогресс, 1967.
11. Моррис Ч.У. Основания теории знаков //Семиотика: антология. Составитель Ю.С.Степанов. М.: Академический проспект: Екатеринбург: Деловая книга, 2001.
12. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. М.: Высш. школа, 1988.
13. Ноуэлл–Смит П.Х. Логика прилагательных//Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая прагматика. М.: Прогресс, 1985.
14. Прагматика // Энциклопедия эпистемологии и философии науки. М.: Канон, 2009.
15. Сусов И.П. Введение в языковедение. М.: АСТ: Восток-Запад, 2007.
16. Lakoff R.T. Persuasive discourse and ordinary conversation, with examples of advertising. In Tannen D. (Ed.) Analizing discourse: text and talk. Georgetown University Press.
17. Yule G. Pragmatics. - Oxford, 1996.

А.Р. МИКАИЛОВА

ПРАГМАТИЧЕСКАЯ ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ СЛОВ

РЕЗЮМЕ

Настоящая статья посвящена прагматической дифференциации слов. Анализируя коммуникативное содержание текста, можно сказать, что авторы получают прагматический эффект при выборе слов. Что касается прагматичес-

кой функции слова, оно рассматривается как неотъемлемая часть речи, используемой в речи, то есть не как единица лексической системы, а как слово. Обычно прагматическая функция использования лексемы исходит из их лексического значения.

Прагматическое содержание слова отражает характеристики условий, в которых используется общение. Прагматический анализ на уровне слова направлен на выявление внутренней закономерности, за которой следует использование лексических единиц в контексте адекватного выбора и коммуникации. Одной из особенностей слова является связь между словом и его пользователем - человеком. Человеческий фактор является ведущим понятием прагматики языка. Языковая маркировка может вызвать определенные оценочные отношения, которые могут быть прямо или косвенно связаны с объектом истины пользователя. Выбор языковых средств в литературных текстах отражает влияние речевой деятельности автора. В процессе образовании текста автор сознательно отбирает слов и организует их на основе информации и влияния языковых инструментов. В некоторых словах выражения смысла неразрывно связаны с оценкой реальности. Говорящий добавляет эмоционально-выразительной оценки к лексическому значению. Однако этот эстетически прагматичный выбор подрывает семантическую множественность события или проявления. В то же время прагматика отдельных языковых единиц не ограничивается общим произношением текста, поскольку у них есть свой особый прагматический потенциал. Основные понятия прагматики текста в общих чертах изложены в статье. Прагматический подход к описанию языковых единиц был выражен как средство лингвистического объяснения прагматического аспекта. Акт речи - сложное событие. Важны такие факторы, как кто, с кем, что, почему и на каком языке, при каких условиях и с каким эффектом разговаривает. Формирование выражения зависит от того, какая комбинация компонентов взаимодействует с участниками общения, от содержания и предмета разговора, а также от речевой ситуации. Говорящий формирует речь исходя из своих интересов, пожеланий и на основе партнера и ситуации.

Ключевые слова: прагматика, язык, прагматико-стилистические аспекты, текст, контекст, инверсия

A.R. MIKAILOVA

PRAGMATICAL DIFFERENTIATION OF WORDS

SUMMARY

Present article deals with the pragmatical differenciation of words. By analysing communicative content of a text it is possible to say that the authors get pragmatic effect with word choice. As for the pragmatic function of a word, it is considered as an integral part of speech used in speech, that is, not as a unit of the

lexical system, but as a word. Usually the pragmatic function of using lexems comes from their lexical meaning. The pragmatic content of the word reflects the characteristics of the conditions in which communication is used. Pragmatic analysis at the level of the word is aimed at identifying the internal pattern, followed by the use of lexical units in the context of adequate choice and communication. One of the features of the word is the relationship between the word and its user - a person. The human factor is the leading concept of the pragmatics of language. Language marking can cause certain value relationships that can be directly or indirectly related to the user's truth object. The choice of linguistic means in literary texts reflects the influence of the author's speech activity. In the process of text formation, the author deliberately selects words and organizes them based on information and the influence of language means. In some words, expressions of meaning are inextricably linked with an assessment of reality. The speaker adds an emotionally expressive assessment to the lexical meaning.However, this aesthetically pragmatic choice undermines the semantic multiplicity of an event or manifestation. In this case pragmatics of individual language units is not limited with the general pragmatics of a text, since they have their own special pragmatic potential. The main concepts of pragmalinguistics and pragmatics of a text have been generally explained in the article. Pragmatical approach to discription of linguistic units has been expressed as means lingustic explanation of pragmatic aspect.

The act of speech is a complex phenomenon. Such factors as who, with whom, what, why and in what language, under what conditions and with what effect are important. The formation of the expression depends on what combination of components interacts with the participants in the communication, on the content and subject of the conversation, as well as on the speech situation. The speaker forms the speech based on his interests, wishes and on the basis of the partner and the situation.

Key words: pragmatics, language, pramatic-stylistic aspects, text, context, inversion

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: f.ü.f.d., dos. E.H.Əbdulrəhimov tərəfindən
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

RƏŞAD BABAYEV
Bakı Dövlət Universiteti
Ərəb Dili kafedrası
babayevresad6791@gmail.com

CƏLALƏDDIN ƏS-SÜYUTININ İBN MALIKIN "ƏLFIYYƏ"SINƏ ŞƏRH OLARAQ YAZDIĞI "ƏL-BƏHCƏTUL-MƏRZIYYƏ" ƏSƏRI HAQQINDA

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə Misir qrammatika məktəbinin XV – XVI əsrlərdəki ən böyük nümayəndəsi olmuş, Cəlaləddin Əbdürrəhman bin Əbu Bəkr bin Məhəmməd əs-Süyutinin, XIII əsrdə yaşamış Əndəlis ərəb dili qrammatika məktəbinin öndə gedənlərindən biri hesab edilən Cəlaləddin bin Məhəmməd bin Abdullah bin Malik ət-Tai əl-Cainin zərif rəcəz ilə nəzmə çəkdiyi min beytdən ibarət "Əlfiyyə" əsərinə şərh olaraq yazdığı "Əl-bəhcətul Mərziyyə" kitabında giriş hissəsi olan "müqəddimə" barəsində danışılır. Əs-Süyutinin bu sahədə ciddi fəaliyyət göstərməsinin başlıca səbəbi dilçilik elminin həmin əsrlərdə Qurani-Kərim və sünnənin (hədislərin) öyrənilməsinə giriş yolunu oynayan əsas köməkçi elm olmasından irəli gəlirdi. Müəllif dilçiliyin müxtəlif sahələrinə, o cümlədən leksikologiya, qrammatika, stilistika, ritorikaya dair yüzdən çox əsər və traktat yazmışdır. Məqalədə "müqəddimə"dən öncə hər iki müəllifin həyat və yaradıcılığı haqqında qısa məlumat verilmişdir. Qeyd edək ki, sözü gedən əsər, bir çox ərəb ölkələrində, o cümlədən digər müsəlman ölkələrində, əksər universitetlər , məktəblər və elmi hövzələrdə ərəb ənənəvi dilçiliyinin öyrənilməsi üçün ən mühim tədris vəsaitlərdən olmuşdur. "Əl-bəhcətül Mərziyyə" əsəri orta əsrlərdə ərəb dilinin ənənəvi qrammatikasının tədris edilməsində böyük rolu olduğu kimi, günümüzdə dəbir çox təhsil ocaqlarında üstünlük verilən əsərlərdən hesab edilir. Müəllif "müqəddimə" də onun özündən əvvəlki əsərlərdə təsadüf edilməyən və bənzəri olmayan unikal mövzuları əhatə etdiyini və digər ərəb dili qrammatikası mövzusunda qələmə alınmış kitablardan üstün olduğunu söyləmişdir. Müqəddimə on üç beytdən ibarətdir. Məqalədə beytlər ərəb dilindən azərbaycan dilinə hərfi tərcümə edilərək mötərizə daxilində bəzi izahlar və şərhləri ilə təqdim edilmişdir.

Açar sözlər : Ərəb dilçiliyi, Misir məktəbi, İbn Malik, Süyuti, Əlfiyyə, şərh, müqəddimə

Eramızın VII əsirinin ortalarında meydana gəlmiş ərəb qrammatikası elmi dilçiliyin ümumi inkişaf tarixinin çox maraqlı və eyni zamanda orijinal cəhətlərə malik olan mərhələlərindən biridir. (4,3).

Artıq həmin əsrdə Bəsrə, Kufə , daha sonralar isə Əndəlis, Bağdad və Misir qrammatika məktəblərinin ətrafına toplanmış dilçilər ərəb dilini böyü bir səylə

öyrənir, müxtəlif məsələlər barəsində ciddi elmi mübahisələr edirdilər. Orta əsr qrammatiklərindən İsa bin Ömər, Xəlil bin Əhməd, Sibəveyhi, əl-Əxvəş əl-Övsət, əl-Mazini, ər-Ruasi, əl-Kisai, əl-Əsməi, əl-Mübərrəd, Əbu Həyyan, İbn Cinni, əl-Curcani, əl-Ənbari, əz-Zəməxşəri, İbn Malik, İbn Hişan, əs-Süyuti və başqalarının ərəb dilinin tədqiqində böyük rolu olmuşdur (4,7).

Ərəb qrammatika məktəbləri içərisində özünəməxsus mövqeyi olan Əndəlis məktəbinin ən görkəmli nümayəndəsi İbn Malik ət-Tai 2794 beytlik «Əl-kafiyətuş-şafiyə» adlı kitabından ixtisar edərək zəif rəcəz ilə nəzmə çəkdiyi «əl-Xülasətul-əlfiyyə» (min beytlik xülasə) əsəri həcminin kiçik olmsına baxmayaraq ifadələri sadə və üslubu axıcı olduğu üçün qrammatika sahəsinin ən mühüm əsərlərindən biri kimi qəbul edilmişdir. (1,28).

Müəllif bu əsərdə sözləri isim, feil və ədat qruplarına bölüb həmin nitq hissələri arasındakı sintaktik əlaqələri mühüm ola bilən bütün forma və variantlarını çox böyük dəqiqliklə izah etmişdir. Onun bu əsəri sintaktik prinsipi əsas götürüb dildəki struktur əlaqələrin tam incəliyi ilə verməyin ən gözəl nümunələrində biridir. (4,253)

«Əlfiyyə» İbn Mütinin (ölüb 1231) eyni adlı əsərindən sonra və ona bənzədilərək yazılmaqla bərabər daha çox məhşur olmuş və oxucu kütləsinin etimadını qazanaraq Sibəveyhinin «əl-Kitab», əz-Zəccacinin «əl-Cuməl», əl-Farisinin «əl-Muqaddəmə» əsərlərini əvəz etmişdir. Bu əsər təxminən 800 ildən bəri daima tədqiqatçıların diqqətini çəkmiş, islam dünyasında, xüsusilə Suriya və Misirdə dərslik vəsaiti kitabı kimi oxudulub əzbərlədilmişdir. Əlfiyyəyə sayı 70-ə yaxın olan şərh, haşiyə, izahat (təliqə) ixtisar və ayrıca bu əsərlərdə gətirilən sitatları açıqlayan kitablar da yazılmışdır.

Haqqında danışılan bu əsərə yazılan şərhlər içərisində məhşur olanları müəllifin oğlu İbnun-Nazimin «əd-Durrətul-muziyyə İbn İbn Malik» və Cəlaləddin əs-Süyutinin (1505) «əl-Bəhcətul-Mərziyyə» əsərləridir. Sonuncu adı çəkilən bu əsər əs-Süyutinin «Əlfiyyə»yə yazdığı «əs-Seyfus-səqil alə şərhi İbn Əqil» adlı haşiyəsi ilə İbn Əqilin şərhini birləşdirərək meydana gətirdiyi iki hissədən ibarət olan bir şərhdir. (1,29).

Müəllif bu möhtəşəm əsərində «Əlfiyyə»nin hər beytindəki kəlimələri bir-bir qısa və məzmunlu şəkildə açıqlayaraq öz rəylərini bildirmiş və dəlil olaraq Quran ayələrinə, bir çox şeirlərə və İbn Malikin əsasən, «ət-Təhsil», «əl-Kafiyətuş-şafiyə», «əl-Umdə» və «şərhul-Hadi» adlı kitablarına istinad etmişdir. 71 fəsil və paraqrafdan ibarət olan bu əsər Mirzə Əbu Talıb əl-İsfahani tərəfindən yazılan və Əbu Talıb əl-İsfahani adı ilə məhşur olan haşiyə ilə bərabər indiyədək şərq mədrəsələrində, xüsusilə Nəcəf və Qum elmi hövzələrində ərəb dili qrammatikasının müfəssəl şəkildə öyrənilməsi üçün ən üstün şərh kimi qiymətləndirilib tədris edilməkdədir (1,29).

Əs-Süyutinin bir çox müxtəlif mövzularda yazdığı əsərlərinin əksəriyyəti uzun tədqiqatlar və araşdırmaların məhsulu olan orijinal səpgidə yazılmaqla yanaşı daha çox müxtəlif qaynaqlardan iqtibas edilərək seçilib toplanmış əsərlərdir. Əs-

Süyitiyə qarşı düşmən mövqeyi tutan əs-Səxavi onun Mahmudiyyə və digər kitabxanalardan bir çox nadir əsərlərini alaraq onları biraz dəyişik ifadə və tərtib ilə özünə aid etdiyini söyləyərək onun kompliyator mövqeyini kiçiltməyə çalışmışdır (5,355 ; 17,5). Lakin bu mütaliəni əs-Süyutinin bütün əsərlərinə şamil etmək doğru olmazdı. Həqiqətən sayı yüzə çatan əsərləri arasında haşiyə və digər şəkildə tərtib etdiyi kitabları mövcud olduğu kimi təmkin və diqqətlə göstərdiyi səylər nəticəsində etdiyi tədqiqlər də çoxdur (5,356). O, müxtəlif qrammatika məktəblərinin müddəalarını tənqidi sürətdə nəzərdən keçirmiş, onlardan öz mülahizələrinə uyğun gələnləri qəbul etmiş, bəzən isə heç bir məktəbin fikirləri ilə razılaşmayaraq özünün orijinal mülahizələrini irəli sürmüşdür (4,267).

Əs-Süyuti dövrünün əsər yazma metoduna nəzər salınarsa, onun başqalarının əsərlərdindən sərbəstcə ifadə etməsi normal bir hal kimi qəbul edilməlidir. Bundan əlavə qorunub saxlanılmamış bir çox əsərlərin mündəricatları, Bəsrə və Kufə məktəblərinin əl-Ənbarinin məşhur «əl-İnsaf» əsərinə daxil edilməyən bir sıra fikirləri məhz onun əsərləri sayəsində bu günümüzə qədər gəlib çatmışdır (4,267 ; 5,355). Əs-Süyutinin əsərləri hətta sağlığında belə bir çox elm mərkəzlərində və Hicaz, Şam, Hələb, Təkrur (Sudan), Osmanlı ölkəsi Hindistan və Yəmən kimi bir sıra islam ölkələrində yayılmış və o, böyük islam müəlliflərindən biri olaraq tanınmışdır. Onun əsərləri mədrəsələrdə oxudulmuş və alimlər sinifinin müraciət etdikləri kitablar arasında ilk sırada yer almışdır. Onların bəziləri başqa dillərə, o cümlədən osmanlı türkcəsinə də tərcümə edilmişdir. Mətbəənin islam ölkəsində inkişaf etməsindən sonra da əs-Süyutinin əsərlərindən müəyyən qədəri bir və ya bir neçə dəfə çap edilmişdir (22,12 ; 5,355).

Əs-Süyuti adətən qrammatikaya dair yazdığı kitabların girişində onları mədh edərək nadir və misilsiz əsərlər olduğunu söyləmişdir. O, "Cəmul-Cəvami" əsərinin müqəddiməsində onun özündən əvvəlki əsərlərdə olmayan ən heyrətamiz mövzuları əhatə etdiyini və bütün kitablardan üstün olaraq hər cür tərifə layiq olduğunu qeyd etmişdir (23,372). O, həmçinin, "Ən-Nukətu aləl-Xəlfiyyə vəş-şuzur libni Hişam" əsərini aşağıdakı beytlərdə tərifləyərək deyir: (23, 372)

ايا ايها النحوى هذا مؤلف يعينك مهما تقرئ الناس تملي
ثلاثين عاما ظلت أرقب جمعه و اجمع فيه ما تفرق من نقل
فكم فيه من نقل عزيز وجوده يحز على من رام نهج العلا مثلي
فدونك تاليفا عزيزا محورا من الناس لم يسمح به احد فبلي

Tərcüməsi: "Ey qrammatik, bu sənə insanları oxutdurub və ya imla edəcəyin mühüm bir işdə kömək edən bir əsərdir. Otuz il onu toplamaq üçün gözdən keçirib və orada müxtəlif nəqlləri (informasiyaları) toplamışam. Orada mənim kimi ucalıq yolunu tutmaq istəyən kəs üçün dəyərli olan nə qədər informasiya vardır. (Ey qrammatik!) məndən qabaq insanlardan heç kəsə yazmaq nəsib olmamış müstəqil qiymətli bir əsəri al götür!"

Müəllim əlfiyyəsini “əl-Fəridə” (yeganə) adlandıraraq həmin əsərin müqəddiməsində aşağıdakı beytləri nəzmə çəkmişdir: (23,372)

فريدة في كل عقد دره في جبهة المختصرات غرة
كافية للطالبين وافيه بمقصد للمعصلات شافية

Tərcüməsi: “Hər bir boyunbağıda yeganə dürr, müxtəsər əsərlər cərgəsində ən yaxşısıdır. Öyrənənləri təmin edib məqsədə uyğun olaraq çətinlikləri aradan qaldırır”.

Beləliklə, Əs-Süyuti bu adətindən irəli gələrək “əl-Bəhcətul-mərziyyə” əsərini də yazılmış şərhlərin ən üstünü kimi səciyyələndirmişdir:

“Bu, hədəfləri düz, yolları aydın olan, İbn Malikin “Əlfiyyə”si ilə birləşdirdiyim incə bir şərhdir. O, şairin (İbn Malikin) məramını aydınlaşdırır və “Əlfiyyə”nin əlamətlərini öyrənmək istəyənə yol göstərir. Bu təhqiq qoxusu gələn tədqiqatları əhatə edən və heç bir şərhdə olmayan incə mətləbləri cəm etmiş bir əsərdir. Mən onuالبهجة المرضية في شرح الالفية(Əlfiyyənin şərhində razı salınmış sevinc) adlandırıb ən xeyirli yardımçı olan Allahdan kömək diləyirəm”. Başqa bir yerdə müəllifin yuxarıda söylədiklərinə əlavə olaraq aşağıdakı cümlə də qeyd olunmuşdur: “(Ey oxucu!) Sənin qarşısında sanki qızıl külçəsi və yaxud gənclik vaxtında aşkar olan və ağıllı şəxslərin qəlbində yer alan səflə düzülmüş mirvari olan bir əsər vardır”. (23,372).

İbn Malik mərhəmətli və mehriban Allahın adı ilə “Əlfiyyə”yə giriş olaraq aşağıdakı yeddi beytlə başlamışdır:

قال محمد هو آبن مالك أحمد ربي الله خير مالك

1) Məhəmməd ibn Malik dedi: “Həmd (şükr və tərif) edirəm ən xeyirli ixtiyar sahibi olan Rəbbimə.

مصليا على النبي المصطفى و اله المستكملين الشرفا

2) Seçilmiş peyğəmbərə və yüksək şərəf sahibi olan ailəsinə salavat (xeyir və bərəkət) göndərərək.

في الفية مقاصدالنحوبهامحويةاللهواسعين

3) Qrammatik məsələlərin əhatə edildiyi “Əlfiyyə”ni yazmaqda Allahdan köməklik istəyirəm.

أقرب الاقصى بالعظ موجز و تبسط البذل بوعد منجز

4) O, (əlfiyyə) ən uzaq olan (qaranlıq məsələləri) müxtəsər bir ifadə ilə yaxınlaşdırır (izah edir) və yerinə yetirilən vəd ilə hədiyyə edir.

و تقتصني رضا بغير سخط فائقة الفية آبن معطى

5) İbn Mütinin "Əlfiyyəsi"ndən üstün olaraq heç bir etiraz olmadan (oxucunu) razı salır.

و هو يسبق حار تفضيلا مستوجب ثفائى الجميلا

6) (lakin) o, öndə olması ilə (əvvəl yazıldığı üçün) üstünlük əldə etmiş və (onu nümunə götürdüyüm üçün) gözəl tərifimə layiqdir.

و الله يقضى بهبات وافره لي و له في درجات الآخره

7) Allah mənə və ona axirət dərəcələrində (yüksək mərtəbələrində) bol-bol ətalar etsin.

Şərh: Əs- Süyuti yuxarıdakı beytlərin şərhində aşağıda qeyd olunan bir neçə məsələyə toxunmuşdur: 1) احمد sözündən hərəkətin gələcəyə aid olaraq "həmd edərəm və yaxud edəcəyəm" mənasında deyil, məhz artıq icra olunduğu, yəni "həmd edirəm, həmd olsun" nəzərdə tutulur.
2) نبي (peyğəmbər) sözü 3-cü kök samiti baxımından hansı sözdən əmələ gəlməsi barədə iki müxtəlif rəy vardır: a) peyğəmbərlərin başqa insanlardan üstün olduğu üçün رفعة (yüksəlmə, ucalıq) mənasındakı 3-cü kök samiti "vav" olan نبوة sözündən əmələ gəlmişdir;
b) Peyğəmbərlərin Allahdan xəbər gətirdiklərinə görə 3-cü kök samiti həmzə olan نبا (xəbər) sözündən əmələ gəlmişdir. Əs-Süyuti bu iki variantdan hər hansı birinin daha düzgün olduğunu qeyd etməyərək hər ikisini də yazmışdır.
3) Şeirdə Məhəmməd Peyğəmbərin (s.a.v.) qeyd olunan "Mustafa" (seçilmiş) ləqəbi ona, Allahın onu bütün insanların içərisindən seçdiyi üçün verilmişdir. Tirmizi və Təbərani peyğəmbərin bu barədə söylədiyi hədisi bir qədər dəyişik şəkildə düzgün (səhih) sayaraq rəvayət etmişlər:
a) Tirmizinin rəvayət etdiyi hədisin tərcüməsi: "Allahın elçisi (s) dedi: həqiqətən Allah Təala İbrahim övladlarından bəni Kənanəni, bəni Kənanədən qureyşi,Qureyşdən bəni Haşimi, bəni Haşimi məni seçmişdir".
b) Təbəraninin rəvayət etdiyi hədisin tərcüməsi: "Allahın elçisi (s) dedi: Həqiqətən Allah Təala məxluqatını seçdi və məxluqatından adəm övladlarını, onlardan ərəbləri, ərəblərdən Qureyşi, Qureyşdən bəni Haşimi sonra bəni Haşimdən məni seçmişidir..."
4) Hər beyt iki misradan ibarət olduğu üçün "Əlfiyyə"nin misralarının sayı iki mindir. Lakin bu heç də "Əlfiyyə"nin min sayı ilə bağlı olmasına xələl gətirmir. Çünki müfrədlə (tək) təsniyəyə olan nisbət bərabər tutulur.
5) Şeirdə "Nəhv" sözündən sintaksis deyil, ümumi şəkildə qrammatika nəzərdə tutulur.
6) Beytdə qeyd olunan بلغظ موجز birləşməsində "ب" önqoşması "vasitə" bildirir. Belə ki, cümlənin mənası "ən uzaq olanı müxtəsər ifadə ilə (yəni, geniş mənalı az hərflərlə) izah edir" kimi nəzərdə tutulur. Müəllifin bu sözündə heç bir nöqsan ve

yenilik yoxdur. Buna misal olaraq رأيت عبدالله و اكرمته(Abdullanı gördüm və ona hörmət etdim) vəرأيت عبدالله و اكرمن عبدالله (Abdullanı gördüm və Abdullaya hörmət etdim) cümlələri arasındakı müqayisədə birinci cümlə ikinciyə nisbətən daha yığcam və tez başa düşüləndir. İbn Cəmaə yuxarıda qeyd olunan ب ön qoşmasının birgəlik bildirən مع mənasında işləndiyi söyləmişdir.
Əs-Süyuti birinci fikrə üstünlük verərək İbn Cəmaənin rəyinin də mümkün olduğunu söyləyir.

7) İbn Malik Əbu Davudun rəvayət etdiyi "Allahın elçisi (Allahın xeyir və bərəkəti ona və ailəsinə olsun) dua etdikdə birinci özündən başlayardı" hədisinə əsaslanaraq Allahdan birinci özü, daha sonra İbn Müti üçün mükafat istəmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısı.

1) İslam Ansiklopedisi II cilt. TVD ansiklop 1995
2) İslam Ansiklopedisi XXC. TDV ansiklop 1999
3) Cəlaləddin əs-Süyuti , Əl-bəhcətül Mərziyyə. Qum. X nəşr
4) Məmmədəliyev V.M. Ərəb dilçiliyi kitabı . Bakı 1985
5) Şövqi Dayf. Əl-Mədaris ən-Nəhviyyə. Qahirə 1991.

Бабаев Рашад Вагиф оглу

О произведении Джалаладдина ас-Суюти «Аль-Бахджатуль-Марзийе», написанном как комментарий к «Альфийа» Ибн Малика

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о вводном комментарии, своего рода «предисловии», написанном Джалаладдином Абдуррахманом бен Абу Бекром Мухаммедом ас-Суюти (главой египетской школы грамматики XV-XVI вв.) на стихотворное произведение «Альфийа», содержащее тысячу бейтов в размере зариф риджаз, созданное Джелаладдином бен Мухаммедом бен Абдуллахом бен Маликом ат-Таи аль-Джаином, ведущим представителем андалузской школы грамматики XIII в.

Важная роль, которая в те столетия отводилась языкознанию в качестве основной вспомогательной науки и введения в изучение Корана и сунны (хадисов), стала главной причиной серьезных изысканий Ас-Суюти в этой области. Он является автором более ста произведений и трактатов по таким лингвистическим дисциплинам, как лексикология, грамматика, стилистика, риторика.

В статье «предисловию» предшествуют краткие сведения о жизни и

деятельности обоих авторов.

Следует отметить, что названное произведение стало одним из наиважнейших учебных пособий по изучению теории традиционного арабского языка в большинстве университетов, школ и научных центров многих арабских и других мусульманских стран. «Аль-Бахджатуль Марзийе», сыгравшее в средние века большую роль в преподавании традиционной грамматики арабского языка, и сегодня считается первостепенным произведением во многих очагах образования.

В «предисловии» автор говорит о превосходстве этого учебного пособия, уникальности тем, которые не встречаются в других произведениях по грамматике арабского языка. Предисловие состоит из тринадцати бейтов. В статье бейты переведены на азербайджанский язык построчно, в скобках приводятся некоторые пояснения и комментарии.

Ключевые слова: арабское языкознание, египетская школа, Ибн Малик, Сюйути, Альфийа, комментарий, предисловие

Babayev Rashad Vagif оглу

About Jalaladdin as-Suyuti's "Al-Bahdzhatul-Marzije" written as the comment to Ibn Malik's "Alfiyyah"

ABSTRACT

The article deals with the introduction comment, some kind of the "Foreword" written by Jalaladdin Abdurrahman ben Abu Bakr Mohammed as-Suyuti (the head of the XV-XVI centuries Egyptian school of grammar) on the poetic *Alfiyyah*, containing one thousand beyts in zarif rijaz poetry meter, created by Jalaladdin ben Mohammed ben Abdullah ben Malik at-Tayi al-Jayin, the leading representative of XIII century Andalusian school of grammar.

The important role of linguistics at those centuries as the basic auxiliary science and as the introduction in studying of the Koran and Hadith becomes the main reason of Suyuti's serious researches in this field. He is the author more than hundred works and treatises on such linguistic disciplines, as lexicology, grammar, stylistics, rhetoric. The "Foreword" is preceded by a short biography of the both authors in the article. It is necessary to notice, that the named theoretical work became one of the most important manuals on studying of the theory of traditional Arabian language in the majority of universities, schools and scientific centers of many Arabian and other Muslim countries. *Al-Bahjatul Marziyyeh*, which has a big role at the Middle Ages' teaching of the traditional Arabian language grammar, also today is being one of the main manual in many educational centers.

In the "Foreword" author speaks about the superiority of this manual, its

uniqueness with comparison in other books on the Arabian language grammar. The "Foreword" consists of thirteen beyts. In the article, beyts were literally translated into the Azerbaijani language, some explanatory and comments are giving in brackets.

Keywords: the Arabian linguistics, the Egyptian school, Ibn Malik, Suyuti, Alfiyyah, the comment, the foreword

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, professor Nəsrulla Məmmədov
tərəfindən tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

XƏLİL YUSİFLİ
AMEA Gəncə bölməsi
Əməkdar Elm xadimi, professor
syusifli@mail.ru

MƏHƏMMƏD ƏMANI BAYATILARI HAQQINDA HƏQIQƏT VƏ UYDURMALAR

XÜLASƏ

M.Əmani XVI-XVII əsrlərdə yaşamış görkəmli Azərbaycan şairidir. O, həqiqəti sevən, ədalətli, ədəbiyyata ciddi bir hadisə kimi baxan insan olmuşdur. O, əsərlərini Azərbaycan və fars dillərində, müxtəlif janrlarda yazmışdır. O cümlədən o, xalq yaradıcılığından bəhrələnərək dörd bayatı yazmışdır. Onlardan biri dörd misralı, üçü altı misralıdır. Bu bayatılarda şairin insana, onun sevgisinə səmimi, doğruçu münasibətləri əks olunmuşdur.

Azərbaycan elmi ədəbiyyatında altı misralı bayatılara müxtəlif yanaşmalar vardır. Bəzi alimlər bu fikirdədir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında altı misralı bayatılar olmuşdur. Bir başqaları isə düşünürlər ki, altı misralı bayatıları orta əsrlərdə ilk dəfə əlyazmaçı katiblər yazmışlar. M.Əmani də onların yolu ilə gedərək altı misralı bayatılar yazmışdır.

Bir başqaları isə burada nəsə gizli bir sirr olduğunu düşünürlər. Həqiqətdə isə bu sonuncu iki düşüncə ilə razılaşmaq çətindir. Altı misralı bayatıları yaradanlar əslində bayatı janrının imkanlarından, təbiətindən bəhrələnərək məzmunun tələbi ilə ona yeni nəfəs gətirmişlər. Bu onların yaradıcılıq axtarışlarının nəticəsidir. Məqalədə bu bayatılar haqqındakı uydurma fikirlər tənqid və rədd edilir.

Açar sözlər: Əmani, Əzizi, bayatı, misra, beyt, sirr, şifahi xalq yaradıcılığı, yazılı ədəbiyyat, dörd misralı, altı misralı

Məhəmməd Əmani XVI-XVII əsrlərdə yaşayıb yaratmış, görkəmli Azərbaycan şairlərindən biridir. Əslində o daha çox XVI əsr sənətkarıdır. Əsərlərindəki tarixi qeydlərdən anlaşılır ki, o, 1535-36-cı illərdən birində anadan olmuş, XVII əsrin ilk onilliyinin sonlarında vəfat etmişdir.

Bayburtludur. Bir çox şəhərlərə səfər etmişdir. Şah Abbasın Səfəvi torpaqlarını geri qaytarmaq uğrunda apardığı müharibələrdə iştirak etmişdir. Bir müddət Yəzd əmiri olmuşdur.

Əmani Azərbaycan və fars dillərində müxtəlif janrlarda əsərlər yazmışdır. Onun şeirlər "Divan"ı Britaniya muzeyində saxlanılır. Şair haqqında ilk bilgini dostu, müasiri şair, alim, rəssam Sadiq bəy Əfşar Sadiqi vermişdir.

Məhəmməd Əmanidən daha sonra Ç.Ryo, İ.Hikmət, H.Araslı bəhs etmiş, ilk tədqiqat əsərini isə Balaş Azəroğlu yazmışdır (2.130). B.Azəroğlu ilk dəfə Əmani yaradıcılığını hərtərəfli elmi təhlildən keçirmiş və onun bayatıları haqqında ayrıca söhbət açmışdır. Əmani orta əsrlər poeziyasına dərindən bağlı bir sənətkar, həm də xalq yaradıcılığını yaxşı bilən, ondan bəhrələnən bir şair olmuşdur. B.Azəroğlu doğru olaraq yazır: "Əmani bayatı formasını yazılı ədəbiyyata ilk dəfə gətirən şairlərdin olmuşdur" (2.79). B.Azəroğlu 6 misralı bayatı yazmağın ancaq Əmaniyə məxsus olmadığını, XVII əsrdə yaşamış Əzizinin də 6 misralı bayatılar yazdığını, müəllifi məlum olmayan xalq bayatıları arasında da 6 misralı bayatılar olduğunu qeyd edir və bu nəticəyə gəlir ki, "orta əsrlərdə 6 misralı bayatılar olmuşdur" (2.79).

Asya Məmmədovanın müxtəlif əlyazmalarından toplayıb nəşr etdirdiyi "Bayatılar" kitabı da bu həqiqəti təsdiq edir (7). Bu kitabda toplanan 2200-dən çox bayatının 24-ü altı misralıdır. Maraqlıdır ki, həmin kitabdakı ilk bayatı da altı misralıdır.

B.Azəroğlu M.Əmani "Divan"ında altı misralı bayatıların olmasını mövcud faktları xatırlayaraq təbii bir yaradıcılıq hadisəsi şəklində qiymətləndirir. Görkəmli folklorşünas M.Qasımlı bayatı janrına həsr etdiyi qiymətli bir məqaləsində bu məsələyə diqqət yetirərək yazır: "Görünür, dörd misralılıqdan altı misralılığa keçid orta çağlarda əlyazmaçı katiblərin fərdi təşəbbüsü olmuş, ancaq özünü doğrultmamışdır. Belə bir cəhd yazılı ədəbiyyatda XVII yüzilliyin şairi Məhəmməd Əmani tərəfindən də edilmişdir. Onun öz yazdığı bayatılar altı misralıdır." (8.284).

Görünür A.Məmmədovanın müxtəlif əlyazmalarından toplayıb tərtib etdiyi "Bayatılar" kitabı hörmətli alimi bu qənaətə gətirmişdir. Ancaq bizə görə katiblərin vəzifəsi əllərinə keçəni yazıya almaqdır, yeni poetik formalar icad etmək deyildir. Bu yolda ilk təşəbbüsün ilk dəfə kim tərəfindən edildiyini demək çətindir. M.Qasımlının məqaləsindən də görünür ki, dörd misralılıqdan altı misralılığa keçidə bayatı janrının öz təbiəti yol göstərir. Əzizi kimi bir bayatı ustadının da altı misralı bayatılar yazması bu fikri təsdiq etməkdədir. M.Qasımlı özü Əzizinin altı misralı bir bayatısını nümunə gətirir. Həmin bayatı həm A.Məmmədovanın tərtibində, həm M.Qasımlının məqaləsində aşağıdakı kimidir.

Əzizi, yüzdə nalam.
Artıbdı yuz də nalam.
Yüz çəkic, yüz kəlbətin,
Yüz zindan, yüz dənə lam.
Qaşın, gözün zəkatın
İstərəm yüzdən alam. (7.33; 8.284)

Bayatının dördüncü misrasının səhv yazıldığı göz qabağındadır. Çəkic, kəlbətin, zindan kimi sözlər sadalanan yerdə "yüz dənə lam" nə deməkdir. Əslində "yuz dənə lam" yerində "yüz də nalam" sözləri olmalıdır. bu bayatı altı misralı cinas qafiyəli mükəmməl bir əsərdir. Bayatının ikini beytində həyat bir dəmirçixanaya

bənzədilir. Dəmirçixana üçün təbii olan dörd əşya sadalanır. "Yüz dənə lam" sözləri həm cinas qafiyəni pozur, həm də mənanı anlaşılmaz hala salır. Bu, öz yerində. Dörd misralı bayatılar əsasında altı misralı bayatılar yazanlar, yaxud deyənlər, buna təşəbbüs edənlər klassik poeziya ənənələrinə, təbiətinə, xalq şeirinə, bu şeirin məzmun və formasına, onlardan gözlənilən keyfiyyətlərə dərindən bələd olan, imkan olan yerdə icadçılığa gücü çatan sənətkarlar olmuşlar. Həm də bu iş məzmunun tələbi ilə baş vermişdir. Belə bir işi əlyazmaçı katiblərin adına yazmaq düz deyildir. Sonralar altı misralı bayatılar yazılmadısa, bu təşəbbüs özünü doğrultmamışdır demək də doğru deyildir.

Əmaninin altı misralı bayatıları bütövlükdə bayatı janrının ən kamil nümunələridir. Onlardakı fikir bütövlüyü, məna ardıcıllığı, sənətkarlıq kamilliyi, canlı insan nəfəsi bənzərsiz bir hünər abidəsidir. Əmani bayatıları onun insani təbiətinin ən uğurlu əks-sədalarından biridir. Məsələn, aşağıdakı bayatını götürək.

Üzün gül xülasəsi,
Ləbin mül xülasəsi.
Ənbərəfşan kakilin
Tər sünbül xülasəsi.
Yazılmış uş da zatın
Cüzvü küll xülasəsi. (1.331)

Bu bayatının ilk dörd misrasında insanın üzü, dodağı, saçları insana məxsusən gözəl sifətlər kimi vəsf olunur. Üçüncü beytdə bu vəsflərə yekun vurulur. Bu gözəlliklərin sahibi olan insanın şəxsiyyətinin zərrə ilə bütövün xülasəsi, nəticəsi olduğunun ("Quran"da) yazıldığı xatırlanır. Bu bayatıda "biz insanı ən gözəl surətdə yaratdıq" fikrinin bədii ifadəsini görürük. Əmaninin burada "zərrə mənəm, günəş mənəm" deyən Nəsimi ilə birləşdiyini görürük.

Əmani bayatıları haqqında ayrıca məqalə yazan İslam Sadıq bildirir ki, "Bayatı dörd misradan, hər misrası yeddi hecadan ibarət, aaba qaydasında qafiyələnən şeir şəklidir". (5.458)

Ancaq onun M.Əmani bayatılarının sirrini açmaq üçün nümunə gətirdiyi əkiz bayatılardan onun dediyi qafiyə sistemi əsasən gözlənilmir. Çox vaxt birinci və ikinci misraların sonunda eyni sözlər təkrar olunur. "Oba xanı, oba xanı", "bostan üstə, bostan üstə" kimi. "Əziziyəm, yüz yerdən" misrası ilə başlayan birinci bayatıda "yüz yerdən" sözləri eyni mənada qafiyə yerində üç dəfə təkrar olunur. Bu bayatının əkiz variantında isə sonuncu misrada işlənən "Ayaqlanın üz (yüz olmalıdır – X.Y.) yerdən" sözləri ilə qafiyə yaranır. Ancaq bu bayatının da ilk iki misrası "yüz yerdən" sözünün eyni mənada təkrarından ibarətdir və qafiyə əmələ gətirmir. "Əzizim, oba xanı" misrası ilə başlayan bayatının əkiz variantı sayılan bayatı əslində, görünür, söyləyənin günahından səhv yazılıb. Bu bayatıda əslində ilk iki misra belə olmalıdır.

Əzizim, oba hanı?
El hanı, oba hanı?

Çünki bayatının dördüncü misrası belə tələb edir. "Kim verər o bahanı?" misrası ilə cinas qafiyə yaradılır. Birinci variantda "oba xanı" sözləri ilə "o baxanı" sözü cinas yaratdığı kimi "oba hanı" sözləri ilə "o bahanı" sözləri cinas qafiyəli bayatı yaratmağa kömək edir, yəni bu bayatılar əkiz deyillər. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq hər bir bayatı müstəqil əsərdir, onları hər hansı şəkildə ixtisar edib altı misralı bayatı düzəltmək fikri gülüncdür. Bu halda bayatıdakı fikir bütövlüyü pozulur. M.Əmaninin altı misralı bayatılarını belə absurd yollarla izah etməyə çalışmaq sağlam məntiqdən və düşüncədən uzaqdır. M.Əmani bayatıları ilk sözdən son sözə qədər vahid bir fikir üzərində qurulmuşdur. Burada hərəkətin başlanğıcı, inkişafı və yekunu var. Onu dörd misralı bayatıya çevirməyə bu şeirlərin bütövlüyü imkan vermir.

Hörmətli İ.Sadıq məqaləsinin başlanğıcında şairin dörd misralı bayatısını və "Cananım tək can az var" misrası ilə başlayan üç beytli bayatısını nümunə göstərir, ancaq ikinci bayatının beşinci misrasında yanlışlığa yol verir. Əmani bayatısındakı "Həzər et" (yəni qorx, ehtiyatlı ol) sözü yerinə "Həzrət et" yazır və Əmani əsərlərinin 1983-cü il nəşrinin 331-ci səhifəsindən götürdüyünü bildirir. Halbuki həmin söz Əmani "Əsərləri"nin 331-ci səhifəsində doğru olaraq "Həzər et" şəklindədir. İ.Sadiq bayatını, görünür ki, "Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr" kitabından götürüb. Həmin kitabın 19-cu səhifəsində haqqında danışılan söz yanlış olaraq "Həzrət et" şəklində yazılmışdır.

Müəllif bayatının altıncı misrasında bir hecanın əskik olduğunu bildirir və burada texniki yanlışlığa yol verildiyini düşünür. Məsələ burasındadır ki, həmin misradakı "şahbaz" sözü yazılışda iki hecalı söz kimi yazılır, ancaq tələffüzdə üç hecalı söz kimi oxunur.

B.Azəroğlu müasir oxucunun səviyyəsini nəzərə alaraq bu sözü "şahibaz" kimi vermişdir (2.83). Bu, öz yerində. "Şahbaz" sözündəki birinci "a" uzun sait səs olduğundan və ondan sonra yanaşı iki samit səs gəldiyindən söz üç hecalı kəlmə kimi oxunur. Əmaninin gəraylılarından birində də buna bənzər misra var: "Pakbin bolmaz bigüman" (4.213). Bu misrada da "pakbin" sözü iki hecalı söz kimi yazılmışdır. Ancaq üç hecalı söz kimi oxunur və oxunmalıdır. Orta əsrlər şairindən məqalə yazan tədqiqatçı bunu bilməlidir. Bunlar öz yerində.

İ.Sadıq bir sıra ritorik suallardan sonra yazır: "Bayatıların (Əmani bayatılarının – X.Y.) ilk dörd misrasında bayatı janrının bütün tələbləri gözlənildiyinə görə, burada hər hansı bir pozuntudan danışmaq üçün onların altı misradan ibarət düzülüb-qoşulmağı, zənnimizcə, yetərli deyildir. (?) Yuxarıda verilmiş örnək göstərir ki, M.Əmani bütün bayatılarını dörd misralı yaza bilərdi. (!) Əgər şair öz bayatılarını həm dörd, həm də altı misralı düzüb-qoşmuşdursa, deməli, burada bir sirr var. (???) Üç dənə altı misralı bayatının yanına bir dənə də dörd

misralı bayatı qoymaqla, əslində M.Əmani sirrin açarının yerini göstərmişdir." (5.458). Əlbəttə, M.Əmani bayatılarının dörd və altı misralı olmasına bu cür yanaşmaq cəfəngiyatdır, anlaşılmaz uydurmadır. Heç bir özünə hörmət edən sənətkar belə oyunbazlıqla məşğul olmayıb və olmaz. Xüsusən, Əmani kimi ciddi, halal, dürüst bir şairdə belə oyunbazlıq sifəti axtarmaq eyibdir.

İ.Sadıq bayatının mənasına, məntiqinə, bütövlüyünə yox, mexaniki quruluşuna diqqət yetirir. Bu bayatılar elə yazılmışdır ki, onları parçalamaq, dörd misralı bayatılara çevirmək sağlam düşüncəyə sığan iş deyildir. Onları əkiz bayatılarla müqayisə etmək, onlarda həmin əkiz bayatılara məxsus nəsə axtarmaq gülüncdür. "Cananım tək can az var" misrası ilə başlayan bayatını götürək. Bu bayatı bənzərsiz və səmimi bir sevgi nəğməsidir. Bu "Qolların sal boynuma, ayaqların üz yerdən" deyil. Şair əvvəlcə cananım deyə dilə gətirdiyi sevgilisini bənzəri az olan insanlardan biri kimi vəsf edir, onunla özü arasında çox sirlər olduğunu söyləyir. Cananında ərk və naz, özündə əcz və niyaz olduğunu xatırladır. Hər zaman hər kəsə nəsib olmayan romantik, həm də gerçək bir sevgi dastanı danışır. Ancaq şairin ürəyinə bir qorxu gəlir: birdən ehtiyatsız hərəkət edər, pusquda duran şahbaz – ovçu quş könül quşunu ovlayar. Cananı ilə olan romantik münasibət məhv olar. Ona görə könlünü, könül quşunu ehtiyatlı olmağa, pusquda duran tərlana yem olmamağa çağırır. Bu bayatı bütövlüyü, səmimiliyi, müstəsna gözəlliyi ilə bütöv bir gövhər parçasıdır. Buradakı fikir ardıcıllığı, möhtəşəm mürəddəf qafiyələr göstərir ki, o, dörd misralı əkiz bayatıların son misralarını toplamaqla yaradıla bilməz. Onda hər misranın ağzı bir dərədən gələr. Əmani bayatılarının ilk dörd misrası müəyyən mənada xalq bayatılarını xatırlada bilər. Ancaq Əmaninin üç beytli hər bayatısının fikir yükü üçüncü beytlə tamamlanır. Bu bayatılar bir fikir üzərində qurulub. Onları olduğu kimi qəbul edə bilməmək bu nadir sənət incilərini anlamamaqdan başqa bir anlam daşımaz. Əmani xalq bayatılarından bəhrələnərək ona klassik poeziya ölçülərində möhtəşəm bir həyat vermişdir. Onun bayatılarının ilk dörd misrasında fikrin, ideyanın özülü qoyulur, dəlillər dilə gətirilir, üçüncü beytdə fikir yekunlaşır.

Dörd misralı bayatı quruluşuna, qafiyə sisteminə görə qəzəl janrının ilk iki beytini xatırladır. Burada sanki ona yeni beyt artırılması üçün yol açıqdır. M.Əmani bir fikir və sənət adamı kimi, folklor və yazılı ədəbiyyatın incəliklərinə bələd bir adam kimi bu fürsətdən bəhrələnmiş, bayatı janrına yeni nəfəs gətirmişdir.

İ.Sadıq uydurma fikirlərini əsaslandırmaq üçün saman çöpündən də yapışmağa hazırdır. O, M.Əmani bayatılarının guya altı misra ilə deyil, dörd misra ilə yazıldığını sübut üçün İbrahim xanın qızı, Fətəli şaha ərə verilmiş Ağabəyim Ağanın bir bayatısına da istinad edir. M.Əmani bayatıları haqqında həqiqəti onun özündən soruşmur, özündə axtarmır. Bu bayatıların bütöv bir brilyant parçası olduğunu görə bilmir. Ağabəyim Ağanın "Mən aşiqəm, Qarabağ" (7.253) misrası ilə başlayan indi də yaralarımızın qaysağını qopardan bayatısını xatırladır. Bu bayatıda bayatıya məxsus aaba qafiyəsi yoxdur. Əslində heç bir qafiyə yoxdur. Qafiyə yerində Qarabağ sözü eyni mənada təkrarlanır. Ancaq bu cəhət onu söyləyənin, oxuyanın

diqqətini cəlb etmir, gözəl və təsirli bir şeir kimi qarşılanır. Guya Fətəli şahın qəzəbinə səbəb olmamaq üçün Ağabəyim Ağa bayatının sonundakı "Tehran cənnət də olsa, Yaddan çıxmaz Qarabağ" misralarını demədiyini, bayatını aşağıdakı kimi söylədiyini bildirir:

Əzizinəm, Qarabağ,
Şəki, Şirvan, Qarabağ.
Tehran cənnətə döndü,
Yaddan çıxdı Qarabağ.

Hörmətli İ.Sadıq belə düşünür ki, altı misralı bayatıların meydana gəlməsi bu tipli əkiz bayatıların birləşdirilməsi nəticəsində yaranmışdır. O yazır: "Biz həmin bayatıları birləşdirib altı misralı bir bayatı kimi yaza bilərik:

Əzizinəm, Qarabağ,
Şəki, Şirvan, Qarabağ.
Tehran cənnətə dönsə,
Yaddan çıxmaz Qarabağ.
Tehran cənnətə döndü,
Yaddan çıxdı Qarabağ.

Bu da oldu M.Əmaninin altı misralı bayatısının oxşarı." (5.46). Burda "əhsən!" deməkdən başqa söz qalmır. Bu cür fikirlərdən sonra anlayırsan ki, hörmətli alimin bayatının, şeirin, bədii sözün nə demək olduğundan xəbəri yoxdur. Özünün yazdığı poetik duyum nə olduğunu bilmir. Necə olur ki, üç beytlik bir bayatıda Qarabağ həm yaddan çıxmır, həm də yaddan çıxır. Belə zidd fikirlər bir-birinə qovuşmaz. Bunların biri digərinin inkarıdır. "Yaddan çıxdı" deyilən yerdə "Yaddan çıxmaz" yox olur, danılır.

Ancaq Ağabəyim Ağanın adına yazılan həmin bayatının daha dürüst variantında qafiyə var və aşağıdakı kimidir:

Mən aşiqəm, qara bağ,
Qara salxım, qara bağ.
Tehran cənnətə dönsə,
Yaddan çıxmaz Qarabağ. (10.47)

Burada ilk misrada "qara bağ" sözləri qara, uğursuz taleyə işarədirsə, ikinci "qara bağ" qara taleyə görə qara bağlamaq anlamında düşünülə bilər. Bu isə Ağabəyim Ağanın acı taleyinin əksidir.

M.Əmani yaradıcılığında altı misralı bayatıların olmasını bir sirr sayan və guya bu sirrin kökünü anlayan, açan müəllif bu fikirdədir ki, "M.Əmani bayatı janrının bütün incəliklərinə dərindən bələd olmuş, onun tələblərini pozmamışdır.

Sadəcə olaraq əkiz bayatılardan üçünün (?) təkrarlanan misralarını atıb, onun üçüncü, dördüncü misralarını birincinin atlında yazmışdır. Bu işi M.Əmani özü gördüyünə görə buradakı sirr də ona bəlli idi. Yəni, burada M.Əmaninin özü üçün qaranlıq heç nə yoxuydu. Bəlkə də hər şey özünə aydın olduğundan ona elə gəlmişdir ki, bayatıdan başı çıxan hər kəs burada iki bayatının birləşdirildiyini (bayatılar indi də iki oldu) biləcək. (?) Bütün bunları nəzərə alıb, M.Əmaninin bayatılarını altı misralı adlandırmaq olmaz. Çünki bu, bayatının qəlibi haqqında deyilənlərlə üst-üstə düşmür və belə təsəvvür yaradır ki, M.Əmani bayatının qəlibini pozmuşdur." (5.461). Həm də bunu anlamaq üçün "Azərbaycan sözlü ədəbiyyatını, xüsusilə bayatıları dərindən bilmək, onların necə düzülüb-qoşulduqlarının sirlərinə yaxşı bələd olmaq lazımdır. Hətta burada bilikdən başqa dərin poetik duyum da tələb olunur." (5.458). Hayıf ki, məqalə müəllifində bu tələblər görünmür. M.Əmaninin altı misralı bayatılarının ilk sözündən sonuncu sözünə qədər ayrılmaz bir bütöv olduğunu görmür, görmək istəmir. Xalq yaradıcılığında olan əkiz bayatılara məxsus heç bir əlamətin M.Əmani bayatılarında olmadığına məhəl qoymur.

Bayatı janrı şifahi xalq ədəbiyyatının ən zəngin, ən işlək, özünəməxsus keyfiyyətləri olan bir növüdür. Əsasən dörd misralı, hər misrası yeddi hecalı, aaba şəklində qafiyələnən şeir şəklidir. Ancaq göstərilən qafiyə sistemi Sarı Aşığın bayatılarında gözlənilsə də, bir çox bayatılarda gözlənilmir. Hətta bəzi bayatılarda qafiyə olmur. Məsələn, İ.Sadığın nümunə gətirdiyi "Mən aşiqəm, Qarabağ" misrası ilə başlayan bayatıda qafiyə yoxdur. Qafiyə yerində Qarabağ sözü təkrarlanır. İ.Sadığın nümunə gətirdiyi "Soraq aldım yüz yerdən" misrası ilə başlayan bayatıda "yüz yerdən" sözləri eynən təkrar olunur. Bəzi bayatılarda isə ilk beytdə qafiyə olmur, eyni söz və ya sözlər qafiyə yerində təkrar edilir. Buna baxmayaraq bu təkrarlanan sözlər elə seçilir ki, ikinci beytin ikinci misrası ilə həmqafiyə olur. Bəzən bu yolla cinas qafiyələr yaradılır. İslam müəllimin nümunə gətirdiyi ilk bayatıda olduğu kimi:

Mən aşiq, oba xanı,
El xanı, oba xanı.
Ya ölləm, ya öldürrəm,
Mən allam o baxanı. (301)

Burada "oba xanı, oba xanı" sözlərinin birinci və ikinci misranın sonunda işlənməsi qafiyə yaratmır. Buna baxmayaraq şeir bayatı sayılır. Eyni zamanda hörmətli İ.Sadığın bu bayatıya əkiz saydığı şeirin ilk iki misrası ikinci beytin ikinci misrası ilə uzlaşmır, qafiyə əmələ gətirmir. Əslində ilk iki misrası "oba xanı" sözləri ilə qurtaran bayatının əkiz variantı sayılan bayatı aşağıdakı kimi olmalıdır:

Mən aşiq, oba hanı?
El hanı, oba hanı?
Mən sənə can vermişəm,
Kim verər o bahanı?

Dördüncü misranın "o bahanı" sözləri ilə qurtarması birinci və ikinci misraların sonunda işlənən "oba xanı" sözlərini rədd edir. Görünür, bu bayatını söyləyən və ya onu yazıya alan katib səhvə yol verib. Bu, bayatıda olan cinas qafiyəni öldürüb. A.Məmmədovanın tərtib etdiyi "Bayatılar" kitabında bu iki bayatının başqa bir "əkizi" də yanlış yazılıb. O bayatı belədir:

Mən aşiq, oba hanı?
El hanı, oba hanı?
Ya ölləm, ya öldürrəm,
Mən allam o baxanı. (səh. 301)

Təbiidir ki, bu bayatının dördüncü misrasındakı "o baxanı" sözləri birinci və ikinci misralarda işlənən "oba hanı" sözlərini rədd edir. Bu bayatının birinci, ikinci misraları "oba xanı" sözləri ilə qurtarmalı idi, cinas qafiyə itməməli idi. Bu bayatılardan ikisində birinci və ikinci misralar səhv yazıldığından, onların əkiz olduğu düşünülmüşdür. Burada ancaq iki bayatı var, onlar da əkiz deyillər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, xalq bayatıları xalq danışıq dilində deyilir, onları müasir orfoqrafiya ilə yazmaq yanlışdır. "Əzizim, vətən yaxşı" misrası ilə başlayan bayatıdakı kətan sözünü, kətən şəklində yazmaq, demək lazımdır. O cümlədən bayatıda birinci beyt "bostan üstə" sözləri ilə bitirsə, onda dördüncü misradakı "aslan üstə" sözlərini də "astan üstə" tərzində demək, yazmaq daha doğru olar. Hörmətli İ.Sadığın nümunə gətirdiyi bir bayatıda belə bir misra var: "Gedin deyin o aslana". Bu misrada səkkiz heca var. Misra xalq deyimi ilə deyilsə, aşağıdakı şəklə düşər və hecaların sayı da düzələr: "Gedin den o astana".

Məhəmməd Əmani böyük və ciddi sənətkardır. Onun bayatılarında nəcib insani duyğu və düşüncələrin yüksək sənətkarlıqla ifadəsindən başqa bir sirr axtarmaq yersizdir. Onun bayatılarından xalq bayatılarına tam uyğunluq tələb etmək yanlışdır. O, mənzum hekayələrində, qoşma və gəraylılarında olduğu kimi bayatılarındı da orta əsrlər yazılı ədəbiyyatının yüksək tələblərinə əməl etmişdir. Onun başqa əsərlərində olduğu kimi bayatılarında da məzmunla forma bir vəhdətdədir. Sirr olmayan yerdə sirr axtarmaqdansa, Əmani bayatılarını da, xalq bayatılarını da rahat buraxmaq daha savab iş olardı. Ya da hər iki sahənin öz doğru qiymətini vermək, oxşar və fərqli cəhətləri göstərmək lazım idi.

Ədəbiyyat

1. Əmani. Əsərləri. Tərtib edəni, öz söz və lüğətin müəllifi Ə.Səfərli. Bakı, 1983.
2. Balaş Azəroğlu. Məhəmməd Əmani. Bakı, 1977.
3. Paşa Kərimov. XVII əsr anadilli Azərbaycan lirikası. Bakı, 2011.
4. Xəlil Yusifli. Orta əsrlər Azərbaycan şeirində janrlar və bədii ifadə vasitələri. Bakı, 2017.
5. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. Tərtib edəni C.Qəhrəmanov. Bakı, 2005.

6. İslam Sadıq. M.Əmaninin altı misralı bayatılarının sirri. "Azərbaycan elminin və təhsilinin müasir problemləri mövzusunda Beynəlxalq elmi Konfransın materialları". Bakı, 2019.
7. Bayatılar. Tərtib edəni Asya Məmmədova. Bakı. Elm, 1977.
8. Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası. Bakı. Elm, 2006.
9. M.P.Vaqif. M.V.Vidadi. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edəni X.Yusifli. Bakı, 2007.
10. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Üç cilddə, II cild. Bakı, 1960.

KHALIL YUSIFLI

TRUTH AND FABRICATIONS ABOUT BAYATIS OF M.AMANI

SUMMARY

M.Amani is a prominent Azerbaijani poet who lived in XVI-XVII. He was man of truth, just and a person who considered literature as a significant event. He wrote his works in Azerbaijani and Persian languages, in various genres. Inspired by folklore, he also wrote four bayatis. One of them was four lined, the others were six lined. These bayatis have showed honest and real attitudes of poet about humans and love.

There are different approaches towards six lined bayatis in the literature of Azerbaijan. Some scholars is of the opinion that six lined bayatis had existed. The others consider that six lined bayatis had written during medieval by manuscript writers. M.Amani followed their way by writing six lined bayatis.

Third group of scholars thing that there is any kind of mystery. In reality, the last two assumptions are hard to believe. The creators of the six-line bayatis, in fact, took advantage of the opportunities and nature of the bayati genre and breathed new life into it based on the request of the content. In the article, frictional ideas about bayatis are criticized and rejected.

Key words: Amani, Azizi, bayati, line, verse, mystery, oral folklore, written literature, four lined, six lined

ХАЛИЛ ЮСИФЛИ

ИСТИНА СТИХОВ М.АМАНИ В ЖАНРЕ БАЯТЫ И ВЫДУМКИ О НИХ

РЕЗЮМЕ

М.Амани видный азербайджанский поэт XVI-XVII вв. Он был человеком, любившим истину, справедливость, смотрящим на литературу как на самое серьезное явление. Писал он свои произведения на азербайджанском и персидском языках, и в жанрах классической поэзии и в жанрах национальной азербайджанской литературы. В том числе он написал четыре баяты, одна из которых состоит из четырех полустиший, а три из шести.

В этих стихах отражены самые сокровенные чувства и мысли поэта, его взгляд на человека, на его любовь и достоинство.

Баяты – широко распространенный жанр азербайджанской народной литературы, состоящий из четырех полустиший, каждое полустишие состоит из семи слогов, который рифмуется как ааба. Но в разное время разными авторами, хотя и мало, создавались также и баяты, состоящие из шести полустиший. Можно сказать и из трех двустиший.

М.Амани писал баяты, состоящие и из двух двустиший и из трех. В азербайджанской научной литературе имеются разные взгляды на баяты из трех двустиший, в том числе на такие же баяты М.Амани. Одни считают, что в азербайджанской научной литературе был жанр баяты из трех двустиший, другие утверждают, что такую форму этого жанра создали переписчики рукописей, а иные в этом вопросе видят тайну. На самом деле то, что Амани, Азизи и другие неизвестные автору писали баяты из трех двустиший, является результатом их творческих поисков.

В статье по этому вопросу рассматриваются нелепые выдумки уважаемого Ислама Садыка.

Ключевые слова: Амани, Азизи, баяты, полустишие, двустишие, тайна, устное народное творчество, письменная литература, четырех полустишийный, шести полустишийный.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Alxan Bayramov
tərəfindən tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

QƏRİBƏ MƏMMƏDOVA
Fiologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Üzeyir Hacıbəyli 61
mammadovaqariba5@gmail.com

ATALAR SÖZLƏRİ, ZƏRBİ- MƏSƏLLƏR VƏ İDİOMLAR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA

XÜLASƏ

Məqalə Azərbaycan xalqının ədəbi irsində yer almış atalar sözü, zərb, məsəllər və idiomların şifahi xalq ədəbiyyatında, o cümlədən poeziya və nəsr əsərlərində işlənməsindən bəhs edir.

Bu sözlər əsrlərdən bəri ağızdan-ağıza keçərək, yüz illərin daş süzgəcindən keçmiş, aşıq ədəbiyyatında, bayatı və qoşmalarda öz əksini tapmışdır.Yazılı ədəbiyyatın yaranması ilə bu "sehirli sözlər " klassiklərimizin əsərlərində işlənməyə başlamışdır. Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Bəxtiyar Vahabzadə kimi klassiklər də sözün təsir gücünü artırmaq üçün bu xəzinəyə müraciət etmişlər.Həmçinin şifahi xalq ədəbiyyatının bir qolu olan aşıq ədəbiyyatında da, vətəni, qəhrəmanlığı, mərdliyi, əməksevərliyi tərənnüm edən frazeloji birləşmələrdən gen-bol istifadə edilmişdir.

Bu məqalədə N.Gəncəvinin, M.Füzulinin, B.Vahabzadənin, Aşıq Cəlal Qəhrəmanovun, Abbas Tufarqanlının və Göyçə aşıq məktəbinin nümayəndələrinin əsərlərindən nümunələr gətirilmişdir.

Qarabağ müharibəsi başlayandan bəri cənab prezidentimiz İlham Əliyevin söylədiyi idiom və atalar sözlərinin də gələcəkdə, müharibədən sonra yaranacaq ədəbiyyatda yer alacağına ümidvarıq. Çünki onun dillər əzbəri olan onları " iti qovan kimi" qovuruq, "açaram sandığı, tökərəm pambığı" (xarici jurnasitlə müsahibəsində işlədilmiş) idiom və atalar sözü bu gün Azərbaycan mətbuatında və xalqın dilində sevilərək işlədilməkdədir.

Bu sözlərin yazılı ədəbiyyata gətirilməsi sözün bədii ifadəsini gözəlləşdirməklə bərabər, həm də xalqın tarixən yaratdığı incilərin gələcək nəsillərə ötürülməsi kimi müqəddəs bir missiya daşıyır.

Açar sözlər: "qanadlı ifadələr", missiya, idiom, bədii ifadə, məzmun

Xalqın tarixini, mədəniyyətini, başqa sözlə tərcümeyi halını özündə yaşadan hikmətli sözlər, atalar sözü, zərb məsəllər və idiomlar gündəlik həyatımızda, şəxsiyyətlərin nitqində öz əksini tapmışdır. Sözün məna tutumunu, fikrin bədii gözəlliyini və təsir gücünü artıran bu frazeloji ifadələr Azərbaycan ədəbiyyatından da yan keçməmişdir. Xalqımız yerində işlədilmiş söz, vətənə məhəbbət, dosta sədaqət,

ağsaqqala hörmət,düzgünlük, halallıq kimi ali insani keyfiyyətlərə böyük dəyər verdiyi üçün ədiblərimiz də öz yaradıcılıqlarında bu mövzularda olan atalar sözü və məsəllərə geniş yer vermişlər.

Atalar sözü mətnin məqsədinə ,məramına,poeziyada isə həm də şeirin tələblərinə uyğun şəkildə bölünərək hissə halında, bir söz kimi və hətta həmin sözü əvəz edə biləcək başqa söz şəklində mətnə daxil edilir, sanki onun içində "əridilir".(Bəzən buna sözü mətnə peyvənd etmək də deyilir.)

- Atalar sözü və ya zərb məsəl heç bir dəyişikliyə uğramadan, olduğu kimi mətnə daxil edilir.

Nümunələrə müraciət edək. Sözün qüdrətindən,dəyərindən bəhs edən atalar sözlərindən başlamaq yerinə düşər. Bu da təsadüfi deyil, çünki hər şey sözdən başlanır.Bu frazeoloji birləşmənin adının "Atalar tapşırığı", "Atalar məsləhəti", "Atalar götərişi" və s. deyil məhz Atalar sözü kimi işlədılməsi artıq hər şeyi deyir. Böyük Nizami Gəncəvi "Şair yalan deməz, yaman deyər"atalar sözünü öz şerində görün necə işlədib.

Yazsaydım hər bilib, hər eşidəni,
Yalana çəkərdi sözün yüyəni.
Yazdığım sözlərə verməsəm zivər,
Yenilik verməzdi köhnə nəğmələr.
Qələmə gərəkdi öylə söz almaq,
Şüurdan, ağıldan olmasın uzaq,
Parlaq inci kimi düzülən sözlər
Ağıla sığmasa, yalana bənzər.
Doğruya azacıq bənzəyən yalan,
Yaxşıdır yalana bənzər doğrudan.

"Çox danışmaq gümüşdürsə, az danışmaq qızıldır", "Az danış ki, sözünün qədri bilinsin" kimi müdrik kəlamları Nizami öz şerində görün belə vəsf etmişdir:

Az danışsan əgər, sözün sayilar,
Çox sözü dinləyən çox nöqsan tapar.
Sənincün çox demək bəlkə asandır,
"Çox oldu desələr, böyük nöqsandır.

və yaxud:

Az sözün inci tək mənası solmaz,
Çox sözün kərpic tək qiyməti olmaz. (2,70)

Koroğlu dastanından bir nümunəyə nəzər salsaq həmin atalar sözündən cəmi iki sözün (az danşmaq) işləndiyinin şahidi oluruq. Bununla belə mənası tam anlaşılır.

"Çox bilib, az danışmaq,
İgidin ləngəridir.

Aşıq Cəlal Q. oğluna nəsihətində az danışmağın gözəlliyini belə ifadə edir:

Çox danışıb, çox söyləmək,

Baş yozar, itirər əmək.
Yüzə əvəz bir söz demək,
Bəs eylər ganana oğul. (7,18)

Vətənin müqəddəsliyi,paklığı, onun qeyrət mücəsəmməsi olmasını,yadelli işğalçılardan qorunmasını- " Vətən toxunulmazdır", "Vətəni atanı, el də atar", " Vətənsiz ölən kəfənsiz ölər" Vətəni gedənin,imkanı da gedər,amanı da", " Vətən üçün əziləni , vətən əzizlər", "Vətəninə kəm baxan, ailəsinə də kəm baxar", " Vətən anadır, ondan pay olmaz" və digər bu kimi atalar sözlərində çox gözəl ifadə olunmuşdur. Şair və yazıçılarımız,aşıglarımız öz əsərlərində hikmətlərdən gen- bol istifadə etmişlər.

Dəyirmanın pərindən,
Suyu çıxmır dərindən .
Elin sözü bir olsa,
Dağ oynadar yerindən.(Bayatı)
Əzizinəm, sin durar,
Ovçu gedər sin durar.
El yığılıb bir olsa,
Zərbi kərən sındırar.(Bayatı)
Abbas bu sözləri deyər sərindən,
Arxı qazın, suyu gəlsin dərindən.
El bir olsa, dağ oynadar yerindən,
Söz bir olsa, zərbi kərən sidirar. (Aşıq Abbas)

Verilmiş bu nümunələrdə cüzi dəyişikliklə eyni məna yükünə malik iki atalar sözündən istifadə olunmuşdur:

Elin sözü bir olsa, zərbi kərən sındırar.
El bir olsa, dağ oynadar yerindən. (1,21)

Göycə mahalından Ballı Göyçəli həmin atalar sözünü olduğu kimi işlətmişdir:

Vətən yanar közdür,bizi yandirar,
Bu dərd zaman-zaman bizi yandırar,
<u>El bir olsa, zərbi kərən sındırar</u>
Dağılmayın, ellərimiz,amandır. (9,28)

Şifahi xalq əbəbiyyatımızın möhtəşəm abidələrindən olan "Koroğlu" dastaninda bu cür nümunələrə çox rast gəlmək mümkündür:

Koroğlu əyilməz yağıya, yada,
<u>Mərdin əskik olmaz başından qada</u>.
Nərələr çəkərəm mən bu dünyada,
Göstərrəm məhşəri düşmana ,gəlsin.

Koroğlunun dilindən vətəni müdafiəyə, yağı düşmənə qarşı amansız olmağa səsləyən bu bənddəki "mərdin əskik olmaz başından qada" hikməti "İgidin başı qalda gərək" atalar sözünün dəyişilmiş formasıdır.

Müasir Göyçə şairlərindən Rəhman Mustafayev öz şerində "Qisas qiyamətə qalmaz.", "Torpaqdan pay olmaz." atalar sözlərini olduğu kimi işlədib, sadəcə təsir qüvvəsini artırmaq üçün ikinci atalar sözündə "olmaz" sözü təkrarlanır.

Qisas qiyamətə qalmaz –deyiblər,
Bir gün oyanacaq ruhu babamın.
Torpaqdan pay olmaz, olmaz-deyiblər!
Tanrıya çatacq ahı babamın.
Xalq arasında artıq məsəl kimi də işlənən,
Ağlama, naçar ağlama,
Gündür keşər ağlama.
Qapını bağlayan fələk,
Bir gün açar ağlama

bayatısını Göycə mahalından el şairi Məmmədəli Bayramov formaca dəyişərək öz məqsədinə müvafiq şəkildə işlətmişdir. Müəllif folklorumuzdan alınmış bu hikmətli kəlamı məharətlə öz şerinə daxil edərək bir növ onun tərkib hissəsinə çevirmiş və şerin daha ifadəli səslənməsinə nail olmuşdur:

Məsəl var deyərlər: ağlama naçar,
O bağlı qapılar bir gün açılar. (9,31)

Bu gün bu şeirdə ifadə olunmuş gün artıq çatmışdır. Tarixi qələbələr yazan Şanlı Azərbaycan Ordusu torpaqlarımızı mənfur ermənilərdən azad etdikcə biz buna bir daha əmin oluruq və bu günün artıq gəldiyinə inanırıq.

Yeri gəlmişkən son günlər ll Qarabağ müharibəsi başlayandan bəri Cənab İlham Əliyevin erməni qəsbkarlarına ünvanladığı onları "iti qovan kimi qovacağıq " deyimi və ya xarici jurnalistlə müsahibəsində ermənilərin havadarlarına ünvanladığı "açaram sandığı tökərəm pambığı" ifadəsi yəqin ki, müharibədən sonrakı ədəbiyyatda öz əksini tapacaqdır.

Mərdlik, məhəbbət ,etibar kimi dəyərlər xalımız üçün həmişə mövzu olmuşdur, odur ki ,folklorumuzda və klassiklərimizin əsərlərində bu mövzuda olan frazeloji birləşmələrə də yer verilmişdir. Dahi şairimiz, böyük lirik Məhəmməd Füzuli "Cananı sevən canından keçər." atalar sözünü " Canı canan diləmiş verməmək olmaz." səklində öz əsərində işlətmişdir.

Canı canan diləmiş verməmək olmaz, ey dil,
Nə niza, eyləyəlim ol nə sənindir, nə mənim.

və yaxud

Aşıq Cəlalın "Mərdi- Mərdana" qoşmasına nəzər salaq:

Mərd adamdan namərd olmaz,
Dolanar mərdi-mərdana,
Lazım gəlsə, lap ölümə,
Yollanar mərdi-mərdana. (7,20)

"El gözü tərəzidir" məsəlini böyük şairimiz Zəlimxan Yaqub qismən dəyişdirərək öz şerində çox ustalıqla yerləşdirib və mərd insan anlayışı ilə əlaqələndirib.

Tərəzi sayıblar elin gözünü,
Mərd insan o gözdə çəkib özünü.
Boğazdan yuxarı demə sözünü,
Həqiqət ellərin havasındadı! (6,14)

Dostluq, dosta sədaqət ,ehtiram, dostluqda təmənnaszlıq, paklıq atalar sözləri və məsəllərdə geniş miqyasda öz əksini tapmış mövzulardandır. Buna misal olaraqr: "Yaxşı dost yaman gündə tanınar.", "Dost dosta tən gərək, tən olmasa, gen gərək."

"Dost bir olar, o da pir olar." "Dostu sayda yox sambalda axtararlar." və s. Bütün bunlar Şair və yazıçılarımızın əsərlərində və aşıq ədəbiyyatında əksini tapmışdır:

Arsız qohum eli sənə güldürər,
Pis qardaşın dərdi adam öldürər.
Hüseyn deyər, yıxılsan da qaldırar,
İyid düşmən, ilqarlı dost, yaxşı ad.(Hüseyn Bozalqanlı) (10)

Ustad aşıqlarımızdan Hüseyn Bozalqanlı bu şerində " Yaxşı dost yaman gündə tanınar" atalar sözündən qismən istifadə etmişdir. " Yaxşı dost" ifadəsi isə "İlqarlı dost" kimi işlənmişdir. Eyni atalar sözünü aşıq C.Qəhrəmanov da xüsusi bir məharətlə özünün "Dostum Sabirə" şerində "yerbəyer" etmişdir:

İnsanlıq, sədaqət, düz vəfa səndə,
Doğmasan, əzizsən bizim bu kəndə.
Lazım budur dar ayaqda, dar gündə,
Dost dostuna arxa dura, əzizim.

Yeri gəlmişkən hər dəfə öz şerlərində frazeloji birləşmələrə müraciət edərkən müəlliflər misranın əvvəlində, ya da sonunda "deyirlər","deyiblər", "deyərlər" kəlmələrindən istifadə edirlər. Bununla sanki onlar söylənən fikrin onlara məxsus olmadığını , xalq hikmətlərindən faydalandıqlarını etiraf edir və xalqdan halallıq alırlar. Buna aşıq ədəbiyyatında daha çox rast gəlinir.

Sınamamış, yoxlamamış, bilməmiş,
Hər yetənnən dostluq eyləmək olmaz.
Düz deyiblər,dostuyun da dostu var,
Hər sirri dostuna söyləmək olmaz.

Aşığın "Mənəm" və " Tövbə Demişəm" qoşmalarında " Hər üzə gülənə dost deməzlər"atalar sözünün ruhu çox aydın hiss oluunur:

1 Dost dedim nadana, güldü üzümə,
İndi nəmərd çıxdı, ona düşmənəm.

Ədəb- ərkanla davranmaq, məclisdə yerini bilmək,danışığında diqqətli olmaq, özündən böyüyə, ağsaqqala ehtiram göstərmək xalqımızın min illər boyunca formalaşmış ən gözəl milli keyfiyyətlərindəndir . Bizdə bu mətləblərə həqiqətən çox həssas yanaşılır. Heç təsadüfi deyil ki, həmin mövzularla bağlı saysız-hesabsız xalq hikmətləri - atalar sözləri, məsəllər, idiomlar yaranmışdır və təbii olaraq burada da ədiblərimiz kənarda qalmamış, həmişə olduğu kimi öz əsərlərində bu hikmətlərdən bolluca istifadə etmiş ,hətta özləri də kifayət qədər dəyərli fikirlər söyləmişlər.

Həmin fikirlərin əksəriyyəti aforizmə çevrilərək, hal-hazırda xalq arasında geniş yayılmışdır.”Eyib danışan, eybəcər danışar.” “Dədə aşıq məclisdə xar olmaz.”, Qan qaraltmaq asandır, durultmaq çətin”,”Allahsız yerdə otur, ağsaqqalsız yerdə oturma.”, “Böyüyün sözünə qulaq asmayan böyürə-böyürə qalar.”,”Dil adamı gülünc də edər, gümüş də.” “Doğru söz kin yaradar.” ,” Söz ağılın çeşməsidir.” və sair. Bu qəbildən olan hikmətlərin bədii ədəbiyyatda işlənməsinə nəzər salaq:

Özündən böyüyün saxla yolunu,
Düşən yerdə soruş ərzi halını. (Abbas Tufarqanlı) (10)

Göründüyü kimi yuxarıda verilmiş atalar sözünü Abbas Tufarqanlı “Özündən böyüyün saxla yolunu” şəklinə salmış , ardınca da “Düşən yerdə soruş ərzi- halını” misrasını əlavə etmişdir. Bu iki misra poetik cəhətcə bir- birini çox gözəl tamamlayır və məlum atalar sözunun mənasının tam açılmasına xidmət edir.

Hal- hazırda müasirləşərək “ Bu günün işini sabaha qoyma” atalar sözü vaxtilə “Fürsəti fövq eyləməz aqil gər nadan ola” kimi məşhur olmuşdur. Klassik sairimiz Şah İsmayıl Xətainin şerində həmin atalar sözü bu cür səslənir:

Bu günün fürsətini danlaya(sabaha) qoyan
Yolunda cahilü nadan deyilmi? (4,58)

“Ata və oğul” şerində isə görkəmli şairimiz B.Vahabzadə məlum atalar sözünü aşağıdakı kimi işlətmişdir:

...Özün bil, dur orda, gərək bu axşam,
Bunun hamısını yarıb qurtaram.
A bala, soyuqdur,gəl qızış bir az!
Kişi öz işini sabaha qoymaz! (5,44)

Görkəmli yazıçı və dramaturq İlyas Əfəndiyev “ Söyüdlü arx “ romanında arsız, namussuz adamlar haqqında deyilmiş “ Arı yeyib, namusu da atıb belinə.”məsəlini azacıq dəyişikliklə işlətmişdir:

.....Guya İmi təftiş komissiyasının sədridir, Cimi də tikinti briqadiri... Di gəl ki, zalım uşağı arı yeyib, namusu da atıblar dallarına.

Müəllif həmin əsərində müftəxorluğu, əliəyriliyi ifşa edən “Yağı yeyb, yaxada gəzir” məsəlini cümlənin qrammatik tələbinə uyğun olaraq azacıq dəyişdirdiyini nəzərə almasaq, olduğu kimi işlətmişdir:

.....Mühasib ayağının birini irəli, birini geri qoyub, sinəsini qabartdı.

Özümü ortalığa atacam! Bəli,atacam! Bəsdir yağ yeyib ,yaxada gəzdiyiniz! (8,97)

Bu misalların sayını kifayət qədər artırmaq olar, lakin bunu bir məqalə çərçivəsində etmək çox çətindir. Nümunələrdən göründüyü kimi atalar sözü ,məsəllər, eləcə də idiomlar bədii ədəbiyyatda geniş istifadə olunur. Onlar bəzən olduğu kimi, bəzən də müəyyən qədər dəyişdirilmiş, ixtisar edilmiş şəkildə əsərlərə daxil olur və hər iki halda bədii mətnin tərkib hissəsilə çox gözəl qaynayıb-qarışaraq öz məna zənginliyini daha da artırır, nəticədə müəllifin söyləmək istədiyi fikrin bir az da dolğun, təsirli alınmasına kömək edir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki,

nəsr əsərləri ilə müqayisədə atalar sözləri,məsəllər və idiomların dəyişikliyə uğramasına şeirlərdə daha çox rast gəlinir. Bu şerin təbiətindən doğur. Şerin qafiyyəsini, ritmini nizamlamaq üçün şairlər adətən sözlərin düzümündə sərbəstliyə yol verirlər.

Məsələyə tarixi nöqteyi nəzərdən yanaşsaq müasir dövrdə hazır nitq materialı kimi işlətdiyimiz frazeoloji birləşmələr özləri də ,əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, bir vaxtlar yaranmış nağıllar, əsatirlər,rəvayətlər və dastanlardan götürülmüşdür.Bəs onları kimlər yaradıb? Təbii ki, xalqın içərisindən çıxmış, xüsusi yaradıcılıq qabiliyyəti olan ağillı, müdrik insanlar. Sadəcə yazılı ədəbiyyat olmadığından bütün bunlar şifahi şəkildə dildən- dilə,ağızdan-ağıza keçmiş və müəyyən bir müddətdən sonra müəllifləri unudulmuşdur .

Amma Nizami, Füzuli və bir çox başqaları yazılı ədəbiyyatın mövcud olduğu zamanda yaşayıb yaratdıqları üçün onların yaradıcılığının məhsulu olan hikmətlər artıq atalar sözləri, zərb məsəllərə bərabər tutularaq xalq tərəfindən yeri gəldikcə işlədilir və müəlifinin də kim olduğu məlumdur. Bu proses hal- hazırda da davam edir, neçə-neçə yeni hikmətlər yaranır və bir vaxt olacaq ki, gələcək nəsillər bütün bunları hazır nitq materialı kimi istifadə edəcəkdir.

Deyilənlərdən bir daha belə nəticəyə gəlmək olar ki, insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olan dil canlıdır və daim inkişafdadır. Deməli dilin lüğət tərkibi durmadan artıb, təzələndiyi kimi onun əsas ünsürlərindən olan frazeoloji birləşmələr- hikmətli sözlər, atalar sözləri ,məsəllər və idiomlar da davamlı olaraq inkişaf edir, zamanın tələbinə uyğun şəkildə bəziləri köhnələrək arxaizmlərə çevrilir ve ya yeniləri yaranaraq inkişaf edir.

Ədəbiyyat

1. Həkimov M. L. “Xalqımızın Deyimləri və Duyumları” Bakı 1988
2. N.Gəncəvi “Lirika” Bakı 2004
3. Məhəmməd Füzuli Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı Bakı 1958
4. Ş.İ. Xətai “Dəhnamə” Bakı 1982
5. B. Vahabzadə “Seçilmiş əsərləri” Bakı 1974
6. Zəlimxan Yagub “Od aldığım ocaqlar” Bakı 1986
7. Aşıq Cəlal Qəhrəmanov “Sədəfli saz məni dindir” Bakı 1992
8. İlyas Əfəndiyev “Seçilmiş Əsərləri” 2005
9. M. Hüseynova “Aşıq və el şairlərinin poetikası” Bakı 2017
10. İnternet mənbə: Azərbaycan yazıçıları və şairlərinə aid məlumatlar

GARIBA MAMMADOVA

SUMMARY
PROVERBS, SAYINGS, AND IDIOMS IN THE AZERBAIJAN LITERATURE

The article deals with the usage of proverbs, sayings and idioms which were used in the Azerbaijani literature. These phraseological units passed thew centuries and were used by the people orally and then in folklore of Azerbaijanis.

When written literature appeared they were used by different poets and writers. Outstanding Azerbaijan poets, such as N.Gancavi, M. Fuzuli, Sh.Khatai, B.Vahabzadeh, writers Z.Yaqub , I. Afandiyev also used this "magic words" in their works. There are different passages from their works. Their semantic peculiarities are explained in the article.

Some members of Azerbaijan Ashiq literature are also used these phraseological units in their works, in order to glorify native country, heroism, bravity and diligance. They are given in the article taken from the works of those authors and analised. Ashiq C. Gahramanov, A. Tufarganli, H.Bozarqanli and some members of Goyche Ashiq school are from those authors.

There are also some proverbs and idioms which were used by our president Ilham Aliyev lately, during second Karabakh war in this article.

The usage of phraseological units in speech and literature makes thought more colorful and powerful.

Meanwhile, literature passes these magic words to the future generation. This holy mission was done before and is going to be done today in the Azerbaijan literature, as well as the literature of the world.

Key words: "winged words", mission, idiom, literary feature, theme

ГАРИБА МАММАДОВА

РЕЗЮМЕ
ПОСЛОВИЦЫ, ПОГОВОРКИ И ИДИОМЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Статья посвящена использованию пословиц, поговорок и идиомов в Азербайджанской литературе. Эти фразеологические единицы прошли через века устным путем переходя из поколения в поколение. С появлением письменной литературы они стали употребляться поэтами и писателями в их произведениях. Видные азербайджанские поэты и писатели Н.Гянджеви, М. Физули, Шах И. Хатаи, Б. Вагабзаде, З.Якуб, И. Ефендиев и другие широко пользовались этими "волшебными словами" в своих трудах. В статье даются отрывки из этих произведений. А также в статье объясняется семантические свойства фразеологических единиц.

Все представители ашугской поэзии часто обращались пословицам, поговоркам и идиомам в своем творчестве. Благодаря фразеологическим единицам они более красочной форме воспевали родину, героизм, смелость, трудолюбие, честность, дружбу и т.д. В статье приводятся примеры с их анализом из творчества разных авторов. Дж. Гахраманов , А.Туфарганлы и некоторые представители Гьекчинской ашугской школы упоминаются в статье.

А также в статье представлены фразеологические единицы использованные нашим президентом за последнее время в своих речах по поводу Карабахской Войны.

Использование фразеологических единиц в устной речи и письменной литературе придают мыслям колоритность и силу. Одновременно благодаря литературе эти “волшебные слова” передаются в будущее поколение.

Эта святая миссия успешно выполнялась и выполняется ныне и в азербайджанской и в мировой литературе.

Ключевые слова: крылатые слова, миссия, идиом, выразительнсость

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktou, dosent Rafiq Şabanov tərəfindən tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AFAQ YUSİFLİ
Gəncə Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
yusifli.afaq@mail.ru

FƏRABİNİN UTOPİK GÖRÜŞLƏRİNİN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA ƏKSİ

XÜLASƏ

Fərabi erkən orta əsrlərdə yaşamış, coxcəhətli yaradıcılığı ilə Şərq və Qərb fəlsəfəsini zənginləşdirmişdir.

Fərabinin orta əsrlərdə dövlət quruculuğu ilə bağlı mükəmməl nəzəriyyə yaratması elmdə qəbul olunmuş faktlardandır. Onun nəzəriyyəsi Aristotel və Platonun siyasi-etik görüşlərinə əsaslanırdı. Eyni zamanda Qədim Şərqin ictimai-sosial ideyalarını özündə əks etdirirdi. Fərabi utopiyası ideal cəmiyyətin bütün əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirən unikal bir nəzəriyyə idi. Fərabiyə görə ideal cəmiyyətdə səadəti təmin etmək üçün idarəçiliklə yanaşı, maarifləndirmə, gənc nəslin mənəvi və elmi tərbiyəsi, iqtisadi və siyasi mədəniyyətin formalaşdırılması çox vacib idi.

Danılmaz bir faktdır ki, Fərabinin utopik görüşləri dünya ictimai fikrinə böyük təsir göstərmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatı uzun bir zaman Fərabinin ictimai utopiyasının təsiri altında olmuşdur. Bu dönəm Nizami yaradıcılığı ilə başlamış və Ə.Ağaoğlu publisistikasına qədər davam etmişdir. Ə.Ağaoğlunun məşhur "Sərbəst insanlar ölkəsində" əsərində xəyali bir ölkəyə - əslində Türkiyə Cümhuriyyətinə səyahətdən danışılır."Sərbəst insanlar ölkəsində" "türk fərd"inin səyahəti həm də müqayisəli və maarifləndirici xarakter daşıyır. Yalnız bu əsərində deyil, bundan öncə yazılmış "Üç mədəniyyət" adlı əsərdə də Ə.Ağaoğlu Türkiyə Cümhuriyyətini və onun Qurucusunu türklük və türkçülük ideallarının inanılmaz irəliləyişinin təməli kimi təhlil edir. "Sərbəst insanlar ölkəsində" əsərində istər siyasi, istərsə də iqtisadi qurumların yaranması və inkişaf qanunauyğunları təsvir edilir. Azad cəmiyyətin yalnız təməl qaydaları deyil, bütün dünya xalqları və dövlətləri üçün maraqlı cəhətləri "Sərbəst insanlar ölkəsində" əsərində təhlilə cəlb olunur.

Açar sözlər: sosial ədalət, ideal cəmiyyət, şəhər-dövlət, müharibə və sülh.

Giriş

Fərabi haqqında yazını onun titullarını sadalamadan başlamaq mümkün deyil. Şərqin ən qüdrətli alimlərindən biri, Aristoteldən sonra "İkinci müəllim" (əl-Müəllim əs-sani) fəxri adını qazanmış bir şəxsiyyət, İbn Sina və İbn Rüşd dünyagörüşünə və əslində orta əsrlər Şərqində və Qərbi Avropasında elm və fəlsəfənin inkişafına təsir göstərmiş alim, elm tarixinin yaradıcısı və qədim elmlərin ilkin təsnifatını düzənləmiş dahi ... Siyahı uzandıqca uzana bilər və burada heç bir

mübaliğə olmaz. Bir çox xarici mənbələrdə onun etnik mənşəyi ilə bağlı insinuasiyalar davam etsə də, Əbu Nəsr Fərabinin türklüyü də elmi qədər şübhələrdən kənar bir faktdır. Onun elmi fəaliyyətinin və irsinin ümumtürk və Azərbaycan elmində, ədəbi-bədii,fəlsəfi fikrində gizli və aşkar izlərini görməmək isə mənəvi korluqdan başqa bir şey deyildir.

Fərabinin elmi irsində ictimai həyat, şəhər-dövlət haqqında tədqiqatlar xüsusi yer tutur. "Fərabinin ictimai quruluş və dövlət quruculuğu ilə əlaqədar yazdığı "Xeyirxah şəhər sakinlərinin fikirləri", "Xoşbəxtliyə çatmaq haqqında kitab", "Xoşbəxtliyə çatmağın yolları" adlı traktatları onun yaratmaq istədiyi universal ictimai quruluş haqqında nəzəriyyənin əsas istiqamətlərini işıqlandırırdı".(2.222)

Fərabinin orta əsrlərdə dövlət quruculuğu ilə bağlı mükəmməl nəzəriyyə yaratması elmdə qəbul olunmuş faktlardandır. Aristotel və Platonun siyasi-etik görüşlərinə əsaslanan, eyni zamanda Qədim Şərqin ictimai-sosial ideyalarını özündə əks etdirən Fərabi utopiyası ideal cəmiyyətin bütün əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirən unikal bir nəzəriyyə idi.

Fərabi ideal ictimai quruluş haqqında

Özü utopiya terminini işlətmədiyi halda Fərabinin ideal ictimai quruluş haqqında əsərlərini bu ad altında ümumiləşdirməyin düzgünlüyünə də nəzər salmaq faydalı olardı. Platonun fəlsəfi irsinə istinadən yazılmış və ilk dəfə 1516-cı ildə çap olunmuş Tomas Mor "Utopiya"sını Fərabinin ideal ictimai quruluş haqqında ideyalarından təxminən 600 il ayırır. Lakin danılmaz faktdır ki, "Yunan dilindən götürülmüş sözlərin birləşməsindən yaranan və mövcud olmayan, qeyri-adi ölkə mənasını verən Utopiya sözü Tomas Mor qələminə məxsusdur"(3.477) Əsrlər öncə Qərbi Avropada formalaşmış bu termin, arzulanan, xəyal edilən, ideal ictimai quruluşu bu və ya digər dərəcədə təsvir edən əsərlər haqqında danışarkən tətbiq olunan və anlaşılan istilahdır. Həmin termin həm T.Mordan öncə, həm də çox sonra yaranmış nəzəriyyə və əsərlər haqqında danışılarkən istifadə olunan termindir.

Tomas Morun "Utopiya"sı 54 şəhəri birləşdirən bir ölkədir, burada şəxsi mülkiyyətə nifrət edirlər, lakin qul əməyi tətbiq olunur, müharibələrə nifrət edirlər, lakin lazım gəldikdə "istifadə olunmayan" torpaqlar uğrunda müharibə apara bilərlər, dövləti seçkili orqanlar idarə edir, əhali isə "şəhər" və "kənd" ailələrinə bölünür. Dərin ictimai məzmun daşıyan bu əsər daha çox səyahətnamə xarakteri daşıyır, müəllif tənqidlərini və əsas ideyalarını əsərin baş qəhrəmanının dilindən verir.Yəni əsər qısaca şərh olunsa, səyahət edən qəhrəmanın müşahidələri və qeydləridir.

Bu cəhətinə görə də, Tomas Mor "Utopiya"sı Fərabinin ictimai quruluş haqqında nəzəriyyəsindən fərqlənir. İdeal ictimai quruluş haqqında mükəmməl nəzəri sistem yaradan Fərabi ideyaları Şərq ədəbiyyatının və fəlsəfəsinin ən möhtəşəm əsərlərində dəfələrlə istinad obyektinə çevrilmişdir. Fərabinin ideal şəhər-dövlət haqqında yaratdığı nəzəriyyənin əsas müddəası dövlət tiplərinin müqayisəsidir. Dövləti idarəetmə sistemini təsnif edən Fərabi iki dövlət tipini müqayisə edir: 1)həyat şəraiti və mənəvi dəyərləri həqiqi səadətə aparan dövlət quruculuğunda

idarəçilər və xalqlar xeyirxah olurlar; 2) quruluşu və idarəçiliyi zahiri səadətə xidmət etsə də, əslində səadətdən uzaqlaşdıran dövlətlər cahildir, idarəçiləri və xalqları da cahillik içərisindədir.

Fərabi və Nizami dövlət idarəçiliyi haqqında

Şərq fəlsəfəsini və təbiidir ki, Fərabi ideyalarını poetik vüsətlə əks etdirən Nizami yaradıcılığında ideal cəmiyyəti xrestomatik olaraq "İskəndərnamə" dəki "Xoşbəxtlər ölkəsi" şəklində təsəvvür edir və illüstrativ olaraq təhlilə cəlb edirik. Lakin ideal idarəçilik, dövlət səadəti məsələləri Nizamidə yalnız "İskəndərnamə" ilə bağlı deyil. "Xosrov və Şirin"dən bir epizodu xatırlayaq, Məhinbanu vəfat etdikdən sonra Şirin ölkəni idarə edir və ictimai "səadəti" təmin edən bu idarəçiliyi Nizami bir neçə misra ilə xarakterizə edir:

Şirinin əlinə çatanda şahlıq
Ölkədən hər yana yayıldı işıq.(4.159)

Nizamiyə görə, Şirinlə eyni mövqedə dayanan, hökmdar və fateh kişidən daha üstün olan Nüşabə də ölkəni Fərabinin "xeyirxah idarəçilik" konsepsiyasına uyğun idarə edir:

Gördü bir şənliklə yoğrulmuş cənnət,
Etdi əkinlərə, çaylara heyrət. (5.115)

İctimai ədalət haqqında arzuların yüzilliklər boyu fəlsəfi və ədəbi əsərlərdə əks olunduğu məlum faktdır. Azərbaycan ictimai fikrində bu axtarışların apofeozu "Sərbəst insanlar ölkəsində" əsəridir desək, yanılmarıq. Ə.Ağaoğlunun da Tomas Mor kimi səyahətnamə üslubunda və xatirələr formasında yazdığı bu əsər əslində Fərabi ideyalarının publisistik təzahürüdür. Xalq mənafeyinə xidmət edən ictimai quruluşun əsasında qanunlara əsaslanan seçki və nəzarətin olması Ə.Ağaoğlunun fikrincə, əsas şərtdir.""... hakimiyyətin xalq əlində olduğu yerlərdə məmləkəti idarə etmək işi xalq arasınadn çıxan adamlara verilir. Seçki, təbii ki, əxlaqa, ləyaqətə, bacarıq və ixtisasa əsaslanır".(1.203)

Fərabi dövlət quruculuğunda və quruluşunda xalqların xarakterini, onların formalaşdığı mühiti və tarixi-coğrafi məkanı əsas faktorlardan sayırdı. Xalqları üç cəhətinə görə təsnif edən dahi filosof ənənəni, təbii xarakteri və dili önəmli cəhətlərdən hesab edirdi.(2.229) "İqbalnamə"də İskəndərin səyahəti zamanı rastlaşdığı xalqlar məhz Fərabinin təbii-coğrafi mühitin xalqların formalaşmasında müstəsna əhəmiyyəti haqqında fikrini əyani şəkildə təsdiqləyir. Sərt təbiətin qoynunda yaşayıb yalnız təbiətin verdiyi ilə kifayətlənən yəcuclar qurub-yaratmaq deyilən hər cür əməldən uzaqdırlar, məqsədləri daha yaxşı yaşayanların var-dövlətini talan etməkdir.

Bu dağdan oyana vardır bir diyar,
Sonsuz bir səhradır, sərt qayalıqlar.
Oranı yəcuclar etmişlər məskən,
İnsana bənzərlər, divdirlər əslən!

...Yeyərlər,yatarlar, iş-güc bilməzlər,
Mini doğulanda bircəsi ölər.
...Arabir hücumla talayıb bizi,
Xaraba qoyarlar evlərimizi. (5.301-302)

Heç bir ictimai quruluş yaratmayan, əmək fəaliyyəti ilə deyil, təbiətin bəxş etdiyi nemətlər və talançılıqla yaşamını təmin edən yəcucları İskəndər heç görməyə və haqq yoluna, Tanrı sevgisinə və onu tanımağa dəvət etməyə cəhd belə etmir; istehsalla məşğul olan, İsgəndərin peyğəmbərliyini qəbul edən xalqları qəti və sərt şəkildə polad bir sədlə islahı mümkün olmayan yəcuclardan ayırır.

Fərabiyə görə, "...şəhər ideal cəmiyyətin ilk və əsas təşkilatıdır. Qəsəbə və kəndlər isə şəhərə məxsusdur və ona xidmət edir". (2.230) Eyni zamanda Fərabi şəhərləri iki qismə ayırır: ideal, fəzilət sahiblərinin yaşadığı şəhərlər və zülmün hökm sürdüyü cahil şəhərlər.

Nizaminin qəhrəmanı İskəndər də öz səfərində saysız-hesabsız möcüzələr, qəribə xalqlar və məskənlərlə qarşılaşır, onların hamısı fatehi və peyğəmbəri Şərq utopiyasının bədii ədəbiyyatda ən mükəmməl təzahürü olan ideal şəhərə yaxınlaşır:

Bir yol töhfəsitək böyük hökmüran
Göstərdi qoşuna şəhri uzaqdan.(5.302)

Fərabinin xeyirxah və fəzilət sahibi kimi tərənnüm etdiyi, "xoşbəxliyə çatmaq üçün bir-birinə kömək edən"(1.231) xalq burada yaşayır. Fərabidə və T.Morda olduğu kimi burada insanlar şəxsi mülkiyyətdən imtina etmişlər. Tomas Mor qul əməyini mümkün saysa da, Fərabi quldarlığı rədd edir və işğalçılıq məqsədilə aparılan müharibələrdə əsir alınmış insanların qul əməyi hesabına rifah qazanmağı "Xeyirxah şəhər" əsərində "ədalətsizlik və cahillik"(2.233) sayır. Eynilə Nizami də "Xöşbəxtlər ölkəsi"ndə "Bizdə artıq deyil heç kəsdən heç kəs" (5.303) deyərkən məhz bunu: insan ləyaqətini ictimai bərabərsizliklə alçaltmağın ictimai ədalət haqqında Şərq fəlsəfi təfəkkürünə uyğunsuzluğunu göstərmək istəmişdir. Eyni zamanda Nizamidə də Fərabidə olduğu kimi ideal, xoşbəxt dövlətin mərkəzi şəhərdir və kəndlər, qəsəbələr həmin şəhərin və ya şəhərlərin yaşayışını təmin edirlər. Yalnız şəhər ədalətli ictimai qanunların mənbəyi və yarandığı yerdir, ədalətli idarəçiliyin təminatçısı və müdafiəçisidir. Ədalətli ictimai quruluşuna heyranlıq ifadə edən Nizami İskəndərin dili ilə təsvir etdiyi ideal şəhəri "Sütunu bunlardır bütün aləmin" (5.304) deyə tərənnüm edir. Yəni belə bir quruluş can atılan, nümunə ola biləcək, bəşəriyyəti səadətə apara biləcək bir quruluşdur. "Əgər xalqlar səadətə, xoşbəxtliyə çatmaq üçün bir-birinə kömək edərlərsə, bütün torpaqlarda xeyirxahlıq və fəzilət bərqərar olar".(2.231)

"Ədalət və xeyirxahlığın hökm sürdüyü şəhərə ədalətli və hamının hörmət etdiyi rəhbər başçılıq edir ki, onun əsas məqsədi başçılıq etdiyi cəmiyyətin bütün üzvlərinin həqiqi xoşbəxtlik içərisində yaşamasını təmin etməkdir" (2.231) Bu fikirlər o qədər zamanın fövqündə durur ki, IX əsrdə başlayan bir yolun XII əsrdə mükəmməl təzahürü və XX əsrin başlanğıcında Azərbaycan publisistikasının

mükəmməl əsərlərindən biri olan "Sərbəst insanlar ölkəsində" əsərinin bir parçası kimi səslənir. İctimai quruluş haqqında mükəmməl düşüncələrin heç zaman lazımsız olmadığı və yüzilliklər boyunca təkamül keçirdiyi məlumdur. Həmin təkamülün nəticəsi olaraq yaranan "Sərbəst insanlar ölkəsində" əsərində oxuyuruq:"...azadlığı qorumaq nə qədər çətin imiş! Üzərində çalışmaq, gecə-gündüz durmadan çalışmaq və onu bir iman halına gətirib yeni nəslə çatdırmaq lazım imiş!" (1.214)

Nəticə

Fərabiyə görə ideal cəmiyyətdə səadəti təmin etmək üçün idarəçiliklə yanaşı, maarifləndirmə, gənc nəslin mənəvi və elmi tərbiyəsi, iqtisadi və siyasi mədəniyyətin formalaşdırılması, elmi və dini mübahisələrin zəruriliyi, kollekiv, yəni seçkili idarəçiliyin tətbiq olunması, sənətlərin, təhsilin və incəsənətin inkişafı, ustad-şagird münasibətlərində məcburiyyət və sərbəst seçim istiqamətlərinin mövcudluğu və s. çoxcəhətli istiqamətlər öz həllini tapmışdır. Təxminən, min il sonra, tamamilə fərqli zaman və məkanda yazılmış "Sərbəst insanlar ölkəsində" əsərində irəli sürülən təməl müddəalar da Fərabinin ideal cəmiyyət haqqında fikirləri ilə, demək olar ki, eynidir:

- İşləmək və haqqı müdafiə etmək bir borcdur;
- Siyasi və hərbi azadlıq ölkənin mövcudluğunun təməlidir;
- Tərbiyə ailə, məktəb və ictimai qurumların birgə vəzifəsidir;
- Azad cəmiyyətdə həmrəylik əsasdır;
- Hakimiyyət xalq içərisindən seçilmiş insanlara məxsus olmalıdır;
- İdarəçilikdə nəzarət çox vacibdir;
- İqtisadi inkişaf və elm bir-birindən ayrılmazdır.

Yüzilliklər boyunca davam edən fikir axınının nəticəsi Ə.Ağaoğlunun böyük uzaqgörənliklə deyilmiş sözlərində əks olunub:"İnsanlar və kainat haqqında fikirlərim dəyişməyə başladı...Çox zəhmət çəkdim.Ancaq nə etmək olar, başlayanların və yeni öyrənənlərin nəsibi belədir. Lakin bu zəhmətin özü də insana qürur və şərəf gətirirdi: heç olmazsa gələcək nəsillər bu vəziyyətdən qurtulmuş olacaqlar. Biz o nəsillərin razılıq və minnətdarlığını qazanacağıq!"(1.253)

Ədəbiyyat

1.Ağaoğlu Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı. 2007
2.Xayrullayev M.M. Abu Nasr al-Farabi. Moskva,1982
3.İstoriya zarubejnoy literaturı,Ranneye srednevekovye i vozrojdehiye. Moskva,1982
4.Nizami Gəncəvi. "Xosrov və Şirin", Bakı, 2004.
5.Nizami Gəncəvi."İskəndərnamə", Gəncə, 2011.
6.Səfərli Ə.,Yusifli X. "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" Bakı, 2008.

AFAQ YUSIFLI

REFLECTION OF FARABI'S UTOPIC IDEAS IN THE AZERBAIJAN LITERATURE

SUMMARY

Farabi lived in the early medieval ages, enriched the East and West philosophy with his multicultural creativity.

The development of Farabi's theory of medieval statehood is one of the accepted scientific facts. His theory was based on Aristotle's and Plato's political and ethical views.It also reflected the social and public ideas of the Ancient East. Farabi's utopia was a unique theory that defines all the major aspects of an ideal society. According to Farabi, to ensure the prosperity in an ideal society education, spiritual and scientific upbringing of the younger generation, and the formation of economic and political culture along with governance were essential.

Utopian views of Farabi have affected the world public opinion. Azerbaijani literature has long been under the influence of social utopia of Farabi. This period began with Nizami's creations and continued until A. Agaoglu's publicity. In Agaoglu's famous work “In the Land of Free People”, he is talking about a dream country - actually traveling to the Republic of Turkey. In the work “In the Land of Free People”, the journey of a turkish individual is also comparative and enlightening. Not only in this work, but also in his earlier work "Three Cultures", A.Agoyoglu analyzes the Turkish Republic and its Founder as the basis of the incredible progress of Turkic and Turkic ideals. The description of the emergence and development of political and economic structures in the “In the Land of Free People” work is similar to the "Constitution" adopted in 1924. Not just the basic rules of the free society, but also the interests of all peoples and states of the world are analyzed in the book “In the Land of Free People”.

Key words: social justice, ideal society, city-state, war and peace

АФАГ ЮСИФЛИ

ВЛИЯНИЕ УТОПИЧЕСКОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ ФАРАБИ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКУЮ ЛИТЕРАТУРУ

РЕЗЮМЕ

Фараби жил в раннем средневековье, обогатив своим многосторонним творчеством философию Запада и Востока.

Неоспоримым фактом является то что он создал уникальную теории связанную с государственным устройством. Его теория опиралась на политически-этическую мысль Платона и Аристотеля. В тоже время эта теория отражала социально-общественные идеи Древнего Востока. Фараби считал, что для обеспечения прогресса общества наряду с управленческой политикой очень важными факторами являются просвещение, духовное и научное

воспитание молодого поколения, формирование политической и экономической культуры.

Утопия Фараби оказало огромное влияние на мировую общественную мысль. Азербайджанская литература очень долгое время находилась под влиянием общественной утопии Фараби. Этот период начался примерно с творчества Низами и продолжалось вплоть до публицистики А.Агаоглы. В своей знаменитой книге «В стране свободных людей» автор совершает путешествие в государство-утопию, на самом же деле подразумевает Турецкую Республику. Путешествие автора «В стране свободных людей» носит познавательный и сопоставительный характер. Не только в этом произведении, а также в публицистическом расследовании «Три культуры» автор рассматривает Турецкую Республику как гаранта становление тюркизма. Параллельно А.Агаоглы анализирует принципы становления и развития политических и экономических институтов молодого государства. Основные принципы становления свободного общества высказанные в публицистике А.Агаоглы до сих пор имеют огромное значение для современного общества.

Ключевые слова: социальная справедливость, идеальное общество, город-государство, война и мир.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nəzmiyyə Axundova tərəfindən tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SƏADƏT BAYRAMOVA
AMEA
Hüseyn Cavid prospekti
e-mail:saadat.bayramova.ss@mail.ru

ƏLİ SƏMƏDLİ NƏSRİNDƏ UŞAQ MÖVZUSU

XÜLASƏ

Cəmiyyətin formalaşması və inkişafı tarixi təkamülün xüsusiyyətləri ilə, daha dəqiq desək, sosial amillərlə müəyyənləşmişdir. Hələ zaman- zaman müxtəlif ölkələr üçün xarakterik olmuş bu anlayış öz aktuallığını bu gün də saxlayır.

Qeyd etməliyik ki, dilin inkişafı prosesində daxili və xarici amillər bədii əsərlərin də yaranmasını şərtləndirən səbəblər sırasındadır.

Daxili səbəblər dilin öz imkanlarından qaynaqlanır, dilxarici səbəblər isə digər dillərlə əlaqənin, dialektlərin təsiri və s. səbəbindən baş verir.

Onu da qeyd edək ki, dil sistemində məzmun planı ilə ifadə planı arasındakı nisbət heç də həmişə özünü doğrultmur, birincisi, semantik variativlik, ikincisi isə formal variativlik müşahidə olunur.

Qeyd olunduğu kimi, digər sözə müraciət etmək intralinqvistik və ekstralinqvistik səbəblərdən bəhrələnir. Əvvəl məlum olmayan predmet və hadisələrin adlandırılması zərurəti başqa dildən sözalmanın səbəbinə çevrilir.

Sözü gedən səbəblər sırasında psixoloji, estetik və s. hallar olduğu kimi, dilin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayan tarixi şərait, dini mənsubluq, ölkənin siyasi vəziyyəti kimi şərtlər də az deyildir. Dildaxili və dilxarici səbəbləri ayırmaq çətin olsa da, bunları müəyyənləşdirmək mümkündür. Bunlar da bədii əsərlərin ruhuna hopur.

Açar sözlər: yazıçı, dil, uşaq dünyası, nitq, əsər, hekayə

Əli Səmədlinin nəsrinə nəzər saldıqda uşaqlarla bağlı xeyli miqdarda hekayələrə rast gəlmək mümkündür.Onun "Generalın uşaqlığı" kitabındakı "Sehrli üzük" hekayəsində Əhməd adlı uşağın nağıllar dünyasına səyahətindən, keçirdiyi hisslərdən bəhs edilir. Burada nənənin nəvəyə nikbin gələcəyə ümid təlqin etməsi, onu nurlu gələcəyə ümidləndirməsi hekayənin süjet xəttini təşkil edir.Əhmədin xoşbəxt həyat dolu şirin yuxularının reallıqla bağlamaq cəhdləri açıq-aydın nəzərə çarpır[1,228]. Hekayə nikbin sonluqla başa çatır. Burada mətnin leksik quruluşunun formalaşmasında, onun məna tamlığının və əlaqəliliyinin təminatında leksik vahidlərin semantik əlaqələri əhəmiyyətli rol oynayır. "Seçim azadlığı təmin edərək", potensial və real ifadəlilik imkanları halında leksik sistemə yardım olan məna köçürmələri uşaqların dilində danışana öz kommunikativ və praqmatik məqsədlərinə uyğun olaraq leksik seçim etməyə imkan verir. Kontekst sözlərin əsas semantik əlamətlərinin reallaşmasına imkan verir. Onların geniş sistemli əlaqəsi mətndə istifadəsinin real imkanlarını zənginləşdirir, mətnin təsirini

artırır. Dilin lüğət tərkibinin müəyyən hissəsini təşkil edən vahidlər geniş istifadə imkanlarına malikdir. Onlar mənanı daha dəqiq ifadə etmək, oxucuda emosional-ekspressiv hiss yaratmaq, sözün mənasını aydınlaşdırmaq üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.Mətnin kommunikativ və modal komponenetlərinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayaraq oxucunun diqqətini oxşarlıq və fərqlilik sferasına cəlb edən dil faktları mətnin leksik təşkilində xüsusi əhəmiyyətli vasitələr olur. Bu vasitələrin işlədilməsi bu və ya digər hadisənin müxtəlif tərəfli başa düşülməsinə, situasiyanın həcmli görunuşunə təminat verir. Cəmiyyətin sosial-mədəni, mənəvi-etik və estetik baxışları bu və ya digər predmet və hadisənin müsbət və mənfi qiymətini formalaşdırır və onların adlandırılmasının müəyyən sosial şəraitdə yararlı olub-olmamasını təyin edir. Başqa sözlə, ictimai şərait dil vasitələrinin istifadəsinə birbaşa təsir göstərir. Əlbəttə, bu prosesdə ana dilinin həlledici rolu olmuşdur, xüsusilə dilin fonetik qatı üçün morfoloji formatda səslərin biri- birilə uyğunluğu ilə bağlı uyuşmalar baş vermiş, bunu nəticəsində morfemlərdə sinharmonik modellərdə mövcud olma imkanları yaranmışdır. Dünyanın daha çox inkişaf etməsi insanların özlərini maksimum müstəqil şəxsiyyət kimi dərk etməsini şərtləndirir. Bu zaman hər bir müstəqil insanın maraqları ilə ümumi maraqlar arasında qarşıdurma baş verir. Məlumdur ki, etnopsixologiya və ya etnik psixologiya adlanan tədqiqat sahəsi millətlərin psixologiyasının öyrənilməsinə yönəlmişdir. Bu da siyasi motivlərlə bağlıdır. Etnopsixologiya – insanların etnik (mədəni) mənsubiyyəti ilə onların psixologiyası arasındakı bağlılığı öyrənən psixologiya sahəsi olub, manipulyativ manevrləri müəyyənləşdirir. Bu mənada Ə. Səmədlinin "Kefindən ölən adam" kitabındakı "Yaylaq sərgüzəştləri" hekayəsi maraq doğurur. Bir atanın övladlarını vətənə məhəbbət əzmi ilə böyütməsi, oğlunu doğma Xəzərimizin adı ilə adlandırması insanı kövrək notlara kökləyir.

Məsələn, əsərdən götürülən kiçik parçanı nəzərdən keçirək:

Minaxanım hirsindən qapını çırpıb o biri otağa keçdi.

Mən pərtlikdən nə edəcəyimi bilmədim. Bir az bundan əvvəl xəyala dalıb baş vurduğum sevinc dənizi yox olub ərşə çəkildi.

Doğrusu, lap darıxdım. Eyvana çıxdım. İşıqları sayrışan mavi gözlü Xəzərə baxdım. Oradan sərin meh əsirdi.Həyətdə uşaqların səsi aləmi götürmüşdü.

- *Xəzər, ay Xəzər –deyə oğlumu çağırdım.*
- *Gəlirik. ay ata.*
- *Bacını da götür, yuxarı çıx.*

Uşaqları sevimli oyunlarından ayırdım. Həyətdə səs-küy yavaş-yavaş yox oldu.Hamı evinə çəkildi.Mən isə eyvanda qalmışdım.Gözlərim minbir çıraqlı Xəzərdə idi. Dəniz sakit görünürdü.Sanki şirin yuxuya dalmışdı. Mən evə girəndə evdəki Xəzərim də yatırdı[2,109].

Göründüyü kimi, əsərdə uşaqlarla bağlı müəyyən motivlərlə qarşılaşırq. Ailənin Kislovodsk səfərlərində uşaqların yol macəraları da oxucu tərəfindən maraqla qarşılanır. Burada baş verənlərin uşaqların yaddaşında iz buraxacağını yazıçı istisna etmir.

Aşağıdakı parçanı nəzərdən keçirək:

Oğlum Xəzər pəncərəyə ayağını qoyanda bığlı kişi boğazını arıtlayıb:

-Ehey, belə yaramaz,- dedi-Bu ki qonşu uşaqlarına yol öyrətmək oldu. Siz beş günün qonağısınız.

Biz axı burada qalanıq.

Yazıq uşaq çaşıb qaldı.Bilmədi içəri keçsin, yoxsa bayıra çıxsın[2,114].

Burada bağlanma dərəcəsi onların arasındakı məsafəni müəyyənləşdirir, bu məsafənin distant və kontant vəziyyətində olmasını tənzimləyir.

Eyni adlı kitabda" 13 nəs rəqəmdir" hekayəsində uşaqlıq dostu ilə bağlı əhvalatlar yer alır[2,178]. Beləliklə, bu vasitələrin bədii mətndə cümlə tərkibinə daxil edilməsi, cümlənin məzmun səviyyəsinin kommunikativ dolum baxımından zəruri genişlənməsini nəzərdə tutur. Dil ifadələrinin müxtəlif forma imkanlarının qəbul edilməsi, müxtəlif ritorik vasitələrin seçilməsi və onlardan dinləyicinin inandırma və ələalma vasitəsi kimi istifadə olunması məsələsi önə çəkildi. Beləliklə, dil özü öz fiqurları vasitəsilə dinləyiciyə psixi, emosional təsir vasitəsinə çevrilir. Bu baxımdan arqumentlərin inandılrıcılıq texnikası ilə yanaşı üsluba da xüsusilə diqqət yetirilməlidir. Əminliklə qeyd etmək lazımdır ki, üslub və arqumentin mahiyyəti bir-birindən ayrılmazdır. Antik ritorlar nitq və təfəkkür fiqurlarına bərabərhüquqlu yanaşırdılar. Onların baxışlarına görə, üslub vacib arqumentativ məqamları gücləndirmək və bəzəmək üçün texniki vasitə idi. Onlar hətta antiteza və paralelizm kimi xüsusi ritorik vasitələri ayırırdılar ki, bu da xüsusilə emosional və məntiqi təsirin hakim mövqe tutduğu hüququ dikursa xarakterdir. Beləliklə, yerli-yerində istifadə edilmiş obrazlı ifadələr nitqə olan marağı artırır, dinləyici ilə effektli psixoloji kontaktın təmin olunmasına, əqlini və hisslərini oyatmasına və nəticədə inandırıcı təsirin yaranmasına təkan verir, uşaq dilində olsa belə bu maraqlı və mümkün olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Səmədli Əli. Generalın uşaqlığı.Bakı: Gənclik, 1981
2. Səmədli Əli. Kefindən ölən adam. Bakı: azərnəşr, 1991

S. BAYRAMOVA

THE CHILD THEME IN ALI SAMADLI S WORKS

SUMMARY

The article deals with the child theme in Ali Samadli s works. The process of teaching language should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. While analyzing great attention was given to the facts taken from the literature. One of the important goals of the article is to detect and find out the reasons of literature. The author emphasizes its role in literature. Since its emergence this notion caught the attention. New researches appeared. Comprehension strategies are necessary for a reader

because they can provide access to knowledge that is beyond his or her personal experience. Pupils that use cognitive strategies, such as previewing, activating prior knowledge, predicting, making connections, monitoring, organising, summarising, questioning, and visualising, are likely to comprehend and to be able to remember more of what they read. Researchers suggest that using such strategies helps pupils to become metacognitive readers. To become a skilful comprehender, a reader needs to decide which strategies to use depending on the content of the text and its level of difficulty.

The more difficult the text, the more a reader needs to consciously direct the process of meaning construction. Because there are a great variety of written materials available the act of comprehension is very sophisticated. Introducing pupils to many different texts prepares them for understanding more complex texts and complex issues in the future.

Additionally, the difficulty of deriving the meaning of a word from the context is connected to the concreteness of the unfamiliar concept.

Furthermore, the complexity of deriving word meaning from context is also influenced by the nature of the context. Contexts do not necessarily reveal the full meaning of a word, even when explicit clues are present.

Sometimes the context is even misleading. It is noted that this gives us more power to understand the process clearly.

Key words: writer, language, child world, speech, work, story

С. БАЙРАМОВА

ДЕТСКАЯ ТЕМА В ТВОРЧЕСТВЕ АЛИ САМЕДЛИ

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются вопросы детская тема в творчестве Али Самедли. Процесс обучения языку в целом и процесс обучения устной речи должен базироваться на коммуникативно - функциональном принципе. Обучение устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. В анализе большое внимание обращено на фактом, полученные из литератур. Ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что эта дает воспоминать смысл во время анализа еще более ясно, а также более разнообразном колорите.Одной из основных целей изучения языка является овладение умением эффективно общаться на изучаемом языке.

Сегодня в нашей стране существует настоятельная потребность в изучении языков. Внедрение новых идей в практику преподавания очень важно и актуально в нашей ситуации, так как владение языком сегодня является одним из необходимых условий для профессионального развития, и изучающие язык стремятся к овладению языком как средством общения.

В данной ситуации необходимо владеть речевыми умениями на довольно высоком уровне, достаточном для того, чтобы иметь возможность делиться опытом и обмениваться идеями с коллегами и партнерами.

Говоря знания преподавателей языка должны носить активный характер. Они должны быть готовы применить их, интерпретировать и адаптировать их применительно к конкретным ситуациям обучения и согласно интересам и потребностям своих студентов. Учителя языка должны знать, как язык функционирует в процессе речевой коммуникации, и как успешно использовать его, чтобы быть понятыми как носителями языка, так и людьми, которые таковыми не являются. В подобном контексте весьма существенным является подлинность используемых в процессе обучения языка текстовых материалов. Соответственно, в процессе обучения необходимо использовать реальные тексты и истории из реальной жизни, а не созданные писателями и зачастую не имеющие ничего общего с реальной действительностью и реальными условиями использования языка рассказы.

Чтение литературы способствует развитию устной речи , обогащает словарный запас, знакомит с культурой и литературой страны изучаемого языка , развивает аналитическое мышление. Поэтому уроки домашнего чтения необходимы в учебном процессе. Эти уроки очень ценны: во первых , учащийся соприкасается современным живым языком , а не условно –учебным; во-вторых, есть возможность высказать свое мнение и дать оценку и свои мысли произведению , героям, персонажам. Но чтобы чтение было интересным и в тоже время развивающим речевые навыки, необходимо проводить работу над текстом , как перед чтением отрывка, так и после, чтобы помочь учащимся понять текст и активизировать новые языковые явления.

Ключевые слова: писатель, язык, детский мир, произведения, рассказ

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.08.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 14.10.2020
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜLNAR OSMANOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Folklor İnstitutu
Bakı-1000, İçərişəhər, 8-ci Kiçik qala döngəsi 31
gulnar.osmanova05@gmail.com

BƏXTİYAR VAHABZADƏ POEZİYASINDA FOLKLOR MOTİVLƏRİ

Açar sözl r: B.Vahabzad , poeziya, folklor, mifoloji obraz, milli-m n vi d y rl r, v t np rv rlik

Azərbaycan poeziyasında vətənpərvərlik ruhunun qüvvətlənməsində, şeirimizin sənətkarlıq imkanlarının genişlənməsində xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin xüsusi xidmətləri vardır. Onun istər fəlsəfi məzmun daşıyan ahəngdar lirikası, istər insan talelərinin güzgüsü olan poemaları, istərsə də həyati konfliktlər əsasında qurulmuş pyesləri ədəbiyyatımızın parlaq bir səhifəsini təşkil edir. Çağdaş insan, onun taleyi, daxili aləmi haqqında incə duyğuların, narahat düşüncələrin tərənnümçüsü olan B.Vahabzadə hər şeydən əvvəl xalq ruhuna bağlılığı daima əsas meyar kimi götürmüş, qələmə aldığı hər bir əsərə məhz bu prizmadan yanaşmışdır. Prof. Kamran Əliyevin dediyi kimi: "Hər hansı bir folklor mətni xalq tərəfindən yaradılırsa və xalq həmin mətndə öz təfəkkür tərzini ortaya qoyursa, həmin xalqın sənətkar nümayəndəsinin qələmə aldığı bədii əsərdə də folklor nümunəsində müşahidə olunan müəyyən cizgilər özünü kifayət qədər büruzə verməlidir" (2, 122). B.Vahabzadə də məhz belə sənətkarlardandır. Onun yaradıcılığında biz xalq təfəkküründən süzülüb gələn folklor nümunələri ilə tez-tez rastlaşırıq. Bu cür folklorizmlərdən biri də nağıllarda görməyə adət etdiyimiz personajlardır ki, B.Vahabzadə bu obrazlardan bir növ bədii priyom kimi istifadə etmişdir.

Şair 1984-cü ildə yazdığı "Cavab" adlı şeiri ilə İranda Azərbaycan xalqının milli varlığını danan, xalqımızı farslardan dönmə hesab edən "alimlər"dən milliyyətcə azərbaycanlı olan Yəhya Zəkanın cavabını vermiş oldu.

Altay dağlarını baban aşanda,
Ağan bu cürəti heç danmamışdı.
Qorqud öz dilində nəğmə qoşanda
Sədinin qəzəli yaranmamışdı.
Tarixlər yaradıb tarixdən qədim
Bu xalqın qılıncı,
Bu xalqın sözü.
Bəs necə oldu ki, ey dönük alim,
Biz olduq özgənin tör-töküntüsü?
Cırtdan nağılını danışdı nənən,

Bu nağıl qanana ibrətdir bu gün.
Divə əyilmədi Cırtdan...
Amma sən
Qarğa qabağında sərçəyə döndün (3, 206).

Burada şair Yəhya Zəkanı nağıllarımızdakı Cırtdan obrazı ilə müqayisə etmiş, onu Cırtdandan ibrət almağa səsləmişdir.

Böyük vətənpərvər, xalq mənafeyinin əsl müdafiəçisi, xalqın soy-kökünə, dilinə, mənəviyyatına həssaslıqla yanaşan şair digər bir şeiri – 1964-1965 illərdə yazdığı, lakin 1991-ci ildə çap etdirdiyi "Həyat-nağıl" şeiri haqqında yazır: "O dəhşətli illərdə çapa verə bilmədiyim, yalnız yazmaqla təsəlli tapdığım bu şeirlər qəlbimin fəryadı – yəni, o zamanın ağrı, acılarıdır. 1950-ci illərdən Sovetlər İttifaqı dağılana qədər yazılmış və arxivimdə gizlədilmiş bu şeirlərin bir qismi ilk dəfə "Nağıl-həyat" (1991), "Ümidə heykəl qoyun" (1993), "Körpü çaydan uzaq düşüb" (1996) kitablarımda, tam halda isə 7 cildlik "Əsərləri"min 6-cı cildində (2003) "Sandıqdan səslər" başlığı altında çap olunmuşdur" (3, 231). Şeirdə oxuyuruq:

Hardasan, ay ana, bir gəl, mən yenə
Bəlalı başımı qoyum dizinə.
Mənə nağıl danış, dayansın anlar,
Görüm, nağıldakı o qəhrəmanlar
Cütbaşlı divləri nə təhər yıxır,
Nə təhər gizlənib, tilsimdən çıxır.
Bir danış, hardadır, görüm, səadət?
Bizim yurdumuza o niyə gəlməz?
Danış, danış görüm, Məlik Məhəmməd
Zülmətdən işığa necə çıxdı bəs? (3, 233)

Bu şeirdə isə şair yaşadığı dövrdə baş verən hadisələrə, yurdunun başına gələn bəlalara işarə edir. "Məlik Məmməd" nağılında xeyirin şərə qalib gəldiyi kimi, ölkəsində də xeyirin qələbə çalmasını istəyir.

Bütün türk ellərini birliyə çağıran sənətkar 1992-ci ildə qələmə aldığı "Haqqı yox" şeirində də bu mövzuya müraciət edərək türkçülük ideyalarını tərənnüm etmişdir.

Tarix bizi imtahana çəkirkən
İmdad umur hamımızdan bu Vətən.
Dünya da haqq səsimizə kar ikən
Türkün türklə ədavətə haqqı yox.
Sındırıldı dəyirmanda pərimiz,
Əsir oldu divə bizim Pərimiz.
Dağılırkən ocağımız, pirimiz
Türkün türklə ədavətə haqqı yox (3, 286).

Burada şair türk ellərinin, o cümlədən öz ölkəsinin əsarətdə olduğunu üstüörtülü şəkildə vurğulayır. Necə ki, nağıllarda pərilər divə əsir olur, şairin vətəni

də yad əllərdədir. Buna görə də bütün türk elləri səs-səsə verməli, çıxış yolu tapmalıdırlar.

B.Vahabzadənin ən qiymətli poemalarından biri "Muğam"dır (1975). İnsanın bir şəxsiyyət, ürək və ağıl sahibi kimi yetişməsində, onun vətənpərvərlik duyğularının inkişafında, ümumiyyətlə, özünüdərk prosesinin sürətlənməsində mənəvi sərvətlərin, o cümlədən musiqinin rolu və əhəmiyyəti əsasdır. Bu poemanın da mövzusu adından da göründüyü kimi, Azərbaycan musiqisinin bir qolunu təşkil edən muğamlardır. Şair burada,

"Ürəyinin tellərindən
Tellər çəkib tara xalqın.
O tellərin nəğməsində
Öz ruhunu, öz qəlbini ara xalqın" (4, 178)

– deyərək xalq ruhu, xalq mənəviyyatını məhz musiqidə də yaşatmağı gələcək nəsillərə tövsiyə edir.

Bəlkə... Muğam bir nağıldır, əfsanədir.
Bilək, onun bu dünyaya sözü nədir, qəsdi nədir?
Nağıllarda bir göyərçin
Bir qəribi şah elədi.
Bu dünyanın kələ-kötür işlərini rəndələdi...
Ötənlərin dərdlərinə dola-dola
İnanaqmı bu nağıla?
Bu arzudur, bu diləkdir.
El deyir ki, arzularım
Gələcəkdir,
Güləcəkdir...
Bəlkə, düzgün bölləmmədik
Biz o zaman
Göydən düşən üç almanı?
Bilək, niyə şüşədədir
Divin canı?.. (4, 177-178)

Poemanı oxuyarkən görürük ki, B.Vahabzadə nağıl motivlərinə də müraciət etmişdir. Burada divin canının şüşədə olması, göydən üç alma düşməsi, o cümlədən nağıllardakı yardımçı obrazların – göyərçinlərin qəhrəmanlara kömək etməsi göstərilir.

"Atılmışlar" poemasında (1976-1978) valideynlərinin atdığı körpələrlə, övladları tərəfindən atılan və qocalar evində sığınacaq tapan yaşlı insanlar qarşılaşdırılır. Poemanın məzmunundan aydın olur ki, bir qoca qadın hər həftənin bazar günü qocalar evindən körpələr evinə gələrək buradakı uşaqlara nağıl danışır, vaxtını onlarla keçirir:

Körpələr evində bir toy-büsat var,
Uşaqlar sevinir, əylənir yenə.

Ürəyi nisgilli körpə balalar
Toplaşıb qarının yan-yörəsinə,
Uşaqlar oynayır, atılıb-düşür,
Qarının qəlbində güllər öpüşür.
O, çilli körpəni basır bağrına,
"Cırtdan" nağılını danışır ona:
– Kim yatıb, kim oyaq?
Dillənir uşaq:
– Hamı çoxdan yatıb, tək Cırtdan oyaq.
Cırtdanın anası yoxmu, ay nənə?
Onun da anası...
– Nə deyim sənə?
Bilirsən, ay bala, Cırtdan...
– Hə, Cırtdan...
– İgiddir yaman.
O divi...
– Öldürər... Qorxmur heç nədən.
Böyüyüb Cırtdanla dost olacam mən.
– Yaxşı, mənim balam... (4, 250)

Bütün bu nümunələrdən göründüyü kimi, şair tez-tez nağıllara, onlardakı personajlara müraciət edərək fikirlərini məhz bu yolla çatdırmağa çalışmışdır. Nağıllarımızda olduğu kimi, Div obrazı burada da mənfi, Cırtdan isə müsbət planda verilmişdir. Belə ki, Azərbaycan və digər türk xalqlarının nağıl yaradıcılığında Div obrazı çox zaman şər qüvvələri təcəssüm etdirmiş, xtonik aləmə aid olduğu üçün buynuzlu təsvir edilmişdir. Div mifologiyadan gələn folklor obrazı olaraq xaosun daşıyıcısı, qaranlığın təmsilçisi olan demonik varlıq olaraq təsəvvür edilmişdir. Canı hər zaman özündən ayrı yerdə – şüşədə, göyərçində və s. olan divlər türk xalqlarının nağıllarına görə başlıca olaraq zülmətdə, yeraltı qalaçalarda, eləcə də dağlardakı böyük mağaralarda və ya suda yaşayırlar.

Azərbaycan nağıllarının tanınmış qəhrəmanı Cırtdan da mifoloji əsaslı obrazdır. Tədqiqatçıların qənaətinə görə, Cırtdan obrazı od ruhunun folklorda gerçəkləşən formalarından biridir. Prof. C.Bəydili qeyd edir ki, "Anadolu nağıllarındakı "Boyu bir qarış, saqqalı iki qarış" obrazının "Atəşli mərcimək" adı daşıması bu varlığın od ruhu ilə bağlılığından xəbər verir" (1, 79). Bəlkə, elə "Cırtdan" nağılında cırtdanın məhz itlər hürən tərəfə deyil, işıq yanan tərəfə getməsi onun bu xüsusiyyəti ilə bağlıdır.

Miflərdə göstərilir ki, cırtdanlar yeraltı mağaralarda yaşayırlar. Balacaboy və çoxbilmiş adamlar haqqında "elə çoxbilmişdir, elə bil yarısı yerin altındadır" deyirlər və bəlkə də fərqinə də varmırlar ki, bu deyimin mifik kökü var. Cırtdanın mağarada, bir növ yerin altında yaşaması bu deyimin həqiqətinə işıq tutur. Türk xalqlarının

nağıllarında da Cırtdan zülmət dünyası və ya qaranlıq dünya padşahının kiçik oğlu kimi təqdim olunur.

Beləliklə, özündə elinə, torpağına, kökünə bağlılığı, təkrarsız, fərdi, milli çaları yaşadan Bəxtiyar Vahabzadə poeziyası ədəbiyyatımızın tarixi-bədii faktına və hadisəsinə çevrilmişdir. Xalq yazıçısı Anarın təbirincə desək, "dilimiz, millətimiz durduqca Bəxtiyar Vahabzadə də əbədi yaşayacaqdır".

Г. ОСМАНОВА

ФОЛЬКЛОРНЫЕ МОТИВЫ В ПОЭЗИИ БАХТИЯРА ВАХАБЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

Исследование влияния фольклора на письменную литературу, также как и сегодня, во все времена, актуальным вопросом. Наши писатели и поэты во все времена обогащались из словесного искусства народа, из его источников мифологического мышления. С этой точки зрения, очень интересно исследование мифологических образов, имеющихся в их творчестве.

Основной целью данного исследования является изучение связи фольклора с поэзией известного представителя современной азербайджанской литературы Бахтияра Вахабзаде и влияние устной народной литературы на творчество этого поэта.

В результате исследования получены следующие научные инновации: 1. Изучены причины, формы и методы обращения к фольклорно-мифологическим образам в творчестве Б.Вахабзаде; 2. Были выявлены своеобразие обращения к этим образам и творческие манеры реализованные поэтом в это время.

Ключевые слова: Б.Вахабзаде, поэзия, фольклор, мифологический образ, национально-духовные ценности, патриотизм

G. OSMANOVA

FOLKLORE MOTIFS IN BAKHTIYAR VAHABZADE'S POETRY

SUMMARY

The study of the influence of folklore on written literature has always been a topical issue, and it is the same today. Our writers and poets have always benefited from the oral art of the people, its mythological sources of thought. The study of mythological images in their work is also very interesting in this regard.

The main purpose of this research is to study the connection of folklore in the poetry of Bakhtiyar Vahabzade, a well-known representative of contemporary Azerbaijani literature, and the influence of oral folk literature on the poet's work.

The scientific innovations obtained in the research are as follows: 1. The reasons, forms and methods of appealing to folklore-mythological images in the works of B.Vahabzade were studied; 2. The originality of the appeal to these images and the creative ways of the poet were revealed.

Key words: B.Vahabzade, poetry, folklore, mythological image, national and moral values, patriotism

D BİYYAT

1. Bəydili C. (Məmmədov). Türk mifoloji sözlüyü. Bakı, “Elm”, 2003, 418 s.
2. Əliyev K. Romantizm və folklor. Bakı, “Elm”, 2006, 160 s.
3. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. İki cilddə. I cild (Şeirlər). Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 328 s.
4. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. İki cilddə. II cild (Poemalar). Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 320 s.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: AMEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi,
professor Kamran Əliyev
tərəfindən tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

KƏMALƏ NƏCƏFOVA
Bakı Dövlət Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent
necefova1974@mail.ru

ƏBDÜLHƏQ HAMİDİN ƏDƏBİ TƏSİRİ

XÜLASƏ

XX əsrin əvvəllərində türk yazıçıları və şairləri Azərbaycan ədiblərinin yaradıcılığına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bu əlaqələr XX yüzilliyin əvvəllərində yeni istiqamət almış, son dərəcə genişlənmişdir. Tərənnüm və təbliğ etdiyi milli intibah, hürriyyət, istiqlal ideyalarına, islam və türçülük dəyərlərinə görə Azərbaycan-türk poeziyaları arasındakı mənəvi səsləşmə bu illərdə özünü daha aydın büruzə vermişdir. Tənzimat dövrü Türkiyə ədəbiyyatının ən parlaq simalarından olan Əbdülhəq Hamid də belə şairlərdən biridir. Ə.Hamid türk ədəbiyyatına yeni məzmun, yeni forma gətirən, istər öz dövründəki, istərsə də özündən sonrakı ədəbi prosesə böyük təsir göstərən bir sənətkardır. Yaradıcılığında dövrünün və cəmiyyətin ən vacib problemlərinə toxunmuşdur. Məhz bu cəhət Azərbaycan ədiblərinin diqqətini Hamid yaradıcılığına cəlb etmişdir. Yeni türk ədəbiyyatının görkəmli təmsilçilərindən olan Ə.Hamidin əsərləri ədəbiyyatımızın inkişafı üçün faydalı olmuşdur.

Məqalədə Hamidin Azərbaycan ədəbiyyatına, o cümlədən H.Cavidin, M.Hadinin yaradıcılığına təsiri araşdırılır.

Açar sözlər: *Hamid, mənzum pyes, ədəbi təsir,cəmiyyət, bəşəriyyət*

Azərbaycan- Türkiyə xalqları arasındakı mədəni əlaqələr qədim tarixə malikdir. Bu xalqların məişətində, adət-ənənələrində və tarixi-ictimai xüsusiyyətlərinə görə yaxınlıq onlar arasındakı ədəbi əlaqələrin daha da zənginləşməsinə kömək etmişdir. Bu əlaqələr XX yüzilliyin əvvəllərində yeni istiqamət almış, son dərəcə genişlənmişdir. Tərənnüm və təbliğ etdiyi milli intibah, hürriyyət, istiqlal ideyalarına, islam və türçülük dəyərlərinə görə Azərbaycan-türk poeziyaları arasındakı mənəvi səsləşmə bu illərdə özünü daha aydın büruzə vermişdir. Azərbaycan sənətkarları türk şair və ədiblərinin yüksək ədəbi-estetik fikirlərindən, yaradıcılıq forma və xüsusiyyətlərindən, dərin sənətkarlıq keyfiyyətlərindən qidalanmışlar. XX əsr Azərbaycan ədibləri, xüsusilə romantiklərinin qaynaqlandığı mənbələrdən biri Türkiyə ədəbiyyatı idi. Bu dövr yazıçıları N. Kamal, M. Ə. Rəcaizadə, Ə. Hamid, T. Fikrət kimi yeni türk ədəbiyyatı banilərinin əsərlərini sevib onlardan bəhrələnirdi. Bu dövrdə ədəbiyyatımıza ciddi təsiri duyulan türk ədiblərindən biri Əbdülhəq Hamid olmuşdur.

XIX əsrin ikinci yarısı-XX əsrin birinci yarısında yaşayıb yaradan Əbdülhəq Hamid (1852-1937) Türkiyənin ən böyük şairlərindəndir. Türkiyə ədəbiyyatına Şinasinin, Ziya Paşanın, Namiq Kamalın gətirdiyi yenilikləri davam etdirmək yoluyla gedən Ə.Hamid bu yeniləşmədə daha yüksək zirvələrə qalxmış, türk şeirini həm məzmun, həm formaca zənginləşdirmişdir. Hamid eyni zamanda Qərb ədəbiyyatının da bir çox dəyərlərini yaradıcı surətdə mənimsəmiş, türk poeziya və dramaturgiyasında yeni bir səhifə açmışdır.

Tənzimat dövrünün yeni ruhlu, yeni üslublu sənətkarları arasında Hamid xüsusi mövqeyə malik idi. Yaradıcılığında insan və onun taleyi problemi, ictimai-fəlsəfi məsələləri önə çəkən Ə.Hamidin əsərləri dərin psixologizmi ilə seçilir. Ə.Hamid ədəbi, fəlsəfi görüşlərinə görə öz zəmanəsində dərk edilməyəcəyini zənn edərək yazırdı:

Ben eminem ki, devri-hazırda
Yazdığım şeylər anlaşılmayacaq (6,45).

Elə dahi şairlər vardır ki, əsərləri ədəbiyyat mütəxəssisləri tərəfindən əsrlərcə tədqiq və təhlil edilir, yenə də onun anlatmaq istədiyi ülvi fikirlər, uca həqiqətlər, incə hisslər və parlaq xəyallar kamalınca kəşf edilmir. Hamidin əsərlərinin "cəmiyyəti sönük və adi həyatdan tamamilə uzaqlaşdıraraq yüksək bir ideala, ülvi bir həqiqətə sövq " etdiyini qeyd edən A.Şaiq bu xüsusda yazırdı: "...Əbdülhəq Hamidi, kim bilir, türk aləmi daha neçə əsr öyrənmək məcburiyyətində qalacaqdır. Bu kimi dahi şairlərin əsərləri xalqa həyatın ən incə, ən qaranlıq cəhətlərini öyrətdiyi kimi, ziya kimi tutulmaz olan ən incə hisslər və xəyallar dəxi ruhlarını, zövqlərini oxşayaraq tənmiyə edəcəkdir" (8,IVc., s.161).

"İdrakı olanlar məni sonra qanacaqdır..." –deyən Hadi də, yüksək ideallar, həqiqətlər uğrunda apardığı mübarizəsinin öz dövründə anlaşılmayacağını düşünürdü. Millətinin "sahibi-idrak", gələcəyinin işıqlı olmasına can atan Hadi ideyalarının bəşəriyyətin gələcəyinə xidmət edəcəyinə inanırdı. XX əsrin əvvəllərində romantizm ədəbi cərəyanına mənsub yazıçılar arasında Türkiyə ədəbiyyatına xüsusilə, böyük meyil olmuşdur. Bu cərəyanın ən qüdrətli nümayəndələrindən olan Məhəmməd Hadinin yaradıcılığına da Türkiyə ədəbiyyatı əhəmiyyətli təsir göstərmiş, şairin həyatının müəyyən dövrü də Türkiyə ilə bağlı olmuşdur.

M.Hadinin şeirlərini oxuduqca dahi türk klassiki Əbdülhəq Hamidin təsiri çox açıq duyulur. Hadi öz yaradıcılığında yeri düşdükcə, Hamidin əsərlərinə istinad edir:

Atəşlə dəmir yağmuru yağmaqda səmadən,
Sirab oluyor yer tökülən qırmızı ma`dən.
"Mey sun bana, ey saqiyi-gülçöhrə, səmadən
Səkran oluyor gavi-zəmin səfki-dimadən" (3,219).

Hamid "Ölü" poemasında yazır:

Əvət həqiqəti-əşya türab şəklində,
Bunun edilesi var bihesab şəklində.
Görünmüyor bizə şəmsi-həqiqətin nuru,

Fəqət səhabi-iyandır niqab şəklində.
Sükutdur çıxacaq səcdədən, salalardan,
Gönül tənin edə dursun rübab şəklində(9,40).

Hadinin "Biz həqiqətə gülürük, həqiqət bizə ağlayır" şeiri "Ölü" poemasının təsiri ilə yazılmışdır:

Həqiqəti görürük biz xəyal şəklində,
Hidayəti oxuruz həp zəlal şəklində (3,108).

Qeyd edək ki, Abdulla Şaiqin:

Üzümdə gərdi-təkəddür niqab şəklində,
Gözümdə əşki-təhəssür hübab şəklində.

-misraları ilə başlayan "Şəklində" mənzuməsində də Hamidin "Ölü" poemasının təsiri açıq-aşkar duyulur. A.Şaiqin arxivində saxlanılan bir avtoqrafda şeirin türk şairi Abdulla Cövdətə nəzirə yazdığı göstərilir (8,IIc., s.573).

M.Hadinin yaradıcılığında xüsusi yer tutan, XX əsr Azərbaycan romantizm ədəbiyyatının kamil nümunələrindən olan "İnsanların tarixi faciələri, yaxud əlvahi-intibah" poemasında da Hamidin təsiri hər bənddə duyulmaqdadır:

Həyatın səsləri guşumda həp fəryad şəklində,
Bu insanlar ki qardaşdır və lakin yad şəklində.
Fərəhlər həbs olunmuş, hüznlər azad şəklində,
Baxışlar kölgəli, üzlər bütün naşad şəklində,
Bu matəmgahı kim görmüş azad şəklində,
Müsibətlər, bəlalar, qüssələr abad şəklində,
Ürəklər qəm odilə hər zaman bərbad şəklində (3,336).

Aydın və mütərəqqi ideyalı "Əlvahi-intibah" poeması dərin məzmuna, orijinal formaya malik olan əsərdir. Əsas mövzusu bəşər taleyi və tarixi haqqında düşüncələrdən və bu düşüncələr axarında Birinci imperialist müharibəsini ifşa etməkdən ibarət olan romantik-fəlsəfi əsərində şair qədim dövr, orta əsrlər, müasir cəmiyyət, bəşəriyyətin ictimai-mədəni tərəqqi yolu, insan taleyi, müharibə və b. problemlər haqqında mülahizələr irəli sürür. Tədqiqatçı Rəfiq Zəka türk ədəbiyyatı və Hadi, xüsusilə Hadi-Hamid probleminə toxunarkən "Əlvahi-intibah" poemasından da danışıb belə bir müddəa irəli sürür: ""Əlvahi-intibah" poemasının vəzni başqa olsa da, rədifi Hamidanədir. Ümumiyyətlə, bu poemada Hamidin təsiri hər bənddə duyulmaqdadır" (9,41).

Şeirlərinə ad verərkən nümunə üçün, "Təsviri-məhəbbət, yaxud vərəqi-eşq və məvəddət" kimi hallara tez-tez rast gəlinir. Bu "yaxud"ların da Hamiddən alındığını söyləmək lazımdır. Hadinin özünü "şairi-əzəmə" bənzətməsini nə ilə izah etmək olar? Burada yenə Əbdülhəq Hamidin bir beyti yada düşür:

Bənzəmək qəsdiylədir haqqa yenə.
Haqqı bənzətməkdə insan kəndinə.

Yəni insanlar allahı ona görə özləri şəklində təsəvvür edir ki, tanrıya oxşamağa çalışırlar. Məhz Hadi, Hamidə bənzəmək istəyir və bununla böyük təsəlli

tapır. Ə.Hamid şairin təkcə poetikasına deyil, onun fəlsəfi baxışına və dünyagörüşünə də müsbət təsir göstərmişdir. Hadi şeirlərində tez-tez Hamidin adını çəkir, onu bütün Şərq aləmində olduğu kimi, "şairi-əzəm", yəni əzəmətli şair adlandırır. Hadinin hamidanə şeirləri, ona nəzirələri göstərir ki, şair ustadını ülvi bir məhəbbətlə sevmiş, onu ömrünün sonunadək unutmamışdır. "Tazə həyat" qəzetinin 23 iyul (1908-ci il) tarixli 173-cü nömrəsində Hadinin "Şikvayi-aşiqanə, yaxud əlvahi-pərişan" adlı bir şeiri dərc olunmuşdur, şeirin əvvəlində "Hamidə bənzətmə" sözlərini oxuyuruq. "İttifaq" qəzetinin 20 martda (1909-cu il) çıxan 68-ci nömrəsində yenə də Məhəmməd Hadinin "Bariqeyi-hürriyyətə" adlı bir mənzuməsinə rast gəlirik ki, şeir bu sözlərlə başlanır: "Ustadi-möhtərəm Əbdülhəq Hamidə peyrəv ola bilirmiyim?" (9,39).

O dövrdə Hamidin adı bir şimşək sürətiylə Şərqdə parlamaqda idi. Təsadüfi deyil ki, Abbas Səhhət də Sabirə həsr etdiyi məşhur məqaləsinə Əbdülhəq Hamidin bu misralarını epiqraf gətirmişdir:

Gülüşüm şiddəti-təəllümdən,
Pürğəməm etdiyim təzəllümdən.
Gülüşüm xəndədən gəlib iləri,
Xəndə zənn etmə bəndə qiryələri.
Güldürən həp büqayi-qəlbidir,
Əsəri-iştikayi-qəlbidir. (7,40)

N.S.Banarlı "Rəsmli türk ədəbiyyatı tarixi" kitabında Ə.Hamidin Namiq Kamal, Şeyx Qalib və Füzulidən təsirləndiyini yazır. Həmçinin İran ədəbiyyatından Sədi, Hafiz, Xəyyam və Firdovsini, Qərb ədəbiyyatından isə Şekspir, Kornel, Hüqo, Rasin, Göte, Dante, İbsen kimi dahiləri örnək aldığını qeyd edir. Yazır ki, "əngin bir lirizm ilə daşqın bir ilhamın fasiləsiz yaradıb söylədiklərini qələmə almaq və qələmə alınanlar üzərində ancaq nadirən işləmək hamidanə sənətin vəsfləri arasındadır"(11,c.2,s.930). Dogrudan da, Ə.Hamidin əsərlərinə nəzər saldıqda bu xüsusiyyətləri görmək çətin deyil. Onun xüsusilə səhnə əsərlərində personajlarının dili ilə, zülmə, haqsızlığa, istibdada etirazı xalqçılığa və vətənin müdafiəsinə çağırışları diqqəti cəlb edir. Ə.Hamidin yuxarıda sadaladığımız görüşlərinə, düşüncələrinə biz H.Cavidin yaradıcılığında da rast gələ bilərik. XX əsrin əvvəllərində Hamid sənəti Hüseyn Cavid kimi müqtədir bir sənətkarın yaradıcılığına böyük təsir göstərmişdir. Ə.Hamid Cavidin ən çox rəğbət bəslədiyi türk şairlərindən olmuşdur. H.Cavid də Hamid kimi tarixi mənzum faciələr yazmış, Hamiddə olduğu kimi, Cavidin bütün faciələri də romantikdir. Hamiddə olduğu kimi Cavid yaradıcılığında da təkcə bir xalqın, bir millətin deyil, bütün bəşəriyyətin taleyi düşünülür.

A.Abi Ə.Hamidin H.Cavidə təsirini onunla əlaqələndirir ki, 1905-1908-ci illərdə İstanbulda təhsil alarkən müəllimi Əbdulhəq Hamidin fəlsəfə yaradıcılığı haqqında böyük bir kitab yazan Rza Tofiqdən müəyyən şeylər öyrənmişdi. O, yəqin ki, Türkiyə ədəbiyyatında ilk mənzum faciənin müəllifi Əli Heydərin və tənzimat

dövrü dramaturgiyasının məhsuldar şəxsiyyəti Ə.Hamidin yaradıcılığı ilə də yaxından taniş idi. H.Cavid də Ə.Hamid kimi ayrı-ayrı tanınmış tarixi şəxsiyyətlər və olaylar haqqında yazmağı çox xoşlayırdı. H.Cavidin qəhrəmanları da, Ə.Hamidin tarixi pyeslərindəki kimi, yeri gəldikcə parlaq monoloqlar, güclü xitablarla zəngindir. Yüksək dünyagörüşü, dərin fəlsəfə romantizmi, Şərq ölkələrinin tarixini yaxsi bilməsi, tarixiliklə müasirliyi bədii dialektik vəhdədi, bəzi əsərlərində fövqəltəbii qüvvələrə yer verməsi, ehtiras və təbəddülatların bacarıqlı təsviri və s. eynilə Ə.Hamidi xatırladır. Doğrudur, Türkiyə ədəbiyyatının dahi sənətkarlarından Əbdülhəq Hamidin (1852-1937) böyük və çoxcəhətli yaradıcılığının Cavidə mühüm təsiri olmuşdur. Bununla yanaşı Cavid, Tofiq Fikrətdən də çox təsirlənmişdir. Türk alimi Fuad Köprülü bu haqda yazır: "... şair Hamidin güclü təsiri altında qalmaqla bərabər, həqiqi olaraq, Tofiq Fikrətin bir təqlidçisi və ardıcılıdır. Hüseyn Cavid yalnız dil baxımından deyil, ümumiyyətlə, fikir və sənət baxımlarından da Hamid və Fikrət təsirlərinin bir qarışığı kimi qəbul oluna bilər" (5,89). Lakin Cavidi yalnız " Hamid və Fikrət təsirlərinin bir qarışığı" kimi qəbul etmək şübhəsiz, düzgün deyildir. Bununla bağlı Əhməd Cəfəroğlu doğru olaraq qeyd edir ki, "bir dərəcəyə qədər Türkiyə ədiblərindən Ə.Hamid və Tofiq Fikrət təsiri altında qalmaqla bərabər, Hüseyn Cavidin Azəri ədəbiyyatı sahəsində ilk mənzum pyes yazması, təmiz və işlənmiş bir üsluba malik olması, həqiqi bir sənətkar titizliyi ilə çalışması ona mümtaz bir mövqe təmin etmişdir"(12,45).

XX əsrin əvvəllərindən Ə.Hamidlə bağlı yazılar Azərbaycan mətbuatında çap olunmağa başlayır. Azərbaycan mətbuatı orqanlarında Ə.Hamidin yeni tipli Türkiyə ədəbiyyatının təşkilində və onun formalaşmasında rolu ilə bağlı məqalələr öz əksini tapırdı. "Füyuzat", "Maarif və mədəniyyət", "Qızıl qələm", "Şərq qadını" kimi qəzet və jurnallarda türk ədəbiyyatı nümayəndələrinin yaradıcılığına geniş yer verilirdi. Əbdülhəq Hamidin adına Azərbaycan mətbuatında ilk dəfə "Füyuzat" jurnalında rast gəlirik. Jurnal türk ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən N.Kamal, T.Fikrət, R.Əkrəmlə yanaşı Ə.Hamidin əsərlərini də mütaliə etməyi Azərbaycan oxucularına tövsiyə etmişdir. "Füyuzat" jurnalında Ə.Hamidin "Təcəlli, yaxud təsəlli" şeiri çap olunmuş, "Osmanlı ədiblərinin hikmətli sözləri" başlığı altında Ə.Hamidin də hikmətlərinə yer verilmişdir: "Şair odur ki, çeşmini bir hüsn möhtəcib qılmaz bir təcəlliyi-vicdannəvazdan!" və ya "Həsəd bir səhabi-kəsifdir ki, həsudə qarşısında bulunan xəsmin ləyaqətini görməyə hail olur" (2,344).

"Maarif və mədəniyyət" jurnalında İsmayıl Hikmətin məqaləsində oxuyuruq: "XIX əsrdə Şinasilər, Kamallar ilə başlayan yenilik cərəyanı inkişaf edə bilmək üçün iki qüvvətli saika muhtac idi. Biri Qərbin bütün yeniliklərini anlamış və yeni nümunələri yarada biləcək cürət və dəhayi göstərəcək qüvvətli bir şəxsiyyət, digəri bu yeniliklərin nə olduğunu məmləkətdə yetişən gənclərə anladacaq yeniliyin hüdudunu cizəcək, qanunlarını, qaydalarını sabit bir hala gətirəcək, cərəyana şüurlu bir şəkil verəcək bir mövcudiyyətdi. Bunun birincisi hamid olmuşdu. Heç bir qanun və qaydaya girməyən yırtıcı, kəskin dəhasilə Qərbin bütün gözəlliklərinə nümunələr

verən Hamid yeniliyi məmləkətə gətirmiş, hiss, xəyal, məfkurə, zövq etibarilə ən incə şeir nümunələrini vermişdir (10,109).

Azərbaycanda Ə.Hamidin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı məlumatlar, əsərlərindən parçalar dərs kitablarında, tədris vəsaitlərində özünə müəyyən yer tutmuşdur. A.Şaiqin "Türk ədəbiyyatı", H.Cavidlə A.Şaiqin "Ədəbiyyat dərsləri" dərsliklərində də Əbdülhəq Hamidin yaradıcılığına yer verilir. Fərhad Ağazadənin 1912-ci ildə Bakıda çap etdirdiyi "Ədəbiyyat məcmuəsi" dərsliyində də türk ədəbiyyatı məsələlərinə geniş yer verilmişdir. "Ədəbiyyat məcmuəsi"nin səhifələrində yer alan Osmanlı ədiblərindən biri də Əbdülhəq Hamid idi. Dərslikdə Əbdülhəq Hamidin İstanbulda dünyaya göz açması, əvvəlcə orada, sonra isə Parisdə təhsil alması, Tehran, Paris, Bombey və London şəhərlərində diplomatik sahədə çalışması barədə məlumat verilmiş, ardınca isə onun ədəbi yaradıcılığı müfəssəl şəkildə dəyərləndirilmişdir. Ə.Hamidin romantik ədib olması, maraqlı səhnə əsərləri yazması, yaradıcılığından müxtəlif nümunələrin ingilis dilinə tərcümə edilməsi haqqında qənaətlərlə yanaşı, onun yüksək sənətkarlığına da diqqət yetirilmişdir. "Əbdülhəq Hamid romantik olmaq üzrə bir də ən əvvəl qəvaidi-tamaşaya müvafiq əsərlər vücuda gətirən zatdır. Hamiddə, hər şeydən əvvəl, bir sənətkar ruhu vardır. Bunun üçündür ki, digərlərinin asarı sənət nöqteyi-nəzərindən Əbdülhəq Hamidin asarı önündə sönürlər. Hamid bəyin böyük məziyyətlərindən biri də fikrinin məhdud olmamasıdır" (4,174). Bu məlumatlar Ə.Hamidin "Əndəlusun fəthi, yaxud Tariq" "Zeynəb", "Məqbər" kimi əsərlərinin yada salınması ilə tamamlanır. Ədibin bədii yaradıcılığından verilmiş nümunələr ("Qadın" və "Bombey") müvafiq təsəvvür yarada bilir. Məsələn, ilk əsərdə Ə.Hamidin qadının ülviyyəti, ailədə, övlad tərbiyəsində rolu, cəmiyyətdə mövqeyi, və s. barədə təsirli bir tərzdə söz açmışdır.

Hamid irsinin Azərbaycanla əlaqəsinin əsas mərhələsini onun "Hind qızı" pyesi təşkil edir. "Hind qızı"nın səhnə tarixi əsasən Azərbaycanla bağlı olmuş, bu əsər Azərbaycan teatrlarının repertuarlarında uzun müddət möhkəm yer tutmuşdur.

Bildiyimiz kimi, qadın problemi tənzimat dövründə xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Ə.Hamidin əsərlərində qadın hüquqsuzluğuna qarşı etiraz xüsusi yer tuturdu. "Hind qızı" əsərində ingilis əsgərləri tərəfindən təcavüzə uğrayan bir hind qızının faciəli taleyini dramatik şəkildə işıqlandırır. "Hind qızı"nın böyük ictimai mənasını nəzərə alan Bakı türk işçisi teatrı (indiki Gəncə Dövlət Dram teatrı) onu öz repertuarına daxil etmiş və əsər ilk dəfə Bakıda, 1929-cu il dekabr ayının 17-də tamaşaya qoyulmuşdur. Bu tamaşa teatrın ideya-sənətkarlıq baxımından inkişafında böyük addımlardan biri olmuşdur(6,96). Bu pyes öz ideyasına görə istər Hamid yaradıcılığında, istərsə də türk ədəbiyyatında, eləcə də Şərq ədəbiyyatında əhəmiyyətli yer tutur. Zəmanəsinin, yaşadığı cəmiyyətin əsas problemləri, bəşəriyyətin istiqbalı Hamidi düşündürən əsas məsələlər olmuşdur. Məhz buna görədir ki, Hamid yaradıcılığı Azərbaycan ədiblərinin diqqətini cəlb etmiş, qabaqcıl ideallarına görə ondan bəhrələnmişlər.

Ədəbiyyat

1. Cavid H. Əsərləri: 5 cilddə.Bakı: Lider, 2005
2. Füyuzat (1906-1907). (Tərtib edən: O.Bayramlı). Bakı: Çaşıoğlu, 2006, 672s.
3. Hadi M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 463s.
4. Həşimli H. Fərhad Ağazadənin "Ədəbiyyat məcmuəsi" dərsliyində türk ədəbiyyatı məsələləri // "Dil və ədəbiyyat" jurnalı, 2012, № 4, s.172-176
5. Köprülü F. Azəri. Bakı: Elm, 2000, 95s.
6. Qurbanov A. Əbdülhəq Hamid. Bakı: Elm, 1987, 116s.
7. Səhhət A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2005, 412s.
8. Şaiq A. Əsərləri: 5 cilddə. Bakı: Azərnəşr, 1966-1977
9. Zəka R. Məhəmməd Hadi. Bakı: Bilik cəmiyyəti, 1979, 86s.
10. 1920-ci illər Azərbaycan mətbuatında Türkiyə ədəbiyyatının tədqiqinə dair materiallar (tərtibçilər: B.Osmanlı, S.Qasımlı). Bakı: Nurlan, 2004, 312s.
11. Banarlı N.S. Resimli türk edebiyatı tarihi: 2 cilddə; IIc. İstanbul: Milli egitim basımevi, 1987, 1366s.
12. Caferoğlu A. Modern Azerbaycan edebiyatına toplu bir bakış. "Azerbaycan yurt bilgisi", İstanbul, 1954, sayı 37, s.40-48

НАДЖАФОВА КАМАЛЯ

ЛИТЕРАТУРНОЕ ВЛИЯНИЕ АБДУЛХАК ХАМИДА

РЕЗЮМЕ

Культурные связи между азербайджанским и турецким народами имеют древнюю историю. Общие традиции, культуры, особенности быта, общность территории и языка этих народов способствовали также обогащению литературных связей. Эти отношения приняли новое направление в начале двадцатого века и значительно расширились. Эта близость стала более заметной в период, когда азербайджанские и турецкие воспевали идеи национального возрождения, свободы, независимости, исламских и турецких ценностей.

В начале XX века турецкие писатели и поэты оказали огромное влияние на творчество азербайджанских мастеров. Одним из таких поэтов был Абдулхак Хамид (1852-1937) - один из величайших поэтов Турции второй половины XIX - первой половины XX века. Хамид обогатил турецкую поэзию с точки зрения и формы и содержания. Статьи об А.Хамиде начали публиковаться в азербайджанской прессе с начала 20 века. Труды А.Хамида были включены в программу средних школ Азербайджана. Информация о жизни и творчестве А.Хамида, отрывки из его произведений вошли в такие учебники, как «Турецкая литература» А.Шаига, «Уроки литературы» Х.Джавида и А.Шаига и многие другие. История сценической постановки спектакля «Индианка» во многом

связана с Азербайджаном. Это произведение давно и прочно вошло в репертуар азербайджанских театров, став важной составляющей популяризации наследия Абдулхак Хамида в Азербайджане.

Ключевые слова: *Хамид, стихотворные пьесы, литературное влияние, общество, человечество*

NAJAFOVA KAMALA

THE LITERARY INFLUENCE OF ABDULHAK HAMID

SUMMARY

Cultural relations between the Azerbaijani and Turkish peoples have an ancient history. Linguisticc, cultural, historical affinities between two peoples contributed to the development of literary ties. These relations got a new impulse in the early twentieth century and greatly expanded. Ideas of national renaissance, freedom, independence, Islamic and Turkish values propagated by the Azerbaijani and Turkish writers and poets became more pronounced during these years.

At the beginning of the 20th century, Turkish writers and poets had a great influence on the work of Azerbaijani masters. Abdulhak Hamid (1852-1937), one of the greatest poets in the second half of the nineteenth and early half of the twentieth century, was among them. Hamid enriched Turkish poetry from both content and form. In his creation poet touched upon the most important problems of the society and his contemporaries. This feature of Hamid's work attracted the attention of Azerbaijani poets. The article deals with the influence of A. Hamid on the Azerbaijani literature, in particular G. Javid and M. Hadi. Articles about A. Hamid have been published in the Azerbaijani magazines since the beginning of the 20th century. Topics relating to A.Hamid's creation are included in school curricula in Azerbaijan. Information about the life and works of A.Hamid, excerpts from his works are included in A.Shaig's "Turkish literature", H.Javid and A.Shaig's "Literature lessons" textbooks. The play "Indian Girl" was staged many times in Azerbaijan. At all times the Azerbaijani theatres kept this play in their repertoire. It made a huge contribution for the popularization of the author in Azerbaijan.

Key words: Hamid, poetic plays, literary influence, society, humanity

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor, Firuzə Ağayeva tərəfindən tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SONAXANIM İMANOVA
Azərbaycan Texniki Universiteti
H.Cavid pr.25.
sonaxanım@gmail.com

İCTİMAİ – SİYASİ ƏDƏBİYYATDA ALBANİYADA MEHRANİLƏR SÜLALƏSİNİN HAKİMİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ VƏ CAVANŞİR ERASINDA AZƏRBAYCANDAKI OLAYLARIN ƏKS OLUNMASI

XÜLASƏ

Mehraniler Sülaləsi.VI əsrin sonu-VII əsrin əvvələrində Albaniyada Girdiman vilayətinin sahibləri olan feodal Mehranilər nəsli üstünlük əldə etdi.Moisey Kalankatlının təqdim etdiyi məlumata görə VI əsrin sonlarında saray çevrilişində iştirak edən Mehranilər sülaləsinin başçısı Mehran, Sasani hökümdari Xosrov II Pervizin (591-628) qəzəbindən xilas olmaq məqsədi ilə otuz min qohumu ilə Xosrovun düşmənləri olan xəzərlərə sığınmaq üçün İrandan baş götürüb qaçmışdı.Mehran və onun tərafdarları türklərlə birləşməyə meyl edirdi.Mehran əvvəlcə Albaniyaya keçir və Uti vilayətinə gəlir.Xosrov II Pərvizin qəzəbinin səbəbi Mehranın onun atasının qətlində əlinin olması idi. Xosrov II Pərviz 591 ci ildə taxtacı geri qaytardıqdan sonra atasının ölümündə günahgar olanları cəzalandırmağı qərara alır. Lakin Mehramın xəzərlərlə birləşməsindən qorxuya düşür və onu qabaqlayaraq məktub göndərərək çoxlu mülk təklif edir və istədiyi yeri məskən seçməyə icazə verir.Şahın məktubunu Uti əyalətinin Girdiman vilayətində alan Mehran orada Mehravan şəhərini saldırmış və onunla gələn ailələrlə birlikdə həmin yerdə məskunlaşmışdi.(1-s.123)

Xosrovun hakimiyyəti illərində Sasani imperiyasının yüksəlişi zamanı Mehranilər sülaləsinin İrandan çıxması barədə əfsanə yaranmışdı.Lakin bu sülalə nümayəndələrinin gah Bizans gah da Türk meyilli siyasəti əfsanənin tarixi həqiqətə uyğun olmasını təkzib edir.Əslində Girdiman vilayəti VI əsrin 70-ci illərində türk mənşəli sabir tayfaları tərəfindən məskunlaşmişdi.574-ci ildə Bizans ordusu Albaniyaya daxil olanda Kür sahilində sabir və alan etnoslarına rast gelmişdi.Həm Bizans, həmdə İran sabirlərin hərbi qüvvəsindən istifadə edirdi. Ehtimal ki, Mehranilər sülaləsinin əsasını Sabirlər qoymuşdular.Lakin sonralar sülalə İran mənşəli nəsilə şamil edilmişdi.Bəzi tarixi qaynaqlar Mehraniləri fars mənşəli hesab edir.Məsələn akademik V.V.Bartoldun rəyincə Mehranilərin simasında Albaniyada "yenidən Albanlarin milli, lakin fars mənşəli sülaləsi bərpa olundu".Sasanilərin istəyinə əsasən bu sülalə inadla alban pərəst siyasət-Albaniyanın müstəqilliyi siyasətini yürüdürdü.Sonra Mehran (570-590) yerli əyanlarin 12 nəfərini öldürüb bütün Girdiman vilayətinə sahib olur.Onun nəticəsi cəsur Vardan (600-615)

Girdiman qalasını tikdirir.Vardanin nəvəsi xristiyanliği qəbul etmiş Varaz Qriqor (625- 636)

Açar sözlər:ictimai,siyasət,Albaniya,hakimiyyət,Azərbaycan,Mehranilər sülaləsi

Albaniyanı hələ də İran mərzbanlarının idarə etdiyi bu dövrdə Girdiman hakimi V.Qriqor özünü İraklinin vassalı elan etdi.O Albaniyanın tam səlahiyyətli hakiminə çevrildi.Beynalxalq meydanda baş verən dəyişikliklər İraklinin V.Qriqora verdiyi hüquq və səlahiyyətləri həyata keçirməsinə mane olmuşdu.Beləki bu vaxt İran şahı II Xosrov öldürülür taxta 628-629 cu ildə İraklin ilə sülh bağlayaraq II Xosrovun tutduğu torpaqları Bizansa qaytaran II Kavad çıxdı.Albaniya yenidən İranın təsiri darəsində qalır.Bununla belə ölkənin faktiki sahibləri Xəzərlər olurlar.

Xəzərlərin Albaniyaya hücumu zamanı 636-680 cı illərdə hakimiyyətdə olan Cavanşir ölkəni xilas etmək üçün Xəzər xaqanını qızı ilə evlənir və xaqanlıqdan aslı vəziyyətə düşür.Cavanşir Albaniyanın bütövlüyünü saxlamaq üçün xəlifənin himayəsini qəbul etməyə məcbur olur.

Cavanşirin siyasi müstəqillik naminə Ərəblərə güzəşt siyasəti bəzi Bizanspərəst yerli hakimlərin narazlığına səbəb oldu. 681-ci ildə Cavanşir həmin hakimlərin təşkil etdikləri qəsd nəticəsində xayincəsinə öldürüldü.Varaz Tiridat Alban taxtına sahib oldu. Cavanşir - Qafqaz Albaniyasının hökmdarlarından biri, həmçinin Mehranilər sülaləsinin ən parlaq nümayəndəsi. Onun hakimiyyəti dövründə Qafqaz Albaniyası uğurlu xarici siyasət nəticəsində güclənmiş və Şərqin ən önəmli dövlətlərindən birinə çevrilmişdir. V əsrdə, bəlkə də daha əvvəl Azərbaycan Respublikasının indiki ərazisində Albanya, yaxud hazırda adlandırıldığı kimi, Qafqaz Albaniyası deyilən bir dövlət yaranır. Albaniya dövləti Qafqazda və Ön Asiyada baş verən hadisələrdə fəal şəkildə iştirak edir. VII əsrdə Qafqaz Albaniyası öz ağır günlərini yaşayır. Cənubdan Sasani İranı hücum çəkərək, xristianlığı qəbul etmiş Qafqaz Albaniyasında zərdüştiliyi yenidən bərpa etmək istəyir, Qərbdən Bizans təzyiq göstərərək, Alban kilsəsini öz nəzarətinə almağa çalışır, şimaldan türk-xəzərlər ölkəyə soxulmağa can atır, cənubdan isə ərəblər Məhəmməd peyğəmbərin yeni və yenilməz dini ilə yürüş edirdilər. Ərəblərlə son döyüşlərdə gənc alban şahzadəsi, Girdman çayının sahillərində yerləşən eyniadlı feodal vilayətinin hakimi Mehrani Qriqor Varazın oğlu Cavanşir Sasanilərlə birgə döyüşə girir. 623-cü ildə Qafqaz Albaniyasına Bizans imperatoru İraklinin, sonra isə onun müttəfiqi xəzər xaqanının qoşunları soxulur. Bizanslılar və xəzərlər Qafqazdakı Naxçıvan, Tiflis və digər şəhərləri tuturlar. Qazakada onlar məşhur atəşpərəst məbədlərini uçurur. Albaniyada möhkəmlənən xəzərlər Qəbələniözlərinin inzibati mərkəzlərinə çevirirlər. Məğlubiyyətə uğradıqdan sonra da xəzərlərin çoxu Qafqaz Albaniyasında qalırlar.

628-ci ildə İranla Bizans arasında sülh müqaviləsi imzalanır. Bu müqaviləyə görə, Ermənistan Bizansın, Albaniya Sasanilərin tabeliyinə keçir, Gürcüstansa müstəqillik qazanır. İmperator İrakli öz qoşunu ilə Girdman vilayətinə gəlir, Varaz

Qriqora xristianlığı qəbul etdirir və bütün ölkədə kilsələrin tikintisinə imkan yaradır. Gürcü xronikalarmda göstərilir ki, imperator İrakli, əslində, təkcə Varaza deyil, "onun bütün xalqına" xristianlığı qəbul etdirmişdi. Mehranilər arasında ilk olaraq məhz Varaz bütün Albaniyanın knyazı tituluna layiq görülür.

Bizansla müharibədə zəifləmiş Sasanilər ərəblərin hücumu qarşısında çox böyük çətinliklə dayanır. Ərəblərə qarşı mübarizədə Varaz Qriqorun oğlu Cavanşirin başçılığı ilə alban qoşunları da iştirak edir. Alban tarixçisi Moisey Kalankatlı xəbər verir ki, Cavanşir 7 il sərasər öz dəstəsi ilə ərəblərə qarşı döyüşmüş, özünü cəsur əsgər, istedadlı sərkərdə kimi göstərmişdi

. Həmçinin ona mirvari və incilərlə bəzədilmiş bazubənd verir, sinəsinə bir neçə can mirvari düzür. Cavanşir daha bir neçə döyüşdə iştirak edəndən sonra anlayır ki, Sasanilərin hökmranlığına çox qalmır və elə həmin il vətəninə qayıdır. Düz yeddi il Cavanşir bu ağır döyüşlərdə iştirak edir. İki ağır yara alandan sonra onlarla vidalaşır". Az sonra isə əvvəlki Alban çarlarının müstəqil dövlətlərini yada salaraq, o öz ölkəsini heç kəsə tabe etdirməmək fikrinə düşür.

639-cu ildə ərəblər tərəfindən darmadağın olunmuş Sasani qoşunlarının tör-töküntüləri onun ölkəsinə girmək istəyəndə Cavanşir gürcülər və Sünik (Zəngəzur) vilayətinin hakimi ilə ittifaqda onlarla gərgin döyüşə girir. Tarixçilər onun bu döyüşdə göstərdiyi igidliyi belə qeyd edirlər: "O məşhur qoşun başçısı Qeqmazini şəxsən məğlub etdi. O özü və qoşunu əllərində qılınc onlarda (farslarda) dəhşətli bir vahimə doğurdular. Onlardan xeyli əsir, at, qatır başqa qənimətlər alaraq, geri döndülər. Onlar dağlarda yenə qarşılaşdılar və qələbə yenə ona qismət oldu". Farslar hiylə işlədib, Cavanşirin qohumlarını əsir alır və yenə Albaniyanın hüdudlarına soxulurlar. Nəhayət, Cavanşir onlar üzərində tam və qəti qələbə çala bilir. Bundan sonra Cavanşir Sünik knyazının qızma evlənir. Lakin Albaniyanın müstəqilliyini uzun müddət əldə saxlamaq Cavanşirə nəsib olmur.(3-s.59-66)

654-cü ildə ərəblər xəlifə Osmanın sərkərdəsi Salmai ibi-Rəbiənin başçılığı ilə Albaniyaya soxulurlar. Onların bəzi dəstələri hətta Qəbələ, Şəki və Dərbəndə qədər irəliləyir. Dərbənddə xəzərlər onların yolunu kəsib, qabağa buraxmırlar. Ərəblər Dərbəndin hüdudlarından çıxarkən yerli əhali şəhərin darvazalarını bərk-bərk qapayır, xəzər xaqanı isə onları öz süvari dəstələri ilə qarşılayır. Beləliklə, dörd min ərəb döyüşçüsü məhv edilir.(4-s.312)

Qafqaz Albaniyası tarixi üzrə tanınmış mütəxəssis Kamilla Treverin dediyinə görə, "görünür, ərəblər Albaniyanı öz tabeliyinə keçirməkdə çox maraqlı idilər. Çünki bu ölkə şimalda xəzərlərlə, cənubda Atropatena (bu ölkə də hələlik onların tabeliyinə tam keçməmişdi) arasında yerləşirdi. Ön Asiyadan Şimali Qafqaza, Volqaya və cənubi rus çöllərinə aparan ticarət yolları da buradan keçirdi. Bundan başqa ölkənin təbii sərvətləri və yeraltı metal ehtiyatları da zəngin idi".

Ə D Ə B İ Y Y A T:

1.B.Ə.Budaqov:”Didərginlər”,Ermənistanda Azərbaycan mənşəli coğrafi adlar” Bakı.”Elm”nəşr.1990.s.123
2.Q.Ə.Qeybullayev:”Ermənistanın türk toponimləri”.B.”Elm”1991.s.48.
3.A.Bakixanov: “Gülüstani-İrəm”.Bakı “Elm”nəşriyyatı.1951 il.s.59-66.
4.Jastin və Karolin Makkarti:”Türklər və Ermənilər” B.” Maarif”nəşr.1996.s.312

S.Imanova

SOCIAL AND POLITICAL LITERATURE IN ALBANIA DURING THE POWER OF THE MEHRANI DYNASTY AND IN THE JAVANSHIR ERA REFLECTION OF EVENTS IN AZERBAIJAN

SUMMARY

In the late 6th and early 7th centuries, the feudal Mehrani dynasty, the owners of the Girdiman province in Albania, prevailed. During the rise of the Sassanid Empire during Khosrow's rule, a legend emerged about the Mehrani dynasty leaving Iran. He was in Girdiman during the Byzantine emperor Irakli's march to the Caucasus. In 591, the 20-year war between Iran and Byzantium Khosrow II made it a condition that Viro would remain in the palace under constant surveillance for the rest of his life. He was awarded the title of "Ruler of Girdiman and the Employee of Albania" by Khosrov. Khosrow II's good attitude towards Viro stemmed from the fact that this Iranian ruler surrounded himself with Christians in generalAcademician B.Budagov wrote in detail in has book “The displaced”about toponyms of Azerbaijani people lived in Armenia. Besides the other Azerbaijani investigator A.Bayramov also pave characteristics of Turkic toponyms and wrote some thesis and articles in the press and pave linguistic analyze ond this theme. The other investigator S.Mirmahmudov defended of the thesis on this theme and also wrote some thesis and article about antic roots of Azerbaijani people living in Armenia. B.Budagov and S.A.Geybullayev wrote the vocabulary of turkic toponyms in Armenia in 1980 and gave linguistic analyze on this book. They gave linguistic analize of toponyms and ethnic groups of Turkic nations in this vocabulary beginning XVI century up to XX centru. The American historians Jastin and Carolin McCartney wrote the book “The Turkish and the Armenians”and noted that the territory where they live belonged to the Turkish people and all the toponyms they used were Turkish toponyms.

Key words:public, politics, Albania, government, Azerbaijan, Mehrani dynasty

С.Иманова

СОЦИАЛЬНАЯ И ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА В АЛБАНИИ ВО ВРЕМЯ ДИНАСТИКИ МЕХРАНИ И В ДЖАВАНШИРСКОЕ ЭРА ОТРАЖЕНИЕ СОБЫТИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается династия Мехрания в конце VII века.

В конце VI - начале VII веков преобладала феодальная династия Мехрани, владевшая провинцией Гирдиман в Албании

Византийский император Ираклий находился в Гирдимане во время своего вторжения на Кавказ.В 591 году закончилась 20-летняя война между Ираном и Византией.

.Академик Б.Будагов в своей книге «Отверженные» подробно написал о топономии азербайджанских народов,живующих в Албания.Кроме того,другой азербайджанский исследователь А.Байрамов также охарактирозовал тюрских топонимов и написал несколько тезисов и статей в прессе и дал лингвистический анализ по этой теме.Другой исследователь С.Мирмахмудов защитил диссертацию по этой теме и написал несколько тезисов и статей об этнических корнях азербайджанского народа,живующего в Армении.«Словарь. тюрских топонимов в Армении» написал академик Б.Будагов и С.А.Гейбуллаев в 1980 году и дали лингвистический анализ по этой книге.В этом славаре начиная с XVI – XX веков до сегодняшнего дня.Они подробно дали лингвистический анализ топонимов и этнических групп тюркоязычных народов Американские историки Жастин и Каролин Маккарти написали книгу «Турки и армяне»в котором они отметили,что территория на которой живут турки и армяне принадлежит тюркам.

Ключевые слова:обшественность,политика,Албания,власть, Азербайджан,династия Мехрании

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent Rəfiq Cəfərov tərəfindən tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MİNARƏ QULUYEVA
BDU
Zahid Xəlilov
minaraguliyeva@gmail.com

AZƏRBAYCAN ŞEİRİNDƏ QOŞMA JANRININ MÜHÜM POETİK VASİTƏLƏRİ VƏ ONLARIN BƏDİİ-ESTETİK DƏYƏRİ (M.P.VAQİF QOŞMALARI ƏSASINDA)

XÜLASƏ

Qoşma – ictimai yerlərdə - toy, bayram və s. yığıncaqlarda aşıqlar tərəfindən sazla, musiqi ilə oxunan, müəyyən ictimai hadisəni və ya gözəli, məhəbbəti tərənnüm edən lirik əsərdir. Qoşma həm aşıqların, həm də şairlərin müraciət etdiyi lirik şeir formalarındandır. Qoşma xalq şeirinin qədim dördlük formasının müxtəlif növlərinin müəyyən sintezi nəticəsində əmələ gəlmişdir. XVI, XVII, XVIII əsrlər ədəbiyyatında xüsusilə möhkəmlənmişdir.

Qoşma poetikası ədəbi proses və mühitin səviyyəsi ilə bağlıdır. Bu poetikanın tarixi-mədəni kökləri və nəzəri əsasları vardır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında indiyə qədər poetika Yunan-Avropa sisteminin kateqoriyaları əsasında tədqiq edilmişdir.

M.P.Vaqif klassik ədəbiyyatda və aşıq şeirində yaranan qoşmalarla tanış olmuş və onları təkmilləşdirmişdir. Vaqif və Vidadinin səyi nəticəsində heca vəzni yazılı ədəbiyyatda mövqeyini möhkəmlətdi. Vaqif qoşmaları Azərbaycan poeziyasında heca vəzni üçün geniş inkişaf yolu açdı. M.P.Vaqifin qoşmalarında sözlərin seçimi, səs ahəngi, misralar arasındakı harmoniya çox əhəmiyyətlidir. Şair öz qoşmalarında hər bir sözü məntiqi dəqiqliklə seçərək öz yerində işlətmişdir.

Mübaliğəsiz belə bir fikir söyləmək mümkündür ki, Vaqifin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində tutduğu mövqeyi əsasən onun şeirin dil və vəzn imkanlarını genişləndirməsi ilə təyin olunur.

Azərbaycan xalqı üçün qədim dövrlərdən məhz heca vəzni daha təbii və əlverişli olmuşdur. Azərbaycan folklorunun bütün nümunələri heca vəznində deyilmişdir.

Açar sözlər: Qoşma, tərənnüm etmək, bədii əsər, ədəbi proses, tarixi hadisə, poetika, heca vəzni, ədəbiyyat

Poetika söz sənətinin nəzəri əsaslarını və qanunauyğunluqlarını öyrənir. Bu baxımdan poetikanın bölmələri aşağıdakılar hesab oluna bilər: söz sənətində ritmik ahəng və musiqi duyumu, bədii-estetik təfəkkür və düşüncə tərzi, bədii təsvir sistemi və poetik təxəyyül. Qoşma poetikasında müəyyən qəlib və nizamı və onları ifadə

edən bütün vasitələrin (vəzn, qafiyə, rədif, poetik qəliblər və s.) böyük əhəmiyyəti vardır. Qoşma poetikasının əsas vahidləri bədii obraz, bədii deyim və bədii mətndir.

Bütün səviyyələrdə poetik düşüncə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Poetik düşüncə anlamı, ifadəsi və onun estetik cəhətdən qavranılması qoşma mətnlərində gerçəkləşir. M.P.Vaqif qoşmaları zəngin bir poetik düşüncənin ifadəsidir. Qoşmalarda olan deyimlər hər biri bədii poetik parça kimi səslənir. Vaqif qoşmalarında sözlər, obrazlar, rəmzlər misra-misra düzülür. Qoşma poetikası bu düzənin əsaslarını və məntiqi özəlliklərini tədqiq edir.

Qoşma poetikasında bədii mətn poetik təxəyyülü ifadə edir. Qoşma poetikasında hər bir söz və bədii təxəyyül arasında qırılmaz əlaqə vardır. Şair düşüncəsindəki gözəllik və incə hislər özünəməxsus söz seçimi ilə verilir.

M.P.Vaqifin qoşmaları klassik ədəbi prosesdə özünəməxsus yer tutur. Bu qoşmalar folklora və klassik şeirə söykənir, bu köklər əsasında formalaşıb inkişaf edir. M.P.Vaqif qoşmalarına aşıq şeirinin böyük təsiri olmuşdur. Aşıq şeiri ədəbi prosesdə özünəməxsus yeri olan poetik təxəyyül formaları, estetik dəyərləri ilə Vaqif qoşmalarına böyük təsir göstərmişdir .

M.P.Vaqif qoşmalarının poetik təkamülündə aşıq sənəti, folklor ənənələri, klassik ədəbiyyat ehtiva olunmuşdur. M.P.Vaqif qoşmaları eyni zamanda əski poetika və orta çağların klassik şeirindən qidalanırdı. Qoşmalarda Şərq poetikasının nəzəri əsasları, bədii-estetik kateqoriyaları, ifadə vasitələri əks olunmuşdur. M.P.Vaqif qoşmalarının poetikası özünəməxsus bədii-estetik təxəyyül yönümü, musiqi-ritmik durumu və texnikası ilə səciyyələnir. Qoşmaların ritmik durumunda xüsusi əhəmiyyət kəsb edən amillərdən biri vəzndir.

Nəsrəddin Tusi vəzn barəsində yazmışdır: “Vəzn elə bir qurumdur ki, burada hərəkət, sükunət və tənasüblük amilləri arasındakı ardıcıl düzüm həm sayca, həm də keyfiyyətcə bir-biri ilə bağlanır. Belə bir əhəngdar və ardıcıl düzüm insana zövq və ləzzət bağışlayır. Vəzn zahiri bəzək vasitəsi deyildir.” [95, s. 94-96]

M.P.Vaqif qoşmalarının ritm ahəngi iki əsas meyara söykənir: vəzn, qafiyə, rədif və şeirin iç musiqi biçimi. M.P.Vaqif qoşmalarında vəzn və ritm zahiri səs ahəngi deyildir. N.Göyüşov “Milli sənətin nəzəri təhlilinə giriş” əsərində vəznin söz düzümündə və poetikada aşağıdakı təsir yönlərini ümumiləşdirir:

1. “Vəzn musiqi ahənginə uyğun ritmik düzüm yaratmaqla insan duyğularına emosional təsir göstərir”.

2. “Vəzn söz düzümündə ritmik zərbləri, fasilə və parçaları tənzimləyir, onları bir-biri ilə bağlayır”.

3. “Vəzn söz düzümündə ümumi ahəngdarlıq, tənasüblük və harmoniya yaradır”.

4. “Vəzn sözdə təkid çalarlarını gücləndirir, onun yaddaşda möhkəmlənməsinə imkan yaradır” [95, s.84-86].

Vəzn seçimi qabaqcadan müəyyənləşir. Vəzni təşkil edən ritmik ünsürlər bir-biri ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır. M.P.Vaqif qoşmalarının bədii imkanları danışıq

tərzinə uyğunlaşaraq meydana çıxır. Bu qoşmalarda ritm və intonasiya, yığcam misra ahəngdarlığı poetik məzmunun əsasını təşkil edir. Bu baxımdan canlı nitqin bütün zəngin intonasiya çalarları, qoşma poetikasına istinadən reallaşa bilir, dilin ritmini şeirə gətirir. Əslində, ritm poeziyanın özü yaranmadan mövcud olur və məzmun sonradan ritm qəliblərinə doldurulur.

M.P.Vaqif qoşmalarında ritm elə bir keyfiyyətdir ki, onun sayəsində mətni təşkil edən sözlər ahəngdar nizama nail olur. Qoşmalarda ritm o qədər əhəmiyyətlidir ki, bəzən obrazlı ifadələrin, məcazların iştirakı olmadan belə bədiiliyə nail olunur. Məcazlaşma isə ritmin yaratdığı duyğu və hislərlə ifadə olunur, şeirin dinamikasını yardır.

"Qoşmanın dilinə məxsus cəhətlər nitq axınının hecalardan tutmuş bütünlüklə bədii mətnin özünə qədər ciddi simmetrik quruluşunu, səslənmə ahənginin nizamlı məcrasını, bölgülərin bərabərliyini tələb edir." [108, s.165-166]

Ritm-poetik hiss və ahənglə başlanan, daxilən bir-birini tamamlayan sözlərin şeir qəliblərinə çevrilməsini şərtləndirən başlıca amildir. Ritm poeziya dilinin əsasını təşkil eidr. M.P.Vaqif qoşmalarında mətnin ritmik quruluşu intonasiya gözəlliyinə yol açır, daxili dinamikaya təkan verir, estetik səslənmə keyfiyyəti yaradır. Ritmik faktlar burada əhəmiyyətli rol oynayır. Qoşmaları fərqləndirən nizam, ahəng yaradıcılığı, dərin mənanın yığcam ifadəsi, şairin dilin estetikasını duyma bacarığı əsas faktlardandır.

M.P.Vaqif qoşmalarının özəl cəhəti olan riyazi dəqiqlik, daxili məzmuna uyğunluq, ifadə olunan fikrin həyati gücü bu şeirlərdə ritmin mahiyyətini təşkil edir. Bədii obrazların yaradılmasında ritmin müstəsna rolu vardır. Məhz söz-obrazın ritmik hərəkəti sayəsində dil bədii ifadə funksiyası kəsb edir.

M.P.Vaqifin qoşmalarında şeir dilinə melodiya da əlavə olunur. Bu qoşmalar musiqilidir, ritmik cəhətdən zəngindir. Burada ritm və intonasiya, ahəngdarlıq və musiqi zahiri bər-bəzək olmayıb əsl forma gözəlliyidir. Misraların xoş avazla səslənməsində də əsas məqsəd səslər sisteminin yaratdığı ahəngi nümayiş etdirməklə məhdudlaşmır. Əsas məsələ bu qeyri-adi gözəlliyə malik olan səslənmənin fonunda lirik qəhrəmanın hislərinin ifadəsinə nail olmaqdır.

M.P.Vaqifin qoşmalarında həyatın ahəngi canlanır. Burada ritm və intonasiya yaratma vasitələrinin hər birində xüsusi çalarlar mövcuddur. Qoşmaların ümumi intonasiya məcrasında hər bir çaların əhəmiyyəti vardır. Ritm və intonasiya qoşmaların misradaxili bölgülərində ahəngdarlıq yaradır. İntonasiyada ritmik faktorların uyğunluğu həlledici şərtdir. M.P.Vaqifin qoşmalarında misraların və bəndlərin kəmiyyəti nizam ahəngini tənzimləyir.

"Mətnin ritmik quruluşu şeirin məzmununu açan amildir" [280, s. 24-27].

Ritm öz şeiriyyəti, öz ahəngi ilə yüksək zövq yaradır. Şeir və musiqinin ritm, vəzn, melodiya, fasilə, bölgü, vurğu kimi ümumi cəhətləri vardır. M.P.Vaqif misralarında söz-səs tərkibi ilə melodik səslənmə estetik vəhdət təşkil edir, xalq hökümətinin sehri bu qoşmalarda əks olunur. Qoşmaların bədii-fəlsəfi tutumunda

heyrətamiz şəkildə sanballı bədii söz və musiqili ahəngin vəhdətindən doğan şeiriyyat şair qəlbinin yanğısını misralara hopdurur.

M.P.Vaqifin qoşmalarında vəzndən əlavə qafiyənin də mühüm rolu vardır. Qafiyə vəznin təkmilləşməsinə xidmət edir. Avropa alimləri sözün ritmik düzümündə qafiyənin rolunu xüsusi qeyd etmişlər. Qafiyə misra və beytlərin sonunda səs-söz ahəngi və uyğunluqdur .

Misraların sonunda təkrarlanan sözlər rədif, rədifdən əvvəl ritmik baxımdan uyğunlaşan sözlər qafiyə adlanır. M.P.Vaqif qoşmalarında qafiyə duyğu və düşüncənin vəhdətinə xidmət edir. Qafiyə şair və oxucunun düşüncə tərzi arasında əlaqə yaradır.

Kür qırağının əcəb seyrəngahı var
Yaşılbaş sonası, hayıf ki, yoxdur!
Ucu tər cığalı siyah tellərin,
Hərdən tamaşası, hayıf ki, yoxdur! [216, s. 12-140]

Bu qoşmada "*sonası*" və "*tamaşası*" sözləri qafiyələnir və "*sonası*" sözü "*tamaşası*" sözünün işlənməsini tələb edir. Bu qafiyələrdə "a" və "ı" saitləri orta fonemlərdir, bu saitlər qafiyənin bütövlüyünü təmin edir.

Nəsib Göyüşovun fikrincə, "Şeirin bədii-estetik missiyası oxucu və dinləyicinin zehnində estetik duyğu yaratmaqdan ibarətdir, bu da həm mütənasib və yaxınmənalı, həm də təzadlı anlayışların poetik qarşılaşması zəmnində yaranan söz oyunu ilə əldə edilir [95, s.48-52].

M.P.Vaqifin "Hayıf ki, yoxdur" qoşmasında

Çoxdur ağ bədənli, billur buxaqlı.
Lalə zənəxdanlı, qönçə dodaqlı" - beytində əsas anlayışlar ("*ağ bədən*", "*billur buxaq*", "*lalə zənəxdan*", "*qönçə dodaq*") ifadələri arasında məntiqi tənasüblük vardır.

Amma şirin dilli, açıq qabaqlı,
Könül aşinası, hayıf ki, yoxdur! – beytində təzad paradoksal məzmun çaları gözəl estetik təsir yaradır. "*Ağ bədənli*", "*billur buxaqlı*", "*lalə zənəxdanlı", "qönçə dodaqlı"* gözəllərin içində "*şirin dilli", "açıq qabaqlı" "könül aşınaları"* yoxdur.

M.P.Vaqif qoşmalarının estetik məzmunu ilə ritmik düzümü arasında müəyyən əlaqə vardır. Şair misraların hissələri arasında ritmik tarazlıq yaratmağa nail olur. Bu qoşmalarda məzmun tənasüblüyü ardıcıldır.

Qaşilən, gözilən ciyər qan olur,
Zülf sevəndə nə din, nə iman olur,
Can quşu xallarda bəndivan olur.
Dirlik zövqü ləbdə, həm dəhəndədir. [212, s. 90-91]

Bu beytlərin ritmik düzəni mükəmməl bədii lövhə yaradır, böyük estetik təsir gücünə malik olur.

M.P.Vaqif qoşmalarında folklordan, aşıq sənətindən qaynaqlanan poetik üsullara xüsusi yer verilir. Bu qoşmaların poetik özəllikləri, bədii estetik məzmunu,

obrazlar sistemi monumental xalq yaradıcılığı ilə bilavasitə əlaqədardır. Bu qoşmalarda səs-söz ahəngi, söz biçiminin yaratdığı səs düzümünün hesabına yaranan musiqi xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Özün pəri, xülqü xuyun fərişdə,
Harda olsan ora dönər behiştə,
Sən gərəkdir gündə çıxasan gəştə,
Gül düzəsən, gül buxağa, Fatimə! [216, s. 15-16]

M.P.Vaqif poetik dilin özəlliklərindən istifadə edərək sözün emosional təsir gücünü artırır. Şairin dilində cinaslardan da geniş istifadə olunur. Cinaslarda sözün ahəngi və biçimi, məna dəyişmələri çox güclü emosional təsir qüvvəsinə malik olur. Qurani-Kərimin möhtəşəm mətnində də cinaslardan çox istifadə olunmuşdur.

M.P.Vaqif qoşmalarında folklor nümunələrindən və klassik ədəbi prosesdən bəhrələnərək maraqlı cinaslar yaratmışdır. Bu cinaslar öz üslub gözəlliyi və estetik dəyəri ilə seçilir.

Allaha şükür, lalə yanağında eyib yox,
Dişində, dəhanında, dodağında eyib yox,
Bir zərrəcə zülfündə, buxağında eyib yox,
Qaşında, gözündə, qabağında eyib yox,
Dəxi nə yaşınmaq, nə bürünmək, nə utanmaq
Bəsdir bu dayanmaq! [217, s.41-42]

M.P.Vaqifin qoşmalarında çox işlənən emosional-estetik təsiri gücləndirən qafiyə dinləyicini və oxucunu yeknəsəq təkrarlardan qoruyur. Bu barədə "Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları" əsərinin müəllifi Mahirə Quliyevanın fikirləri maraqlıdır: "Qafiyə sözdə estetik duyğu və bədii düşüncənin bütövləşməsinə yardımçı olur. Qafiyə gələrkən oxucu analoq axtarır, arzuladığı mətləbi həmin analoqdan çıxış edərək tapmağa çalışır. Bir növ şair ilə oxucunun təxəyyül tərzi arasında bir körpü yaranır v qafiyə amili bədii duyğu və təxəyyülün şairdən oxucuya bütöv və nizamlı bir halda çatdırılmasına imkan yaradır. Şeirin bütöv və möhkəm bir söz qurumu kimi formalaşması üçün onun bütün tərkib hissələri bir-birinə çoxşəbəkəli tellərlə bağlanır. Qafiyə şeir düzümünün ümumi bütövlüyünü təmin edən ümumi amillərdən biridir. Qafiyənin ortaq fonemləri nə qədər çox olarsa, onun bütövlüyü də bir o qədər çox olar" [138, s.18-21].

Qafiyə misra, beyt və bənd arasında vəhdət yaradır.

Gülab səpilibən dəyəndə sana
Qoxusu çulğaşır cümlə cahana,
Döndəribdir məni Şeyx Sənana
Nə din qoyub məndə, nə iman zülfün.

M.P.Vaqifin bu qoşmasında, *"sana", "cahana", "Şeyx Sənana"* sözləri qafiyədir, qoşmanın misraları və bəndləri arasında vəhdət yaradır.

Qafiyə eyni zamanda vəznin bütövlüyünü də təmin edir. Alman filosofu Hegel qafiyənin hislərə və duyğulara təsirini xüsusi qeyd edir. Alimin fikrincə, qafiyənin yaratdığı səs ahəngi sözün mənasına diqqət yetirmədən belə hisslərə təsir edir [230, s.102-104].

M.P.Vaqifin qoşmalarında işlənən ən adi sözlər elə seçilir, elə düzülür ki, onlar arasında gözəl əlaqə yaranır, ifadələr adi mənalarından əlavə yüksək və incə mənalar kəsb edir. Vaqif yaradıcılığında qafiyənin yaratdığı səs ahəngi şairanə hisslərin ifadə olunmasına kömək edir.

M.P.Vaqifin qoşmalarında qafiyə gəlinin gözəl paltarına bənzəyir. Şərqin Fərabi, İbn Sina, Zəməxşəri, Tusi kimi mütəfəkkirləri şeirin ritmik musiqi düzəni və estetik dəyəri barədə gözəl fikirlər söyləmişlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Göyüşov N. Milli sənətin nəzəri təhlilinə giriş. Bakı, 2006.
Hüseynov M. Dil və poeziya. Bakı, “Elm”, 2008
Quliyeva M. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları. Bakı, 2010
Vaqif M.P. Qurban olduğum. Bakı, 1994
Vaqif M.P. Sevmək gərək. Bakı, 1987
Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı , 2004

МИНАРА ГУЛИЕВА

ОСНОВНЫЕ ПОЭТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА В ЖАНРЕ ГОШМА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПОЭЗИИ И ИХ ХУДОЖЕСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКАЯ ЦЕННОСТЬ (НА ОСНОВЕ ГОШМА ВАГИФА)

РЕЗЮМЕ

Гошма доступен в общественных местах- на праздниках, свадьбах и т.д. Это произведение, читаемое ашугами на собраниях сазами, музыкой, воспевающее определенное общественное событие. Гошма состоит из лирических стихотворных форм, к которым обращаются как ашуги, так и поэты. Гошма произошло в результате синтеза различных видов древней четверной формы народного стиха, и особое закрепление в литературе XVI, XVII, XVIII веков. Поэтика гошма связана с литературным процессом и уровнем среды. Это поэзия имеет историко- культурные корни и теоретические основы. В литературоведении Азербайджана до сих пор поэтика исследована на основе категорий греко-европейский системы. Вагиф познакомился с вкладами в классическую литературы и ашугскую поэзию. В результате исследования Вагифа и Видади вес слога в писменной литературе преобрел еще более ценное положение . Гошмы Вагифа открыл в Аэербайджанской поэзий путь к широкому развитию веса слогов. Выбор слов в гошмы Вагифа, гласных, очень важен среди египтян. В своих гошмы поэт использовал каждое слово на своем месте, выбирая его с логической точностью. Без преувеличения

можно сказать, что на основе позиции Вагифа в истории Азербайджанской литературы он определяется расширением языков и весовых возможностей поэзии.

Для азербайджанского народа с древних времен именно вес слога был более естественным и доступным. Все образцы азербайджанского фольклора названы по весу слога.

Ключевые слова: гошма, воспевать, литературное произведение, литературный процесс, историческое события, поэтика, силлабический, литература.

MINARA GULUEVA

MAIN POETIC MEANS OF THE GENRE GOSHMA AND THEIR LITERARY VALUE (ON THE BASE OF M.P.VAGIF'S GOSHMA)

Summary

Goshma is a lyrical work sung by ashugs with saz, music, in public places-wedding, holidays glorifying a certain social events or a beautiful woman and love. Goshma is one of the forms of lyric poetry adressed by both ashugs and poets. Goshma was formed as a result of the synthesis of different types of ancient four forms of folk poetry. It was specially strengthened in the literature of XVI, XVII and XVIII centuries. The poetics of goshma is related to the level of literary process and society. This poetics has historical and cultural roots and theoretical foundations. So far poetry in Azerbaijani literature has been studied on the basis of categories of the Greco-European system. Vagif learned goshma in classical literature and ashug poetry and improved them. As a result of Vagif and Vidadi's efforts syllabic has strengthened its position in the written literature. Vagifs goshmas opened a wide development path for syllabic in Azerbaijani poetry. The choice of words, sound harmony, harmony between lines is very important in Vagif's goshmas. The poet accurately selected every word in his couplets and used it in its place. It is possible to say without exaggeration that Vagif's position in the history of Azerbaijani literature is determined mainly by expansion of language and syllabic capacity of the poem.

Since ancient times the syllabic was more natural and favorable for Azerbaijanian people. All samples of Azerbaijani folklore were told in syllabic.

Key words: goshma, to glorify, literary work, literary process, historical events, poetics, syllabic, literature.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, professor Təhsin Mütəllimov tərəfindən tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

M.Q.ƏLİYEV
AMEA-nın Lənkəran Regional Elmi Mərkəzinin Elmi katibi
mehman.aliyev57@gmail.com

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ NƏSRİMİZİN ƏSAS QAYNAQLARI
(Cəlil Məmmədquluzadə və Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev yaradıcılığı əsasında)

Məqalədə müstəqillik dövrü Azərbaycan nəsrinin təməl qaynağı olan Cümhuriyyət dövrünə, xüsusən, o dövrün bütün ədəbi təlatüm və qovğalarını öz yaradıcılığında əks etdirən Cəlil Məmmədquluzadə və Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin bir neçə ədəbi nümunəsinə diqqət yetirilir. İlk dəfə olaraq Cəlil Məmmədquluzadənin birpərdəli "Çay dəstgahı" pyesində müstəqil dövlətçilik ideyasının ilkin hüceyrələrinin olduğu fikri irəli sürülür. Qeyd olunur ki, milli birlik ideyasının təməli "Çay dəstgahı"nda qoyulur. Əsərin başlıca qayəsi də fikrimizi sübut edir: "İttifaq eyləyək, olaq aqil". Ədibin "Danabaş kəndinin əhvalatları", "Poçt qutusu", "Nigarançılıq" və digər əsərlərində də demokratik cəmiyyət və milli istiqlal uğrunda mübarizənin ilkin mərhələsi öz əksini tapır.

Cümhuriyyət məfkurəsinin formalaşmasında Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin də misilsiz rolu olmuşdur. Məqalədə "Ata və oğul" hekayəsi ilk dəfə olaraq geniş təhlil olunur. Göstərilir ki, hələ Cümhuriyyətimizin qurulmasına on beş il, Əli bəy Hüseynzadənin "Fyuzat" jurnalında təqdim etdiyi "Türk hissiyatlı, islam etiqatlı, firəng qafalı" konsepsiyasına isə dörd il qalmış gənc Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev böyük öngörənliklə dövlətimizin və onun simvolu olan Üçrəngli bayrağımızın təməl prinsiplərini bədii şəkildə göstərmişdir.

Açar sözlər: Cümhuriyyət, Müstəqillik, demokratik şüur, azadlıq, oyanış, təkamül

Azərbaycan ədəbiyyatının keçdiyi şərəfli tarixi yol həm də xalqımızın böyük çətinliklər və qan bahasına əldə etdiyi müstəqilliyindən keçir. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı özündən əvvəlki çoxəsrlik milli ədəbiyyatın tərkib hissəsi olmaqla bərabər, həm də özündə yeni dövlətçilik və azadlıq ideyalarını, ədəbi cərəyan və janrların yeni inkişaf təmayüllərini, dünya ədəbiyyatına daha sürətlə inteqrasiya olunma cəhdlərini ehtiva edir. XX əsrin əvvəlləri və sonlarında əldə etdiyimiz müstəqillik zaman baxımından bir-birinə uzaq olsalar da, arxeoloji kök və mahiyyəti, istiqlal uğrunda mübarizə əhvalı və milli birlik çağırışları ilə ortaq bir müstəvidə kəsişir.

XX əsr Azərbaycan tarixinin ən parlaq və möhtəşəm səhifələriinin ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olması danılmaz bir faktdır. Onun bir dövlət xadimi kimi milli ədəbiyyatın təkamülünə göstərdiyi diqqət və qayğı tarixin yaddaşında əbədi qalıb. "... Bizim ədəbiyyatımızın xalqımıza etdiyi ən böyük xidmət ondan ibarətdir ki, şairlərimiz, yazıçılarımız öz əsərləri ilə

Azərbaycanda, xalqımızda, millətimizdə dərin milli hissiyatları oyatmağa çalışmışlar. Milli özünüd'rk, milli oyanış, dirçəliş prosesi xalqımıza birinci növbədə ədəbiyyatdan keçir". [1, 108]

Heydər Əliyev dühasının bir özəlliyi də onda idi ki, o, ədəbi şəcərələr, nəsillər və əsrlər arasındakı ümumi harmonik bağları, fərqli tarixi kontestlərdəki ortaq cəhətləri ustalıqla görür, müstəqillik dövrü ədəbiyyatının Cümhuriyyət dövrü ədəbiyyatının qanuni varisi olduğunu elmi əsaslarla göstərirdi. Görkəmli dövlət xadiminin bu istiqamətdə söylədiyi fikirləri tanınmış ədəbiyyatşünas-alimlər inkişaf etdirdilər: "Məlim olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında müstəqil dövlətçilik ideyaları XX əsrin əvvəllərindən etibarən formalaşmağa başlamışdır". [4, 395]

Biz də mövzuya bu aspektdən yanaşmağa çalışacağıq. Cəlil Məmmədquluzadə və Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev yaradıcılığına müraciət edib, təhlilə cəlb etdiyimiz nümunələri dövrün ədəbi-estetik dərki müstəvisində araşdırmağa cəhd edəcəyik.

Cəlil Məmmədquluzadə bildiyimiz kimi, yaradıcılığa "Çay dəstgahı" adlı alleqorik pyesi ilə başlayıb. Əsərin yazıldığı dövr – XIX əsrin sonları dünya tarixinin çalxanış dövrüdür. Azərbaycanda təkhakimiyyətlilik – monarxiya dayaqları çarizmin müstəmləkəçi Qafqaz siyasəti nəticəsində tədricən laxlamağa başlayır. Müstəsna imtiyazlar xanların əlindən alınır, onlar siyasət taxtasında piyadaya çevrilirlər. "Çay dəstgahı"nda alternativ bir hakimiyyət modeli verilir. Bu, gənc yazıçının arzuladığı demokratik bir idarəetmə formasıdır. Tumurcuq halında olan bu fikir onun sonrakı əsərlərində, xüsusən, məşhur "Cümhuriyyət" məqaləsində çiçək açır. Qətiyyətlə demək olar ki, milli birlik ideyasının təməli "Çay dəstgahı"nda qoyulur. Əsərin başlıca qayəsi budur: "İttifaq eyləyək, olaq aqil".

Cəli Məmmədquluzadə yaradıcılığında söz alleqoriya halından ("Çay dəstgahı") "deformasiyaya uğramış" şiddətli realizm halına – hiperrealizmə ("Danabaş kəndinin əhvalatları") keçir. Yüksək temperaturda metal öz şəklini necə dəyişirsə, ədibin realizmi də gerçəkliyə şiddətli münasibətdən öz ilkin şəklini o cür dəyişir, deformasiyaya uğrayırdı. Hətta məkan adları da həmin təsirə məruz qalır. Nəsrindəki bu qeyri-adi realistik əlamətlərə görə onu məşhur ispan rəssamı Pablo Pikasso (1881-1971) ilə (bizdə Cavad Mircavadovala) müqayisə edə bilərik.

Bir sıra cərəyanların, başlıcası, kubizmin banisi sayılan dahi Pikassonun hər bir əsəri son dərəcə realistik idi. Amma heç bir obraz həyatda olduğu kimi deyildi. Sərt realizm bu rəsmlərə hakim kəsilmişdi. Məşhur "Gernika" rəsmini xatırlayaq. Sakit, dinc Gernika şəhərinin faşistlər tərəfindən bombalanmasını təsvir edən rəsmdə deformasiyaya uğramış obrazlar xaotik hərəkətdə verilir. Bu, müharibə modeli idi.

Bəs niyə zaman baxımından çox da bir-birindən aralı olmayan Pablo Pikasso realizmi ilə Mirzə Cəlil realizmi arasında keçilməz sədlər çəkirik?! Bu, hələ azmış kimi ona məhdud "satirik-tənqidi" yarlığını da yapışdırır və bununla da Mirzə Cəlil realizmini realistik və əsrarəngiz dünya incəsənəti kontekstindən ayırır, hüdudlarını imkanımız çatıncaya qədər daraldırıq. "Dünya tarixinin mənzərəsi və indiki

vəziyyətin dərki bir-birini təyin edir. Keçmişə nə qədər dərin qatlara gedib çata bilirəmsə, indinin hadisələrinin gedişində də o qədər intensiv iştirak edirəm". [7, 387]

Bizdə - sosrealizm məkanında, cümhuriyyətin süqutundan sonrakı dönəmdə tənqidi realizm incəsənətdə hər cür demokratik təmayülləri rədd edən, ədəbi düşüncəni bütünlüklə inhisara alan və sənətkarı ideoloji "vintciy"ə çevirən avtoritar rejimin iblisanə xislətindən doğuldu. Dünyada tənqidi realizminin Stendal, Balzak kimi nəhəngləri vardır. Mirzə Cəlil də onlarla bir sırada dayanır. Amma totalitar rejim tənqidi realizmi, sadəcə, montaj edib öz gerçəkliyindən aralı tutur, "köhnə"lər və "yeni"lər, "yaşıl" və "qırmızlar" kimi saxta bölgülərə rəvac verərək onları bir-birinə qarşı qoyurdu.

Nəticədə "Qızıl qələmlər"ə qədər olan bütün ədəbi-bədii məhsullar təftiş olunaraq qəlp tənqidi realizm yarlığı altında ədəbi dövriyyəyə buraxılırdı. Mirzə Fətəlilər, Mirzə Cəlillər, Haqverdiyevlər, Sabirlər... ona görə "əziz-xələf"lərə çevrildilər ki, guya onlar "köhnə" dünyanı çox sərt tənqid edib yeni – sosializm dünyasının konturlarını çızan ilk "qaranquşlar"dan idilər. "Molla Nəsrəddin"in allahsız elan olunması da bu məkrli niyyətin davamı idi. Hətta bir az da "irəli" gedib tənqidi realizmin "barmaq izləri"ni Nizamidə, Füzulidə də axtarıb tapmağa çalışdılar. "Ələmdən nəşəyə" doğru saxta bir yürüş təşkil olundu. Etiraf edirik: Bugün müstəqillik dövrü tribunasından bunları söyləmək qəhrəmanlıq deyildir. Lakin "Yüksəliş varsa, səbəb alçaqlıq" - deyib hayqıran Cavid əfəndini vaxtında eşitməli idik. İndi yenə sual doğur: Bəs nə etməli? Cavab yenə böyük Caviddən gəlir: "Bir çarə var ancaq: yeniləşmək!".

"Danabaş kəndinin əhvalatları" Cümhuriyyətə gedən yolun hansı ictimai-siyasi fırtına və sosial qovğalardan keçdiyini əyani şəkildə göstərir. Povest ictimai-siyasi iyerarxiyası, epoxal masştab və problematikasına görə dünya çapında olan bir əsərdir. Povestin ədəbi koordinatları haqda düşünərkən ilk növbədə ağıla ingilis yazıçısı Corc Oruellinin "Heyvanıstan" povesti gəlir. 1943-45-ci illərdə nəşr olunan əsərin nəşrinə az sonra qadağalar qoyulur. (Əgər "Əhvalatlar"ın yazılma tarixi də Şura hökuməti dövrünə düşsəydi, onu da eyni aqibət gözləyəcəkdi) Siyasi alleqoriyanın ən mükəmməl bir nümunəsi olan əsərdə insan xarakterləri heyvanların üzərinə köçürülür.

Hər bir heyvan bir siyasi liderin obrazını təcəssüm etdirir. Qəribə burasındadır ki, əsərin 2011-ci ildə Vilayət Quliyev tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş ilk nəşrinin üz qabığındakı şəkil "Molla Nəsrəddin" jurnalının otuzuncu sayından götürülmüşdür. Budaqda oturmuş bir quşun dimdiyindəki yemə onlarla quşun acgözlüklə ağzını açıb dartışmaları təsvir olunur.

Dahi Mirzə Cəlil Kərbəlayi İsmayılların qlavalara, Xudayarların katdalara, Qasıməlilərin yasavullara çevrilməsinin "sadə" mexanizmini göstərir. Bu, Şərqdə çox "ləyaqətli" bir prosedurdur – pulun, var-dövlətin, gücün, iqtidarın olmasa da olar. Amma bir az "diplomat" olmalısan - əgər bir gecənin içərisində katda olmaq

kimi vəhşi bir arzun doğulsa, qadın faktorundan istifadə et – ən azından "ayaqlar altında olan cənnətini - ananı sat! ("Siğə" müfəqqəti satış kimi bir şeydir! Qasıməli də öz bacısını Xudayara verməklə lap gül vurduğunu düşünür!) Sonralar danabaşlar (Mirzə Cəlil) yığılaraq öz fermalarını – heyvanıstanı (Corc Oruell) əmələ gətirirlər. Əsər prosesin əvvəlini, danabaşlığa – avtoritar və totalitar rejimə keçidi simvollaşdırır. Mirzə Cəlil danabaşlığı əmələ gətirən ictimai-siyasi formasiyanın mahiyyətini açır, sirrini faş edir. Ədib "gözəgörünməyən" təkləri (danabaşları), Corc Oruell isə "görünən" çoxluğu (donuzları) təsvir edir. XX əsrin ən məşhur filosoflarından biri olan Mişel Fuko yazır: "Don Kixot" İntibah dünyasını neqativ nişanə qismində təsvir edir: yazı dünyanın adiliyi olmaqdan imtina edir" [3, 83] "Əhvalatlar"da eyni proses baş verir.

"Poçt qutusu"nun yazıldığı XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai-siyasi və iqtisadi vəziyyət ürəkaçan deyildi. Çarizmə qarşı sosial ədalət uğrunda mübarizə aparan qüvvələr yaranırdı. Maarifçi demokratların yaydığı fikirlər yeni dövrdə müstəmləkəçliyə qarşı mübarizə müstəvisinə keçirdi. Fəhlə-kəndli hərəkatları tədricən təşkilatlanırdı. Yeni qəzet və jurnalların nəşri ictimai düşüncədə demokratikləşmə meyillərini artırırdı.

Məlum olduğu kimi, Mirzə Cəlil də yeni – satirik "Molla Nəsrəddin" yurnalının nəşri uğrunda mübarizə aparırdı. Onun mübarizəsi ilə "Poçt qutusu"nun qəhrəmanı Novruzəlinin çarizmin inzibati-idarəçilik sisteminə qarşı apardığı passiv mabarizəsi arasında haradasa paralellər tapmaq olar. Jurnal çapı üçün Mirzə Cəlil də idarərələrin qapısını döyürdü. Lakin müsbət cavab ala bilmirdi. Novruzəliyə yazıçının rəğbəti açıq-aşkar sezilir. Novruzəli mübarizə əhvalının ilkin daşıyıcılarındandır. Mirzə Cəlil Novruzəlinin simasında həm də özünün XX əsrin əvvəllərindəki naməlum, bulanıq, tragikomik əhval-ruhiyyəsini ortaya qoyurdu.

Birmənalı olaraq Novruzəliyə avamlıq damğasını vurmaq doğru deyildir. Bu qiymətləndirmədə yazıçının da ədəbiyyatşünaslara "kömək etməsi" göz qabağındadır. Mirzə Cəlil nəsrində adlar şərtiliklər üzərində qurulub. "Məmmədhəsən əminin eşşəyinin itməkliyi", "Saqqalı uşaq", "Pirverdinin xoruzu", "Kişmiş oyunu", "Buz" və s. əsərlərdə bu, açıq-aşkar sezilir. "Poç qutusu" da istisna deyildir. Hadisələrin ümumi fonunda poçt qutusu kiçik bir detal rolunu oynayır.

İmperiya siyasətinin ucqarlarda tüğyan elədiyi bir dövrdə dövlət strukturları arasındakı boşluqlar və onların Novruzəliləri asanlıqla uda bilən əjdaha xisləti hekayədə ustalıqla təsvir edilmişdir. Novruzəli çarizmin inzibati-idrəçilik sisteminə qarşı öz kəndli amplasında mübarizə aparanların ümumiləşdirilmiş tipik bir obrazıdır.

"Bir qədər fikir eləyən" Vəli xanların qurd-quşları qorxutmaq üçün tarlada basdırılan müqəvvalara necə çevriliməsinin ictimai-siyasi mexanizmi və anatomiyası gösərilmişdir. Onların yolu gec-tez "Bəlkə də qaytardılar?" sualından keçəcək.

Həm Novruzəli, həm də Xan sosial status baxımından fəqrli görünsələr də, eyni bir total basqının fəsadlarını paylaşırlar. Xan da Novruzəli aqibətini yaşamağa məhkumdur. Sadəcə, tezi, geci vardır.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkülü və inkişafında Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin misilsiz xidmətləri olmuşdur. Ədibin "Ata və oğul" hekayəsinin adı yaddaşımızda nəsillərarası qarşıdurmalar - atalar və oğullar problemini assosiasiya edir. Lkin bu, ilk baxışdan belədir. Maraqlıdır ki, hekayənin təhlili də əsasən, bu istiqamətdə gedib. Mətnin ana materiyasından gələn səslər isə tamam başqa şeylər diktə edir. Əsl həqiqətdə isə hekayədə iki sivilizasiya, iki əxlaq və iki mədəniyyət qarşılaşdırılır: Şərq və Qərb. Birincisini ölüm yatağında olan Hacı Xəlil, ikincisini isə onun cavan oğlu Əkbər və dostu Rüstəm simvollaşdırır. Son anlarını yaşayan Hacı Xəlilin səksən beşillik ömrü kino lenti kimi gözlərinin önündən gəlib keçir. Hadisələr finişdən starta doğru gedir. Kadrlar yerini dəyişdikcə oxucu istər-istəməz minillərdən gələn dəyərlərlə həyatımıza yeni daxil olan Avropa əxlaqını müqayisə edir və özü üçün ibrətamiz nəticələr çıxarır. Əgər hekayənin XX əsrin əvvəllərində yazıldığını nəzərə alsaq, müqayisə və paralellərin çağımızda nə qədər aktual olduğu göz önündə canlanar. Sanki XX və XXI yüzilliklərin əvvəlləri ruhən bir-birini tamamlayır – daha konkret desək, XX əsrdə başlanan inteqrasiyalar mehi bizim əsrimizdə güclü tufana çevrilib Şərqi öz ağuşuna alır.

Məlum olduğu kimi, ötən əsrin əvvəllərində dünyada gedən ictimai-siyasi hadisələr və onların inqilabi mahiyyəti dünya ölkələrini gözlənilmədən və sürətlə bir-birinə yaxınlaşdırırdı. Azərbaycan da bu dünyəvi proseslərdən kənarda qalmadı. Əksinə, neft bumu bizə sürət yığmaqda kömək etdi. Prosesin əvvəli isə Mirzə Fətəli Axundzadənin "Müsyö Jordan və Məstəli şah" əsərindən başlanır. Böyük dramaturq hadisələrə heç bir müdaxilə etmir, nəticə çıxarmağı oxucuların öhdəsinə buraxır. Biz, adətən, əsərin qadın qəhrəmənlarını avamlıqda ittiham edirik. Amma kim zəmanət verib deyə bilər ki, Fransa mühiti, ordakı əxlaq meyarları (meyarsızlıqları) Şahbaz bəyi dəyişməyəcəkdi?! Şəhrəbanu, Şərəfnisa və Xanpərinin qadın fəhminə, şübhələrinə haradasa "alqış" düşür! Biz Şahbaz bəydə böyük Mirzə Fətəlinin maarifçilik ideyalarının təcəssümünü gördüyümüzdən ona bəraət qazandırırıq. Amma Paris, Şahbazları təkcə inkişaf etmiş qabaqcıl Avropa şəhəri kimi deyil, həm də Şərq standartlarına uyğun gəlməyən adət-ənənələrinə, daha çox qadınların açıq-saçıq geyim-keciminə görə özünə çəkirdi.

XX yüzilliyin əvvəllərində Şahbaz bəyin "davamçısı" Rüstəmi də Peterburqa, Vyanaya, Berlin və Parisə çəkən eyş-işrətlə məşğul olub, yüngül bir həyat keçirmək ehtirası idi. O "bəzəkli" dünyaları görüb qayıdan Rüstəm üçün Əkbəri yoldan çıxarmaq çox da çətin olmur. Hacı Xəlilin "qamışlıq"da yaşadığı dinc, rahat, harmonik həyatına biryolluq arxa çevirən Əkbər özü də bilmədən öz faciəsini yaxınlaşdırır.

Gənc Haqverdiyevin özü də rus və Avropa mədəniyyətlərinin içərisindən keçsə də, yolunu azmadı, yenə "qamışlığ"a qayıtdı. Şərq əxlaqı, "Quran" çağırışları,

minillərin arxetipləşən dəyərləri onu yolunu azmağa qoymadı. Qarşısına qoyduğu hədəflər də ona yardımçı oldu. Ədib sanki həyəcan təbili çalırdı: Gedənlər qayıtmaya bilərlər!

Amma qayıdanlar "Müctəhidin təhsildən qayıtması"nda olduğu kimi (S.Ə.Şirvani), "qamışlığ"ın sakitliyini pozub gəlsələr, çifayda?! Az sonra böyük Sabir də fəryad edəcəkdi: "Tacirlərimiz (Avropaya ilk gedənlərimiz!) Sonyalara bənd olacaqmış, Bədbəxt Tükəzbanları neylərdin, İlahi?!" Ə. Haqverdiyev bütün bu paradoksal düşüncə qumbaralarını hekayənin məhdud ərazisinə yerləşdirə bilir. Amma bu haqda bizə heç nə demir, göstərir. Fikirlər mətndən sıçrayır.

Təhkiyəçi diqqətimizi daha çox Hacı Xəlilin ömür yoluna yönəltməklə çətinliklər, ağır sınaqlar bahasına insanın uzun və gözəl bir ömür yaşaya bilməsi ideyasını irəli sürür. Ölüm yatağında olan Hacı Xəlil oğluna iki əmanət vəsiyyət edir: "Əvvəl, bala, bu qoca anan ki, burada oturub, sənin çox zəhmətini çəkib, sənə süd verib, gündüzlər və gecələr gözlərini sənin gözlərinə dikib nə rahat olmayıb, nə yatmayıb, səni dizlərin üstə bəsləyib, sənin barəndə cəmi analıq haqqını yerinə yetirib. İndi də ömrü keçib, əldən düşüb, sən də onun axır günündə gözdən qoymuyasan, həm mənim ruhum səndən razı olar, həm Allah. İkinci vəsiyyətim sənə budur: əgər yenə istəyəsən mənim ruhum səndən razı olsun, bu qoca Kərbəlayı Qulaməlidən muğayat ol. Çünki onun ömrü bu qapıda nökərçilikdə keçib. Bu Kərbəlayı yaxşı kişidir, Allah bəndəsi, doğru, dürüst adamdır.

Hörmətə layiq kişidir. Necə ki mən onu indiyə qədər saxlamışam, sən də onu elə saxla, Allah səndən razı olar". Hacı Xəlil son gücünü toplayıb əlavə edir: "Əvvəla, bala, bu gündən ömrünün axırınadək sən bunu heç xəyalından çıxartma ki, müsəlmansan. Quranın və peyğəmbərin şəriətinin hökmlərinə həmişə itaət elə və bilgilən ki, bu itaətin axirət ruyi-səfidliyindən savay, dünya xoşbəxtliyi də səninlə olar və Allahın əli və kölgəsi heç vaxt sənin üstündən kəm olmaz. Oğul, cavansan, cavanlığın səhv və xətası olar, çalış xəta etmə. Əgər xudanəkərdə, səndən bir səhv baş versə, tövbə elə, həmişə səy elə heç kəsə sənin nə dilindən, nə əlindən və nə əməlindən ziyan dəysin. Bacar dünyada hamıya yaxşılıq elə, kömək istəyən və sənin pənahına qaçanı heç naümid qaytarma, çünki acizə, mərizə, yoxsula kömək eləmək yaxşı sifətlərin biridir.

Oğul! Mən sənə çox dövlət və mülk qoyub gedirəm və bu dövlətin binası mənim savadım olub. Ona görə, bala, övladın olsa bitərbiyə qoyma və elma axtaran fəqir uşaqlarına kömək elə. Çünki onlar oxuyub adam olsalar, sən onlara baxdıqca həmişə şad olub və bu şadlıqdan bir ayrı cür ləzzət aparacaqsan.

Yaman yoldaşdan, oğul, həmişə uzaq qaç. Çünki yaman yoldaş səbəbinə insan min bəlayə düçar olar, abrusu əlindən gedər, xalq arasında bədnam olar. Yenə deyirəm, aman yaman yoldaş əlindən!".

Biz Hacı Xəlilin son sözlərini olduğu kimi yazıda verməyə məcbur olduq. Çünki bu mətn bir neçə aspektdən maraqlıdır. Birincisi, hələ Şərqdə ilk müstəqil cümhuriyyətimizin qurulmasına on beş il, Əli bəy Hüseynzadənin "Fyuzat"

jurnalında təqdim etdiyi "Türk hissiyatlı, islam etiqatlı, firəng qafalı" konsepsiyasına isə dörd il qalmış gənc Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev böyük öngörənliklə dövlətimizin və onun simvolu olan Üçrəngli bayrağımızın təməl prinsiplərini bədii şəkildə ortaya qoyurdu. Hacı Xəlil məhz sözügedən ideoloji xəttin daşıyıcısı olduğundan bütün çətinliklərə sinə gərib ömrünün dinc finişinə gəlib çatır. Bu yerdə istər-istəməz ağlımıza dahi Aristotelin aşağıdakı fikri gəlir: "Ədəbiyyat tarixdən daha fəlsəfidir".

İkincisi, qənatimizcə, Cümhuriyyət dövrü yazarları müasirləşməyə (avropalaşmağa) çox ehtiyatla yanaşırdılar. "Firəng qafalı"lıq hələ indiki anlamda büsbütün "avropalaşmaq" demək deyildir. "Türk hissiyatlı"lıq, "islam etiqatlı"lıq tələbi qəti və aydın şəkildə qoyulur, amma "firəng qafalı"lıq ideyası bir qədər mücərrəd formada və ehtiyatla irəli sürülür. Təhlil etdiyimiz hekayədə də "avropalaşıb" büsbütün "yaman yoldaş"a çevrilən Rüstəmin ucbatından bir Şərq ailəsi tamamilə məhv olur. Epoxal yanaşsaq, Qərb Şərqi "çökdürür".

İkinci dəfə Müstəqillik əldə edəndən sonra götür-qoy eləmədən Avropadan həyatımıza daxil olan hər cür "məhsul"a bir Şərq "qonaqpərvərliyi" ilə qucaq açmağımız bizə çox baha başa gəlib və gəlməkdədir. İmperiyanın çoküşündən az sonra böyük türk Oljas Süleymanovun dedikləri çağımız üçün də aktualdır: "Biz Avropa sivilizasiyasına kanalizasiyadan qoşuluruq". Ustad Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev hələ ötən əsrin əvvəllərində bu acı reallığın əyani təcəssümünü "Ata və oğul" hekayəsində vermişdir.

Bugün Qərb sivilizasiyasının "Avropa mərhələsi"nin başa çatdığını söyləyənlər də vardır. Amma sual olunur: Nə dəyişilir ki? Ən "yaxşı" halda başa çatan "Avropa mərhələsi" Şərq kontekstində davam edir. Ona yoluxan Şərq hələ uzun müddət bu "xəstəliyin" altını çəkəcəkdir.

"Molla Nəsrəddin" jurnalının 7 iyul, 1906-cı il, 14-cü sayında Mirzə Cəlilin "Lağlağı" təxəllüsü ilə "Axund ilə keşişin vəzi" felyetonu çap olunub. Biz bunu hekayə masştabında felyeton adlandıra bilərik. Ümumiyyətlə, Mirzə Cəlilin felyetonları hekayəçilikdən gələn dəqiq detalları, sadə süjeti və heyrətamiz saf dili ilə diqqəti cəlb edir. Sözügedən felyetonda iki fərqli mənzərə ilə rastlaşırıq. Təhkiyəçi erməni keşişi ilə axund molla Qurbanqulunun öz ümmətləri qarşısında "moizə"lərini oxucuya təqdim edir. "Keşiş uca səslə kəndlilərə bu sözləri deyirdi: - Erməni millətinin dünyada üç sevgili balası vardır: "vətən", "millət", "dil". Bə nə qədər ki, biz həmin üç sevgili balaların yolunda fəda olmağa qadirik... erməni millətinin bəqasına xələl yetirə bilməyəcəklər". İndi baxaq görək bizim Qurbanqulu nə deyir: "Əgər bir şəxs yata, yuxusunda həcəmət görə, həmin şəxs dünyada heç bir bəlaya və naxoşluğa giriftar olmayacaq". [6, 52-55] Geniş şərhə ehtiyac yoxdur. Qısaca onu deyə bilərik ki, böyük mütəfəkkir din, dil və irqindən asılı olmayaraq hər bir xalqdan mütərəqqi cəhətləri götürməyin tərəfdarı idi. Fərqi yoxdur, o xalq bədnam qonşundur, ya da səndən min kilometrlərlə uzaqda yaşayır. Əsas məsələ tərəqqi etməkdir.

Ədibin "Nigarançılıq" hekayəsi də Cümhuriyyətə qədərki mövcud ictimai-siyasi mənzərəni canlandırır. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri dünyada, xüsusən, Rusiyada gedən proseslər Azərbaycandan da yan keçmədi. Milli məfkurənin getdikcə möhkəmlənib genişlənməsi milli istiqlala doğru aparırdı. Hekayənin yazıldığı 1916-cı il "neft və milyonlar səltənəti" üçün ən ağır sınaq dövrü idi. Çar Rusiyası Bakının əldən çıxmaması üçün arsenalında olan bütün iyrənc üsullara əl atırdı. Milli özünüdərk yolunda çarpışan, istiqlal düşüncəsi bəlli olan ziyalıların qarabaqara izlənilməsi bu üsullar içərisində ön sırada dururdu. Cəlil Məmmədquluzadənin də hər bir addımı izlənilirdi. Çarizm "milli" güdükçülər nəsli də yetişdirmişdi. Onların bəziləri rus ordusu sıralarında, bəziləri də Qori Müəllimlər Seminariyasında "hazırlanmışdı". Cümhiriyyətin qurulmasından bir il öncə yazılmış "Cümhuriyyət" (Respublika) məqaləsində ədib yazırdı: "(Borcumuz) Vətəndaşlar! ... Avropa aləmindən və mətbuatından az-çox xəbərdar olanların borcudur ki, qardaşlarını yoxlamaq babətdən hərdənbir onları bir yerə cəm edib, belə-belə məsələlərdən (Cümhuriyyətin nə olduğundan – M.Q) söhbət açsın...". [5, 190-193]

Çox bir ağır tarixi şəraitdə ədəbi-bədii, ictimai-siyasi fəaliyyətlə məşğul olmaq əsl fədakarlıq idi. Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və onların məsləkdaşları – mollanəsrəddinçilər və fyuzatçılar Cümhuriyyət şüurunu təbliğ etmək yolunda bütün çətinliklərə sinə gərirdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Azərbaycan yazıçılarının X qurultayındakı nitqi. Azərbaycan yazıçılar Birliyi – 75, - Bakı, "Literaturpress", 2009.
2. Abdulla Kamal. Düma ilə Coys arasında. Mütərcim. Bakı-2016, 188 s.
3. Fuko Mişel. "Sözlər və nəsnələr" Alatoran. 476 səh.
4. Həbibbəyli İsa."Azərbaycan ədəbiyyatı: Dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri". Bakı, "Elm", 2019. 452 səh.
5. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri dörd cilddə, IV cild. "Öndər-Nəşriyyat", Bakı, 2004. 472 səh.
6. Məmmədquluzadə Cəlil. (Molla Nəsrəddin). Felyetonlar, məqalələr, xatirələr, məktublar. Bakı, 1961. 1018 səh.
7. Yaspers Karl. Tarixin mənası və təyinatı. "Zəkioğlu" nəşriyyatı, Bakı – 2008. 764 səh.

М.Г.Алиев

ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ ОСНОВНЫЕ ИСТОЧНИКИ НАШЕЙ ПРОЗЫ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена республиканскому периоду,который является основным источником азербайджанской прозы периода независимости,в частности ,нескольким литературным образцом Джалиля Мамедгулузаде и Абдуррахим бека Хагвердиева,которые отразили в своих произведениях все литературные потрясения и ссоры того периода.

В одноактной пьесе Джалиля Мамедгулузаде «Чайный сервиз» впервые выдвигается идея о том,что идея независимой государственности является первичной ячейкой.

Отмечается,что в «Чайном сервизе» заложена основа идеи национального единства. Подтверждает нашу точку зрения и основная идея произведения: «Давайте объединимся,давайте будем мудрыми.» Первый этап борьбы за демократическое общество и национальную независимость отражён также в рассказах писателя «События в селении Данабаш», «Почтовый ящик», «Нигаранчилик» и другие.

Абдуррахим бек Хагвердиев также сыграл несравненную роль в формировании республиканской идеологии.Впервые в статье широко анализируется статья «Отец и сын.» Отмечается,что за пятнадцать лет до основания нашей республики ,за четыре года до концепции «Турецкое чувство , исламская вера , фиранг-голова»,представленной Али беком Гусейнзаде в журнале «Фюзат», молодой Абдуррахим бек Хагвердиев с большой дальновидностью художественно показал основные принципы нашего трёхцветного флага ,который является символом нашего государства .

Ключевые слова: Республика, Независимость, демократическое сознание, свобода, пробуждение, эволюция

M.G. Aliyev

THE MAIN SOURCES OF OUR PROSE IN THE PERIOD OF INDEPENDENCE

SUMMARY

The article focuses on the period of the Republic, which is the main source of Azerbaijan prose of the period of independence, in particular, several literary examples of Jalil Mammadguluzadeh and Abdurrahim bey Hagverdiyev, which reflect all the literary perturbation and quarrels of that period in their work. For the first time, Jalil Mammadguluzadeh's one-act play “Tea Set” suggests that the idea of

independent statehood has its original cells. It is noted that the foundation of the idea of national unity is laid in the "Tea Set". The main idea of the work also proves our opinion: “Let's unite, let's be wise.” The initial stage of the struggle for a democratic society and national independence is also reflected in the author's works “Stories from the village of Danabash”, “The Postbox”, “Concern” and others.

Abdurrahim bey Hagverdiyev also played an invaluable role in the formation of the republican ideology. For the first time, the article "Father and Son" is widely analyzed in the article. It is noted that fifteen years before the establishment of our Republic and four years before the concept of “Turkish feeling, Islamic faith, French head” presented by Ali bey Huseynzadeh in “Fuyuzat” magazine, young Abdurrahim bey Hagverdiyev with great foresight demonstrated the basic principles of our state and its symbol, the Tricolor flag.

Key words: Republic, Independence, democratic consciousness, freedom, awakening, evolution

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: akad. Muxtar İmanov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

.

NİGAR MİRZƏLİYEVA
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
ADİU
İstiqlaliyyət küç. 6
e-mail: Nigar-aliyeva-adiu@mail.ru

SÖZ EHTİYATININ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ ŞİFAHİ XALQ YARADICILIĞI NÜMUNƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏ İMKANLARI (İNGİLİS DİLİ MATERİALLARI ƏSASINDA)

XÜLASƏ

İctimai həyatda baş verən hadisələri əks etdirən dil işarələr sistemi olub, həmin dildə danışan xalqın sahib olduğu mədəniyyəti özündə əks etdirir. Bu səbəbdən də hər hansı xarici dili öyrənmək heç də həmin dilin qrammatikasını öyrənməklə deyil, buna paralel olaraq, dil daşıyıcısı olan xalqın milli mədəniyyətindən qaynaqlanan materiallarla hərtərəfli tanışlıq əsasında mümkün olur.

Xarici dildə ünsiyyət qura bilmək bu dili danışan xalqın mədəni xüsusiyyətləri, mifoloji-dini baxışları, adət və ənənələri və s. haqqında hərtərəfli məlumata malik olmağı tələb edir. Bu artıq öz təsdiqini tapmış bir faktdır ki, dili tədris olunan xalqın psixologiyasını bilməyən, yumor və vərdişləri barədə kifayət qədər informasiyası olmayan insan həmin anlayışları ifadə edən dil faktlarını düzgün başa düşə bilməz.

Bütün bu sadalanan problemlərin öhdəsindən gəlmək üçün yuxarıda sadalanan faktorlara dair hərtərəfli bilik olmalıdır.Aydındır ki, söz ehtiyatı olmadan ünsiyyətə qoşulmaq, öz fikrini ifadə etmək qeyri-mümkündür. Biz dili danışdığımız və başa düşdüyümüz halda dili bilmiş hesab edilirik. Söz bütün bunları həyata keçirmək üçün bizi silahlandırır.

Bu səbəbdən xarici dillərin tədrisində lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi mərhələsinin dominant mövqeyə sahib olduğunu söyləyə bilərik. Xalq yaradıcılığı hər bir xalqın yüksək mənəvi- əxlaqi dəyərlərini, etik və estetik düşüncəsini özündə əks etdirən yaradıcılıq sahəsidir.

Xalq yaradıcılığına aid bütün nümunələrdə xalqın adət-ənənəsi, dini etiqadlar, valideyn sevgisi, vətənə sevgi, həzin, lirik duyğular özünəməxsus şəkildə tərənnüm olunmuşdur. Elmi-nəzəri ədəbiyyatda mövcud olan fikirlərin təhlili göstərir ki, ədəbiyyat dil tədrisinin vacib elementlərindən biridir.

Dil tədrisində mədəniyyətin bir hissəsi olan ədəbi nümunələrin istifadəsi dilöyrənənlərin inkişafına müsbət təsir göstərir.Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin hamısı toplu halında pedaqoji bilikləri özündə ehtiva edən zəngin ədəbi qaynaqlardır.

Bu rəngarəng və zəngin mənbə xalqın tərbiyə haqqında düşündüyü və bu prosesdə çəkinmədən arxalandığı həmişəyaşar silahdır.

Açar sözlər: kommunikasiya, innovasiya, tədris materialları, texnologiya, nitq

Tədris olunacaq sözlərin müəyyənləşdirilməsində onların günlük istifadəyə uyğun olub-olmaması və təhsilalanların maraq dairələrinə uyğunluğu əsas meyar kimi qəbul edilə bilər.

Bir dərsdə tədris ediləcək sözlərin sayını müəyyənləşdirərkən öyrənənlərin lüğət biliyinə diqqət yetirilməlidir.

Başqa sözlə, öyrənənlərə məlum olan köhnə sözləri nəzərdə saxlayaraq, onlara yeni sözlər öyrədilməlidir. S.Kraşen bunu "1 + 1" düsturu ilə izah edir. S.Kraşenin irəli sürdüyü düsturda, 1 şəxsdə mövcud olan linqvistik bacarıqlara, +1 isə qəbul edəcəyi yeni məlumata işarə edir. Müvafiq olaraq, öyrədən şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən istifadə etməzdən əvvəl, təhsilalanların mövcud linqvistik strukturlar haqqında olan biliyini diqqətdə saxlamalıdır [2, 344].

Sözləri öyrədərkən mətn-cümlə-söz üçlüyü arasında əlaqə nəzərə alınmalıdır. Hər bir söz müxtəlif mənalar ifadə etdiyinə görə bir məfhumun hansı mənada istifadə olunması yalnız mətn və cümlə daxilində başa düşülə bilər.

Leksik bazanın inkişaf etdirilməsində ən faydalı üsul kontekstə əsaslanan tədris üsuludur [1, 24]. Bu üsulu həyata keçirmək üçün ikinci dilin tədrisində ədəbi mətnlərə yer verilir.

Ədəbiyyat oxu, yazı, dinləmə, danışma kimi 4 əsas dil bacarığının inkişafı ilə məhdudlaşmır, həm də lüğətin tədrisi, tələffüz və qrammatika kimi alt bacarıqların inkişafında mühüm rol oynayır. Bu fikrə istinadən deyilə bilər ki, ədəbi nümunələr bir dilin sahib olduğu anlayışlar toplusunu öyrətməkdə əvəzsiz vasitədir. Nəyə görə məhz xalq yaradıcılığı nümunələri? Xalq yaradıcılığı nümunələrinin dilçiliklə əlaqəsi nədir?

Sözlərin öyrədilməsində xalq yaradıcılığı nümunələrindən istifadə olunması dünyanın hər yerində tədqiqatçıların daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Lüğətin öyrədilməsinə dair aparılmış əvvəlki tədqiqatlar göstərir ki, hekayələrdən istifadə etməklə müəllim öyrətməyə nail olur [1, 44-62].

Xarici dilin öyrədilməsində ədəbiyyatdan istifadənin bir çox aspektləri və ədəbi mətnlərin tətbiqinin dil öyrənmə prosesini nə dərəcədə dəstəklədiyinə dair bir çox maraqlı fikirlər səslənmişdir[2, 43].

Oxunan ədəbi mətn içərisində bilmədiyimiz sözlər ola bilər. Əlaqələri yarada biləcək bir neçə əsas sözün mənasını bilmək mətn boyunca başqa sözləri öyrənməyə kömək edə bilər. Yəni mətndə mənası bilinən bir neçə söz konteksti başa düşmək üçün bir işarət rolunu oynaya bilər.

Şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri sözü öyrətməkdə tutarlı bir metod olmaqla yanaşı həmçinin insana böyük zövq verir, onun nitqinin səlis olmasına kömək edir. Bu həmin nümunələrin sözlərlə kifayət qədər zəngin olmasından irəli gəlir. Çoxlu mütailə ilə məşğul olan insanın nitqi axıcı və məlahətli olması ilə diqqəti cəlb edir.

Onlar danışan zaman sözün ahəngdarlığından ustalıqla istifadə etməyi bacarırlar. Nitqi ilə fərqlənənlər öz danışığı, seçdiyi sözlərlə cəmiyyət içərisində böyük nüfuza, hörmətə sahib olur.

Ədəbiyyat nümunələri insanın nitqini gözəlləşdirir və onu axıcı edir fikri qədim zamanlardan söz sənətkarlarının da diqqət mərkəzində olmuşdur. Ədəbi sferada öz sözünü demiş dahi sənətkarlar hər zaman nitqə çox böyük önəm vermişlər.

Hal-hazırda dünyanın bir çox yerində, dil tədrisi zamanı ədəbi nümunələrdən istifadənin əhəmiyyəti vurğulanmaqdadır.

Aşağıda təqdim olunmuş 3 əsas ana model əsasında ədəbiyyat və dil öyrədilməsi arasında əlaqə incələnmişdir:

1) Mədəni model;
2) Dil modeli;
3) Fərdi inkişaf modeli [3, 553-573].

Birinci modeldə ədəbiyyat hədəf dildə mövcud olan söz və deyimlərlə yanaşı, hiss və düşüncələri çatdırmaq vasitəsidir. Bu modelə əsasən dilöyrənən təkcə oxuduğu ədəbi mətnin mövzusu ilə deyil, o dildə danışan cəmiyyətin mədəniyyəti, inancları, ideologiyası ilə tanış olur. Yəni, bu modelə görə ədəbiyyatın əsas məqsədi dilöyrənənləri ədəbi əsərin yazıldığı dövrün düşüncəsi və inancı ilə tanış etməkdir.

Dil modeli isə ədəbiyyatı dilin inkişafı üçün istifadə edir. Bu modeldə isə ədəbi nümunələr müəyyən dil konstruksiyaları və sözləri öyrənmə vasitəsi kimi qəbul edilir. Dil tədrisi ilə məşğul olan müəllimin əsl məqsədi dilin gözəl, doğru istifadəsinə dair nümunələr verməkdir.

Fərdi inkişaf modelinin əsas məqsədi, bir ədəbi mətni oxuyarkən təhsilalanın ədəbi mətndən zövq almasını təmin etmək və onda tənqidetmə bacarığını formalaşdırmaqdır. Qeyd edilən model daha çox universitet tələbələri üçün faydalıdır. Təhsilalanlar öz zövqlərinə uyğun ədəbi əsərləri seçib öz fərdi inkişaflarına nail olurlar. Daha sonra onlardan oxuduqları mətni qiymətləndirmək və tənqid etmək istənilir.

Uzun illər davam edən tədqiqatların nəticəsində S.Kraşen də belə bir qənaətə gəldi ki, xarici dil öyrənənlər üçün dil bacarıqlarını əldə etməyin ən effektli yolu oxumaqdır. Müəllimlər tərəfindən təklif edilən oxu növünə zidd olaraq, dil öyrənmək üçün olan oxu azad və könüllülüyə ehtiyac duyur. S.Kraşen bir çox ölkədə apardığı tədqiqatlar nəticəsində müntəzəm şəkildə könüllü kitab oxuyanların oxuyub- anlama bacarığının, yazı bacarığının, lüğət bazasının digərlərinə nisbətdə daha çox inkişaf etmiş olduğu qənaətinə gəlmişdir.

Bu istiqamətdə aparılmış digər bir tədqiqat isə kitab oxuyanların lüğətə dair biliyini yoxlamağa istiqamətlənən testdə müvəffəqiyət əldə etdiklərini, kitab oxumayanların isə uğursuz olduğunu göstərmişdir. S.Kraşen "Power of Reading" kitabında yazır: "Lüğət siyahısını öyrətmək effektli bir vasitə deyildir. Vaxtı kitab oxumağa sərf etmək və bu yolla yeni sözlər öyrənmək daha yaxşıdır" [2, 19].

S.Kraşen tərəfindən vurğulanan bu fikirlər mükəmməldir.

Edilən araşdırmaların bir çoxu göstərir ki, bir sözlə mətn içərisində təsadüfən qarşılaşmaq söz öyrədilməsi prosesini sadələşdirir [4, 61-69].

Mətnləri dərs prosesinə istifadə etməzdən əvvəl müəllimlərin diqqət etməsi lazım olan bəzi nüanslar var. Dilöyrənənlər heç vaxt öyrənmədikləri və ya heç görmədikləri nümunələrlə qarşılaşa bilərlər. Lakin bu sözlərin mənasını kontekstdə olan digər sözlərlə əlaqələndirərək başa düşə bilərlər [5, 13].

Dil siniflərində etnopedaqoji materialların faydalı olmasına baxmayaraq, ədəbi mətnlər bütün siniflərdə istifadə edilə bilməz.

Ədəbi mətnlər seçilərkən aşağıdakılara diqqət edilməlidir:

1. Bədii mətnin növü dilöyrənənlərin səviyyələrinə uyğun seçilməlidir;
2. Bu nümunələr maraq dairəsinə uyğun olmalıdır;
3. Seçilən bədii mətn dərsin məqsədi ilə uyğunlaşmalıdır;
4. Məzmunu sinifdə istifadə üçün uyğun olmalıdır.

Xarici dildə yeni bir söz öyrənmək çox qısa zamanda baş verən proses deyildir. Bu fərddən prosesə şüurlu yanaşmanı və yeni məfhumun davamlı təkrarlamasını tələb edir. Belə şüurlu təkrarlanmalar sinifdə kifayət qədər vaxt olmadıqda dərsdən sonra da davam edə bilər. Bu artıq öyrənənin müstəqil şəkildə, müəllimdən asılılığı olmadan söz öyrənməsi deməkdir.

Leksik bazanın inkişaf etdirilməsində dilöyrənənlərin ehtiyacı, marağı nəzərə alınaraq bir çox metodlardan istifadə olunur. Xarici dilin və lüğətlərin tədrisində uyğun üsulları müəyyən etmək üçün məqsədlər düzgün müəyyən edilməli və bu məqsədlərə uyğun olaraq təlim keçirilməlidir.

Müəllim yeni sözləri öyrədən zaman təkcə kitablara əsaslanmamalı, öyrənənin ehtiyacına uyğun olaraq, yeni leksik frazaların seçilməsinə diqqət yetirməlidir.

Hədəf dilin öyrədilməsi həmin dilin mədəniyyətini öyrənməyi də tələb edir. Buna əsasən söz öyrədilməsində şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri əvəzsiz vasitə hesab edilir. Çünki bu nümunələr hər hansı bir dilin mədəniyyəti ilə tanış olmaq imkanı verən əvəzsiz ədəbi materiallardır. Dərs prosesində şerlərdən, atalar sözləri və tapmacalardan düzgün istifadə edildikdə qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq bir o qədər asan olur. Yəni, onlar həm yeni sözü qavraya bilir, onun kontekstdə işlənmə vəziyyətini görə bilir, həm də dilin mədəniyyəti ilə əlaqədar informasiya əldə etmiş olur.

Şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrindən istifadə edərək dili öyrətmək dilin məntiqi quruluşunu və ifadə gücünü hiss etdirərək öyrətdiyi üçün bu üsul sözlərin yaddaşda uzunmüddət qalıcılığını təmin edir.

Digər tərəfdən şeirlər hədəf dilinin ritmini tutmalarına imkan verir. Sözün vurğusunun, onun ritminin düzgün mənimsənilməsi məhz bu yolla düzgün şəkildə həyata keçirilir.

Söz bazasının artırılmasına xidmət edən çalışmalarda sözün antoniminin və sinoniminin öyrədilməsi əsas məqsəd hesab olunur. Bu baxımdan dil öyrədilməsində atalar sözləri çox dəyərli öyrətmə vasitəsi hesab edilə bilər. Bu ədəbi nümunlər dərin söz

bazasını özündə ehtiva edir. Həmçinin sözləri əks mənaları ilə öyrətmək üçün atalar sözləri geniş imkanlar təklif edir.

Konkret tapşırıq və fəaliyyət növlərini göstərməzdən əvvəl söz bazasının ədəbi mətnlər vasitəsilə inkişaf etdirilməsinə zəmin yaradacaq bəzi amilləri qeyd etməyi məqsədə uyğun hesab edirik:

- Çalışmalar şagird mərkəzli olmalıdır;
- Xalq yaradıcılıq nümunələrindən istifadə edən zaman dilöyrənənlər aktiv olaraq, bu prosesdə iştirak etməlidirlər;
- Fərdi iş yerinə ortaq və ya qrup işi istifadə edilməsi daha məqsədəuyğun olacaqdır. Bu həmçinin öyrənənlər arasında ünsiyyət qurma bacarığını inkişaf etdirəcək və bu proses daha da maraqlı olacaq;
- Ədəbi mətnlər seçilərkən onun söz bazasının inkişafına nə dərəcədə təsir göstərəcəyi diqqətdə saxlanılmalıdır;
- Seçilən mövzu yaş qrupuna uygun olmalıdır və onların marağını hədəf almalıdır.

Ümumiyyətlə, təhsilalanların söz bazasının səmərəli şəkildə inkişaf etdirilməsi üçün müəllimlərin dərsdəki rollarını aşağıdakı kimi sadalaya bilərik:

- Şagirdlərini tanımaq;
- Öyrənənlərin ehtiyacı istiqamətində dərsləri təşkil etmək;
- Şagirdləri müntəzəm şəkildə müşahidə etmək və onları qiymətləndirmək.

Həcmcə qısa atalar sözlərindən istifadə edilməsi şagirdin dil öyrənməsinə stimulunu artırmaqla yanaşı hədəf dildə nitqin inkişafına da şərait yaradır. Atalar sözlərinin daxilində istifadə olunan sözlər arasında olan ritm uyğunluğu onların tez bir zamanda qavranılmasına şərait yaradır. Həmçinin atalar sözü tərkibində istifadə olunan sinonim və antonimlər öyrənənə leksik ifadələrin həm oxşar, həm də fərqli mənasını bir cümlə daxilində mənimsəmə imkanı verir.

Dil müəllimlərinin vəzifələrini peşəkar şəkildə yerinə yetirmələri üçün mədəniyyət, kontekst və pedaqoji təcrübə arasındakı əlaqələrdən xəbərdar olmaları vacibdir.

Mövcud ədəbiyyatın incələnməsi göstərir ki, söz öyrənmənin, öyrənilən sözü effektli şəkildə qavrayıb yeri gələndə istifadə etmənin ən təsirli vasitələrindən biri ədəbi mətnlərdir. Müəllimlər təkcə öz pedaqoji bacarıqlarına əsaslanaraq, dil tədrisini həyata keçirməməlidirlər. Bu prosesdə onların dili şüurlu şəkildə mənimsəmələrinə şərait yaradılmalıdır. Bu mənada ədəbi mətnlər əsas material kimi istifadə edilməlidir[5,78].

Beləliklə, xalqın tərbiyə haqqındakı fikirləri, mülahizələri şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində öz əksini tapır. Metaforik şəkildə folkloru sərhədi olmayan xəzinəyə bənzədə bilərik.

Əfsanələr, atalar sözləri, rəvayətlər, zərb məsəlləri, rəvayətlər, laylalar, bayatılar, oxşamalar, nazlamalar, sayaçı sözlər, yanıltmaclar, tapmacalar, nəğmələr, oyunlar, tamaşalar, nağıllar, dastanlar, aşıq şeri və s. eləcə də xalqın sahib olduğu milli adət – ənənələr həmin xəzinənin mənbələridir. Uzun illər boyunca xalq kamil insan yetişdirmək üçün öz fikir və qənaətlərini bu mənbələrdə qəlibləmiş və gələcək nəsillərə ötürmüşdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Kramsch C. Language and Culture. Oxford: Oxford University Press. 1998, p.65
2. Krashen S. The Power of Reading. 2nd edition. Portsmouth, NH: Heinemann Publishing Company, 2004, p.19
3. Lazar G. Literature and Language Teaching. (16. Baskı). Cambridge: Cambridge University Press.2008, p.15-55
4. Mccarten J. Teaching Vocabulary Lessons From the Corpus Lessons for the Classroom. Cambridge University Press, 2007, p.17
5. McKay S.L. Literature in the ESL classroom. Oxford: Oxford University Press, 2000, p.192

N. MIRZALIYEVA

THE POSSIBILITIES OF USING ORAL NATIONAL CREATIVITY SAMPLES IN RICHING WORD STOCK (ON THE BASIS OF ENGLISH MATERIALS)

SUMMARY

Of all the language arts, are those most often used on a daily basis at home, school and work or in the community. Skill in speaking is universally recognized as a primary indicator of a person's knowledge, skill and credibility. In person, by phone or through video, good listening and speaking skills are essential to sending, receiving and understanding messages. To understand messages spoken by others, students must be able to listen carefully, using specific techniques to clarify what they have heard. For speaking properly and making messages understood, grammar, sentence structure, tone, expression and emphasis must be part of students' repertoires.

If you plan your outline, your list of main points may be all you need. Even so, you will find it helpful to arrange them according to their order of importance. Which idea or ideas will you use in the main part of your discussion? Which will you use at the end? As a minimum, write down your main points in some kind of orderly arrangement before you begin to write.

For longer papers and reports, you will find a detailed outline is usually a better aid in organizing your material.

It is not necessary to be overly concerned with form in outlining. Use any form that works! Although most writing texts lay out elaborate formats for topic and sentence outlines, your purpose in planning is to arrange main and supporting ideas in a visible framework that permits you to see and test your logic on paper. Then, if some ideas do not fit together or flow naturally, you can rearrange them before you get under way with your big job. There are no "absolutes" for organizing; every teacher has his or her own mental approach to the task.

They use their knowledge of text structure to effectively and strategically process the text. They have developed this knowledge from reading texts of different genres. Reading different genres and text formats affords opportunities for strategy use, enhances understanding of how words work, and provides bases for discussion and meaning negotiation.

Good readers construct and revise meaning while reading and also monitor their comprehension. If they have difficulties in understanding the text because of insufficient background information, difficulty of words, or unfamiliar text structure, they know many strategies to use, and are also able to select appropriate strategies.

It is a demanding task for a pupil to derive the meaning of an unknown word from the written context. The complexity of the word is a crucial factor. If the word is related to a known concept it may be a simple synonym. However, the word can refer to unfamiliar concepts.

Key words: communication, innovation, teaching materials, technology, speech

Н.МИРЗАЛИЕВА

ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ УСТНОЕ НАРОДНОЕ ТВОРЧЕСТВО ДЛЯ ОБОГОЩЕНИЯ ЗАПАС СЛОВ. (НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА)

РЕЗЮМЕ

Первоочередная задача в процессе использования коммуникативного подхода состоит во всемерном содействии использованию изучаемого языка в самых различных коммуникативных ситуациях. Совершенно очевидно, что приоритетным направлением в процессе обучения тому или иному языку должно стать использование языка в процессе коммуникации, а не рассуждения о языке. Однако, говоря о новых методах и подходах к материалов обучения следует отметить, что в некоторых случаях стратегий устаревшего подхода должны быть изменены. Однако, в действительности само понятие коммуникативного подхода означает гораздо больше.

Прежде всего следует упомянуть понятие «коммуникативные потребности », которые, в свою очередь, могут быть определены на двух уровнях. Они могут быть рассмотрены на объективном, или привнесенном из вне уровне. К примеру, в действительности сегодня практически в любом обществе существует потребность в знании языков. Роль и задачи обучения, в частности, домашнему чтению как в существующей системе образования , так однако практически в любом контексте существует потребность в знании получении информации и в коммуникативной компетентности людей, изучающих те или иные иностранные языки. Прежде всего, учителя должны быть сами компетентны в этой области.

Они должны быть чувствительными в лингвистическом отношении и коммуникативно компетентными. Далее, современные учителя иностранного языка должны уметь видеть себя глазами других и быть готовы считаться с тем, как они их видят.

Также они должны быть готовы к экспериментам, должны быть готовы и способны делиться опытом и эмоциями с носителями других культур и своими студентами; должны находиться в постоянном поиске того, какими средствами современные языки могут содействовать пониманию на глобальном уровне. Учителя не должны ограничиваться передачей знаний своим студентам и сообщением тех или иных данных, они должны уметь организовать занятия таким образом, чтобы студенты были вовлечены в процесс обсуждения, дискуссий в качестве активных, инициативных участников.

Современный учитель иностранного языка должен обладать стремлением к приобретению знаний о социально-культурном окружении и основах общества и страны изучаемого языка, должны приобретать знания о своей стране и своем обществе, и о том, каким их видят люди, принадлежащие к другим культурам.

Ключевые слова: коммуникация, инновация, обучения материалов, технология, речь

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 19.11.2020
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ŞÜKÜFƏ VƏLİYEVA
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu,
"Dünya ədəbiyyatı və komparativistika" şöbəsi,
fil.ü.f.d., böyük elmi işçi
Email: Shukufa_valiyeva@mail.ru

AFAQ MƏSUD YARADICILIĞINDA İDEYADAN MODELƏ KEÇİDİN MAHİYYƏTİ

XÜLASƏ

Müasir Azərbaycan nəsri dünya nəsrinin təcrübəsindən yaradıcı şəkildə bəhrələnir, ona orijinal suallarla müraciət edir. Bu mənada görkəmli nasir Afaq Məsudun yaradıcılığı xüsusi önəm daşıyır.

Afaq Məsud müasir Azərbaycan nəsrinin yaradıcılarındandır. O, keçən əsrin 80-ci illərində ədəbi prosesə qoşulmuş, maraqlı süjetli hekayələri ilə seçilmişdir. Afaq Məsud nəsrində onu orijinal edən, digər üslub və tərzlərdən fərqləndirən hansı cəhətlər mövcuddur? Onun babası – görkəmli nasir Əli Vəliyevin nəsr əsərləri məlumdur ki, əsasən əhvalatlar və bunların dinamik süjet çərçivəsində çözümü ilə tanınır. Əli Vəliyevin iri həcmli "Budağın xatirələri" romanı XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan gerçəkliyini yaradan əhvalatların roman dilinə köçürülməsidir, həm də daha doğrusu bu, ənənəvi romançılıq çərçivəsində yazılan bir əsərdir. Afaq bu kimi ənənələrin konturlarını o dərəcədə genişləndirmiş və hətta aşmışdır ki, onun adicə hekayələri ilə babasının ədəbi nəslinə aid mətnləri xəyali olsa belə müqayisə etmək mümkün deyildir.

Bu, ənənəi danma, ona xor baxma yox, sadəcə Azərbaycan nəsrinin qısa bir zaman kəsimində xeyli dərəcədə inkişaf edib zənginləşməsi ilə bağlıdır. Afaq Məsud üslubu və dünya duyumu etibarı ilə son dərəcə orijinal olduğu üçün yaratdığı bədii mətnləri həm altmışıncı, həm də öz nəslinin 70-80-ci illərdə ədəbiyyata gələn fərdlərin yaradıcılığından xeyli dərəcədə fərqlənir. Onun "Duyğular imperiyası" adlı esselər silsiləsində belə bir deyim var: "ədəbiyyat - əhvalatların deyil, hisslərin süjetidir". Bu fikir, Afaq Məsudun mütaliəsi və ya bədii yaradıcılığının yekun nəticəsi olmaq etibarı ilə deyil, daha çox şeir kimi bədahətən qopma, dilə gəlmə keyfiyyəti ilə seçilir.

Açar sözlər: roman, nəsr, bədii üslub, ədəbi model

Afaqın Məsudun nasir kimi üslubu lazımınca tədqiq edilməyib. Doğrudur, nəsr əsərləri bir neçə təsadüfdə elmi tədqiqatların predmeti olmuş, hətta Vyana Universitetində onun bədii mətnləri üzərində bir maraqlı elmi iş müdafiə edilib. Ancaq bununla bərabər qeyd etməliyik ki, Afaq Məsudun süjet quruculuğu, bədii mətnlərinin özəyini təşkil edən üslubi parametrlər, süjet xəttindəki hissi-emosional

və idraki məqamlar – bütün bunlar və digər daha önəmli cəhətlər hələ də tədqiqatçısını gözləyir.

Həm hekayələrində, daha çox isə esselərində bir üslubi keyfiyyət nisbətən üzdə olan təsiri bağışlayır: hər bir cümlə oxunduqca elə bil əlindən nəsə çıxır və sən onu tuta bilmirsən. Yəni, təsvir edilən nəsnə elə bir sürətlə ötüb keçir ki, sən ona yetişə bilmirsən, sadəcə tuta bildiyin yönü zəif şəkildə qavrayır və uzun müddət nələrin baş verdiyini anlamayırsan. Bütün bu və bu kimi keyfiyyət anları onun nəsrini açılmaz bir sirr tülünə bürüyür. Yəni, Afaq xanımın dediyi kimi, "ədəbiyyat əhvalatların deyil, hisslərin süjetidir".

Afaq Məsud ədəbiyyata gəldiyi 80-ci illərdə çap etdirdiyi hekayələrdə ("Dovşanın ölümü", "Sərçələr" və sair) müasiri olduğu insanın daxili iztirablarını əks etdirmək, bu hissləri dövrün sosial mənzərələri fonunda deyil, elə insanın özünün dünya, gerçəklik, Allah, axirət … haqda qarmaqarışıq düşüncələri fonunda göstərmək önəmlidir. Bu kontekst və üslub parametrləri onun yaradıcılığının sonrakı dönəmlərində daha da inkişaf edib püxtələşmiş və müdriklik çağının əsas mətnlərində "İzdiham" və "Yasaq edilmiş yuxular" adlı iri həcmli romanlarında tam fərqli rakurslardan həll edilmişdir. "İzdiham" romanı nə qədər avtobioqrafik səciyyə daşısa da, əslində müəllifin poetika baxımından avtobiqrafik cəhətlərin kollajı timsalında son dərəcə orijinal əsəri hesab edilir. Burada mətləbə ənənəvi yanaşma tərzindən əsər-əlamət yoxdur.

Bəs nə var? Hər şeydən qabaq, insan taleyini onun yuxuları, qorxuları… fonunda, güzgünün surəti göstərən hissəsindən vaz keçib onun qatı, zülmət qaranlıq içində boy göstərən arxa tərəfindən qeybdən gələn səsləri sözə çevirmək ehtirası əsas axın şəklini alır. Hətta belə demək mümkündür ki, bu əsərdə söz özü də maddi varlığını hiss etdirməyəcək dərəcədə "deformasiyaya" uğramış, bildirdiyi, hədəfə aldığı nəsnələrin ətrafında fırlanmaqla bildirilən əlaməti və keyfiyyətləri bir araya gətirmək, necə deyərlər onların topası ilə yerlə göyü, ucada olan yerin dibindəki sirli və müəmmalı nəsnələri birləşdirmək niyyətində bulunur. Bu əsər – "İzdiham" romanı Ramiz Rövşənin də qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan nəsrində öz üslubi parametrləri etibarı ilə tək və tənha bir əsərdir.

Bu əsərin bədii mətnində elə özəlliklər var ki, onları tam şəkildə təsvir etmək sadəcə mümkün deyildir. Nə üçün: Ona görə ki, bir az qabaqda izah etdiyimiz kimi, təsvir edilən şeylərin sürəti bizim qavrama vərdişlərimizin sürətindən irəlidədir, hətta demək olar ki, müəllifdən də irəlidədir.

Biz o nəsnələrin ancaq müəyyən qismini "ələ ala" bilirik və bunların doğurduğu assosiasiyalar bizi, konkret halda oxucunun təxəyyülünü çox uzaqlara aparırır. Ramiz Rövşənin qeyd etdiyi başqa bir maraqlı məqam isə - Afaq Məsud poetikasında bu kimi cəhətlərin gücünə müəllifin şüuraltı ilə hərəkətə gətirilən "hadisələrə" oxucuların atılmasıdır. Oxucu özü də bilmədən bu əhvalatlarsız süjet burulğanının iştirakçısına çevrilir və orada təsvir edilənləri öz həyatı kimi qəbul edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Afaq Məsud nəsrində, onun üslubunda bizim dünya

ədəbiyyatı tarixindən və təcrübəsindən bildiyimiz bir sıra "izmlərin" qarışığı və qovuşuğu mövcuddur. Hər şeydən öncə qeyd edək ki, bu üslubda surrealist konturlar açıq-aydın şəkildə bilinir. Reallıq yoxdur, o, hardasa yuxu qaranlıqlarının, yuxu qarabasmalarının içində həll edilmiş və təkrar emal prosesindən keçərək insana – oxucuya yeni bir gerçəklik material kimi təqdim edilmişdir. Şüursuzluq sferasının prinsiplərinin dünya fəlsəfəsinə və mədəniyyətinə təsiri barədə, yeri gəlmişkən özünün "Simvolik mübadilə və ölüm" əsərində fransız filosofu Jan Bodriyar da bəhs etmişdi. Onun kitabından sitat gətirək: "Ağıl yetişməyən reallığa cəhddə maddi istehsal kimi nəzəri iş də özünün determinasiyasını itirir və sonsuz özünüifadə ştoporundan qoparaq boş-boşuna fırlanmağa başlayır.

Bu gün biz elə belə yaşayırıq: ümumi həll edilməzlik, üzən və bir-birinin içində itən nəzəriyyələr. Bütün indiki nəzəriyyələr, mənşəyindən asılı olmayaraq səbatsızlıqla səciyyələnirlər. Onlardan hansısa "reallığa" uyğunluğu tələb etmək əbəsdir. Sistem digər fəaliyyətlər kimi istənilən nəzəri işdən referensiya özülünü qoparıb atmışdı. İstehlak dəyəri indi nəzəriyyədə də yoxdur, nəzəri işin güzgüsü çatlayıb, nəzəriyyənin belə bir qərarsızlığı o deməkdir ki, indi bütün nəzəriyyələr biri digəri ilə dəyişən kursla mübadilə edilə bilər".[1]

Afaq Məsud üslubunda ekspressionizm – təsvir ediləcək ilkin detalı incə pərdələrlə haşiyələnmiş nəhəng qarışığın içində gizlətmək ustalığı getdikcə daha aydın şəkildə nəzərə çarpır. Hər halda, bizim fikrimizcə, Afaq Məsudun yaradıcılıq üslubunda, bu bədii mətnlərin məhvərində üç "izmin" qatışıq şəkli, son dərəcə maraqlı sintezi mövcuddur. İkisini biz yuxarıda qeyd etdik. Üçüncüsü – eqzistensializm, insan varlığının heç zaman cavabı bilinməyəcək sual qaranlıqları içində təsviri, bütün təsvir boyu verilən çox ağrılı sualların cavabının axtarılmaması, yəni bütün bu ağrılar müqabilində insanın dəyişməyəcəyi – öz içində qapalı bir sistem olması bu poetik sistemi əslində tamamlayan bir həlqədir.

Ancaq bir cəhəti də qeyd edək ki, Afaq Məsud yaradıcılığında bu kimi "izm"lərin varlığından bəhs etməklə biz həmin izmlərin Azərbaycan bədii təfəkküründə özümlü bir hadisə olması fikri üzərində təkid etmirik. Sadəcə hər bir millətin müasir nəsrində, bədii mətnlərində dünya ədəbiyyatının minilliklər boyu keçdiyi hadisələr, rastlaşdığı təbədüllatlar gec-tez, dairə qapanıb yeni dairə yarandıqda, necə deyərlər, rudiment şəklində bir daha özünü göstərir.

Afaq Məsud nəsri bizim müasir nəsrimizdə istər texnika, istərsə də mündəricə baxımından ayrıca, müstəqil adadır. Bu nümunələri ənənəvi nəsr terminologiyası və ülgüləri kontekstində izah və şərh etmək qeyri-mümkündür. Bəzən müasir ədəbiyyatşünaslıqda bu nəsrin Kafka və Kamü təcrübəsindən irəli gəldiyini deyənlər də tapılır. Şübhəsiz ki, Afaq Məsud nəsri zənginliyinə, fikir, ideya

1. [1] Baudrillard J. Simulations. Trans Paul Foss, Paul Patton and Philip Beitchman. Текст. /J. Baudrillard. New York: Semiotext(e), 1983, 159 p.

axarına görə dünya və xüsusən Avropa nəsrinin ən öncül ənənələri ilə səsləşməyə bilməz. Ancaq fikrimizcə, bu məsələnin zahiri tərəfidir. Onun son zamanlar müraciət etdiyi, daha doğrusu tərcümə etdiyi mətnlər – sufi nəsrinin nümunələri məsələnin çözümünün o qədər də sadə olmadığını nəzərə çarpdırdı. Onun Ərəbidən və Qəzaalidən etdiyi tərcümələr bir daha göstərdi ki, Afaq Məsud adlı Azərbaycan yazıçısının poetik mənbəyi XX əsr Avropa nəsri və bədii fikri ilə bağlı olduğu qədər də klassik şərq mətnləri, ibrətamiz pritçalar, təsəvvüf –sufi mətnləri ilə sıx şəkildə əlaqədardır. Afaq xanım Müsahibələrində birində "Dünya ədəbi prosesini izləyirsinizmi? Dünya ədəbiyyatından oxuduğunuz son əsər hansıdır?" suallarına belə cavab verir: "Təəssüf ki, heç bir prosesi izləyə bilmirəm. Buna, sadəcə, imkanım yoxdur. Adda- budda əlimə keçən ədəbiyyatlarla kifayətlənməli oluram. Son illər ümumiyyətlə bədii ədəbiyyat oxumuram. Son vaxtlar bədiilik mənə maraqsız gəlir. Olsun ki, bu həm də peşəkar oxu tərzindən - oxuduğum əsərlərin hansı saplar və üsullarla tikildiyini görməyimdən irəli gəlir. Başladığım istənilən əsərə marağım bir-iki səhifədən sonra itir"...[2]

"Duyğular imperiyası" esselər silsiləsi fikrimizcə, onun yaradıcılığında çox önəmli bir mərhələdir. O mənada ki, burada yazıçının düşüncə axarının istiqamətlərini, kod və koordinatlarını ayırmaq əlamətləri mövcuddur. Vaqif Cəbrayılzadə və Bax müqayisəsini özündə əks etdirən mətn nə qədər əlamətdar və sərrastdır. Afaq xanımın Markesdən etdiyi fundamental təcümə - "Patrixarxın payızı" əsərinin tərcüməsi də onun yaradıcılığında önəmli hadisələrdən biridir. Yazıçı bir tərəfdən dünya nəsrinin ən önəmli nümunələrini professional şəkildə dilimizə çevirib oxucuların gözləntilərini doğruldur, digər tərəfdən isə özünün yazıçılıq əqidəsi, yazı manerasının qəbul etdiyi üslubları Azərbaycan oxucuları qarşısında açır.

Belə bir fikri də dövriyyəyə buraxmaq olar ki, ilk baxışdan nə qədər orijinal və ayrıca bir hadisə təsiri bağışlasa da, Afaq Məsud nəsri əslində klassik Azərbaycan nəsri ilə, onun əsas və qabaqcıl ənənələri ilə bir o qədər sıx şəkildə bağlıdır. Mirzə Cəlilin "Dəli Yığıncağı" pyesini diqqətlə oxuduqda belə bir qənaətə gəlmək olar ki, bu əsərdə, xüsusən "Ölülər" də əksini tapan bədii mətləblər iyirminci əsr dünya nəsrinin daha sonralar sistem şəklinə saldığı əsas ideyalardır. "Dəli Yığıncağı"ndakı Molla Abbas surətini yadınıza salın.

Bu obraz struktur etibarı ilə çox planlı və çox funksiyalıdır. Afaq Məsudun "İzdiham" romanı və "Can üstə" pyesinin obraz və personajları da daxili mahiyyət etibarı ilə Molla Abbasın "törəmələridirlər". O mənada ki, Afaq Məsud Mirzə Cəlilin nişan verdiyi insani keyfiyyətləri, insanın müəyyən məqamlarda xarakterini gizlətməsi, xarakterinin ikiləşməsi, özünü dəliliyə vurması …. və sair bu kimi

[2] http://www.anl.az/down/meqale/525/2016/aprel/486952.htm

xüsusiyyətlər məhz Afaq Məsud yaradıcılığında daha sonralar inkişaf etdirilərək mükəmməl poetik sistem formasını almışdır.

ƏDƏBİYYAT

1.Baudrillard J. Simulations. Trans Paul Foss, Paul Patton and Philip Beitchman. Текст. /J. Baudrillard. New York: Semiotext(e), 1983, 159 p.

2.Гиршман М.М. Литературное произведение: теория и практика анализа. Текст. /М.М. Гиршман. М.: Высшая школа, 1991, 160 с.

3.[1] http://www.anl.az/down/meqale/525/2016/aprel/486952.htm

4.https://www.afaqmesud.az/

SHUKUFA VALIYEVA

THE ESSENCE OF THE TRANSITION FROM IDEA TO MODEL IN THE WORK OF AFAG MASUD

RESUME

Afag Masud is one of the creators of modern Azerbaijani prose. She joined the literary process in the 80s of the last century and was distinguished by his interesting stories. What are the features of Afag Masud's prose that make it original and distinguish it from other styles and styles? The prose works of her grandfather, the prominent prose writer Ali Valiyev, are known mainly for their stories and their solutions within a dynamic plot.

Ali Valiyev's large-scale novel "Memories of a Branch" is a translation of the stories that created the reality of Azerbaijan in the early twentieth century into the language of the novel, or rather, it is a work written within the framework of traditional novels. Afaq expanded the contours of such traditions to such an extent that it is impossible to compare her simple stories with his grandfather's literary texts, even if they are imaginary.

This is due not to the denial of tradition, but to the significant development and enrichment of Azerbaijani prose in a short period of time. Afag Masud's literary texts, which are extremely original in terms of style and sense of the world, are very different from the works of individuals who came to literature in the 1970s and 1980s, both in the sixties and in her own generation. There is a saying in her series of essays "Empire of Emotions": "Literature is the plot of feelings, not stories."

This idea is distinguished not by the fact that it is the final result of Afaq Masud's reading or artistic work, but rather by the quality of its spontaneous eruption, like poetry.

Expressionism in the style of Afag Masud - the skill of hiding the initial detail to be described in a huge mixture of thin curtains is becoming more and more

obvious. In any case, in our opinion, in the creative style of Afag Masud, in the axis of these literary texts, there is a mixture of three "isms", a very interesting synthesis. We mentioned two of them above.

Thirdly, existentialism, the description of human existence in the darkness of unanswered questions, the failure to seek answers to the most painful questions posed throughout the description, that is, the fact that man will not change in the face of all this pain, is a closed system.

Ключевое слово:роман, проза, художественный стиль, литературная модель

ШУКУФА ВАЛИЕВА

СУТЬ ПЕРЕХОДА ОТ ИДЕИ К МОДЕЛИ В ТВОРЧЕСТВЕ АФАГ МАСУДА

РЕЗЮМЕ

Афаг Масуд - один из создателей современной азербайджанской прозы. Она приобщившаяся к литературному процессу в 80-х годах прошлого века, отличалась интересными рассказами. Какие особенности прозы Афага Масуда делают ее оригинальной и выделяют ее среди других стилей и стилей? Прозаические произведения ее деда, выдающегося прозаика Али Велиева, известны прежде всего своими рассказами и их решением в рамках динамичного сюжета. Масштабный роман Али Велиева «Воспоминания ветки» - это перевод на язык романа рассказов, создавших действительность Азербайджана в начале XX века, а точнее, произведение, написанное в рамках традиционных романов.

Афаг Масуд расширила контуры таких традиций до такой степени, что невозможно сравнить ее простые рассказы с литературными текстами ее деда, даже если они выдуманы. Это связано не с отрицанием традиций, а со значительным развитием и обогащением азербайджанской прозы за короткий период времени. Литературные тексты Афага Масуда, чрезвычайно оригинальные по стилю и мировосприятию, сильно отличаются от произведений как шестидесятников, так и людей его поколения, пришедших в литературу в 70-е и 80-е годы.

В ее серии эссе «Империя эмоций» есть поговорка: «Литература - сюжет чувств, а не рассказы». Эта идея отличается не тем, что она является результатом чтения или художественной работы Афаг Масуда, а скорее качеством ее спонтанного извержения, как поэзия. Экспрессионизм в стиле Афаг Масуд - умение скрыть начальную деталь, которая должна быть описана в огромной смеси тонких штор, становится все более очевидной. Во всяком случае, на наш взгляд, в творческом стиле Афаг Масуда в оси этих

литературных текстов присутствует смешение трех «измов», очень интересный синтез.

О двух из них мы упоминали выше. В-третьих, экзистенциализм, описание человеческого существования во тьме безответных вопросов, неспособность искать ответы на самые болезненные вопросы, поставленные на протяжении всего описания, то есть тот факт, что человек не изменится перед лицом всей этой боли, - это замкнутая система.

Key words: novel. prose, artistic style, literary model

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru Gülər Abdullabəyova tərəfindən tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

HÜSEYNOVA AYTƏN HƏŞİM QIZI
AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
ayten.mirqasimova@mail.ru

CƏFƏR RƏMZİ İSMAYILZADƏNİN TƏQDİMATINDA AĞASƏLİM FƏDAİ

Xülasə

Ölkəmizin paytaxtı Bakı, xüsusilə onun kəndləri qədimdən bəri şeir, sənət beşiyi kimi tanınsa da XX əsr Abşeron ədəbi mühitində yeni mərhələ hesab olunur. Abşeron ədəbi mühiti Azərbaycan ədəbi həyatının ayrılmaz bir hissəsi kimi daim inkişafda olmuş, poeziyamıza bir sıra görkəmli sənətkarlar vermişdir. Bu mühit haqqında müntəzəm olaraq araşdırmalar aparan görkəmli şair, ədəbiyyatşünas, tərcüməçi, araşdırmaçı alim Cəfər Rəmzi İsmayılzadə olmuşdur. Son nəfəsinə qədər yorulmaz zəhmətə qatlaşaraq, Bakı və ətraf kəndlərdə yaşayıb-yaratmış həm şairlər, həm də dövrün ədəbi mühiti haqqında məlumatlar toplayıb, özündən sonrakı nəslə bir yadigar qoyub gedən C.Rəmzinin "Deyilən söz yadigardır" toplusu ədəbiyyat tarixi üçün çox böyük xəzinədir.

Cəfər Rəmzinin 20 il müddətində tərtib etdiyi təzkirə xarakterli bu toplunun 1981-ci ildə nəşr olunmuş cildində Bakı və Abşeron şairlərinin demək olar ki, çoxunun əsərlərindən nümunələr daxil edilmişdir. Topluda olan şairlərin bir qisminin əsərləri dövrü mətbuatda çap olunsa da, bəzilərinin fəaliyyətləri tam olaraq, sistemli şəkildə öyrənilməmişdir.

Bunlardan biri Bakının Buzovna kəndində dünyaya gələn, ədəbi yaradıcılıqla məşğul olmasına baxmayaraq yaşadığı dövrün ədalətsizliklərinin qurbanı olan Ağasəlim Əziz oğlu İmaməliyevdir. O, Buzovnanın məşhur İmaməliyevlər nəslinin nümayəndəsi, həmçinin Abşeron ədəbi mühitində əvəzolunmaz yeri olan qəzəl ustadı Məşədi Azər Buzovnalının əmisi oğludur.

Bu məqalədə "Deyilən söz yadigardır" kitabında çap olunan Ağasəlim Fədai yaradıcılığı, onun şeirlərinin mövzu, janr rəngarəngliyi təhlil olunur. XX əsrin birinci yarısında Abşeron ədəbi mühitində yetişən şairlərin yaradıcılığında yazılı ədəbiyyatla şifahi şeirin təması çox sıx olmuş, ictimai-siyasi, maarifçilik, vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, məhəbbət ideyaları əhatəli şəkildə öz əksini tapmış, yüksək dəyərə malik olan ədəbiyyat nümunələri yaranmışdır. Ağasəlim Fədai də yaradıcılığı boyu həm şifahi xalq ədəbiyyatının müxtəlif janrlarında, həm də klassik üslubda əsərlər ərsəyə gətirmiş, onun müxtəlif mövzuları əhatə edən şeirləri yığcamlıq, fikri və hissi obrazlı şəkildə mənalandırmaq kimi keyfiyyətlərə malikdir.

Açar sözlər: XX əsr, Abşeron ədəbi mühiti, Ağasəlim Fədai, qəzəl janrı.

1905-ci ildə Bakının Mərdəkan kəndində dünyaya gələn Cəfər Rəmzinin gənclik illərindən şeirlə, ədəbiyyatla qırılmaz bağlılığı var idi. Bədii yaradıcılığa 15 yaşından başlayan şair əvvəlcə "Sufi", daha sonralar isə "Rəmzi" təxəllüsündən istifadə etmişdir. 1935-ci ildə həbs edilib, 21 ildən artıq dustaq həyatı yaşamış şair haqqında Salman Mümtaz adına Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivində direktor vəzifəsində işləmiş ədəbiyyatşünas, publisist Maarif Teymur yazırdı: "Qaranlıq bir yerdə 30 yaşlı bir gənc bardaş qurub kədərli oturmuşdu. Bədənində sanki elektrik cərəyanı var idi. Narahatçılıqdan və fikirdən xeyli düşündü: "Axı mən nə etmişəm, bəlkə "Sufi" təxəllüsümlə mənə tələ qurub, bəlkə azadlıq şərbətini içmək istəmişəm. Bəlkə..." Bu "bəlkə"lərə cavab tapmayan gənci iyul 1935-ci ildə həbs etdilər". (8.14.)

O, sürgündən qayıdandan sonra Bakıda və Abşeronda yaşayıb-yaratmış və az qala unudulmuş yazarların əsərlərini bir yerə toplayıb, sistemləşdirib "Deyilən söz yadigardır" toplusunu hazırlamışdır. Maarif Teymur "Azərbaycan" qəzetində nəşr olunmuş məqaləsində Cəfər Rəmzi ilə ilk görüşünü xatırlayaraq yazır: "Başı bəlalar çəkmiş Cəfər Rəmzi ilə görüşürəm. Payızdır, hava çox mülayimdir... İlk sözü bu oldu: Adınız necədir? Dedim: Maarif. Cəfər müəllimin üzündə xəfif, sevinclə qarışıq bir işartı gördüm. Dedim: "Xahiş edirəm sənədlərinizi arxivə verəsiniz. Sizə minnətdar olarıq..." (5.5.) Şairin vəfatından sonra onun varisləri tərəfindən şəxsi fondunda olan sənədlər Salman Mümtaz adına Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivinə təhvil verilmişdir. Böyük hissəsi ərəb qrafikalı əlifbamızla yazılmış əlyazmalar arasında onun tərcümeyi-hal sənədləri, "Deyilən söz yadigardır" kitabı üçün topladığı materiallar, Bakı və Abşeron şairlərinin topluya salınmayan şeirlərinə də rast gəlirik. Onun yazdığı bu toplu Abşeron şairlərinə həsr olunmuş müasir təzkirədir. Təzkirələr şairlərin həyat və yaradıcılığını ətraflı öyrənmək, şeirlərə və ya əsərlərə nəzər saldıqda o dövrün ədəbi prosesini izləmək baxımından, ədəbiyyat tarixi və ədəbi tənqidin keçmişini öyrənmək üçün ən dəyərli qaynaqlardan biridir. Prof.Dr.Mustafa İsenin "Təzkirədən bioqrafiyaya" kitabında qeyd olunduğu kimi: "Keçmişin ədəbi-mədəni həyatının və bədii-estetik düşüncə tərzinin elmi mənzərəsini yaratmaq üçün ilk növbədə ilkin qaynaqlarda toplanan məlumatlar əsasında araşdırma aparmaq və mülahizə söyləmək mümkündür və bu baxımdan tarix və mədəniyyətə aid ilkin yazılı qaynaqların, xüsusilə ədəbiyyat üzrə təzkirələrin tədqiqi olduqca əhəmiyyətli bir məsələ olaraq qarşımıza çıxır". (7.6.) Cəfər Rəmzinin təzkirə xarakterli bu kitabı da XX əsr Abşeron ədəbi mühitini, bu dövrlərdə Bakı və onun kəndlərində yaşamış şairlərin həyatını və yaradıcılıq istiqamətlərini öyrənmək üçün olduqca dəyərli mənbədir.

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əməkdaşı Sona Xəyalın Bakı-Abşeron ədəbi mühitinə olan marağı və bu istiqamətdə gördüyü işlər də təqdirəlayiqdir. XX əsrin görkəmli Azərbaycan tədqiqatçısı və şairi Cəfər Rəmzinin 1981-1987-ci illərdə nəşr olunan "Deyilən söz yadigardır" toplusu 2019-cu ildə məhz Sona Xəyalın tərtibatında yenidən nəşr edilmişdir. Kitaba XIV-XX

əsrlərdə Bakı və Abşeronda yaşayıb-yaratmış 170-dən çox şairin tərcümeyi-halı, əsərlərindən nümunələr və Cəfər Rəmzinin Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan arxivindəki indiyədək nəşr olunmamış şeirləri, o cümlədən, toplularla bağlı C.Rəmziyə ünvanlanmış 4 məktubu daxil edilmişdir.

1981-ci ildə nəşr olunan cildində XX əsrdə Azərbaycanın istər sosial-iqtisadi, istərsə də tarixi-mədəni həyatının bütün sahələrində özünəməxsus rolu, qədim tarixə malik kəndlərindən biri olan Buzovnadan çıxmış bir çox şairlər haqqında bioqrafik məlumat və onların qələmindən çıxan müxtəlif poetik formalarda olan şeirlər nəşr olunmuşdur. Onlardan Hacıdadaş Qaib, Qüdrətli Qüdrət, Məhəmmədismayıl Asi, Azər Buzovnalı, Haşımbəy Saqib, Ağasəlim Fədai və başqalarının adlarına rast gəlirik. Süleyman Rüstəmin kitabda "Bir neçə söz" başlığı altında verilən yazısında qeyd edilir ki: "Əlbəttə, "Deyilən söz yadigardır" kitabına şeirləri daxil edilmiş şairlər klassik ədəbiyyatın tanınmış nümayəndələri səviyyəsinə yüksəlməsələr də, onlar klassik ədəbi formaların bir çox sahəsində öz qələmlərini sınamış, ədəbi prosesin gedişində bu və ya digər dərəcədə iştirak etmişlər". (4.5.)

Bu topluda nəşr olunmuş Buzovna şairlərindən biri də Ağasəlim Fədaidir. Kitabda Fədai haqqında qısa bioqrafik məlumat verilir: "Ağasəlim Əziz oğlu İmaməliyev 1903-cü ildə Buzovnada anadan olmuşdur. Üç yaşında ikən anasını, 1917-ci ildə isə atasını itirmiş, on dörd yaşından balıqçılıq etmiş və kənd təsərrüfatı işlərində çalışmışdır. 28 Aprel inqilabından sonra Ağasəlim "Kommunist" və "Yeni yol" qəzetlərində müxbir kimi fəaliyyət göstərmiş, "Gənc qızıl qələmlər ittifaqı"nın üzvü olmuşdur. O, 1951-ci ildə vəfat etmişdir".(4.301.)

Cəfər Rəmzi Fəadi haqqında çox kiçik ensiklopedik məlumat verməsinə baxmayaraq elə məhz bu araşdırmalara görə onun adı Azərbaycan ədəbiyyatından silinməyib. Yaradıcılığa başladığı gündən yazdığı şeirləri, etdiyi tərcümələri, divanı bugünə kimi çap olunmayan Fədainin çox az sayda şeirindən başqa heç bir yaradıcılıq nümunəsi işıq üzü görməyib. Bəzilərini özunun əl xətti ilə yazdığı, bəzilərini isə çox ağır xəstə olduğu zamanlarda oğlu Oktaya yazdırdığı şeirləri AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyat Muzeyinin fondunda saxlanılır. Akademik Rafael Hüseynov "Söz" jurnalında çap olunan "Başqa xətlə yazılmış tarix" məqaləsində qeyd edir ki: "Cəfər müəllim 1930-cu illər fəlakətlərindən bəhs edərkən bir dəfə mənə Ağasəlim Fədaidən də danışmışdı. Söyləmişdi ki, hələ o zaman Fədaiyə Abşeron şairlərinin haqqında məlumatlar və şeirlərini topladığımı bildirmişdim, o da mənə fotolarını və bir ümumi dəftərə səliqə ilə köçürdüyü, əruzda və hecada yazdığı müxtəlif şerlərini verərək demişdi ki, hansıları münasib bilsən istifadə et".(1.səh.24-25) Lakin Cəfər müəllim Sibirdən qayıdandan sonra Ağasəlimi axtarmış, sonra məlum olmuşdu ki, artıq Fədai xəstəlikdən dünyasını dəyişib. XX əsrdə Abşeron ədəbi mühitinə məxsus poeziya iki formada, şifahi və yazılı formada inkişaf edirdi. Ağasəlim Fədai də hər iki vəzndə istər heca, istərsə də əruz vəznində yüksək bədii dəyərə malik əsərlər yazmışdır. Cəfər Rəmzi İsmayılzadə kitabda şairin yaradıcılığından müxtəlif janrlarda, biri

qoşma digər ikisi isə qəzəl olmaqla üç şeirini təqdim etmişdir. Bunlardan biri 4 beytdən ibarət olan heca vəznində yazılmış şifahi xalq ədəbiyyatı aşıq şerinin janrlarından biri olan "Oynasın" qoşmasıdır.

Başına döndügüm, aşıq, durma, çal,
Sazında səslənsin tellər, oynasın.
Oxu məlahətlə, hər yana səs sal,
Bülbül qanaq çalsın, güllər oynasın. (4.302.)

Aşıq yaradıcılığı şifahi xalq ədəbiyyatının mühüm bir hissəsidir. Fədainin əlyazmalarına nəzər saldıqda, yaradıcılığını araşdırdıqda aydın olur ki, şifahi xalq yaradıcılığından olduqca çox bəhrələnmişdir, onun bizə gəlib çatan ədəbi irsində bir çox şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri vardır.

Ağbirçək analar çırmasın əl-qol,
Gətirsin məclisə hər şeyi bo-bol,
İçilsin, sağlıqlar deyilsin yüz yol,
Məclisdə qədəhli əllər oynasın. (4.302.)

Bu qoşma Molla Pənah Vaqifin eyni rədifli əsərinin təsiri ilə yazılmışdır.

Başına döndüyüm, toy adamları,
Siz də deyin: toya gələn oynasın,
Adını demərəm, eldən ayıbdır,
Filankəsin qızı, filan oynasın. (6.89.)

XX əsrdə baş verən ictimai-siyasi hadisələrin milli ədəbiyyatımızda da əks olunması müxtəlif ədəbi istiqamətlərin formalaşmasına səbəb olmuş, ictimai-siyasi mövzulu əsərlər qələmə alınmağa başlamışdır. Bu xüsusiyyətlər Fədai yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır. Yaxın və Orta Şərq xalqları ədəbiyyatında ən kütləvi, geniş yayılan klassik şeir şəkli olan qəzəl Fədainin yaradıcılığının əsas qayəsidir. "Deyilən söz yadigardır" kitabında şairin çap olunan digər şeri 1945-ci ildə qələmə aldığı "Dörd il" adlanan qəzəlidir. Şair yaradıcılığı boyu öz əsərlərində çevrəsində cərəyan edən hadisələri, hiss və həyəcanları xalqın anlayacağı dildə canlandırmış, ifadə etmək istədiyi fikri dəqiq və anlaşıqlı dildə oxucuya çatdırmışdır.

Düşdüm sənin eşqində biyabanlara dörd il,
Dözdüm, gözəlim, firqətə, hicranlara dörd il.
Şənü şərəf ilə elədim xalqıma xidmət,
Eylərkən əməl hər cürə fərmanlara dörd il. (4.302.)

Qəzəli oxuduqca aydın olur ki, II Dünya müharibəsinin ən gərgin anlarını

əhatə edən 1941-1945-ci illərdən bəhs olunur. II Dünya müharibəsi illəri bəşəriyyətin XX əsrdə üzləşdiyi ən ağır və dəhşətli dövr olmuş, bir sıra Azərbaycan şair və yazıçıları bu illərdə vətən, torpaq, xalq naminə böyük fədakarlıqlar göstərmişlər. Bunlardan biri də Fədaidir.

Eşqində məharətlə alıb bir qana min qan
Göstərdim hünər, döndüm ər aslanlara dörd il.
Əğyarə aman vermədim amalına çatsın,
Saldım onu mən dəhşətə, tufanlara dörd il. (4.302.)

Qəzəldə şair məhəbbətin ona verdiyi güc ilə bir qana min qan aldığını, düşmənə qarşı göstərdiyi hünəri böyük ustalıqla təsvir edir, öz qələmi ilə düşmənlərin məqsədlərinə çatmağına aman vermədiyini, onları dəhşətə, tufanlara saldığını yazır. Yadelliləri təkcə silahın deyil, sözün qüdrəti ilə də məğlub etdiklərini vurğulayır.

Yad elləri qovdum bu gözəl torpağımızdan.
Uddurdum, inan, qan bütün almanlara dörd il. (4.302.)

Vətən, qürbət, qəhrəmanlıq motivləri Fədai qəzəllərinin əsas mövzusudur. O, bu qəzəlində xalqımızın nailiyyətlərini qələmə alır, faşizmə qarşı müharibədə göstərdikləri qəhrəmanlığı, igidliyi, vətən, torpaq naminə misilsiz rəşadət, mərdlik nümayiş etdirən azərbaycanlıların nələrə qadir olduğunu vəsf edir.

Eşqin odu ilə mən isindim gecə-gündüz,
Düşdükdə, gülüm, qarlı zimistanlara dörd il.
Mehrin mənə ruh verdi böyük mərəkələrdə,
Girdikdə Fədai kimi meydanlara dörd il. (4.302.)

Qarlı, soyuq qış fəslində eşqin alovu, odu ilə gecə-gündüz isinən şair, məhəbbətin ona bu qarmaqarışıqlıqda ruh verdiyini, meydanlarda "fədai" kimi vuruşmasına kömək etdiyini təsvir edir. Qəzəldə həm də vətənə məhəbbət, şairin uzun illər vətəndən ayrı, qürbətdə yaşaması, vətən həsrəti ilə yanıb-tutuşan qəlbin çəkdiyi iztirablar ön plana çəkilir. Doğma elindən, obasından uzaqda yaşayan Fədainin vətən həsrəti illərlə onun qəlbinə sanki bir alov olub düşmüş, şairi günü-gündən yandırıb, gənc yaşlarından xəstəlik tapmasına gətirib çıxarmışdır.

Şairin kitabda nəşr olunan digər qəzəli isə aşiqanə mövzudadır. Fədai bu qəzəli 1939-cu ildə qələmə almışdır. XX əsr Abşeron şairlərinin yaradıcılığı məzmununa görə rəngarəng olmasına baxmayaraq əsas, aparıcı mövzulardan biri də məhəbbət poeziyasıdır. Fədai lirikasında saf məhəbbət tərənnüm edilir, gözəlin vəsfi, aşiqin şikayətləri, həsrəti ön plana çəkilir, məhəbbət onun şeirlərində ən yüksək, ülvi, bəşəri bir hiss kimi tərənnüm olunur, mənalanır. Bu məhəbbət insanı nəcibləşdirən,

daxilən təmizləyən, müdrikləşdirən duyğudur:

Şuri-eşqündü salan kuhi-biyabanə məni,
Ey edən zülfi ilə dəhrdə divanə məni.
Fəxr edib hüsnünə tuğyan eləmə aləmdə,
İncidib zülm ilə salma qəmü pünhanə məni,
Qaşların qətlimə fərman verib hər ləhzə yenə,
Əcəba, neyləmişəm mən salusan qanə məni?
Yandırır aləmi, ey mah, camalın şövqü,
Eşqin, ey mah, yaxar atəşü hicranə məni. (4.303.)

Şairin qəzəlində məhəbbət iki şəxsin, iki taleyin, iki sevən qəlbin hekayətidir. Qəzəldəki əsas qəhrəman aşiqdir, aşiq isə elə şairin özüdür. O, şeirlərində həyatın eşq üzərində qurulduğunu qeyd edir, həsrətini çəkdiyi, sevinc və iztirabları ilə yaşadığı gözəl bu poeziyanın digər qəhrəmanıdır. Qəzəldə aşiq sevgilisindən şikayət edir. Özünə, gözəlliyinə güvənən sevgilinin onu zülmə, çöllərə saldığını, zülfü ilə divanə etdiyini vurğulayır. Fədai ay, gül adlandırdığı sevgilini qətlinə fərman verən oxa bənzədir, onun eşqi və camalı ilə yanan qəlbini qəmə, hicrana düçar etdiyini təsvir edir.

Rəhm qıl, qoymadı can məndə gözün şəhlası,
Basgilən bağrına cantək, gətir həm canə məni.
Aşiqəm, sanki, Fədai, gülə bülbül kimi mən,
Nə olar məhrəm elə gönçeyi-xəndanə məni. (4.303.)

Şairin qəzəlləri bədii ifadə vasitələri ilə zəngindir. Sevgilini gülə, özünü isə bülbülə bənzədən Fədai rəhm istəyir. Odur ki, şair məhəbbət mövzusunda yazdığı qəzəlləri ilə qəlbin dialektikasını açmağa nail olmuşdur.

Bədii irsimizin öyrənilməsi ədəbiyyatşünaslığımızın qarşısında duran ən aktual məsələlərdən biridir. Burdan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Cəfər Rəmzi İsmayılzadənin bizlərə qoyub getdiyi bu toplu bugünümüzə qədər gəlib çatan Ağasəlim Fədainin ədəbi irsinin ideya, məzmun, bədii sənətkarlıq xüsusiyyətləri baxımından tədqiq edilməsində, istər heca istərsə də əruz vəznində yazdığı müxtəlif mövzuları əhatə edən poetik irsinin araşdırılmasında ədəbiyyat tariximiz üçün qiymətli mənbədir. Şerlərinin hər birində bədii ifadə və təsvir vasitələrindən, o cümlədən məcazlardan böyük ustalıqla istifadə edən şair yüksək bədii dəyərə malik olan sənət nümunələri yaratmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Hüseynov Rafael. Başqa xətlə yazılmış tarix, səh.22-25// Söz, müstəqil ədəbi publisistik jurnal. Oktyabr, 2019, 40 səh.
2. Xəyal Sona. Deyilən söz yadigardır. Bakı, "Ecoprint", 2019, 629 səh.
3. Xəyal Sona. Bakı Gülzarının bülbülləri. Bakı, "MBM", 2011, 128 səh.
4. İsmayılzadə Cəfər Rəmzi. Deyilən söz yadigardır. Bakı, "Yazıçı", 1981, 330 səh.
5. Maarif Teymur. "Sufi" təxəllüslü şair. Azərbaycan, 2005, 22 may, səh.5
6. Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. "Şərq-Qərb", Bakı, 2004, 269 səh.
7. Prof. Dr. Mustafa İsen "Təzkirədən bioqrafiyaya" və seçilmiş məqalələr. Baki, Oskar, 2012.
8. Uğur. Şair və ədəbiyyatşünas Cəfər Rəmzi. Xalq Cəbhəsi, 2013, 11 iyun, s.14

А. Г. Гусейнова

АГАСАЛИМ ФАДАИ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ДЖАФАРА РАМЗИ ИСМАИЛЗАДЕ
РЕЗЮМЕ

Несмотря на то, что столица нашей страны Баку, особенно ее окрестности, издавна считаются колыбелью поэзии и искусства, XX век считается новым этапом в литературной среде Апшерона. Литературная среда Апшерона всегда находилась в динамичном развитии как неотъемлемая часть литературной жизни Азербайджана и подарила азербайджанской поэзии немало выдающихся мастеров слова. Джафар Рамзи Исмаилзаде был выдающимся поэтом, литературным критиком, переводчиком и исследователем этой среды. Сборник Рамзи «Сказанное слово – память» является «сокровищем» для истории литературы. Сборник сведений, которые Джафар Рамзи собирал в течение 20 лет, включает также образцы произведений почти всех поэтов Баку и Апшерона. Хотя произведения некоторых поэтов, имена которых были включены в сборник, появлялись в печати, деятельность некоторых из них не была изучена полностью и систематически.

Один из них – Агасалим Азиз оглу Имамалиев, который родился в поселке Бузовна города Баку, ставший жертвой несправедливости своего времени, несмотря на свой литературный талант. Он был представителем знаменитого рода Имамалиевых, а также приходился двоюродным братом мастера слова Машади Азера Бузовналы, который занимал почетное место в литературной среде Апшерона.

Статья посвящена анализу творчества Агасалима Фадаи, разнообразию тематики и жанра его стихотворений, которые нашли отражение в книге «Сказанное слово – память». В творчестве поэтов Апшерона первой половины XX века существовала тесная связь между устным народным творчеством и письменной литературой, появились ценные литературные образцы, в которых нашли отражение любовь, идеи просвещения и героизма. На протяжении всего своего творчества Агасалим Фадаи создавал произведения как в различных жанрах устного народного творчества, так и классическом жанре, мастерски используя в каждой строчке своих стихотворений изобразительно-выразительные средства, иносказания. Его стихи, которые охватывают различную тематику, обладают такими свойствами, как лаконичность, образная семантизация мыслей и чувств.

Ключевые слова: XX век, литературная среда Апшерона, Агасалим Фадаи, жанр газель.

A.H.HUSSEINOVA

AGASALIM FADAI IN THE RESEARCHES OF JAFAR RAMZI ISMAYILZADEH

SUMMARY

Despite the fact that the capital of our country, Baky, and especially its surroundings, has long been considered the cradle of poetry and art, the 20th century is considered a new stage in the literary environment of Absheron. The literary environment of Absheron has always developed dynamically, as an integral part of the literary life of Azerbaijan and has presented many outstanding masters of the word of Azerbaijani poetry. Jafar Ramzi Ismayilzadeh was an outstanding poet, literary critic, translator and researcher of this environment. Ramzi's collection entitled "The spoken word is a memory" is "a treasure" for the history of literature.

The collection of information that Jafar Ramzi has been collecting for 20 years includes the samples of the works by almost all poets of Baky and Absheron. Although the works of some poets, whose names were included in the collection, have previously appeared in print, the work of some of them has not been studied fully and systematically.

One of them was Agasalim Aziz oglu Imamaliyev, who was born in the Buzovna village of Baky, who became a victim of the injustice of his time, despite his creative talent. He was a representative of the famous Imamaliyev family, and also was a cousin of the master of the word Mashadi Azer Buzovnaly, who held a honourable place in the literary environment of Absheron.

The given article touches upon the analysis of the work of Agasalim Fadai, the variety of subjects and genre of his poems, which are reflected in the book "The

spoken word is a memory". In the works of the Absheron poets of the first half of the 20th century, there was a close connection between oral folk art and written literature, valuable literary samples appeared, which reflected love, ideas of enlightenment and heroism. Throughout his entire career, Agasalim Fadai created the works both in various genres of oral folk art and in the classical genre, skillfully using pictorial and artistic means, allegories in each line of his poems. His poems which cover various topics, have such properties as laconicism, figurative systematization of thoughts and feelings.

Key words: the 20th century, the literary environment of Absheron, Agasalim Fadai, genre of gazal

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, professor Kamil Hüseyn Allahyarov tərəfindən tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

VÜSALƏ TAĞIZADƏ
BDU
Zahid Xəlilov, 23
v-tagizade@list.ru

N.NƏRIMANOVUN VƏ S.M.QƏNIZADƏNI NƏSR ƏSƏLƏRINDƏ MILLI IDEAL DÜŞÜNCƏSININ BƏDII INIKASI

XÜLASƏ

Məqalə N.Nərimanov və S.M.Qənizadənin bidii nəsrində milli ideal düşüncəsinin təcəssümünə həsr olunmuşdur. Bu zaman N.Nərimanovun "Bahadır və Sona", S.M.Qənizadənin "Məktubati-Şeydabəy Şirvani" romanları diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Ona görə ki, hər iki sənətkarın başqa nəsr əsərlərində milli ideal düşüncəsinin müəyyən əlamətləri olsa da, bu idealların daha geniş təzahürü adı çəkilən romanlarda özünü göstərir. Məqalədə müəlliflərin milli ideallarının əsas cəhətləri, xətləri, istiqamətləri izah edilir. Göstərilir ki, hər iki romanda müəliflər özlərinin milli ideallarını müsbət qəhrəmanlarının dili ilə verirlər. Bu qəhrəmanlar mənsub olduqları xalqı azad, xoşbəxt, firavan görmək istəyirlər. Xalqlarının, vətənlərinin azadlığı, inkişafı, müstəqilliyi barədə düşünür, öz həmvətənlərini bu yolda iş görməyə çağırırlar.

Hər iki romanda yazıçıların milli idealları yeni tipli məktəb və maarif mühiti yaratmaqdan başlayıb. Və bu roman qadın tərbiyəsinə, zülmün və istibdadın ləğvinə qədər rəngarəng məsələləri özündə birləşdirir. Məqalədə həmin ideyaların istər tarixi, istərsə də müasir əhəmiyyətinə də toxunulur.

Açar sözlər: N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, roman, nəsr, milli ideal, XIX-XX əsrlər, Azərbaycan ədəbiyyatı

Maarifçi-realist sənətkar Nəriman Nərimanovun bədii nəsr yaradıcılığı "Bahadır və Sona" [I hissə-1896; II hissə-1899-1900] romanından, "Pir" [1913] povestindən və "Bir kəndin sərgüzəşti" [1915] hekayəsindən ibarətdir. Hekayə ictimai-məişət məzmunludur. Əsas ideya özünü xeyirxah kimi qələmə verən bədxahların, zalımların tənqididir. "Pir" povestində yalançı pirlərə, ocaqlara inam və onun rəzaləti əks olunur. Əslində burada qoyulan mətləb də ədibin idealları sırasına daxildir. O, xalqın qəflətindən, din və şəriətin əsl mahiyyətindən xəbərsizliyindən, fanatizmindən məharətlə yararlanıb yalançı pirlər, ziyarətgahlar yaradan, bununla böyük gəlirlər əldə edən fırıldaqçıları, saxtakarları, dələduzları ifşa edir. Xalqı ayıltmağa çalışır. Bu cür saxta inancların geriliyə, mövhumata yol açdığını, ictimai zəlalətə səbəb olduğunu göstərir.

Yazıçının milli idealları daha geniş mənada "Bahadır və Sona" romanında öz bədii inikasını tapmışdır. Romanda qoyulan məsələ ilk növbədə "uçurum dərələr"

problemidir. Lakin bu əsas xəttin ətrafında müəllif həm də özünün vətənpərvərlik, millətsevərlik baxışlarını da təcəssüm etdirir. Əslində "uçurum dərələr" probleminin özündə də sənətkarın maarifçi ideallarının müasir mənada, müasir mövzu və baxışla təzahürünü görürük. Əgər bütün insanları vahid olan Allah yaradıbsa, bütün insanlar "bir günəşin zərrəsidir"sə [A.Şaiq], məqsəd eyni ali varlığa tapınmaq və qovuşmaqdırsa, müxtəlif dinlər, məzhəblər, təriqətlər onları nə üçün bir-birindən ayırmalı, aralarında ədavət, nifaq, düşmənçilik yaratmalıdır? Bu "uçurum dərələri" insanlar özləri cəhalət ücbatından yaratmışlar və insanlar özləri də aradan qaldırmalıdırlar. Yazıçı idealının hədəfində dayanan mətləblərdən biri budur.

Bundan əlavə əsərdə Bahadırın istək və amalının timsalında vətənpərvərlik və millətsevərlik hisslərinin ardıcıl təzahürünü görürük. Peterburq universitetinin tələbəsi olan Bahadır erməni qızı Sonanı dərin məhəbbətlə sevir. Lakin onun məhəbbəti yalnız Sonaya qarşı deyil. O, vətəninə və millətinə də sonsuz sevgi bəsləyir, onun xoşbəxtliyi və yüksəlişi barədə düşünür. Təhsilini başa vurub yaxşı bir mütəxəssis kimi vətənə qayıtmaq və xalqına xidmət göstərmək arzusu ilə yaşayır. Bir vətəndaş kimi o, "*Mən millətimi sevirəm, çünki anamı sevirəm*" [10, 198] fəlsəfəsi ilə yaşayır. Mənsub olduğu xalqın geridə qalması bir təəssübkeş kimi Bahadıra böyük dərd olur, onu kədərləndirir. Bu geriliyi yada saldıqca o, ah çəkir, çıxış yolları arayır. Onun fikrincə xalqın başqa millətlərdən geridə qalmasının əsas səbəbi elmsizlik, maarifsizlikdir. Qəhrəmanın qənaətinə görə millət "*dəxi necə dalda qalmasın, bir millət ki, dünya elmlərindən qaçaq düşübdür? Və elmsiz millət qabağa gedərmi? Getdi zor dünyası*!.." [10, 173].

Bahadır islam xalqlarının "*və müsəlman dövlətlərinin hər yerdə tənəzzüldə yaşamaqlarının*" əsas təqsirkarlarından birinin də ruhanilər olduğunu söyləyir. Onu da deyək ki, Bahadırın dinə və din xadimlərinə münasibəti tamamilə fərqlidir. Onun fikrincə bütün kamil dinlər xalqın tərəqqisi üçün endirilmişdir. Əgər insanlar bu kamil dinlərin qayda-qanunlarına düzgün əməl etsələr, din xadimləri onun əsl mahiyyətini təhrif etməsələr, kütləyə dürüst başa salsalar, hər bir qövm tərəqqiyə nail olar.Təəssüf ki, ruhanilər dini kütləyə düzgün təbliğ etmir, kütlə də cəhalət ucbatından həqiqi dindən uzaq düşür. Nəticədə qəflətə, geriliyə yuvarlanır. Təssüf ki, sovet dövrünün tədqiqatlarında çox zaman yazıçının din xadimlərinə münasibəti ilə dinə münasibəti eyniləşdirilmişdir. Guya yazıçı din xadimlərini tənqid etməklə həm də dinə qarşı çıxmışdır. Məsələn, N.Nərimanovun tədqiqatçılarından Teymur Əhmədov yazır: "*N.Nərimanovun maarifçilik dünyagörüşü ona dinin əsl mürtəce mahiyyətini, onun elmi inkişafla bir yerə sığmadığını dərk etməyə imkan vermir. Ona görə də müsəlman aləmində fanatizmi, geriliyi, özbaşnalığı din xadimlərinin mühafizəkarlığı ilə əlaqələndirir*" [2, 218]. Əlbəttə, burada deyilən fikir, yəni dində mürtəce mahiyyət axtarmaq, onun elmi inkişafa mane olduğunu israr etmək sovet ideologoyasının ateist təbiətinin diktəsindən irəli gələn yanlışlıqdır.

Bahadırın təbiətində ana dilinə sonsuz sevgi və qayğıkeşlik hissi vardır. Ana dilinin saflığını qorumaq, onu xalqın vacib sərvəti kimi hifz etmək, yaşatmaq onun

ülvi ideallarından biridir. Bu işdə o, qələm sahiblərinin, müəllimlərin və millət öncüllərinin üzərinə ciddi məsuliyyət düşdüyünü iqrar edir. Onun rəyinə görə: "*Bir dilin qədrini millət o vaxt bilər ki, haman dildə yazılan inşalar millətin həm bədəninə və həm ruhuna tərbiyə verə. Və bir dilin o vaxt qiyməti olar ki, o dili təlim verənlərdə qeyrət, insaf ola*" [10, 188]. Xalq dilini qorumaqdan ötrü qələm sahiblərinin aydın, kütlənin anlaya biləcəyi sadə və saf dildə yazmalı olduğunu zəruru sayan Bahadır "ögey ziyalılar" probleminə də toxunur. Bildirir ki, bəzi ziyalılar başqa dildə təhsil alıb müəyyən qədər elm kəsb etdikdən sonra mənsub olduğu xalqa yuxarıdan aşağı baxır. Onun dilini, mədəniyyətini, adət ənənələrini bəyənmir. Öz kökündən ayrılan, xalqdan qopan bu cür dönük ziyalıları tənqid edən qəhrəman millətə və onun dilinə xidməti milli namus məsələsi sayır.

Bahadır kütlənin müasir elmlərə, məktəbə soyuq münasibətinə də acıyır. Bunsuz xalqa hidayət yolunun olmadığını bildirir. Onu narahat edən məsələlərdən biri də xalq arasında mövcud olan bir sıra vəhşi, nadan, cahil adətlərin olmasıdır. Nigahlı qız-gəlinlərin qaçırılması, soyğunçuluq, qaçaqlıq, quldurluq, ədavət və s. bu cür adətlər sırasındadır. Bahadıra görə bu cür adətlər xalqın şərəfinə, qüruruna, ləyaqətinə ləkə gətirir. Onu vəhşətə sürükləyir, ümumi məhəbbət və ittihada mane olur. Qəhrəman belə hesab edir ki, milli birlik və tərəqqi naminə xalqın qabaqcıl ziyalıları vətən övladlarını bu vəhşi adətlərdən çəkindirməli, onlarda qarşılıqlı məhəbbət və səmimiyyət hissləri yaratmağa səy göstərməlidirlər. İnsanlar arasındakı ədavəti, düşmənçiliyi, nifaqı isə insan ağlının naqisliyi ilə izah edir: "*Məqsəd bir, yol bir, əcəba! Nə üçün insanlar bir-birindən ayrı düşüblər? Səbəb? Səbəb, ağlımızın naqisliyi"* [10, 198]. Maarifçi qəhrəman cəmiyyətin, insanlığın və millətlərin xoşbəxtliyi naminə bir çox adətlərin, qanunların yenilənməyə ehtiyacı olduğunu bildirir.

XIX-XX əsrlər maarifçi-realist ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrindən biri də Sultan Məcid Qənizadədir. Onun "Məktubati-Şeyda bəy Şirvani" [1898-1900] romanı, "Allah xofu" [1906] , "Qurban bayramı və yaxud on gün riyazət" [1907] hekayələri maarifçi realist bədii nəsrimizin dəyərli nümunələrindəndir. Bundan əlavə yazıçının "Allah divanı" [1896], "Nabəkar qonşu" [1906] və s. kimi təbdilləri də vardır. Hekayə-lər və təbdillər, əsasən, məişət, dini və əxlaqi mövzularda qələmə alınmışdır.

Sənətkarın milli idealları daha çox onun "Məktubati-Şeyda bəy Şirvani" romanında öz inikasını tapmışdır. Roman iki hissədən ibarətdir: "Müəllimlər iftixarı", "Gəlinlər həmayili". "Müəllimlər iftixarı" 1898-ci, "Gəlinlər həmayili" isə 1900-cü ildə nəşr olunmuşdur. Romanda müəllif Şeyda bəy Şirvani Məsihzadənin timsalında vətənpərvər bir müəllim obrazı yaratmış, öz milli ideallarını onun fəaliyyətinin, düşüncə və mülahizələrinin timsalında əks etdirmişdir. Əslində Z.Marağayinin "İbrahim bəyin səyahətnamə"sində olduğu kimi burada da baş qəhrəman Şeyda bəy elə müəllifin özüdür, onun prototipidir. Roman S.M.Qənizadənin müəllimlik fəaliyyətinin qaynar bir dövründə yazılmışdır. Ömrü

boyu pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan müəllif nəzəri və əməli işlərində daim romanda qaldırdığı milli idealları gerçəkləşdirmək uğrunda səy göstərmişdir. Həm də bu istiqamətdə, həqiqətən, böyük uğurlara imza atmışdır.

Romanda ədibin qaldırdığı məsələlər və ideallar çoxşaxəlidir: xalqın yüksəlişində məktəbin və maarifin rolu; müəllim və tərbiyəcilərin cəmiyyətdə mövqeyi, həmçinin milli oyanış və tərəqqidəki vəzifələri; qadın azadlığı; sünni-şiə ədavəti; məzhəblərarası ədavətin cəmiyyətin inkişafına vurduğu zərbə; xalqlar dostluğu və beynəlmiləlçiliyin təbliği; pulun, sərvətin cəmiyyətdəki pozucu rolu; çarizm siyasətçilərinin və məmurlarının yerli xalqlara, xüsusilə də müsəlmanlara qarşı həqarətli münasibəti; çarizmin müstəmləkə siyasəti və onun islam xalqları üçün faciəli nəticələri; istismarçı siniflərin kütləyə pis münasibəti; sərvət toplamaq ehtirasının vətənin inkişafına vurduğu zərbə; xarici kapitalistlərin istismarçılığı və ölkənin sərvətini talayıb aparmaq cəhdinin tənqidi və s. həmin idealların sırasındadır. Müəllif yalnız deyilən mətləbləri açıb göstərməklə kifayətlənmir, onları xalqın xeyirinə necə həll etmək barədə mülahizələrini də ifadə edir. Bir maarifçi kimi çıxış yolu göstərir.

Romanın qəhrəmanı Şeyda bəy də "İbrahim bəyin səyahətnaməsi"nin qəhrəmanı kimi vətən və millət təəssübü ilə yaşayan bir ziyalıdır. O, müəllimlik peşəsinə yiyələnmiş və xalqına da bu peşəsi ilə fayda vermək, xidmət göstərmək eşqi ilə yaşayır. Onun fikrincə vətən övladlarının hər biri öz çalışdığı sahədə vətənə və millətə sədaqətlə, canü-dildən xidmət göstərsələr, onun səadətinə səbəb ola bilərlər. Cəmiyyətin ümumi rifahı yüksəlsə, azadlığa və inkişafa nail olunsa, bu xoşbəxtlikdən bütün cəmiyyət üzvləri faydalanar. Doğurdan da: "*Şeyda bəy qüvvətli vətənpərvərlik hissinə malikdir. O, vətəni və mənsub olduğu xalqı dərin bir məhəbbətlə sevir. Vətən və millətin taleyi həmişə onu narahat edib düşündürür. Xüsusilə, "qeyrilər cümləsində millətimiz dala qalıb yazıq" olduğunu gördükcə bu xalq müəlliminin ürəyi dağlanır*" [8, 129]. Şeyda bəy yalnız özü vətən sevgisi ilə yaşamır, bu hissi başqalarına da təlqin etmək istəyir.

Şeyda bəyin milli idealları qaranlıqdan işığa doğru uzanır. O, əvvəlcə kütləyə bir ictimai toplum kimi cəhalət qarnlığında "zindəganlıq etdiyini", lakin ona adət etdiyindən, onun mahiyyətini, fəlakətlərini, gələcək nəsillərə vuracağı zərbəni anlamadığından bu qaranlıqdan çıxmağa meyl etmədiyini başa salmaq istəyir. Qəhrəmanın fikrincə yaşadığın qəflət və cəhalət qaranlığının mahiyyətini, üfunətini dərk etmədən ondan qurtuluşa da cəhd göstərməzsən. Cəhalət isə qövm üçün ən böyük mərəzdir. Dünyada hər bir mərəzin əlacı olsa da, "*cəhl mərəzi üçün hərgiz müalicə yoxdur...Cəhl ruhun cununluğudur ki, mərifət təvizi onu qaytarmaz, qəsavət ruhun korluğudur ki, hidayət təcəllisi onu sağaltmaz*" [5, 75]. Bizim də elmdən, mədəniy-yətdən məhrum qalmış vətən övladlarımız cəhəalət mərəzinə elə yoluxmuşlar ki, onları uzun müddət məktəb, maarif, ədəbiyyat, mətbuat, teatr və s. tərbiyə vasitələrilə müalicə etmək gərəkdir. Bu vasitələr toplumu zülmətdən işığa doğru aparır. "*Qaranlıqda gəzmək ilə heç nə görüb göstərmək olmaz...İşıq*

gətirməlidir. İşıq gələndə zülmət öz-özündən məhv olar və onunla belə hər şey öz rəngində görünər" [5, 17]. Milləti qaranlıqdan işığa çıxarmaq üçünsə, vətən və millət dərdi çəkən namuslu, qeyrətli, elmli, millətini hər şeydən üstün tutan, "təqazayi-əsrə mütabiq" iş görməyi bacaran vətən oğulları lazımdır.

Yazıçı təkidlə, inamla bildirir ki, bizim xalq fitrətən, təbiətən istedadlı, bacarıqlı, əxlaqlı, işgüzar xalqdır. "Bəni-növi-bəşərə" məxsus müsbət keyfiyyətlərin çoxu bizim xalqda mövcuddur. Sadəcə olaraq həmin keyfiyyətləri üzə çıxarmaq, parlatmaq lazımdır ki, onlar mənsub olduqları cəmiyyətin rifahı üçün çalışsınlar.

"Məktubati-Şeyda bəy Şirvani" romanında qoyulan əsas məsələlərdən biri də cəmiyyətdəki azadlıq və bərabərlik ["mühakə"] problemidir. Bunlar yazıçının əsas idealları sirasında öndə dayanır. Onun fikrincə sosial mühitdə ümumi azadlığa və bərabərliyə nail olmadan tərəqqi əldə etmək mümkünsüzdür. Bu iki məsələ də bir-biri ilə sıx surətdə bağlıdır. "*Hürriyyətdən murad odur ki, hər bir nəfs öz ixtiyaratına malik olsa gərəkdir. Amma mühakədən ibarə hamı insanlar hüquq cəhətcə bir-biri ilə müsavi olmaqdır...Bu iki fəqərə, yəni hürriyyət və mühakə məram cəhəticə bir məsələ bətnində tüəman və əkiz ikən hər ikisi bir mənada həll olunurlar"* [5, 76]. Yazıçı bu azadlıq və bərabərliyi yalnız kişilərə yox qadınlara da şamil edir. Ümumiyyətlə, əsərdə "tərbiyəti-nisvan" ["qadın tərbiyəsi"] və "hürriyyəti-nisvan" ["qadın azadlığı"] məsələləri də milli ideallar cərgəsində diqqət mərkəzində dayanır. Ancaq onu da xatırlatmaq yerinə düşər ki, S.M.Qənizadə qadının cəmiyyətdə mövqeyi, qadına münasibət məsələlərində Avropa meyarlarından deyil, sağlam islam və şəriət qaydalarından çıxış etməyi, "Quran"ın hökmlərini, sünnə və hədislərin buyruqlarını əsas götürməyi məqbul sayır. Onu da qeyd edi ki, əsl islam qanunları heç də qadına kölə kimi yanaşmır, onu fiziki və mənəvi cəhətdən əsarətdə saxlamağın tərəfdarı deyil. Bu işin günahkarları mühafizəkar ruhanilər və cəhalətpərəst rəislər, cahil insanlardır. Qadın sosial varlıq kimi azad və bərabər olmadan xalqın geniş mənada inkişafıından, müasir dünya ilə qaynayıb qovuşmasından söhbət gedə bilməz.

Sənətkar romanda məzhəbçiliyin, məzhəb və dini təfriqəçilik düşüncəsinin cəmiyyətə vurduğu zərəri də diqqət mərkəzində saxlayır. Bunun üçün o, Şeydabəyin Türkmənistana səyahət edərkən rastlaşdığı tipik bir epizodun təsvirini verir. Göstərir ki, dəmiryol vağzalında biri sünni, digəri şiə olan iki şəxs Əlininmi, yoxsa Ömərinmi xəlifəliyə layiq olması barədə uzun-uzadı, mənasız, boşboğaz mübahisə edirlər. Bu zaman qayda-qanunu pozduqları üçün rus polis gəlib onları təhqir edir, hətta zorakılığa əl atır. Onlar qorxularından susur. Yazıçı nəzərə çatdırır ki, cahillik, mövhumatçılq ucbatından baş verən bu mübahisəni doğuran səbəb bütün islam dünyasına sirayət etmiş, onu məzhəbçilik zəhəri ilə zəhərləmişdir. Bu, bütün islam aləminin bəlasıdır. Bu bəla aradan qalxmasa, zaman-zaman müsəlman dünyasına böyük zərərlər vuracaqdır. Deyilən bəlanı aradan qaldırmaqdan ötrü maarifləndirmə işləri aparılmalı, dinin əsl mahiyyəti kütləyə başa salınmalıdır.

Yeri gəlmişkən bir məsələyə də diqqət yetirmək məqsədəuyğun olardı.

S.M.Qəniza-dənin cəfakeş tədqiqatçısı Xeyrulla Məmmədov "Məktubati-Şeydabəy Şirvani" romanını təhlil edərkən bəzi məsələlərə sovet ideologiyası prizmasından baxmış və həmin məsələlərin təhlilində bu gün üçün məqbul görünməyən nəticələrə gəlmişdir. Məsələn, alim Şeyda bəyi "*insanları mənəvi əsarət altında saxlayan dini müdafiə etdiyi*"nə, "*dua və istiğfara*" inandığına, dini mənəvi-əxlaqi saflıq, kamilik yolu kimi təqdir etdiyinə görə tənqid edir [8, 126]. Bunu qəhrəmanın bir xalq müəllimi kimi naqis cəhətlərindən sayır. Yaxud cavan müəllimi siniflərarası münasibətlərdə inqilabi mövqe tutmadığına, inqilaba çağırmadığına, "*burjua ziyalılarına məxsus mücərrəd insanpərvərlik və sülhsevərlik meyllərinə*" aludə olduğuna görə ittiham edir [8, 136]. Təbii ki, bu ittihamlardan bolşevik siyasi atmosferinin qoxusu gəlir.

Öz xalqının istedadına, bacarığına inanan Şeyda bəy başqaları kimi onun nöqsanlarını, qüsurlarını bir-bir saymağı xoşlamır. Belə hesab edir ki, bu qusurları giley-güzar obyektinə çevirməkdənsə, onların aradan qaldırılması uğrunda mübarizə aparmaq, çalışıb-vuruşmaq daha faydalıdır. O, konkret iş görməyi, əməli fəaliyyəti daha çox sevir. Bu mənada Şeyda bəy milli amal qəhrəmanı olmaqla yanaşı həm də milli əməl qəhrəmanıdır. Bir müəllim, tərbiyəçi, müdərris kimi nə mümkünsə, onu da edir, xalq övladlarının təhsili, tərbiyəsi yolunda fədakarlıqlar göstərmək düşüncəsi ilə yaşayır və düşündüklərini də əməli fəaliyyətində həyata keçirir. Çünki o, belə bir inamla yaşayır ki, "*bizlər üçün əgər bir çıraq yanacaqsa, məktəb ocağının şöləsindən yansa gərək*" [5, 22].

Şeyda bəy yalnız öz vətənini, öz millətini sevmir. Doğrudur, onun sevgisi ilk növbədə bunlaradır. Lakin o, eyni zamanda bütün millətlərə, yer üzündə yaşayan bütün insanlara məhəbbət bəsləyir. Bütün "növi-bəşəri", bütün yer üzünü xoşbəxt və "səlah" görmək istəyir. Daha doğrusu, yazıçı ideallarının ifadəedicisi, təmsilçisi olan qəhrəman, ümumiyyətlə, "*başqa bir dünya qurmaq, insanı yenidən yaratmaq lazımdır*" [8, 136] ideyası və arzusu ilə yaşayır. Deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gələ bilərik. XIX əsrin II yarısı-XX əsrin əvvəllərində publisistikada olduğu kimi bədii nəsrdə də milli ideal məfkurəsi özünün dərin və parlaq bədii inikasını tapmışdır. Bu əlamət həm maarifçi-realist, həm də tənqidi-realist bədii nəsrdə özünü təzahür etdirir. Maarifçi-realist nəsrdə deyilən ənənə M.F.Axundovla başlayır. Daha sonra bu ənənəni Z.Marağayi, M.Ə.Talıbov, N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, İ.Musabəyov, Y.V.Çəmənzəminli və s. nasirlərimiz davam etdirirlər. Maarifçi-realist sənətkarlar öz ideallarını təqdim və təbliğ edərkən belə bir bədii üsuldan istifadəyə daha çox meyl edirlər. Onlar əsərlərində mənfi və ya müsbət qəhrəman obrazları yaradır, cəmiyyətin eybəcərliklərini, nöqsanlarını həmin mənfi surətin [və ya surətlərin] vasitəsilə açıb göstərir, müsbət ideallarını isə müsbət obrazın timsalında ümumiləşdirirlər. Müsbət obrazlar bir nov müəllif idealının təmsilçisinə, ruporuna çevrilir. Həm də sənətkarlar əsərlərdə ikiqatlı təsvir üsulundan istifadə edirlər. birinci qatda mövcud cəmiyyətin nöqsanları göstərilir, "qaranlıq dünya"nın zülmət tərəfləri oxucuya təqdim edilir. İkinci qatda isə vəziyyətdən çıxış

yolu barədə yazıçının mülahizələri, düşüncə və idealları öz əksini tapır.

Ədəbiyyat

*1.*Əhmədova Firdovsiyyə. Nəriman Nərimanov-ideal və gerçəklik / F.Əhmədova.- Bakı: Elm, - 1998.-170 s.
2.Əhmədov Teymur. Nəriman Nərimanovun yaradıcılıq yolu / T.Əhmədov.-Bakı: Nurlar,- 2005.- 367 s.
3. Ələkbərov Faiq. Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış / F.Ələkbərov.- Bakı: Elm və təhsil,-2014.-497 s.
4.Qarayev Yaşar. Tarix: yaxından və uzaqdan /Y.Qarayev.-Bakı: Elm,-1995.-313 s.
5.Qənizadə Sultan Məcid. Gəlinlər həmayili / S.M.Qənizadə.- Bakı: Yazıçı,-1986.- 271 s.
6. Qənizadə Sultan Məcid. Seçilmiş əsərləri / S.M.Qənizadə.- Bakı: Avrasiya press,- 2006.- 200 s.
7.Məmmədov Xeyrulla.“Əkinçi”dən “Molla Nəsrəddin”ə qədər/ X.Məmmədov.- Bakı: Yazıçı,- 1987.- 270 s.
8. Məmmədov Xeyrulla. Sultan Məcid Qənizadə / X.Məmmədov.- Bakı: Yazıçı,- 1978.- 211 s.
9.Mir Cəlal, Hüseynov Firudin. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı / Mir Cəlal, F.Hüseynov.- Bakı: Elm və təhsil,- 2019. – 560 s.
10.Nərimanov Nəriman. Seçilmiş əsərləri / N.Nərimanov.-Bakı: Elm,-1973.-450 s.
11.Şəmsizadə Nizaməddin. Azərbaycançılıq / N.Şəmsizadə.- Bakı: Nurlan,- 2006.- 192 s.

ВУСАЛЕ ТАГИЗАДЕ

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОТРАЖЕНИЕ ИДЕИ НАЦИОНАЛЬНОГО ИДЕАЛА В ТРУДАХ Н. НАРИМАНОВА И С. М. ГАНИЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена воплощению идеи национального идеала в трудах Н. Нариманова и С. М. Ганизаде. При этом в центре внимания находились роман Н.Нариманова «Бахадир и Сона» и роман «Мектубати-Шейдабей Ширвани» С.М.Ганизаде. Потому, что несмотря на существования определенных черт идеи национального идеала в других произведениях обоих писателей, эти идеалы более широко отражены в упомянутых романах. В статье раскрываются основные черты и направления национальных идей этих писателей. Подчеркивается что, в обоих романах авторы выражают свои национальные идеалы языком своих положительных героев. Эти герои хотят видеть свой народ свободным, счастливым и процветающим. Они думают о свободе, развитии и независимости своего народа и Родины, призывают своих соотечественников действовать в этом направлении.

В обоих романах национальные идеалы писателей начинаются с создания новых школ и образовательной среды. И этот роман сочетает в себе широкий круг вопросов – начиная от воспитания женщин до отмены угнетения. В статье рассматриваются такие вопросы, как историческое и современное значение этих идей.

Ключевые слова: Н. Нариманов, С. М. Ганизаде, роман, проза, национальный идеал, XIX –XX века, Азербайджанская литература

VUSALA TAGIZADE

ARTISTIC REFLECTION OF THE IDEA OF THE NATIONAL IDEAL IN THE WORKS BY N. NARIMANOV AND S. M. GANIZADE

SUMMARY

The article is devoted to the embodiment of the idea of the national ideal in the works of N. Narimanov and S. M. Ganizade. In this case N. Narimanov's novel "Bahadir and Sona" and the novel "Mektubati-Sheydabey Shirvani" by S.M. Ganizade were in the spotlight. Because, despite the existence of certain features of the idea of a national ideal in other works of both writers, these ideals are more widely reflected in the above-mentioned novels. The article reveals the main features and directions of the national ideas of these writers. It is emphasized that, in both novels, the authors express their national ideals in the language of their positive characters. These heroes want to see their people free, happy and prosperous. They think about the freedom, development and independence of their people and homeland, call on their compatriots to act in this direction.

In both novels, the writers' national ideals begin with the creation of new schools and educational environments. And this novel combines a wide range of issues - from the education of women to the abolition of oppression. The article examines issues such as the historical and contemporary significance of these ideas.

Key words: N. Narimanov, S. M. Ganizade, novel, national ideal, XIX –XX centures, Azerbaijan literature

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor, Yeganə İsmayılova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜNƏŞ XUDAYAROVA
ADPU
Quba, Fətəli xan küçəsi, №5
gunes.xudayarova92@mail.ru

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ROMANTİK POEZİYADA AZADLIQ İDEYALARI

Xülasə

Bəşər tarixində cəmiyyətin, insanların müxtəlif istək və tələbatları olmuşdur. Bu istək və tələbatlar zaman-zaman dövrün tələblərinə görə dəyişən xarakteri ilə seçilir. Lakin tarixin, ədəbiyyatın və insanlığın bütün dövrlərdə dəyişməyən tələblərinin ən başlıcası xalqın, millətin azad olmasıdır. Milli şüur, milli azadlıq, millət kimi xalqın ictimai-siyasi, mənəvi azadlığı ədəbiyyatı narahat edən, düşündürən mövzulardan biri olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində baş verən ictimai-siyasi hadisələr bədii fikir tarixində də müxtəlif istiqamətlərdə təsvir və tərənnüm olunmuşdur. Azərbaycanda romatizm hərəkatı XX əsrin əvvələrində baş vermiş inqilab dövrünə təsadüf edir. Azadlıq həmin dövr üçün bir zərurətə çevrilmişdir. Bu səbəbdən azadlığa romantik baxış əsrin əvvələrinin əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərindən hesab olunur. Azadlıq yalnız həmin dövrlərdə deyil, eyni zamanda bütün dövrlər üçün aktual hesab olunan başlıca amillərdən biridir. Romantiklərimiz XX əsrin əvvəllərində milli problemlərə xüsusi diqqətlə yanaşmışlar. Xüsusilə, azadlıq ideyalarını müxtəlif formalarda tərənnüm etmişlər. Milli şüurun intibahı, milli azadlıqla əlaqədar problemlər, millət kimi xalqımızın siyasi-ictimai və mənəvi azadlığı romantiklərin müraciət etdikləri, daim düşündükləri mövzular idi. Azadlıq romantiklərimizin dünyagörüşündə geniş mənaya malikdir. Azadlıq anlayışı romantik şeirdə mənəvi subyekt olaraq dəyərləndirilir və hürriyyət adı altında bədiiləşdirmə üsullarından istifadə yolu ilə təqdim olunur. Diqqət çəkən məqamlardan biri də əsrin əvvəllərində romantiklərin azadlığı hürriyyətlə əvəzləmələri idi. Əsrin əvvəllərində yazılan romantik şeir nümunələrində azadlığı azad sevgiyə bənzədilməsi kimi ideyalara da rast gəlirik. Romantiklərin yaradıcılığında insanın şəxsi və ictimai azadlığı, azadlığın ictimai tərəfi, sosial azadlıq və onun təsviri emosional bir dillə tərənnüm olunmuşdur. Romantiklər şəxsi azadlıqdan, azadlığın hər bir fərdin həyatında zərurətindən bəhs etmişlər. Onların düşüncəsində azadlıq elə şəxsi azadlıqdan başalyır. Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq və s. kimi sənətkarlar azadlığın zərurətini romantik dillə tərənnüm yolunu seçmişdilər. Bu ideyaların sonrakı dövrlərə çatdırılması və azadlıq uğrunda mübariz, üsyankar olmaq yolunda romantik poeziyanın özünəməxsus rolu olmuşdur.

Açar sözlər: XX əsr, romantizm, poeziya, azadlıq, milli azadlıq

Azərbaycanda romatizm hərəkatı XX əsrin əvvələrində baş vermiş inqilab dövrünə təsadüf edir. XX əsrin əvvəllərində sürətlə inkişaf edən Azərbaycan poeziyasının mühüm istiqamətlərdən birini lirik-romantik şeir xətti təşkil edir. Abbas Səhhət, Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq kimi sənətkarların yaradıcılığında təmsil olunan romantik poeziya özünəməxsus orjinal xüsusiyyətləri ilə seçilir. Ən başlıca xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, onların romantizmi belə real idi.

Əsrin əvvəllərində bədii fikri narahat edən, onu hərəkətə gətirən tarix, xalq və millət haqqında millətin özünə həqiqəti demək ehtiyacı var idi. Bu ehtiyyacı, həqiqəti A. Səhhət bir dildə, M.Ə.Sabir bir dildə, Ə.Hüseynzadə isə tamam başqa dildə deyirdi. Bu sənətkarları birləşdirən bir amal var idi. Xalqını, millətini azad görmək! Sənətkarların xalqa çatdırmaq istədiyi bu amalın ifadə formasından biri də məhz romantik üslub olmuşdur.

Azərbaycanda romantizm ədəbiyyatı ictimai-siyasi vəziyyət, tarixi şəraitlə bağlı olmuş, elə bunların əsasında da yaranmışdır, həm də bu doğuluş, bu bağlılıq o dərəcədə güclüdür ki, həmin milli ədəbi-tarixi zəmini nəzərə almadan XX əsr Azərbaycan romantizmini xarakterik əlamətlərini, ideya xüsusiyyətlərini, poetik spesifikliyini, estetik tələblərini düzgün izah etmək mümkün deyil [7, s.14].

XX əsrin əvvəllərində tarixi hadisələdən istiqamət almış romantik poeziya və onun nümayəndələri inqilabın doğurduğu mühiti bədii dillə xalqa çatdırmaq yolunda uğurlu nəticələr əldə etmişdilər.

1905-1907-ci illər inqilabı nəinki tənqidi-realistlərin, Sabir və Cəlil Məmmədquluzadə başda olmaqla molanəsrəddinçi sənətkarların, həmçinin Səhhət, Hadi, Cavid və Şaiq kimi romantiklərin də yaradıcılıq təkamülündə dönüş nöqtəsi oldu. Bu vaxtdan etibarən romantik şeirin lirik qəhrəmanı öz taleyini bütünlüklə mənsub olduğu xalqın, doğma vətənin taleyi ilə bağladı. Vətən məhəbbətinin, milli-azadlıq mübarizəsinin tərənnümü, ictimai zülmün, müstəməmləkə əsarətinin tənqidi, işıqlı sabaha, istiqbala dərin inam, parlaq gələcək arzusu, humanizm, beynəlmiləlçilik, millətlər qardaşlığı ideyalarının tərənnümü, mədəni geriliyə qarşı mübarizə, tərəqqi və intibaha çağırış, elm və maarifin təbliği-romantiklərin tərənnüm etdikləri əsas ideya motivləri oldu [9, s.17]. Artıq romantik dillə azadlığın təbliği, xalqı birliyə, tərəqqiyə çağırış poeziyanın əsas ideyasına çevrildi.

XX əsr Azərbaycan romantizm ədəbi-mədəni hərəkatının inkişafında Əli bəy Hüseynzadənin xüsusi rolu vardır. Onun başlıca xidməti ədəbiyyatımızda romantizmin bərqərar olmasıdır. XX əsrin əvvəli Azərbaycanın ictimai-siyasi, mədəni həyatında yalnız ideoloji yüksəliş deyil, ciddi ziddiyyətlər, qarşıdurmalar dövrüdür. Və bunu Sabir, Səhhət, Hadi, Cavid kimi böyük söz ustalarının yaradıcılığı da nümayiş etdirir [6, s.10].

İnqilab bütünlükdə dünya romantizminin ilk carçısı hesab olunur. Romantizm epoxası elə inqilablar epoxasıdır. İnqilab özünün ümumi tarixi, siyasi, ictimai məzmunu ilə yanaşı, eyni zamanda romantizm adı altındakı sənəd hadisəsinin səbəbkarı və mənbəyidir. Tarixin böyük təbəddülatlar maşınını hərəkətə gətirən

inqilab, həm də sənəddə yeniliklərə yol açmışdı. Romantizmin inqilabla bağlılığı demək olar ki, hər bir xalqın ədəbiyyatında öz əksini tapmışdı. Azərbaycanda inqilab ovqatı romantizmin yetişdiyi dövrün və zamanın özündən irəli gəlirdi. Bu səbəbdən Əli bəy Hüseynzadə "Zəmanəmiz bir inqilab zamanıdır"- deyirdi. İnqilabın oyatdığı ideyalardan biri də məhz azadlıq ideyasıdır. Azadlıq ideyası– romantizmin bədii tədqiq sahələrindəndir. O, inqilab zamanında romantizmin ilkin sənət cücərtilərini görüb seçən, onu mətbuata təqdim edənlərdən biri Əli bəy Hüseynzadə olmuşdur. Əli bəy Hüseynzadə sənət cücərtiləri yeni tipli mətbuatın, romantizm mətbuatının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Əli bəyin bu sahədəki fəaliyyəti məhz romantizmin mətbuat orqanını yaratmaqdan başlamışdır: "Həyat" qəzeti və "Füyuzat" jurnalını açmışdır. Bizim romantizmin ədəbi-nəzəri və bədii nümunələri bu mətbuat orqanlarının səhifələrindən başlayırdı. Bu orqanlar sanki öz zühuru ilə yeni bir sənətin-romantizmin gəlişindən xəbər verirdilər. Romantiklərimiz mətbuat orqanları vasitəsilə romantik düşüncələrini, milli problemlərimizi poeziyaya gətirmiş, onları poeziyanın əsas amalına çevirmişdilər.

Romantiklərimiz XX əsrin əvvəllərində milli problemlərə xüsusi diqqətlə yanaşmışlar. Milli şüurun intibahı, milli azadlıqla əlaqədar problemlər, millət kimi xalqımızın siyasi-ictimai və mənəvi azadlığı romantiklərin müraciət etdikləri, daim düşündükləri mövzular idi. Milli səciyyə, milli ruh M.Hadi, A.Səhhət, A.Şaiq və digər sənətkarların əsərlərində daha çox önə çəkilən problemlərdə, müəlliflərin aşıladıqları hiss və düşüncələrdə nəzərə çarpır.

Azadlıq romantiklərimizin dünyagörüşündə geniş mənaya malikdir. Azadlıq anlayışı romantik şeirdə mənəvi subyekt olaraq dəyərləndirilir və hürriyyət adı altında romantiklər tərəfindən bədiiləşdirmə üsullarından istifadə yolu ilə obrazlaşdırılır və oxucuya təqdim olunur. Müstəqil obraz kimi yeni keyfiyyətləri açılır, insan mənəviyyatının əvəzsiz neməti kimi ülviləşdirilirdi. Romantiklərin yaradıcılığında insanın şəxsi və ictimai azadlığı, azadlığın ictimai tərəfi, sosial azadlıq və onun təsviri geniş yer tutur. Romantiklər şəxsi azadlıqdan, azadlığın hər bir fərdin həyatında zərurətindən bəhs etmişlər. Romantik düşüncədə azadlıq elə şəxsi azadlıqdan başalyır. Azadlığın ictimai tərəfləri müəyyən tarixi səbəblərdən bizim romantikləri daha da düşünməyə sövq etmişdir. İctimai azadlıq və onun təsirini romantiklərimiz iki sahədə xüsusi həssaslıqla izləmişlər ki, bunlar da Vətənin güzəranında və millətin azadlığında özünü əks etdirir. Vətən və millət anlayışları romantizm ədəbiyyatında iki istiqamətdə özünü göstərir. Əsrin əvvəlində Vətən və milət dövrün milli ideologiyasının əsas məsələlərindən biri olmuşdur. Romantiklərələ yanaşı azadlıq axtarışında bütünlükdə ədəbi mühit, elmi, fəlsəfi cərəyanlar və mətbuat da iştirak edirdi. İkinci istiqamət isə Vətən və millət anlayışlarının bədii estetik baxımdan dərki məsələsidir.

Romantizmin əsas yaradıcılıq prinsiplərindən biri mübarizə və çarpışmaların təsviri zamanı şairin döyüşün ön sıralarından müəyyən mənada uzaqlığıdır. Bu zaman romantiklər nədənsə mövcud qüvvələrin mübarizəsinə və baş verən hadisələrə

qoşulub onları izləmək üçün getmir. Onları düşündürən həmin hadisələrin başqa tərəfidir. Romantik müşahidə zamanı məqsəd döyüş səhnələrini izləmək deyil, o səhnələrin insanda doğurduğu dəyişikliyi və emosiyanı izləməkdən ibarətdir. Əsas məqsəd onu ardıcıllıqla müşahidə etmək, situasiyaların yaratdığı hər əlaməti, hər cizgini verə bilməkdən ibarətdir. Deyilənlərə nümunə olaraq "Hərb allahı qarşısında" adlı şeiri göstərmək olar. Şeirdə diqqəti çəkən xüsusi bir məqam var. Burada Türk mifologiyasına əsaslanan bir qaynağa rast gəlirik. Romantiklərimizin xalqların folklor yaradıcılığına məhəbbəti onları Türk mifologiyasına aparırdı. Eyni ilə Türk mifalogiyasında da hərb allahı mövcuddur. Hüseyn Cavid həmin mifik təsəvvürün əsasında mövzuya münasibətini bildirmişdir. Şeir birbaşa hərb allahına müraciətlə başlayır:

Ey odlu şəhpərilə saçan zəhri-intiqam!
Ey hərb allahı! Ey sırıtan kinli əjdaha!
Oldunsa bunca qəhrü fəlakətlə şadkam,
Artıq bitir şu səhneyi, ey müftəris dəha! [8, s.79]

Real qüvvələri – müharibə törədənləri, qırğına səsəb olanları qoyub hərb allahını axtarmaq, bunları hərb allahına söyləmək ilk baxışdan qəribə gəlir. Əslində ifadə olunan ideyanın daha da emosionallığı üçün seçilən əsas vasitələrdən biri hesab olunur. Bu qəribəliyi yaradan məhz romantik məqsəddir. Romantik təsvir üslubu adətən gerçəkliklərin arxasındakı, uzaq düşüncələrdəki yeri seçir və orada qərar tutur. O yer çox vaxt qeyri-gerçək aləmdir – hərb allahının qərar tutduğu yer kimi. Romantik əqidəyə görə, müharibədə qan tökülməsinə bais hərb allahıdır. Çünki o – "rəhnümayi-şər"dir, şər yol göstərəndir. Şeirdə müharibədən xilas olub azadlıq axtarmaq ideyası da var:

Hürriyyət? Ah, o məncə fəqət dadlı bir xəyal…
Dünyada varmı hürr əcəba? İştə bir sual! [8, s.79]

Hürriyyət – dadlı bir xəyal, iştə bir sual! Romantik düşüncənin gəldiyi qənaət hələlik belədir (12, s.66-67].

Hürriyyətin ümumi romantizm sənətində yerini, mövqeyini təsəvvür etməkdən ötrü "romantizm sənətinin özü azadlıqdan yaranmışdır" fikrini yada salmaq kifayətdir. Buradan da görünür ki, bu məsələ bizim romantizmdə birinci elə Ə.Hüseynzadənin yaradıcılığında qoyulmuşdur.

Hürriyyət və azadlıq ideyalarını təbliğ və tərənnüm edən sənətkarlardan bir də Məhəmməd Hadidir. Məhəmməd Hadinin romantizm irsinin ruhuna, ovqatına hopmuş azadlıq bu poeziyada həm hiss, həm mövzu, həm də ideyadır. Bunların birliyindən bütöv bir obraz yaranmışdı – hürriyyət obrazı. Azadlığın romantik sinonimi kimi məşhurlaşan hürriyyətin hüdudları barədə şairin müasiri və romantik

həmkarı A.Şaiq yazırdı: "Hadi qədər hürriyyətə həvəs göstərən bir şair olmamışdır... Hər bir əsərində hürriyyəti oxşamadan keçməmişdir". Hadinin təsəvvüründə hürriyyət insanın təbiətindədir, əzəlidir. O, körpəyə insanın sevgi hisslərindən süzülüb gəlir. Azadlıq hissi və sevgi hissi. İkinci birincidən başlayırmış. Şairin "Analara vəsiyyət" şeiri belə bir ifadə var: "Canpareyi-hürriyyətə hürriyyəti qandır, hürriyyət ilə tərbiyət et, ruhun oyandır". Uşağa "canpareyi-hürriyyət" deyimini belə izah etmək olar ki, uşaq özü də azadlığın, azad sevginin meyvəsidir. Azad qovuşan insanların canparəsidir, onun ruhu da azadlıqla tərbiyə olunmalıdır. Bu hisslər yəni sevgi hissi, analıq hissi və hürriyyət hissi mərhələliyində azadlıq insanlığın ən müqəddəs hissləri olan sevgi və analıq hissləri səviyyəsinə qaldırılır. Bu azadlığa yeni bir baxışdır, hisslər, düşüncələr səltənətində ona ayrılan xüsusi bir yer və xüsusi bir dəyər hesab olunur.

Ümumiyyətlə, hürriyyət XX əsrə bəslənən ümidlərin, arzuların qanadında romantik poeziyaya gəlmişdir. Azadlıq sözünün romantik sinonimi olan hürriyyət poeziya dilinə daxil olmuşdur. Milli bədii yaradıcılığımızda azadlıq anlayışının tarixi dərindir. Səkkizinci yüzilliyin ortaq türk ədəbiyyatında və orta əsrlərin klassik ədəbiyyatında müxtəlif münasibətlərlə bu barədə söz açılmışdır. Həmçinin milli fəlsəfi fikirdə azadlıq ictimai zərurət kimi müstəqil problem şəkilində qoyulmuşdur. Hələ zamanında Mirzə Fətəli Axundov azadlığı növlərə ayırmışdır: "Tam azadlıq iki növ azadlıqdan ibarətdir: biri ruhani azadlıqdır, o biri cismani azadlıqdır. Bizim ruhani azadlığımızı islam dininin rəhbərləri əlimizdən almış... Cismani azadlığımızı isə despot hökmdarlar əlimizdən almış...Biz bu maddədə dəxi zalimlərin hüquqsuz qulu və zəlil bəndələri olub, azadlıq nemətindən məhrumuq". Romantiklər də yaşadığı dövrün azadlıq üçün çırpıntılarını, arzularını, romantik dillə poeziyaya gətirməyə müvəffəq olmuşdular.

XX əsrin əvvəllərində qonşu ölkələrdə baş verən inqilablar həmin məhrumluğu yenidən poeziyanın yadına salmışdır. Azadlığın tarixən xalqın istiqlaliyyəti ilə bağlılığının romantizmdə öz ənənəsi vardır. XX əsr Azərbaycan romantiklərinin geniş poetik vüsətli və sosial miqyaslı hürriyyət manifesti Məhəmməd Hadinin poeziyası ilə başlayır. Onun 1906-cı ildə yazdığı "Nəğmeyi-əhraranə", "Hürriyyət nəğməsi", "Azadlıq nəğməsi" şeirləri bu hürriyyət romantizminə həqiqi bir proloq oldu. Şair "Azadlıq nəğməsi" adlı şeirini 1905-ci ilin dekabrındakı inqilabi yüksəlişin təsiri ilə yazıb. Burada azadlıq anlayışı hürriyyət adı ilə eyniləşir, xüsusi bir obraza çevrilir, şeirdə yenilik hiss olunur, bu yenilik isə obraz yeniliyidir. Mənəvi, ictimai anlayış olan azadlığın hürriyyət adı ilə romantik obraza çevrilməsidir. Şeirin sərlövhəsi də məhz romantik ovqata və poetikaya uyğunluq baxımından maraq doğurur. "Azadlıq nəğməsi" azadlıq və onun nəğməsindən yaranır. Nəğmənin ruhu isə azadlıq ovqatındandır. Bədii məziyyətləri və novatorluğu şeirin formasında, məzmununda və ideyasında da görmək olar:

Göründü mətləi-ümmidimizdən bari-hürriyyət,
Təbəssümrizi-istiğnaydır rüxsari-hürriyyət.
Niqabı sal üzündən, ərzi-ruyi-ibtisam eylə,
Görənlər söyləsinlər dilbəri-səhhari hürriyyət!
Nə gülşən növnihali, hansı cənnət hürizadisən?
Görənlər hüsnünü məftundur, ey dildari-hürriyyət [10, s.19].

Şeir hürriyyətə poetik xitabdan ibarətdir. Lirik qəhrəman sanki hürriyyətlə, bu cənnət hürizadi ilə danışır: "sən bir xəyal mücəssəməsisənmi, yoxsa həqiqətsənmi? Bu sənsənmi? gözlərimə inana bilmirəm, ey könül alan gözəl, ey sevgili hürriyyət. Üzündən niqabı sal, gülümsər cöhrəni göstər. Görənlər söyləsinlər: könül alan hürriyyət". Bunlar eyni zamanda, şeirin romantik məqamlarıdır. Hürriyyət və onun könül alan gözəl, sevgili yerinə qoyulması, ona dildari-hürriyyət, can alan gözəl, sevgili, gülşən qönçəsi, cənnət hurizadəsi kimi müraciət edilməsi, yaxud "üzündən niqabı sal" ricası kimi ifadələr bizim klassik poeziyada gözələ, məşuqəyə, sevgiliyə edilən müraciətlərdir. Həmin müraciətlər burada romantik simvolikanın köməyi ilə bilavasitə ictimai mətləbə, o dövr üçün həm də inqilabi tematikanın xidmətinə səfərbər edilib.

Romantiklərin təcrübəsində özü müstəqil şəkildə obrazlaşan hürriyyət misradan-misraya şeirdə olduğu kimi əlvan məcazlara qovuşur.

Kamalın bu kəlamilə xitam et nəğməni,
Nə əfsunkar imişsən, ah, ey didari hürriyyət! [12, s.128-130]

Şeirdə azadlıq anlayışı fərqli ifadə formaları ilə tərənnüm olunur. Azadlıq, hürriyyət obraz kimi göstərilir. Hürriyyət obrazlaşanda, ona təşbihlər qoşulanda azadlıq anlayışının yeni istiqamətləri açılır, yeni-yeni gözəlliklər üzə çıxır. Bu şeirdə olduğu kimi hürriyyət anlayışı cənnət hürizadisi kimi tərənnüm olunmuşdur.

Məhəmməd Hadi azadlıq, sosial azadlıq, dövrünün milli azadlıq hərəkatını ümummilli intibah kimi romantik bir dillə tərənnüm edir. Şairə görə azadıq milli ruhun azadlığından başlayır və romantik-maarifçi mövqeyi yaradıcılığının əsas hissəsini təşkil edir.

Hürriyyət ilə millət edər kəbi-məali,
Hürriyyət ilə mülkün olur qiyməti ali,
Avropalı hürriyyət ilə tapdı kəmali,
Əlbəttə, əsarətlə olur məhv əhali,
Hürriyyətü sərbəstlik imrani-vətəndir.
Azadə gərək şəxs, süxən, fikirlə xamə,
Hər kəs gələ hürriyyət ilə şövqə, xüramə [10, s.39].

XX əsr romantiklərinindən Məhəmməd Hadinin məhəbbət mövsusuna yeni baxışı xüsusi diqqət çəkir. Şair məhəbbəti həm də mənəviyyat mövqeyindən

dəyərləndirərək mənəvi aləmin gözəllərindən olan azadlığa, hürriyyətə məhəbbətdən bəhs edir. Hürriyyətin gözəl qız simasında tərənnümünü "Gül sevdiciyim, gül", "Pəriyi-vicdan" şeirlərində görmək olur. "Gül sevdiciyim, gül" şeirində huri-hürriyyətə üz tutan Hadi intizarda qalmış aşiqin baxışları ilə hürriyyətə-nazlı yara baxır. Onun daima təbəssüm etməsini arzulayır. Poeziyamızda belə bir yeni aşiq obrazı romantiklər tərəfində yaradılır və bu yeni aşiqin arzusu hürriyyət və azadlıqdır.

Dil istər ibtisamını, gül, ey dilşikar, gül! Tərg eylə iqbrarını, ey işvəkar, gül!
Bir tərzi-dilrüba ilə, ey dilşikar, gül! Qalma dəruni-pərdədə, çıx aşkar, gül!
Üşşağın intizardadır, nazlı yar, gül!
Qaldır hicabı, ey mələki-xüldzar, gül! [10, s.145]

Şeirdə hürriyyətə vurğunluq xüsusi mövqedə durur və hürriyyət aşiqi səviyyəsinə qalxır. Burada hürriyyət aşiqinin əhvalı sanki qəzəllərdəki aşiqə bənzəyir və həmin aşiq vüsal həsrətilə sarsıntı keçirir:

Saçın kimi günüm oldu siyah qürbətdə,
Cavanlığım gülünü tökdü iğtirab mənim.
Tükəndi səbrim mənim, ilahi, yox ehtimali-vüsal,
Əritdi cismimi nirani-iztirab mənim [10, s.76].

Məhəmməd Hadi bu şeirində hürriyyəti istəkli yar simasında vəsf etməsilə azadlığın romantik təsvir üsullarından biri kimi verməsindən irəli gəlir. Şairin yaradıcılığı başdan-başa azadlıqla yoğrulmuşdur. Hadi bununla da romantik poeziyada azadlığa yeni baxış, yeni bir ruh gətirmişdir.

Azadlıq axtarışları Məhəmməd Hadini hürriyyət Allahı ilə qarşılaşdırır və "Aliheyi-hürriyyətə" adlı şeir yazır: "Parla, ey bariqati-hürriyyət"-deyərək göylərə üz tutur. Görəndə isə "göydə idinmi, ay yerin mələyi"- deyə sual edir. Hadiyə görə hürriyyət mənəviyyatı bütünlüklə işıqlandıran mənbə, onu nurlara qərq edəndir. Abdulla Şaiqin dediyi kimi, Hadi hər bir əsərində hürriyyəti tərənnüm etmişdir.

Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə də Məhəmməd Hadi yaradıcılığında xalq, millət azadlığını tərənnüm edir, milli dövlətin varlığının qorunmasının vacibliyi fikrini təlqin edir:

İlk məhdin ilə son yerin ağuşi-vətəndir,
Xaki vətənin, bilməlisən, mayeyi-təndir.
Gülizari-vətən cənnət hər qönçədəhandır,
Ziruh çiçəklər yaradan işbu çəməndir,
Hifzz etməyə bu gülşəni qurban bədəndir,
Rusxareyi-gülrəngi-əməl rövşəni-şəndir;
Amalımıza doğru şitaban olalım, gəl!
Millətlə vətən rahinə qurban olalım, gəl! [5, s.42]

Məhəmməd Hadinin belə alovlu çağırışının əsası ondan ibarətdir ki, o xalqını, millətini azad görmək arzusu ilə yaşayır. Şairə görə vətəni azad olmayan xalq öz varlığını qoruya bilməz. Özünü əsla dərk edə bilməz. Özünü dərk etməyin yolu isə azadlıqda keçir.

Romantik poeziyanın yaradıcılarından bir də Abdulla Şaiq hesab olunur. Romantik dillə tərənnüm yolunu seçənlərin yolu ilə gedən şairin azadlığa romantik baxışı xüsusilə diqqət çəkir.

Abdulla Şaiqin yaradıcılığı çox genişdir. O, ədəbiyyatın bütün janrlarında və növlərində öz qüvvəsini sınamış və hamısında həqiqi ilhamının nəfəsi duyulan əsərlər yaratmışdır. Ədibin şeiri, nəsri və dramaturgiyasında bir neçə nəslin sevə-sevə oxuduğu, zamanın imtahanından çıxmış və yüksək bədii zövq mənbəyi olan nümunələr çoxdur [1, s.24]. Onlardan ən başlıcası isə romantik dillə təbliğ və tərənnüm etdiyi azadlıq ideyalı şeirlərdir.

Abdulla Şaiqin ədəbiyyata ciddi gəlişi romantik bir məzmun və üslubda baş verir. Özü də onun şeir rübabı daim ülviyyət, hürriyyət, mübarizə, işıqlı, xoşbəxt gələcək nəğmələri üstə köklənir. Bu rübabın çalıb oxuduğu nəğmələr vərən övladlarını çocuqluqdan başlayaraq tərəqqiyə, fəaliyyətə, layiqli vətəndaş olmağa səsləyir və bu ruhda tərbiyələndirməyə çalışır [3, s.7]. Abdulla Şaiq yaradıcılığında romantizm ənənəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Romantizminin başlıca mövzularından olan hürriyyət adı ilə vəsf olunan azadlıq ideyası əsas tərənnüm hədəflərindən biridir. Bu azadlıq zaman keçdikcə digər romantiklərin də milli amalına çevrilmişdir.

Azadlıq sözünün romantik qarşılığı olan hürriyyət Abdulla Şaiq poeziyasına yol tapmışdır. Hürriyyət ideologiyası qeyd edək ki, Məhəmməd Hadinin poeziyası ilə başlayır. Məhəmməd Hadinin 1906-cı ildə yazdığı "Nəğmeyi-əhraranə" hürriyyət romantizminə həqiqi bir proloq olmuşdur. M.Hadi azadlıq aləminə yol açıb o aləmdən milli ədəbi mühitə "dildari-hürriyyət", "pəriyi-vicdan" ifadələrini və bu ifadələrin təmsil etdiyi obrazları gətirmişdir. Həmin dövrlərdə-1908-ci ildə Abdulla Şaiq "Hürriyyət pərisi" obrazına üz tutmuş, "Hürriyyət pərisinə" adlı şeir yazmışdır. Şeirdə romantik qəhrəman üzünü hürriyyət pərisinə tutub ondan gileylənir, nə zamandan bəri qəhrəman, hürriyyət pərisinin həsrətində, intizarında olduğunu bildirir və ona qovuşmaq arzusu ilə yaşadığını belə ifadə edir:

Söndün nə çapuq, ruhuma qüvvət verən ey nur,
Ümmidi-vüsalınla sənin mən yaşayırdım.
Şövqünlə o daşqın dərələrdən həm aşırdım,
Hicrin məni, ah etdi yenə xəstəvü rəncur [4, s.12].

Romantiklərimizn hər birinin müəyyən amalı, məqsədləri olmuşdur. Həmin məqsədləri onlar bu dünyaya layiq bilmirdilər, ona sanki başqa bir dünyada yer axtarırdılar. Abdulla Şaiq də məhz belə amallardan birini əlində rəhbər tutmuşdur.

Şair hürriyyət pərisinin bu cahana sığmadığını, yaşadığı mühitin ona dar gəldiyini şeirində belə söyləyir:

Nolmuş ki, yaxırsan məni sən ey dili-parə?
Etmişmi həyatı bu mühitin sənə də təng [4, s.13].

Romantizmin əzəli və əbədi arzusu azadlıqdır. Azadlıq adı altında romantizmin mühüm bədii tədqiqat sahələrindən biri əhatə olunur. Azadlığa ehtiramın hüdudları burada sonsuzdur. Azadlığa ehtiram-şəxsiyyətə ehtiramdır, millətə ehtiramdır. Çünki azadlıq birinci növbədə şəxsiyyətin azadlığı şəklində anlaşılır. Şəxsiyyət azadlığının müəyyən tərəfi isə ictimai-siyasi azadlığa gətirib çıxarır. Ona görə də romantizmdə həm şəxsi azadlıq, həm də ictimai azadlıq bəhs olunur ki, bu da mövcud dövrün tərənnümündə yer almışdır.

Abdulla Şaiq yeni cəmiyyət, azad həyat arzusunu, inancını romantik bir dil ilə belə ifadə edir:

Doğarmı bir yenilik bu hilalın altında?..
Bu yer, bu göy, bu günəş köhnə, kainat köhnə!
İdarə köhnə, bəşər köhnə, kainat köhnə!
Cahan yaşarmı bu müdhiş zəvalın altında?
Axıb gedir bulanıq çay kimi qara dövran,
Zavallı millətin haqqı olmada pamal!
Yetiş, yetiş daha sən ey ümidi-istiqbal!
Bu zillət ilə keçinsinmi böylə qanlı zaman?
Sönük sitarələr ilə gecəm yanar, heyhat.
Nə oldu dadlı o peymanlar, ədl, ünsiyyət?
Buludlara bürünən, ey günəşli hürriyyət!
Bitir bu zülmləri, ver cahana şanlı həyat! [9, s.384]

Əsrin əvvəllərində azadlıq ideyalarını tərənnüm edən və onu bir romatik amal kimi təbliğ edən sənətkarlardan biri də Abbas Səhhət olmuşdur.

Səhhət 1905-ci ildən sonra yaradıcılığını xalqın, vətənin taleyi ilə bağladı; azadlıq- "hürriyyət", maarif və elmə çağırış Səhhət rübabının tərənnüm etdiyi əsas motivlər oldu. Birinci rus inqilabı Səhhətdə azadlığa dərin bir meyl oyatmışdı [11, s.247].

Abbas Səhhətin romantik duyğuları hürriyyət və vətən anlayışları ətrafında birləşir. Əsrin əvvəllərində hürriyyət manifestinin ədəbi mühiti təzəcə dolaşdığı günlərdə şairin "Dilbəri-hürriyyətə" şeiri yazılıb ortaya çıxırması buna əyani bir sübutdur. Şeir azadlığı təsvir üsuluna görə fərqlənir. Görünür şair həmin o ədəbi mühitdəki hürriyyət manifestindən təsirlənmişdir. Bunu şeirin adından görmək olur: "Hürriyyət Dilbəri". Bu o Dilbərdir ki, onu M.Hadinin lirik qəhrəmanı görüb, sevib,

seçibdir. Həmin o örtülü, niqablı Dilbər. Hürriyyət Dilbərinə vurulan bu aşiq də elə özündən qabaqkı lirik qəhrəmanın dilində danışır: "A sevdiyim, aç bir niqabı üzündən". Belə bir müraciətlə hürriyyət Dilbərinə üz tutan bu aşiq eşq dünyasının əfsanəvi qəhrəmanlarını yada salır. Leyli divanəsi Məcnunu, Şirin sevdalı Xosrovu xatırlayır. Özü ilə hürriyyət Dilbəri arasındakı məhəbbətdən də o keçmiş aşiqlərin əfsanəsinə bənzəyən tazə bir əfsanə yaranmasını diləyir. Eyni zamanda hürriyyət bütünlükdə bəşəriyyətin əzəli arzusudur. Həmin arzunu şair belə ifadə edir:

A hürriyyət! A münfərid əməlim!
İştə sənsən səadəti bəşərin,
Könlümdəki ən istəkli gözəlim.
Rəfahəti, fəlahəti bəşərin [2, s.42].

Göründüyü kimi, aşiqin könlümdəki ən istəkli gözəl olan hürriyyət bütünlükdə bəşərin səadətidir. "Dilbəri-hürriyyətə" şeirinin məzmunu onun mövzusunun ədəbi mühitdən gəldiyini ehtimal etməyə əsas verirdi. O illərdə həyatın özündə azadlıq ideyaları ortaya çıxırdı. İnqilab sədaları şairin qəlbindəki hürriyyət arzusunu yenidən oyatdığını bu şeirdə də etirafını görürük:

Ey tari-zülfünə dili-divanələr fəda,
Canlar deyil, qüdumuna cananələr fəda,
Mən görmədən cəmalını qurbanın olmuşam,
Şəmi görüb olursa da pərvanələr fəda [12, s.363].

Şeirdə müraciət həyatdakı azadlıqdan daha artıq sənətdəki hürriyyətə ünvanlanmışdır. "Ey böyük şairlərin, ədiblərin pərəs-dideyi-ruhu"- deyə şairlərin, ədiblərin ruhunda dolaşan hürriyyət təsəvvürünə üz tutulur. Bu mühit hürriyyətin əməldə deyil, ədəbiyyatdakı xüsusi bir romantik mühitidir. Romantiklər ədəbiyyatımızda azadlıq ideyalarının təbliği və ona yeni baxışı formalaşdıran poeziyanın əsasını qoymuşdur. Azadlıq eyni zamanda qara günlərdə qalan millətin işıqlı sabahı, gələcəyə ümidi hesab olunur. Bu ümidin sonrakı illərə daşınmasında və azadlıq uğrunda mübariz, üsyankar olmaq yolunda romantik poeziyanın özünəməxsus rolu olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Cəlal. Əsərlər. 7 cilddə. III cild. Bakı, "Elm və təhsil", 2002, 216 səh.
2. Abbas Səhhət. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Lider Nəşriyyat", 2005, 456 səh.
3. Abdulla Şaiq. Seçilmiş əsərləri. 3 cilddə. I cild. Bakı, "Avrasiya Press", 2005, 496 səh.
4. Abdulla Şaiq. Seçilmiş əsərləri. 3 cilddə. II cild. Bakı, "Avrasiya Press", 2005, 568 səh.

5. Bayramoğlu Alxan. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ədəbiyyat. Bakı, "Elm", 2003, 276 səh.
6. Cəfərov Nizami. Ədəbiyyat söhbətləri. Bakı, "Elm və təhsil", 2018, 388 səh.
7. Əliyev Kamran. XX əsr Azərbaycan romantiklərinin ədəbi-nəzəri görüşləri. Bakı, "Elm", 1985, 120 səh.
8. Hüseyn Cavid. Əsərləri. 5 cilddə. I cild. Bakı, "lider Nəşriyyat", 2005, 256 səh.
9. XX əsr Azərbaycan şeiri antologiyası (1905-1920-ci illər). Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 432 səh.
10. Məhəmməd Hadi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 464 səh.
11. Talıbzadə Kamal. Seçilmiş əsərləri. 2 cilddə. I cild, Bakı, 1991, 393 səh.
12. Vəli Osmanlı. Azərbaycan romantizmi. I cild. Bakı, "Elm", 2010, 464 səh.

G. KHUDAYAROVA

IDEAS OF FREEDOM IN ROMANTIC POETRY IN THE EARLY XX CENTURY

SUMMARY

In the history of mankind, society and people have had different desires and needs. These desires and needs are characterized by a changing nature from time to time. However, the most important requirement of history, literature and humanity, which has not changed at all times, is the freedom of the people and the nation. National consciousness, national freedom, socio-political and moral freedom of the people as a nation have been one of the topics of concern and thought in literature. The socio-political events of the early twentieth century have been described and glorified in various directions in the history of artistic thought.

The Rheumatism movement in Azerbaijan dates back to the revolutionary period of the early twentieth century. Freedom became a necessity for that period. For this reason, the romantic view of freedom is one of the main features of the beginning of the century. Freedom is one of the main factors that is relevant not only in those times, but also for all times. Our romantics paid special attention to national problems in the early twentieth century. In particular, they sang the ideas of freedom in various forms. The renaissance of national consciousness, problems related to national freedom, political, social and spiritual freedom of our people as a nation were the topics that romantics addressed and always thought about. Freedom has a wide meaning in the worldview of our romantics.

The concept of freedom is valued as a spiritual subject in romantic poetry and is presented under the guise of freedom through the use of artistic methods. One of the highlights was that at the beginning of the century, romantics replaced freedom with freedom. In the examples of romantic poetry written at the turn of the century, we also come across ideas such as likening freedom to free love. In the works of the Romantics, the personal and social freedom of man, the social side of freedom, social

freedom and its description are glorified in an emotional language. Romantics spoke of personal freedom, the need for freedom in the life of every individual. In their minds, freedom begins with personal freedom.

Mohammad Hadi, Hussein Javid, Abbas Sahhat, Abdullah Shaig and others. Artists such as the Romans chose to sing the need for freedom in a romantic language. Romantic poetry played a special role in transmitting these ideas to later times and in the struggle for freedom and rebellion.

Keywords: XX century, romance, poetry, freedom, national freedom

Г. ХУДАЯРОВА

ИДЕИ СВОБОДЫ В РОМАНТИЧЕСКОЙ ПОЭЗИИ НАЧАЛА XX ВЕКА

РЕЗЮМЕ

В истории человечества у общества и людей были разные желания и потребности. Эти желания и потребности время от времени меняются. Однако самое важное требование истории, литературы и человечества, которое не менялось во все времена, - это свобода народа и нации.

Национальное сознание, национальная свобода, социально-политическая и моральная свобода народа как нации были одной из тем, вызывающих беспокойство и размышлений в литературе. Социально-политические события начала XX века описаны и прославлены в различных направлениях истории художественной мысли. Движение ревматизма в Азербайджане восходит к революционному периоду начала двадцатого века. Свобода стала необходимостью для того периода. По этой причине романтический взгляд на свободу - одна из главных черт начала века. Свобода - один из главных факторов, актуальный не только в те времена, но и во все времена. Наши романтики в начале XX века уделяли особое внимание национальным проблемам. В частности, они воспевали идеи свободы в различных формах. Возрождение национального самосознания, проблемы, связанные с национальной свободой, политической, социальной и духовной свободой нашего народа как нации, были темами, к которым обращались и всегда думали романтики. В мировоззрении наших романтиков свобода имеет большое значение.

Понятие свободы ценится как духовный предмет в романтической поэзии и представлено под видом свободы с использованием художественных приемов. Одним из ярких событий рубежа веков стала романтическая замена свободы свободой. В примерах романтической поэзии, написанной на рубеже веков, мы также сталкиваемся с такими идеями, как уподобление свободы свободной любви. В произведениях романтиков на эмоциональном языке воспеваются личная и социальная свобода человека, социальная сторона свободы, социальная свобода и ее описание. Романтики говорили о личной

свободе, о необходимости свободы в жизни каждого человека. В их представлении свобода начинается с личной свободы. Мохаммад Хади, Хусейн Джавид, Аббас Саххат, Абдулла Шаиг и другие. Такие артисты, как римляне, предпочли воспеть потребность в свободе на романтическом языке. Романтическая поэзия сыграла особую роль в передаче этих идей в более поздние времена и в борьбе за свободу и восстание.

Ключевые слова: XX век, романс, поэзия, свобода, национальная свобода

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: Filolgiya elmləri doktoru, professor Ramil Əliyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

.

ƏLİYEVA KÖNÜL TAHİR QIZI
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Türk xalqları ədəbiyyatı şöbəsi
eliyevpervin1 @gmail.com

MUXTAR AUEZOVUN AZADLIQ MÜBARİZƏSİ

XÜLASƏ

1917-ci ildə baş vermiş bir sıra əsaslı hadisələr Rusiyada inqilabi-siyasi çevriliş, "Alaş" hərəkatının yaranması və Sovet hakimiyyətinin qurulması onun baxışlarına xeyli dərəcədə təsir etmişdir. Bu dövrdə M.Auezov "Alaş gəncləri" ittifaqını yaranmasında yaxından iştirak edir, müxtəlif tipli dərnəklərin yaranmasında fəal rol oynayır. Semipalatinskdə Yusub bəy Aymautovla birlikdə elmi-idraki, sosial-iqtisadi mövzulu material və məqalələr hazırlayıb, sivil-milli demokratik cəmiyyət yaratmaq ideyasına söykənən "Abay" elmi-ictimai jurnal nəşr etdirir. "Abay" elmi- ictimai jurnalın çapı qadağan edildikdən sonra Auezov gizli fəaliyyətlə məşğul olur. Onun gizli fəaliyyətlə məşğul olmasından xəbər tutan sovet rejimi yazıçını təqib etməyə başlayır. M.Auezov tarixə müraciət etməklə, xalqına başına gətirilən müsibətləri bədii formada onlara çatdırmağa nail olmuşdur.1930 - cu ildə həsb olunan Aueazovun məhz iddiham olunduğu maddələrdən biri kimi xalqa hüquqlarını başa salması və onların köçürülmə siyasətinə qarşı çıxması olmuşdur. Muxtar Auezovun əsərləri uzun müddət yasaqlara məruz qalmış, lakin milli şüurun oyanışından və xalqın yenidən özünə, kökünə qayıtması yazıçının əsərlərinə yeni həyat verdi.Onlar yenidən qazax xalqının mənəvi sərvəti kimi dərsliklərə salınıb, yenidən işıq üzü gördü.
Açar sözlər: Qazax xalqı, Muxtar Auezov, müstəmləkə, azadlıq, mübarizə

Müasirləri Muxtar Auezovu doğunun Şoloxovu, "İkinci Abay"la "Tolstoyun Varisi" adlandırmışlar. "Abay yolu" romanını Homer İlyadasıyla, Servantesin "Don Kixot" və Daiel Defonun əsərləriylə qarışdırmışlar. K. Fedin M. Auezov haqqında deyib ki, Auezov tək "Abay Yolu" romanıyla dünyanı qazaklar haqqında məlumatla zənginləşdirdi. Özümü sanki qazak kimi hiss edirəm. Bozkır küləyinin gətirdiyi çiçək, pelin, ətir qoxusunu soluyorum. "Rus yazıçısı N.Pogodi, Auezov üçün: Auezov qazak üçün ikinci Abay, bizim üçün isə Doğunun Şololoxovudur" demişdir. Haqqında söhbət açdığımız yazıçının həyatı faciələrin burulğanında keçmiş, bütün bunlara baxmayaraq, o, ayağa qalxmağı bacarmışdır.

XX əsr qazax ədəbiyyatının görkəmli simalarından olan Muxtar Auezov 1897-ci ildə indiki Semipalatinskidə anadan olmuşdur. Kiçik yaşlarından mədrəsə təhsili alan sənətkar sonradan səhərdə müasir tipli məktəbdə təhsilini davam etdrimiş,

klassik ədəbiyyatla da dərindən məşğul olmuşdur. O zaman Muxtar Auevazovun təhsil aldığı şəhərdə Abay adına rus məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Öz ulu şairinin adını daşıyan məktəbdə oxumaq arzusunda olan yazıçı həmin məktəbə daxil olur və 1908-ci ildə oranı bitirir. Çox keçmir ki, sənətkar Semeydəki beşillik məktəbi 1915-ci ildə müvəffəqiyyətlə bitirdikdən sonra Müəllimlər İnstitutuna daxil olur və təhsilini 1919-cu ildə başa vurur. Muxtar Auevazov dövrünün açıqfikirli ziyalaılarından, maarifçilik hərəkatının öncüllərindən olmuş, xalqın azadlığını onun maariflənməsində görən sənətkar bu ideya uğrunda mübarizədən yorulmamışdır.

Qazax şairi Abay Kunanbayevin yaradıcılığı ilə hələ kiçik yaşlarından tanış olan sənətkar ömrünün sonuna kimi Abaya olan məhəbbəti bitib-tükənmək bilməmişdir.

1917-ci il hadisələri iyirmi yaşlarında olan sənətkarın həyatında və yaradıcılığında dərin izlər burxmış, o dövrdəki məşəqqətli sıxıntılar onun həyatından yan keçməmişdir. Yazıçının həyatında baş verən hadisələrin çoxu onun Sankt-Peterburqda və Orta Asiya universitetlərində təhsil aldığı illərə təsadüf edir.

Oktyabr inqilabı Kommunust Partiyasının yarandığı ilkin vaxtlar idi ki, dövlət və cəmiyyət bu partiyanın siyasəti və qərarları ilə işləyirdi. Partiyanın qərarı və göstərişləri bütün sənətkarlar üçün əsas ilham mənbəyi rolunu oynayırdı. Bu qərar və göstərişlər əsasında yazıb-yaratmayan sənətkarlar təqib və həbslərə məruz qalırdılar. Sənətkar bir müddət sovet ideologiyası ideyalarını yəbliğ etsə də, daxilində olan milli təəssübkeşlik hissi onu rahat buraxmamış, qəlbinin səsinə qulaq asaraq milli ideyaları, milli problemləri əks etdirən əsərlər yazmışdır.

Yazıçının ilk yazıları XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. O zaman Muxtar Auezovun Qazaxıstanda çap olunan əsərləri ayrı-ayrı mətbuat səhifələrində işıq üzü görürdü. Əsərlərində əks etdirdiyi problemlər bir qəhrəman və bir əsər səviyyəsində qalmayıb, qoyulan qadağaları aşaraq, bütöv bir xalqın probleminə çevrilirdi. Odur ki, həmin dövrdə təqiblər və qadağalar sənətkardan yan keçmədi.

1917-ci ildə baş vermiş bir sıra əsaslı hadisələr Rusiyada inqilabi-siyasi çevriliş, "Alaş" hərəkatının yaranması və Sovet hakimiyyətinin qurulması onun baxışlarına xeyli dərəcədə təsir etmişdir. Bu dövrdə M.Auezov "Alaş gəncləri" ittifaqını yaranmasında yaxından iştirak edir, müxtəlif tipli dərnəklərin yaranmasında fəal rol oynayır. Semipalatinskdə Yusub bəy Aymautovla birlikdə elmi-idraki, sosial-iqtisadi mövzulu material və məqalələr hazırlayıb, sivil-milli demokratik cəmiyyət yaratmaq ideyasına söykənən "Abay" elmi-ictimai jurnal nəşr etdirir. "Abay" elmi- ictimai jurnalın çapı qadağan edildikdən sonra Auezov gizli fəaliyyətlə məşğul olur. Onun gizli fəaliyyətlə məşğul olmasından xəbər tutan sovet rejimi yazıçını təqib etməyə başlayır. Bu təzyiqlərin əsas səbəblərindən biri ilk növbədə sənətkarın XX əsrin əvvəllərində rus imperiyasında artıq siyasi hərəkata çevrilən və bütün türk dünyasını əhatə edən cədidizmin (1, 66-114) fəal üzvlərindən biri kimi fəaliyyət göstərməsi olmuşdur. O, bu hərəkatın üzvü olmuş və xalqın

maariflənməsi yolunda əlindən gələni əsirgəməmişdir. Odur ki,"Burjua milliyyət-çiliyində" günahlandırılan M.Auezov aktiv millətçilik fəaliyyətinə görə partiya sıralarından kənarlaşdırılır. Bundan bir müddət sonra sənətkar həbs edilir. Həbsə atılan yazıçının sonra kitabları kitabxanalardan yığışdırılır. O, zaman sovet idealogiyasını və rejimin ideyalarını təbliğ edən mətbuat orqanları da ona qarşı əsassız təqiblərə başlayır. Sovet dovrünün təqiblərindən yaxa qurtarmaq üçün "etiraf məktubu" yazan sənətkar, bu təzyiqlərə dözməyərək doğma Qazaxıstanı tərk etmiş və Moskvaya üz tutur.

M.Auezov qazax ziyalılarının repressiya edilməsini və Moskvanın qazaxlara qarşı apardığı iqtisadi təzyiqlərini həmişə tənqid etmişdir. 1922-ci ilin martında M.Auezovu "millətçi " elan olundu . Bütün bu təqib damğası yazıçını öz olkəsində işləməyəsi üçün bir maneə idi. Odur ki, bu işsizlikdən və təqiblərdən qurtarmaq üçün yazıçı yaşadığı yeri tez-tez dəyişməli olurdu. Semipalatinsk Müəllimlər Seminariyasından sonra M.Auezov Daşkənddə fəaliyyət göstərən Orta Asiya Dövlət Universitetinə dinləyici kimi daxil olur. O, həmin dövrdə "Şolpan" və "Sana" jurnalları ilə əməkdaşlıq edir. Həmin dövrdə yazıçı "Səhra hekayələri" və "Evlənmə" hekayələrini nəşr etdirir. Bu hekayələrində cəhalətdə qalan qazax xalqının acınacaqlı taleyini poetik boyalarla əks etdirir. Xalqının tarixi taleyini əks etdirən əsərləri məhz bu cəhətinə görə dünya ədəbiyyatının qızıl fonduna daxil olmaqla, əbədiyyətə qovuşdu. Əsərlərindəki xəlqlik, sadəlik və aydınlıq yaradıcılığının danılmaz keyfiyyəti kimi diqqəti cəlb edirdi. O, ədəbiyyata qazax xalqına öz dilində danışan qəhrəmanlar gətirdi. Başqa yazıçılardan fərqli olaraq Auezov xalq yaradıcılığından, folklordan yaradıcılıq pirizmasına qədəm qoydu. Onun əsrin əvvəllərində qələmə aldığı "Yenlik-Kebek" adlı xalq rəvayətlərinə əsaslanan pyesi sənətkarın xalqala bağlılığının bariz nümunəsi kimi dəyərləndirilə bilər.

Yaradıcılığında xalq təfəkkürünə arxalanan müəllif folklor obrazlarına taxılaraq qalmırdı, onlardan yaradıcı bəhrələnməklə öz ideyalarını ortaya qoya bilirdi. Həyatın dualist funksiyasını xalq təfəkküründən alan sənətkar onu ağ və qara boyalarla sözün ifadəsinə çevirib xalqa təqdim edirdi.İki gəncin faiəli taleyindən bəhs edən əsər uzun zaman öz aktualliğını itirməmiş, gələcək nəsillərin tərbiyəsində önəmi rol oynamışdır.

Yazıçının 1923-cü ildə qələmə aldığı "Evlənmə" hekayəsində qadın azadlığına geniş yer verilmiş, qazax xalqının geridə qalmış adət-ənənələri tənqid edilmişdir. Bu hekayədə baş vermiş hadisələr Xoca Baybosanın aulunda cərəyan edir. Əsil-nəcabətli nəsildən, tanınmış auldan olan Qasım Xoca Baybosanın qızına – Cəmiləyə nişanlanır. Müəllif nişan mərasimini qazax xalqının adət-ənənələrinə uyğun olaraq təsvir etmişdir: "Baybosanın aulunda bu gün qeyri-adi canlanma vardı. Dünən axşamüstü adaxlı oğlanın adamları gəlmişdilər. Hər kəs adaxlı oğlana salam verib, onu təbrik etməyi özünə borc bilirdi. Səs-küy yüksəlir, qonşu aullardan adamlar axışıb gəlirdilər. Onlar da adaxlı oğlana salam verməyə tələsirdilər " (2, 16).

Milli detayları qoruyub saxlayan müəllif hekayə boyunca cəhalət və mövhumatı, nadanlığı tənqid edir.

Öz tarixi keçmişinə bağlı olan yazısının ilham mənbəyi sadə qazax xalqı, acınacaqlı tale yaşayan xalqının keçdiyi keşməkeşli tarix idi. Bu tarix rus imperiyasının tapdağı altında əzilən bir millətin başına gətirilən müsibətlər idi. . Xalqının tarixi keçmişindən bəhs edən "Qəddar illər" romanı tarixi gerçəkliklər əsasında yazılan bir əsərdir.

M.Auezov tarixə müraciət etməklə, xalqına başına gətirilən müsibətləri bədii formada onlara çatdırmağa nail olmuşdur. Alban tayfası barədə olan bu tarixi əsər məhz bu tayfanın 1916-cı ildə baş vermiş üsyanına həsr olunub. Əsər 1929-cu ildə nəşr olunsa da təqib və qadağalara məruz qalmış, 1972-ci ildə işıq üzü görmüşdür. Kitabın ön sözdə Ç.Aytmatov bunları yazmışdı: "Şərq ədəbiyyatlarında mən bu qədər böyük bədii qüvvətlə və inamla... bu qədər ağrı və əzablarla sadə insanın (qara adamın) öz bədbəxtliyinə görə ayağa qalxıb, əvəzində bu qiyamın onun qanı bahasına başa gəlib öz doğma torpağından qovulmasının şahidi olmamışam" (3, 10).

Əsərin süjet xəttində qazaxların 1916-cı ilin yayında Ası yaylağında Semireçensk vilayətinin Prejevalski qəzasının Qarqar yarmarkasında baş vermiş üsyan dayanır. Əsər əsasında sadə qazax kəndlisinin öz dədə-baba torpaqlarının əllərindən alınması və onların köçürülmə prosesi dayanır.Bu köçürülmə siyasətinin rəsmiləşdirilməsi sadə xalqın hiddərinə səbəb olmuşdur. Odur ki, Semireçyedə baş vermiş üsyan, xalq hərəkatının güclənməsi 1916-cı ildə digər regionların bütün Orta Asiya və Qazaxıstan ərazilərinə yayılmasına səbəb omuşdur (4, 275).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, M.Auezovun yaradıcılıq yolunun başlanğıcı böyük tarixi dövrlərə təsadüf edirdi. Sənətkarın özü də həmin sosial dəyişikliklərin bilavasitə iştirakçısı idi. Belə vəziyyət onun yaradıcılığında öz müfəssəl əksini tapmaqla, yazıçının həmin dövrlərdə qələmə aldığı ilkin əsərlərinin ideya-yaradıcı istiqamətini təşkil edirdi. Elə buna görə də M.Auezov yaradıcılığının 20-ci illər kontekstində nəzərdən keçirilməsi onun yaradıcılıq yolunun daha dərindən və hərtərəfli işıqlandırılması üçün imkanlar yaradır.

Bu haqda N. Tağısoy yazır: ""Aşırımda atəş" əsərində Bəxtigülün inkişafının yeni mərhələsi kimi yaddaşlara hopur. Məhz bu əsərdə yazıçı xalq obrazını daha geniş planda təqdim etməklə bu obrazın qəhrəmanın baxışlarının formalaşmasına necə təsir etdiyini ön plana çəkir. "Aşırımda atəş"inin üslubu tarixi gerçəkliyi təsvir etmək və inqilabaqədərki qazax aulunda gedən sinfi mübarizənin özünəməxsusluğunu qazax ədəbiyyatında göstərməklə onun bədii prinsiplərini zənginləşdirdi " (5).

Tarixi gerçəkliyi əks etdirmə baxımından "Qəddar illər"ində yazılmasına o zaman başlamışdır ki, həmin dövrdə sovet yazıçıları keçmişin müvafiq mənəzrəsini yenidən göz önündə canlandırmaq üçün yeni bədii priyomlardan istifadə etməyə meyilli idilər. Belə bir planda kütləvi kollektiv qəhrəmanın tarixi hadisələr fonunda təsviri, xalq mübarizəsinin qəhrəmanlığı məsələnin novatorcasına həllindən birini

təşkil edirdi. Əlbəttə, tarixi hadisələrə bu baxış, həm də keçmiş hadisələrə nəzər salmaq, xalq kütlələrinin tarixdə yerini və rolunu qabartmaq zəruriliyinin ortaya qoyulması istəyi ilə bağlı idi.

1930-cu illərdən başlayan Stalin represiyaları qazax ədəbi mühitində özünəməxsus şəkildə davam edirdi. O zaman Auezov Gənc Qazax Yazıçılarının orqanı olan "Alka" təşkilatının üzvü idi. Bu təşkilatın üzvü olduğuna görə yazıçıya qarşı bir sıra ittihamlar irəli sürülmüş, siyasi baxışlarına görə həbs edilmişdir. Bu ittihamların sırasında onun sovet hakimiyyətinə qarşı gizli mübarizəsi, sovet hakimiyyətinin devrilməsi ilə bağlı silahlı üsyana çağırış, varlıların əmlakının konfiskasiya olunmasına qarşı çıxışları olmuşdur. Əsas ittihamlardan biri kimi "Alka" milli-burjuaziya təşkilatının yarandığı zaman onun yazdığı əsərlər göstərilirdi.

Muxtar Auezov 1930-cu il oktyabrın 1-də mühakimə edilmiş və iki il yarım həbsdə olmuşdır. Yazıçı xatirələrində qeyd edir ki, onunla bərabər həbs olunan 32 nəfər ziyalını onda günahlandırırdılar ki, guya onlar sovet ölkəsini Yaponlara satmaq niyyətində olmuş, üsyançı hərəkat platforması hazırlamış və basmaçıları dəstəkləyirdilər. Bu ziyalıların həbsxanada bir yerdə qalmasından qorxuya düşən gizlı komitə əməkdaşları onların bir qismini Daşkəndə, bir qismini Semeyə, bir qismini də Almatı həbsxanasına göndərdilər.

Muxtar Auezovun yaradıcılıq taleyində onun "Xan Kene" pyesi (1928) xüsusi yer tutur. Əsəri məziyyətli edən ən əsas səbəblərdən biri qazax ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq tarixi faciə janrınına müracit olunmasıdır. Faciədə müəllif sonuncu qazax xanı Kenesarı Qasımovun başçılığı altında qazax xalqının milli-azadlıq hərəkatını, azadlıq uğrunda apardıqları mübarisəni bədii formada əks etdirməyi qarşıya məqsəd qoymuşdur.

M.Auezovun həbsi zamanında-30-cu illərdə "Xan Kene" ətrafında qızğın mübahisələr getmişdir. Bütün bunlar da yazıçıya o zaman olan iddihamlarla bağlı idi. Lakin müəyyən müddət keçdikdən sonra problemə hərtərəfli işıq salmağa çalışan tədqiqatçı S.Davıdovanın təhlilləri göstərmişdir ki, Auezovun adı çəkilən faciəsi ilə bağlı ortaya çıxmış tənqidi məqalələrin özündə bir-birinə zidd, bir-birini təkzib edən mülahizələr az deyildir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, bu diskussiyaların mahiyyətini iki başlıca nəzər nöqtəsi əhatə edir. Bir nəzər nöqtəsi əsasən onu göstərir ki, faciənin, qəhrəmanlarından biri xan Kenesarının xalq hərəkatından kənarda qalmasının əsassız olaraq əks etdirən məqamdan söhbət açılmasıdır. Bu, əlbəttə, əsərin elmi həqiqətlə və bədii yaradıcılıqda tarixiliyi lazımınca dəyərləndirməməsi ilə uyğunlaşır. Çünki Kenesarı Qasımov hərəkatı qazax camaatının rəngindən və milliyyətindən asılı olmayaraq, bütün istismarçılara – Rusiya çarizminə, yerli bəylərə və feodallara qarşı çıxışı kimi dəyərləndirilirdi. Müəyyən dərəcə də o, xalqın inqilabi əhval-ruhiyyəsindən istifadə etməklə Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətinin milli ucqarlarda apardığı istismarçılığa qarşı çıxaraq qazax torpaqlarının qaytarılmasını vəd edirdi (6).

Buna görə də “Xan Kene”nin süjetində fəlsəfi yanaşmaya daha çox meydan verilir. Müəllif “insan ömrünün mənası nədir?” sualının cavabını Kenesarının azadlıq uğrunda mübarizə yoluna üstünlük verməsinin təşkil etdiyində görmüşdur (7, 176 – 181).

1930 -cu ildə həsb olunan Aueazovun məhz iddiham olunduğu maddələrdən biri kimi xalqa hüquqlarını başa salması və onların köçürülmə siyasətinə qarşı çıxması olmuşdur.

Muxtar Auezovun əsərləri uzun müddət yasaqlara məruz qalmışdır. Lakin milli şüurun oyanışından və xalqın yenidən özünə, kökünə qayıtması yazıçının əsərlərinə yeni həyat verdi.Onlar yenidən qazax xalqının mənəvi sərvəti kimi dərsliklərə salınıb, yenidən işıq üzü gördü.

ƏDƏBİYYAT

1. https://525.az/site/?name=xeberprint&kecid=1&news_id=8278
2. F. Vəliyeva. Muxtar Auezovun hekayə yaradıcılığında folklor ənənələri. Bakı: Elm və Təhsil, 2018
3.Айтматов Ч. Слово об Ауэзове. Журн. «Простор» 1977, № 12.
4.Ауэзова Л. История Казахстана в творчестве Ауэзова. Алматы, 1977.
5. Nizami Tağısoy. http://www.anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/
6. Ещё раз о «Хан Кене» // «Казахстанская правда», 1934, 10 июля
7. Дәуітова С. «Хан Кене» трагедийясындагы авторлык концепция // “Жулдыз”, 1998, № 12, б. 176 – 181

КОНУЛ АЛИЕВА

БОРЬБА МУХТАРА АУЕЗОВА ЗА СВОБОДУ

РЕЗЮМЕ

На его взгляды сильно повлияли ряд крупных событий 1917 года, революционно-политический переворот в России, появление движения Алаш и установление Советской власти. В этот период М. Ауэзов принимал активное участие в создании союза «Молодежь Алаш», играл активную роль в создании кружков разного типа. В Семипалатинске вместе с Юсуб беком Аймаутовым он подготовил научно-познавательные, социально-экономические материалы и статьи, издал научно-общественный журнал «Абай», основанный на идее создания гражданско-национального демократического общества. После запрета издания научно-общественного журнала «Абай» Ауэзов оказался вовлеченным в подпольную деятельность. Узнав о его тайной деятельности, советская власть начала преследовать писателя. Обращаясь к истории, М. Ауэзов сумел в художественной форме передать своему народу трагедии, постигшие его. Произведения Мухтара Ауэзова давно находятся под запретом.

Однако пробуждение национального самосознания и возвращение людей к себе и своим корням вдохнуло новую жизнь в произведения писателя, которые были переизданы в учебниках как духовное достояние казахского народа.
Ключевые слова: казахский народ, Мухтар Ауэзов, колонизация, свобода, борьба.

KONUL ALIYEVA

MUHTAR AUEZOV'S FREEDOM STRUGGLE

SUMMARY

His views were strongly influenced by a number of major events of 1917, the revolutionary and political coup in Russia, the emergence of the Alash movement and the establishment of Soviet power. During this period M. Auezov took an active part in the creation of the Union "Youth Alash", played an active role in the creation of circles of various types. In Semipalatinsk, together with Yusub bek Aimautov, he prepared scientific, educational, socio-economic materials and articles, published the scientific and public journal "Abai", based on the idea of creating a civil-national democratic society. After the publication of the scientific and public journal "Abai" was banned, Auezov became involved in underground activities. Upon learning of his secret activities, the Soviet government began to persecute the writer. Turning to history, M. Auezov managed to convey to his people the tragedies that befell him in an artistic form. The works of Mukhtar Auezov have long been banned. However, the awakening of national identity and the return of people to themselves and their roots breathed new life into the writer's works, which were republished in textbooks as the spiritual heritage of the Kazakh people.
Key words: Kazakh people, Mukhtar Auezov, colonization, freedom, struggle.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru Xuraman Hümmətova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ELMİRA BABAYEVA
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Hüseyn Cavid prospekti 30.
Elmirababayeva1791@gmail.com

MÖVLUD SÜLEYMANLININ YARADICILIĞI

XÜLASƏ

"Altmışıncılar"dan sonra nəsrə gələrək hekayə, povest, və romanlarında cəsarətlə bir sıra ictimai-siyasi problemlər qaldıran M.Süleymanlının yaradıcılığı hər şeydən əvvəl, nəsrin poetikası və obrazlar aləmi baxımından da özünəməxsusluq qazanır. Onun nəsrini mövcud ədəbi qüvvələrin yaradıcılığından fərqləndirən amillər sırasında bu xüsusiyyətlər üzərində geniş dayanmaq lazım gəlir. Aydındır ki, nəsrimizin rastlaşdığı yeni gerçəkliklər müəllifdən müasir bədii təfəkkür tərzi ilə yanaşı, poetika məsələlərində və obraz yaradıcılığında da yeni bir mərhələnin başlanmasını şərtləndirirdi. Artıq "altmışıncılar"ın yaradıcılığında zahiri monumentallıqdan, geniş panoramçılıqdan, sxematiklikdən və şablonçuluqdan qurtarmaq təmayülləri 70-ci illər nəsrində yeni bədii statusda çıxış edir. Nəsrdə şablonçuluq, sxematiklik poetikasının süni epik vüsətin yerini lirik-psixoloji detalların təsviri tutur. Bu dövr həm də Azərbaycan nəsrinin inkişafının yeni mərhələsi kimi yaradıcı düşüncədə modernist problematika istiqamətləri cəhətdən dəyərləndirilir. Bu inkişaf mərhələsi bədii keyfiyyətləri, original yaradıcı məsələləri, ideyaları ilə yeni spesifika qazandı.

M.Süleymanlının nəsr poetikasını şərtləndirən amillər müxtəlif, rəngarəng və zəngindir. Şübhəsiz burada öncə yazıçının özünəməxsus poetik sisteminin varlığından, daha sonra isə ritm, intonasiya, detal, təfərrüat və obraz yaradıcılığı problemlərindən danışmaq yerinə düşərdi.

M.Süleymanlının nəsr poetikası analoqu olmayan bir sistemdir, bu sistemin araşdırılmasında yazıçının bədii təfəkkür tərzi ilə yanaşı, doğulub boya-başa çatdığı torpağın milli etnoqrafik ruhu da əsas rol oynayır.

Açar sözlər: Mövlud Süleymanlı, "Altmışıncılar", nəsr, poetika, povest, lirik-psixoloji detal, obrazlar aləmi, mif dünyasının adamları, yazıçı idealı.

XX əsr Azərbaycan nəsrinin 60-cı illər mərhələsi ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq tərəfindən yeni keyfiyyətli nəsr olaraq səciyyələndirilmişdir. Bu mərhələ yalnız növbəti on ili əhatə etmir, nəsrin daxili təkamülünü bütün keyfiyyətləri ilə təmsil edir. Özü də bu yeniləşmə, inkişaf təkcə nəsrlə məhdudlaşmayıb digər sahələri – poeziya və dramaturgiyanı da əhatə edir. Nəsrdə isə bu yeniləşmə ona görə "yeni nəsil" və "yeni nəsr" kimi ifadə olunur ki, poeziyadan fərqli olaraq, nəsr bu yeniləşməni artan sürətlə inkişaf etdirərək yetkinləşmə

səviyyəsinə çatdıra bildi.

Əlbəttə, burada "yeni nəslin" və "yeni nəsrin" nümayəndələri hesab olunan İ.Hüseynov, S.Əhmədli, Anar, Elçin, İ.Məlikzadə ilə yanaşı, bu nəsrin təsiri, yaxud ab-havası ilə yazıb yaradanların (Mövlud Süleymanlı, Ramiz Rövşən, Vaqif Nəsib və b.) da rolu az olmur. Həyatın dərin psixoloji qatlarına enmək, forma-üslub kamilliyi, təsvirin təsirliliyi və həyatiliyi kimi elementlər formalaşma prosesinin xarakterik cəhətlərinə çevrilir.

Fərdi axtarışlar, özünəməxsusluq, orijinal yeniliklər və s. yeni nəsrin zənginliyində fərdi üslubları üzə çıxarır. 70-ci illər nəsrinin üslub zənginliyi və polifonikliyi (çoxsəsliliyi) içərisində M.Süleymanlının xüsusi yeri vardır. Çünki M.Süleymanlı elə ilk hekayələrindən "yeni nəslin" çox düzgün olaraq ələ keçirdiyi "yeni nəsr" qatarına qoşulur. Bu "yeni nəslin" estafetinin etibarlı əllərdə olduğunu göstərirdi.

Artıq ilk hekayələri M.Süleymanlını "yeni nəslin" ədəbi maraq orbitinə daxil edir. Bunu dövrün ədəbi tənqidi də dərhal qiymətləndirməyi bacarır. Tənqidçi A.Hüseynov M.Süleymanlının ilk hekayələrindən olan "Qar" və "Yanğın"ın adını çəkərək istedadlı, cavan nasirlərin "canlı, təravətli xarakterlər yaratmaq sahəsində səmərəli axtarışlar aparmalarını və "fikirlərini qəhrəmanlarının mənəvi aləmini inandırıcı canlandırmaqla ifadə etməyə çalışmaqlarını" yüksək qiymətləndirmişdi (2, 38-39).

70-ci illərdə ədəbiyyata gələn yazıçılar arasında yaradıcılıq axtarışları ilə diqqəti cəlb edən M.Süleymanlı məhsuldar işləməklə yanaşı, bədii keyfiyyətə də xüsusi fikir vermişdir. Elə ilk onillikdə yazıçı nəsr sahəsində fəallıq göstərərək bir-birinin ardınca hekayə və povestlər yazmışdır.

Hekayə – nəsrin bu kiçik forması M.Süleymanlının bu sahədə müraciət etdiyi ilk janrdır. Əlbəttə, burada təsadüfilikdən çox zərurət axtarmaq lazım gəlir. Yığcamlıq, lakoniklikdə əhatəliliyi ifadə etmək janrın əsas xüsusiyyətlərindəndir. Bu, həm də bədii yaradıcılıqda sadədən – mürəkkəbə formulunun konkret bir göstəricisi kimi maraq doğurur.

Əslində, "Qar" və "Yanğın" hekayələrinə qədər M.Süleymanlı müəyyən bir ədəbi-bədii inkişaf yolu keçmişdir. Maraqlıdır ki, bu ədəbi inkişaf yolu M.Süleymanlıda janr zənginliyi ilə müşahidə edilir. O, həm poeziya, həm nəsr, həm də kinodramaturgiya sahəsində yazıb-yaradır. Belə demək mümkünsə, bir çox nasirlər kimi M.Süleymanlı da nəsrə poeziyadan gəlir.

60-cı illər poeziyasının ümumiləşən duyğulardan, ictimai kədərdən, daha çox şəxsi, intim əhvali-ruhiyyənin təsvirinə çalışdığı bir dövrdə M.Süleymanlı gəncliyə məxsus hiss və duyğuların poetik təsvirini verməyə çalışır. "Bir şeirin sevinci", "Baharı qarşılayıram", "Etibarım", "Həsrət", "Dağlar", "Xatirə", "Laylay", "Gəldim, döydüm qapını", "Ayrılıq", "Bir körpünün qanadında", "Görüş", "Günəş qüruba enəndə", "Çırpacağam özümü", "Axtarın tapın" və s. şeirlərində M.Süleymanlı oxucunu düşündürməyə, yeni söz deməyə çalışır.

M.Süleymanlı 1970-ci ildə şeirlərdən ibarət ilk kitabı "Bir ünvan"ı çap etdirdikdən sonra nəsr yaradıcılığına daxil olur.

Bir il sonra o, bir-birinin ardınca "Payız muştuluqları", "Əriklər çiçəkləyəndə", "Yaşıl obaların toyu" hekayələrini yazır. Bundan sonra M.Süleymanlının "Bərəkət" (1972), "Yamacda bir kənd" (1973), "Qaraca kişinin yaylaqları" (1974), "Sığırçı Gülünün ala iti" (1974), "Kənd axşamları" (1975), "Yanğın" (1975), "Oğul gülüşü" (1976), "Qar" (1976) və s. onlarca hekayələrində müasir insanın mürəkkəb, çoxcəhətli duyğularını təsvir edir.

M.Süleymanlının hekayə yaradıcılığı bu baxımdan zənginliyi ilə seçilir. Bu hekayələri mövzu və problematika baxımından aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Müharibə fəlakətlərinin cəmiyyətə gətirdiyi ictimai, mənəvi-əxlaqi deqradasiyaların təsviri ("Sığırçı Gülünün ala iti", "Payız muştuluqları").
2. Azərbaycan kəndi və onun adamlarına həsr olunmuş hekayələr ("Yamacda bir kənd", "Oğul gülüşü", "Sapand", "Qaraca kişinin yaylaqları" və s).
3. Müasirlərin mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinin bədii inikası; kənddən-şəhərə ("Dünyanın işığı", "Qar", "Ayın aydınlığında", "Oğul gülüşü", "Fışqırıq", "Çoban İbrahimlə velosipedin nağılı", "Yanğın" və s.)
4. Milli mənəvi yaddaşın bədii inikası, etnoqrafik hekayələr: "Kənd axşamları", "Yaşıl obaların toyu", "Armud ağacının nağılı" və s.)

Məlumdur ki, müharibə mövzusu M.Süleymanlıdan əvvəlki "yeni nəsr"in yaradıcılarının (İ.Hüseynov, S.Əhmədov, Anar, Elçin, M.İbrahimbəyov və b.) özünəməxsus münasibəti prizmasında bu nəslin yaradıcılıq kredosunun əsas faktoruna çevrilmişdir. Bu nəsil öz əsərlərində tərcümeyi-hallarını müharibəyə bağlamaqla yanaşı, həyat təcrübələrini bu müşahidələr fonunda vermişdi.

"Müasirlik problemi: həyat həqiqətlərinin bədii təcəssümü"

70-ci illər Azərbaycan nəsrinin ideya-estetik imkanlarını zənginləşdirən amillərdən biri də müasirlik problemi və bu problemin bədii düşüncədə əks etdirilməsidir.

Həyat həqiqətlərini müasir lirik-psixoloji, mənəvi-əxlaqi, realist təhkiyə formaları ilə təsvir etmək, yeni hadisələri sosial konfliktlər üzərində təqdim etmək müasir nəsrin başlıca amillərindən olmuşdur.

Problemin aktuallığı dövrün ədəbi tənqidinin də diqqətini cəlb etmiş və mövzuyla bağlı "Müasirlik problemi və nəsrin axtarışları" müşavirəsi keçirilmişdir. Müşavirədə tənqidçi A.Hüseynov əsas məruzə ilə çıxış etmişdir.

Məruzə ətrafında M.Cəfər, Y.Seyidov, S.Əsədullayev, P.Xəlilov, Ş.Salmanov, V.Yusifli, Anar, G.Əlibəyova, Y.Qarayev və b. çıxış etmişlər. Problemi aktual edən əsas məsələlərdən biri, şübhəsiz, Azərbaycan nəsrinin müasir mərhələsində qüvvətli bir ədəbi nəslin yetişməsi idi. M.Süleymanlının da daxil olduğu bu ədəbi nəslin yaradıcılığında roman və povestlərin yığcamlığı, hekayənin populyarlığı, yeni forma, məzmun axtarışları üstünlük təşkil edirdi.

Müasirlik onun əsərlərində hər hansı bir-iki detalı deyil, bütövlükdə hadisələrin, obrazların mövzusu və münasibətlərində, estetik idealda təzahür edir. Hələ hekayələrində yazıçının müasirlik axtarışlarına meyil etdiyini hiss etməmək mümkün deyildi. Xüsusilə "Qar" hekayəsində yazıçı müasirlərinin obrazını həyat həqiqəti ilə vəhdətdə təsvir etdiyindən təsirli çıxmış, obrazın bədii təcəssümündə yeni meyillər müşahidə olunmaqda idi.

Müasirlik axtarışları onun 70-ci illərin məhsulu olan "Şanapipik", "Duzsuzluq", "Dəyirman", "Şeytan" povestlərində və "Dağlarda şeytan", "Noxtalı adam" kinopovestlərində də davam etdirilmişdir.

"Sosial, mənəvi-əxlaqi problematikanın vəhdəti"

XX əsrin 70-80-ci illər nəsrinin hərəkət və axtarışlarına qiymət verərkən, nasirlərin məhsuldar fəaliyyətində ön plana keçən mənəvi-əxlaqi təmayülü xüsusi qeyd etmək gərəkdir. Müasir nəsrin irəliləyişini təmin edən əsas təmayüllərdən olan mənəvi-əxlaqi axtarışlar hələ "altmışıncılar"ın yaradıcılığının istinad nöqtəsi olmuşdur.

Bədii təsvirin insan şəxsiyyətinə, onun daxili aləminə, "adi adam"ların gerçək həyatdakı realist varlığına yönəlməsi faktı nəinki "altmışıncılar"ın, eləcə də, ondan sonra gələn nəslin nümayəndələrinin yaradıcılıq kredosuna çevrilməsi yeni nəsrin bu istiqamətdə də ənənə yaratdığını göstərirdi.

Mənəvi-əxlaqi axtarışlar problemi Elçinin, Anarın, S.Əhmədovun, İ.Məlikzadənin, M.İbrahimbəyovun yaradıcılığının mövzu və sənətkarlıq faktoruna çevrilir. Nəsrin əsas meyarı olaraq bu faktor münaqişəsi mənəvi-əxlaqi prinsiplər üzərində qurulmuş "Bir görüşün tarixçəsi" (Elçin), yaşadığı "mikromühitin" bayağılığının və sönüklüyünün təsdiqi olan "Yamacda nişanə" (S.Əhmədov) əsərlərini bu sahədə axtarışların yeni mərhələsi kimi dəyərləndirmək olar. "Ağ liman" (Anar), "Truskovetsə kim gedəcək" (M.İbrahimbəyov), "Evin kişisi" (İ.Məlikzadə) və s. əsərlər də mənəvi-əxlaqi axtarışlar probleminin əks olunduğu səciyyəvi əsərlərdəndir.

Azərbaycan yazıçılarının əxlaq və mənəvi axtarışlar probleminə son vaxtlar tez-tez müraciət etməsinin ictimai-siyasi səbəbləri, ədəbi-mədəni təməli də yox deyildi. Məsələ burasındadır ki, ümumsovet nəsrinin bir çox nümayəndələri F.Abramov, V.Şukşin, V.Rasputin. Y.Bondarev, V.Tendryakov, Ç.Aytmatov, N.Dumbadze və başqaları tərəfindən mənəvi-əxlaqi tərbiyə mövzusuna daha intensiv şəkildə müraciətlər olunmağa başlanmışdı.

Əlbəttə, 70-ci illərdə ədəbiyyata gələrək bir neçə hekayə, povest və kinopovestlə ədəbi prosesdə özünü təsdiq edən M.Süleymanlı bu ümumi tendensiyadan kənarda qala bilməzdi. Hekayələrindən də göründüyü kimi, M.Süleymanlı qısa bir zamanda fərdi üslubun formalaşdırdığı mənəvi-əxlaqi axtarışlar mövzusunu da özünün təsvir və təhlil orbitinə daxil etmiş oldu.

Təsadüfi deyil ki, tənqidçi A.Əmrahoğlu yazıçının ilk yaradıcılıq təcrübəsində bu amili xüsusi qeyd edərək yazırdı: "Mövlud Süleymanlı yaradıcılığının ilkin

mərhələsində bu təmayülü ("altmışıncılar"ın insanı ədəbiyyata qaytarmaq təmayülü nəzərdə tutulur - E.B.) əsas görürdü. Onun ilk əsərlərində, o cümlədən ədəbi tənqid və oxucular tərəfindən maraqla qarşılanan "Qar" hekayəsində, ümumiyyətlə insan, o cümlədən insana qayğı, diqqət, ən başlıcası sevgi var idi" (1, 184).

Mənəvi-əxlaqi axtarışlar M.Süleymanlının sonrakı yaradıcılıq mərhələsində də sənətkarlıqla təzahür etmişdir. Münasibətlərimizin mənəvi aləmi, əxlaqi kriteriyalarının bədii təcəssümü kimi "Dəyirman" və "Duzsuzluq" povestlərini göstərmək olar. Hər iki əsərin mövzusu həyatdan alınmaqla yanaşı, mənəvi-əxlaqi prinsiplər əsasında işlənilmişdir.

Müasir insanın mənəvi-əxlaqi və psixoloji həqiqətlərinin təsviri M.Süleymanlı yaradıcılığında yalnız "Dəyirman"la məhdudlaşmır. Əvvəldə qeyd etdiyimiz hekayələrində, "Şanapipik" povesti, "Noxtalı adam", "Dağlarda şeytan" kinopovestlərində də bu və ya digər şəkildə davam etdirilir. Ümumiyyətlə, müasir insanın düşüncəsi, əxlaqı, davranışı, mənəvi problemləri M.Süleymanlı nəsrinin xarakterini müəyyənləşdirən amillərdən olur.

"Köç", "Səs", "Ceviz qurdu" romanlarında da mənəvi tərbiyə, əxlaqi dəyərləndirmə milli mentalitetin qorunması, təbiiliyin, saflığın mühafizəsi və yeni mühitdə inikası problemlərinə geniş yer verilir. Mənəvi-əxlaqi problem M.Süleymanlı nəsrində insan həyatında, hadisə və faktların bədii konstatasiyasında müxtəlif cür üzə çıxır. Lakin bütün hallarda yazıçı mənəvi-əxlaqi dəyərlərin, təmizliyin, təbiiliyin, saflığın qorunması tərəfdarıdır.

"İnsan və cəmiyyətə ictimai-sosial baxışın bədii ifadəsi"

Artıq ədəbiyyatımızda yaranan obrazlar, qəhrəmanlar yalnız kommunist, fəhlə, kəndli və yaxud stereotip obrazlarla məhdudlaşmır, cəmiyyətin müxtəlif zümrəsinə mənsub olan insanları əks etdirməyi qarşısına məqsəd qoyurdu.

İnsana, cəmiyyətə mənəvi-əxlaqi, ictimai-sosial baxışın özündə müəyyən bir dəyişiklik nəzərə çarpırdı, yazıçı əsərində sxematik hadisə və süjetlərdən, obrazlardan imtina edərək bədii ədəbiyyatda yeni sosial məzmunu əks etdirməyə çalışırdı. M.Süleymanlı bir yazıçı kimi yaradıcılığının ilk dövründən mövcud stereotiplərdən kənara çıxaraq nəsrdə öz üslubunu formalaşdırmağa nail olmuşdur.

İnsanın cəmiyyətdə mövqeyi, insan və mühit problemi M.Süleymanlını 80-ci illərdə ən çox düşündürən problemlərdən olur. Onun "Ceviz qurdu" və "Səs" romanları bu problemin paralel şəkildə bədii təsvir obyektidir. Hər iki əsərdə yazıçı hadisələrin psixoloji mahiyyətinə enərək insanın mühitdə fəaliyyət sferasını ictimai xarakterlərlə göstərməyə çalışır. İnsan və mühit daxilində ictimai-sosial mövqe bu əsərlərdə əlvan və orijinal boyalarla əks etdirilir.

Çox təəssüf ki, yazıçının "Ceviz qurdu" və "Səs" romanları bütün bu keyfiyyətlərinə görə ədəbi tənqidin diqqətini cəlb etmir. Ümumiyyətlə, ədəbi-tənqid "Köç" və "Dəyirman" əsərlərindən sonra "Ceviz qurdu", "Səs" romanlarına etinasızlıq göstərməkdə haqlı görünmür. Ola bilsin ki, ədəbi mühitdə böyük ədəbi ajiotaj doğuran "Dəyirman" və "Köç"dən sonra bu cür romanların yazılmasının

səssiz qarşılanmasının subyektiv səbəbləri də yox deyil. Lakin qətiyyətlə demək olar ki, "Ceviz qurdu" və "Səs" romanlarında yazıçı ideya-bədii inkişaf baxımından bir qədər də irəliyə gedərək insanın ictimai-sosial varlıq olaraq cəmiyyətdəki mövqeyini, mövcud ictimai-siyasi kataklizmləri, cəmiyyəti içindən yeyən rüşvəti, laqeydliyi, biganəliyi təsvir etməyə nail olur.

M.Süleymanlının "Ceviz qurdu" romanında Azərbaycan gerçəkliyi orijinal bədii struktur və təhkiyə üsulu ilə əks etdirilir. Qeyd edək ki, bu əsər 1984-cü ildə "Aydınlaşma" adı ilə dərc olunmuşdur. Bir il sonra yazıçı "Şəhər toylarının səsi" kitabında əsəri "Ceviz qurdu" adı ilə çap etdirmişdir. Elə dövrün ədəbi tənqidində də əsərin adı "Aydınlaşma" olaraq qeyd edilir.

Ədəbi tənqidin həddən çox biganəlik göstərdiyi "Aydınlaşma" romanının yalnız akademik B.Nəbiyev və tənqidçi A.Hüseynovun hər hansı şəkildə marağına səbəb olması diqqətəlayiqdir. B.Nəbiyev "Aydınlaşma" romanını "müəyyən cəhətlərilə iki qurultay arasında yazılmış maraqlı əsərlərdən biri hesab etməkdə" (3, 45) tamamilə haqlıdır. A.Hüseynov da romanın daha çox ictimai siqlətinə diqqət yetirərək yazıçının "bədii inikasın hüdudlarını genişləndirmək cəhdini" "Aydınlaşma" romanı üçün səciyyəvi hesab edir.

"Ədəbi qəhrəmanlar və yazıçı idealı"

Ədəbi qəhrəmanların yazıçı idealında və mövqeyində, eləcə də, hər hansı bir bədii əsərin süjet, kompozisiya, ideya və məzmununda tutduğu yeri müəyyənləşdirmək, bu obrazların qiymətini vermək ədəbiyyatşünaslığımızın əsas vəzifələrindən biridir. Çünki ədəbi qəhrəmanın istər ictimai, istərsə də lirik-psixoloji planda cəmiyyətin bir hissəsini təşkil etməklə yanaşı, mənsub olduğu dövrü, mərhələni, ictimai zümrəni təmsil etmək baxımından da zəngin material verir.

Yazıçı obrazlar vasitəsilə gerçəkliyi, zamanın, dövrün xarakterik xüsusiyyətlərini, hadisələri əks etdirməyə çalışır, həyatdakı naqislikləri, mənfilikləri göstərir. Beləliklə, yazıçı həyat problemlərinin dərinliklərinə obrazlar vasitəsilə nüfuz edir.

Yazıçının sənətkarlığı, professionallığı, inkişaf yolunun yüksəlişi bu və ya digər şəkildə obrazların yaradılması ilə bağlıdır. Obrazı yazıçı yaradıcılığında əsərin yaşamasını, yazıçı idealını şərtləndirən əsas amillərdən biri kimi dəyərləndirmək olar. Obrazlar vasitəsilə həm dövrün ayrı-ayrı hadisə və xarakterini, həm də xalqın milli-mənəvi dəyərlərini, əxlaqi təcrübəsini yaşatmaq mümkündür.

M.Süleymanlının qəhrəmanlarının inkişaf yoluna nəzər salarkən bu xəttin getdikcə yüksəlməsini izləmək olar. Onun obrazları sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf yolu keçir. Bu mənada, M.Süleymanlı qəhrəmanlarını bir neçə qrupa bölmək olar:

1. Müasir obrazlar
2. Mifik dünyanın obrazları
3. Psixoloji obrazlar
4. "Passiv" qəhrəmanlar
5. Milli, əxlaqi-mənəvi düşüncəli obrazlar.

M.Süleymanlının obraz yaradıcılığında sənətkarlığı "Köç", "Ceviz qurdu", "Səs" romanlarında və "Şeytan" povestində daha qabarıq hiss olunur. İmir, Dəli Domrul, Göyüş, Bəkil, Çiçək, Dədə, Alay, Oral, Qurtan ağa, Uğur ("Köç"), Yelləmçək, Əsmər, Narınc, Xalıl, Çapıq komissar, Xan, Xanın atası ("Ceviz qurdu"), Haley, İskəndər, Kamal ("Səs"), Şeytan, Fatma, Dəli Domrul, Bəkir, dəyirmançı ("Şeytan"), Yel Əhməd ("Yel Əhmədin bəyliyi") obrazları yalnız M.Süleymanlı yaradıcılığında deyil, həm də bütövlükdə nəsrimizdə özünəməxsus çəkisi olan obrazlardır. Bu obrazları şərti olaraq iki yerə bölmək olar:

1. Mifik dünyanın adamları;
2. Real dünyanın insanları.

Mifik dünyanın adamlarını əks etdirən obrazlar, əsasən "Köç" romanına aiddir. Ancaq belə də olur ki, M.Süleymanlının bu cür qəhrəmanları hərdən real dünyanın insanları içərisinə də düşür. O zaman bu adamlar ətraf adamlardan öz təfəkkürü, həyata baxışları, davranışları ilə seçilirlər.

Tənqidçi A.Əmrahoğlunun yazdığı kimi: "Təsadüfi deyil ki, Mövludun mif dünyasının əksər adamları real dünyanın adamları ilə müqayisədə havalı görünür, anormal insan təsiri bağışlayır" (1, 185).

Əlbəttə, burada bir cəhəti nəzərdən qaçırmaq olmaz; M.Süleymanlının mifik dünyasının adamları kimi xarakterizə etdiyimiz bu obrazlar zaman kontekstində götürülməlidir. Çünki bizim üçün mifik dünyanın adamları hesab olunanlar, sadəcə öz dövrlərinin adamlarıdır, demək, həm də real dünyanın insanlarıdır. Onların davranış qaydaları, əxlaq prinsipləri psixologiya, həyat və düşüncə tərzi həmin dövrü reallıqla əks etdirirsə, deməli, bu insanlar vaxtilə real dünyanın adamları olublar. Yazıçı da bu obrazların hamısını vəhdətdə götürür, zaman və məkan birliyinə xüsusi fikir verir. Lakin elə də olur ki, müasir dünyanın təsvirində bu obrazlar hansısa "yeni dünyaya" transfer olunur; bu zaman onun bu qəhrəmanı ətrafındakı bütün insanlardan seçilir. Ətraf aləm onu başa düşmür, elə o özü də cəmiyyətdə gedən proseslərdən o qədər də baş çıxara bilmir, ətrafındakılara "Nuh əyyamından qalma" təsiri bağışlayır. Haley ("Günah duası", Yel Əhməd ("Yel Əhmədin bəyliyi") obrazları məhz belələrindəndir.

Mif və real dünyanı təmsil edən obrazlar "Köç" romanında da vardı. Buradakı epizodik iştirakçılar belə yazıçı təqdimindən sonra müəyyən canlılıq qazanır və oxucu yaddaşında həmişəlik qalır. Ardıc, Sənəm, Alay, Oral, Uğur, Oğuz və s. obrazlar hər biri özünəməxsus xarakteri ilə seçilir.

M.Süleymanlının müasir dövrü əks etdirən əsərlərinin ("Günah duası", "Ceviz qurdu" romanları, povest və hekayələri) obrazları da xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu obrazları birləşdirən bir ümumi cəhət onların özünəməxsus düşüncə tərzi ilə seçilmələridir.

M.Süleymanlının "Erməni adındakı hərflər" romanı da cəmiyyət hadisələrini təsvir edir. Lakin buradakı cəmiyyət əvvəlki əsərlərindəki cəmiyyətdən bir qədər fərqlənir. Belə ki, məlum olduğu kimi əsərdə 80-ci illər hadisələrindən başlayan

erməni məkrinin daxili mahiyyəti açılır.

Yazıçı burada iki cəmiyyətin və toplumun qarşılıqlı münasibətlərini əks etdirməyə çalışmış, eyni zamanda əsər üçün maraqlı süjet xətti tapmışdır. İmirxanlı adlı tarixçi-jurnalistin xatırlamaları və düşüncələri iki qonşu xalqın müasibətlərinin dərinliklərini açmağa xidmət edir. Yazıçı İmirxanlı obrazı ilə ermənilərin keçmişində və bugünündə kodlaşan və bizə yönələn məsələləri yumaq kimi çözələyir.

M.Süleymanlı əsərlərindəki yeni və bədii nəsrimizdə müəyyən yer tutan obrazlara nəzər saldıq. Əlbəttə, yazıçının əsərlərindəki obrazların hamısının başdan-başa yüksək estetik kriteriyalara uyğun gəldiyini söyləmək çətindir. Onun obrazları içərisində bir-birini təkrar edən obrazlar olduğu kimi, obraz səviyyəsinə yüksələ bilməyənləri də vardır. Bu cür obrazlar xüsusilə yazıçının hekayələrində nəzərə çarpır.

Yazıçının bəzən bu obrazların keçmişini diqqət mərkəzinə çəkməsi obrazların təqdimində müəyyən yeknəsəklik yaradır. Lakin bu yeknəsəklik çox davam etmir, yazıçı yaradıcılığının sonrakı mərhələsində aradan qalxır.

“Köç” romanı: tarixi düşüncənin bədii vüsəti”

Ədəbi-bədii fikir tariximizin heç bir zaman kəsiyində bədii düşüncədə tarixi mövzuya qayıdış bu şəkildə məhsuldar və sənətkarlıqla təşəkkül tapmamışdı.

Keçmişin təsdiqi 70-80-ci illərdə tarixi mövzunun həm ənənəvi, həm də orijinal təsvir üsulu ilə xarakterizə olunur. Burada tarixi şəxsiyyətlərin həyatı, dövrü və fəaliyyətinə həsr edilmiş romanlarla (Ə.Cəfərzadə “Yad et məni”, “Bakı-1501”, Ə.Nicat “Qızılbaşlar”, C.Bərgüşad “Sıyrılmış qılınc”, Ç.Hüseynov “Fətəli fəthi”, F.Eyvazlı “Kərəm meydanı”) yanaşı, həm də tarixin hər hansı bir zaman kəsiyində yeni bədii baxışın ifadəsi olan əsərlərdə müəlliflər (Elçin “Mahmud və Məryəm”, İ.Əfəndiyev “Üçatılan”, F.Kərimzadə “Xudafərin körpüsü” və s.) tarixi pafosu bədii düşüncədə əks etdirməyə nail olmuşlar. Birincidə, tarixi mənbələrə, ikincidə isə tarixi-bədii təfəkkürün sintezinə istinad edilmişdir.

M.Süleymanlının “Köç” romanında yazıçının tarixə baxışı özünün düşüncə vüsəti baxımından fərqlənir. Sənətkar axtarışları bu əsərdə yalnız ayrı-ayrı xarakter və obrazların yaradılması ilə məhdudlaşmır, bütövlükdə mövzu və ideyanın işlənilməsində özünəməxsusluğu ilə yadda qalır. Böyük bir elin (müəyyən mənada xalqın) keçib gəldiyi yolun hərəkət, yürüş stixiyasını təsvir edən M.Süleymanlı “Köç” romanında tarixiliklə müasirliyin (keçmişin və indinin) sərhədlərini sintez edə bilmişdir. Bu cəhətdən, romanı bəzi parametrlərinə görə nəsrimizdə hadisə hesab etmək olar.

B.Vahabzadənin roman barədə M.Süleymanlıya “Açıq məktub”undan tutmuş A.Hüseynovun ədəbi prosesi bütün reallığı ilə əks etdirən məqalələrinə qədər romana verilən qiymətlər bu gün də öz məzmununu, dəyərini qoruyub saxlayır. A.Hüseynovun roman haqqında ilkin qiyməti elmiliyi, obyektivliyi ilə seçilir: “...M.Süleymanlının “Köç” romanı da axtarış pafosunun qüvvətliliyi ilə həm mündəricə, həm də sənətkarlıq baxımından təravəti ilə diqqəti cəlb edir. Burada

bilavasitə tarixi personaj və ya hadisə ilə rastlaşmasaq da, əsəri tarixi nəsr nümunəsi kimi qiymətləndirmək mümkündür" (2, 173-174).

"Köç" romanında gerçəkliyin dərk edilməsində müəllif dünya duyumu, təhtəlşüuru əsas rol oynayır və tarixi materialın (yaxud materialın tarixiliyinin) sənətkarın baxış bucağında konkret müəyyənlik taparaq fərdi poetik təkrarolunmazlıq kəsb edir. Romanda sənətkarın istedad diapazonu, təcrübə və yazı mədəniyyəti obyektiv adekvatlıq kəsb etmiş olur.

Ənənəvi, tarixi romanlarda əsas konfliktin tarixi qəhrəmanlar, yaxud şəxsiyyətlərlə dövrün başqa bir qüvvəsi (bu, hakim qüvvə də ola bilərdi) arasında getdiyini nəzərə alsaq, "Köç" romanında bunun əksini görürük. Burada tarixi şəxsiyyət olmadığı kimi, hakim qüvvə, yaxud ideologiya da yoxdur. Burada konfliktin tərəfləri Qarakəllə ilə Qanıquşağı tayfalarıdır.

Yazıçı Qarakəllə tayfası ilə Qanıq nəsli arasında gedən qan davasını sona qədər izləyir, bu ədavətdən Qarakəlləlilərin çox ziyan gördüyünü yazır. Ən çox da mənəvi aspektə nəzər yetirilir. Heç kimə baş əymək istəməyən, heysiyyət və ləyaqətini hər şeydən üstün tutan Qarakəllə kökünə uzun müddət bata bilməyən Qanıq nəsli öz məqsədinə yalnız üçüncü bir gücə arxalanmaqla nail ola bilərdi. Ona görə də ilk olaraq hökuməti tanıyır, ona yarınır və bunun müqabilində Qarakəllə kökünün axırına çıxırlar, onların tədricən torpaqları, ev-eşikləri əlindən alınır. Bütün bunlar romanda real və ideal təsvir vasitələri ilə həyata keçirilir.Hadisələr dövrümüzə doğru yaxınlaşdıqca romanın ictimai-siyasi siqləti daha da güclənir.

"Mifoloji motivlər və xalq təfəkkürünün inikası"

70-ci illər nəsrində folklora müraciət müxtəlif şəkildə baş verir, bəzi nasirlərin əsərlərində folklor materialları yazıçıya yalnız görüntü yaradılması, imitasiya edilməsi üçün lazım olmuşdur, bəzilərində folklor dili və üslubu, bir qismində isə xalq təfəkkürünün bədii ifadəsi şəklində istifadə olunmuşdur.

İnsan və təbiət amilində folklora məxsus düşüncə tərzinin inikası 70-ci illər ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi M.Süleymanlı yaradıcılığında da öz əksini tapır. Yazıçı bəzi hekayələrində, eləcə də, 70-ci illərin məhsulu olan "Şeytan" povestində, 80-ci illərdə qələmə aldığı "Yel Əhmədin bəyliyi" povesti və "Köç" romanında bu üsuldan istifadə edir.

"Köç" romanının folklor motivləri, mifoloji təfəkkür etibarilə zəngin olması artıq tədqiqatçılar tərəfindən dönə-dönə qeyd edilmişdir. Ancaq xalq təfəkkürünün romanda istifadə çalarlarının zənginliyi, mənbə və qaynaqları, təsvir üsulları və vasitələri geniş olduğu qədər zəngin və mürəkkəbdir.

Tənqidçi A.Hüseynov "Köç" romanının iki mühüm cəhətini – "folklorla bağlılıq və təbiət mövzusunun təcəssümü" (2, 193) problemlərini xüsusi qeyd edir. Hər iki problem romanda özünəməxsus şəkildə bədii təcəssüm etdirilməklə yanaşı, həm də zəngin material verir.

Ümumiyyətlə, milli ruh, mifik yaddaş, keçmişlə gələcəyin vəhdəti, insanın, soyun, toplumun keçib gəldiyi yol, dünyagörüşü və psixologiyası "Köç"də olduğu qədər

geniş və əhatəli təsvir edilməmişdir.

Yazıçının "Dəyirman" əsərində də bir detal şəklində olsa belə, - bərəkət, həyat mənbəyi simvolu olan dəyirmanın murdarlanması (kosmosun məhvi) epizodunu nəzərə alsaq, onda mifik təfəkkürün M.Süleymanlı nəsrinin əsas xüsusiyyətinə çevrildiyinin şahidi olarıq.

Bu mənada yazıçının "Şeytan" və "Yel Əhmədin bəyliyi" povestlərində bu xüsusiyyət daha da dərinləşir və zənginləşir. Daha doğrusu, "Şeytan" povesti mövzu və ideyasının bədii həlli fantasmaqorik ifadəsi baxımından daha uğurludur.

Xalq təfəkkürü tərzinin əsərin canına, ruhuna hopması, əsərin dili və üslubunun bir təfəkkür tərzi ilə bağlılığı etibarilə də "Şeytan" povesti əlamətdardır. Nəzərə alsaq ki, dünya ədəbiyyatında da "Şeytan"ın əsas ideyası olan dəyişmə, çevrilmə prosesinin təsvirinə geniş yer verilmişdir, onda mənzərə bir qədər də aydınlaşar. F.Kafkanın "Çevrilmə" hekayəsinə nəzər yetirmək kifayətdir. Yəqin ki, hekayənin 60-cı illər Azərbaycan ədəbi mühitində geniş yayılmasının da təsiri az olmamışdır. Rus ədəbiyyatında "Demon" (M.Y.Lermontov), Azərbaycan ədəbiyyatında isə "İblis" (H.Cavid) əsərlərində "demonizm", "iblisvarilik" bədii əsərin təsir qüvvəsinin əsas faktoruna çevrilir. Bu cəhətdən "Şeytan" povestinin yazılmasında ədəbi ənənə öz müsbət təsirini göstərmişdir. "Şeytan"ı nəinki M.Süleymanlının, eləcə də Azərbaycan bədii nəsrinin xalq təfəkkürü ilə bağlı olan ən yaxşı əsərlərindən biri kimi dəyərləndirmək olar.

Göründüyü kimi, M.Süleymanlı yaradıcılığında folklor motivləri başlıca yer tutur. Onun bir çox əsərlərində folklor motivləri əsərin süjet xəttini təşkil edir. Süjet xəttinin folklorla əlaqəsi olmayan əsərlərində belə, yazıçı folkor elementlərindən, yaxud nağıl poetikasından sənətkarlıqla istifadə edir. Obrazların təqdimatı zamanı da yazıçının folklordan istifadəsinin şahidi oluruq.

Ümumiyyətlə, M.Süleymanlı yazdığı bütün nəsr əsərlərilə (hekayə, kinopovest, povest, roman və s.) ədəbiyyatımızın bir hadisəsi olduğunu göstərdi. Yazıçının bütövlükdə yaradıcılığı, eləcə də ədəbi fəaliyyəti ("Bulaq" verilişini yaratması və uzun müddət veriliş üçün xalq təfəkkürünün məhsulu olan janr nümunələrinin yenidən həyata qaytarılması, kino sənəti sahəsindəki işləri və s.) onun ədəbi, mədəni həyatımızın önəmli simalarından biri olduğunu göstərir. O, ədəbi mühitə şair kimi gəldi, bir nasir kimi qaldı...

ƏDƏBİYYAT:

1. Əmrahoğlu A. Mövlud məhz elə tək getdiyi yolda Mövlud Süleymanlıdır // Azərbaycan jurnalı, Bakı, 1993, № 5-6, s.184.
2. Hüseynov A. Sənət meyarı. Bakı: Yazıçı, 1986, 315 s.
3. Nəbiyev B. Roman və müasir qəhrəman. Bakı: Yazıçı, 1987, 296 s.

ELMIRA BABAYEVA

MOVLUD SULEYMANLI'S CREATİVİTY

SUMMARY

After the “sixties” the creativity of M.Suleymanli, who, starting with prose, decidedly raised a series of socio-political problems in stories, narratives and novels, first of all became peculiarity from the point of view of poetics of prose and the world of images. It is necessary to concentrate especially on these features among those factors that distinguish his prose from the creativity of existing literary forces. One of the factors that enrich the ideological and aesthetic potential of the Azerbaijani prose of the 70s is the problem of modernity and the reflection of this problem in artistic thinking.

It is obvious that the new realities that our prose has encountered, caused the author to start a new stage in the creation of poetics and creativity alongside the style of modern artistic thinking. Already in the creativity of the “sixties” the tendency to get rid of external monumentality, extensive panoramism, schematism and templateshipactsin the new artistic status in the prose of the 1970s. In prose, lyrical and psychological details are replacing the artificial epic sphere of the poetics of templateship, schematism. This period can also be regarded as a new stage of development of the Azerbaijani prose from the stand point of the reflection of the problem of modernity in artistic thought. With certain characteristics, original artistic issues, ideas and artistic qualities this stage of development has gained specificity.

Factors that make the poetics of prose M. Suleymanli are varied, colorful and rich. Undoubtedly, here it would be appropriate to speak first about the existence of a peculiar poetic system of the writer, and then about the problems in rhythm, intonation, details and creativity of the images.

The poetics of prose of M. Suleymanli is a system that has no analogues. In studying this system, along with the writer's artistic thinking, the national ethnographic spirit of the land, where he was born and raised, plays an important role.

Key words: Movlud Suleymanli, “Sixties”, prose, poetics, novel, lyrical and psychological detail, the world of images, people of the world of myth, ideal of the writer.

ЭЛЬМИРА БАБАЕВА

ТВОРИЧЕСКОЕ МОВЛУДА СУЛЕЙМАНЛЫ

РЕЗЮМЕ

После “шестидесятников” творчество М. Сулейманлы, которыйначиная с прозысмело поднял ряд социально-политических проблем в рассказах, повествованиях и романах, прежде всего, стало своеобразным с точки зрения поэтики прозы и мир образов. Необходимоособенно сосредоточится на этих

особенностях среди тех факторов, которые отличают его прозу от творчества существующих литературных сил. Одним из значимых факторов, обогатившим идейно-эстетические возможности Азербайджанской прозы 1970-х годов, являлась проблема современности и ее отражение в художественном мышлении.

Очевидно, что новые реальности, с которыми столкнулась наша проза, обусловливал автору начать новый этап в создании поэтики и творчества наряду стиля современного художественного мышление. Уже в творчестве “шестидесятников” тенденции избавлении от внешней монументальности, обширнойпанорамности, схематичности и банальности выступают в новой художественной статусе в прозах 1970-х годах. В прозе лирико-психологические детали заменяют искусственную эпическую сферу поэтику банальности, схематичности. С точки зрения отражения проблемы современности в художественной мысли, указанный временной отрезок можно расценить как новый этап развития Азербайджанской прозы. Этот этап предстает своеобразной вехой благодаря своим определенным особенностям, оригинальным вопросам литературного мастерства, идейно-художественным качествам.

Факторы, которые делают поэтику прозы М.Сулейманли разнообразны, красочны и богаты. Несомненно, здесь уместно было бы говорить сперва оналичие своеобразной поэтической системе писателя, а потом о проблемах вритме, интонации, деталях, подробностях и творчестве изображениях.

Поэтика прозы М. Сулейманли - это система, не имеющая аналогов. При изучении этой системы наряду с художественным мышлением писателя важную роль играет национальный этнографический дух земли, где он родился и вырос.

Ключевые слова: Мовлуд Сулейманлы, “Шестидесятники”, проза, поэтика, повесть, лирико-психологическая деталь, мир образов, люди мира мифа, идеал писателя.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 05.11.2020
Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, prof. Şirindil Alışanaov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

АРЗУ САГИБ КЫЗЫ МАМЕДОВА
Препод. факультета журналистики Бакинского
государственного университета
Ул. Академика Захида Халилова 23.
Тел:00994503399535
email:arzu.mamedova.77@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ И ПРЕИМУЩЕСТВА МИРОВОГО ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА. КРИТЕРИИ ЕГО ИЗМЕРЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

Неоспоримым преимуществом любого масштабного явления можно назвать только такое, которое, по сравнению с другими, смежными, отличается не только своеобразием, но прежде всего своей уникальностью. Ею в мировом информационном обществе в означенный период (1991 – 2011 годы) без преувеличения является феномен особенной, точнее сказать, виртуальной коммуникации. Виртуальная коммуникация – это не просто особенность искомого понятия, но и серьёзная заявка на перспективы в развитии массовой компьютеризации и автоматизации по всему миру. Очевидно, что и мировые СМИ имеют к этому феномену прямое отношение. Они, словно сообщающиеся сосуды, связаны с ним единым источником – наличием информации, материала, порождающего оперативной обработки, переработки и донесения до массового читателя. Задача статьи - вскрыть основные принципы функционирования, характерные особенности и преимущества этого феномена, как и всей системы.

Ключевые слова: глобальное информационное пространство, информационные технологии, в азербайджаноязычная газетно-журнальная периодика.

Итак, указанный исторический период (в особенности последние годы) характеризуется такими информационными потоками, которые во многих передовых странах мира не имеют аналогов в истории человечества. Информация и её главные популяризаторы – СМИ стали в мире жизненно необходимыми как источник получения новых знаний, сведений. Социальная трансформация информации приобретает с годами глобальный характер, информатизация в целом фундаментальной посылкой для развития мировых СМИ. СМИ – это не просто ежедневная газета или журнал, цель которого осветить конкретные события, проанализировать отдельные факты, аргументировать их. Это обычная практика в журналистике. Но СМИ не ограничиваются рутинной работой. Это ещё и механизм ретрансляции культуры, общей системы образования и социализации, включающий в себя

многочисленные институты. Мировые СМИ охватывают огромное информационное пространство, создавая естественную атмосферу развития возможность взаимодействия, разнообразного межличностного обмена в условиях модернизации технологических средств в общей мировой коммуникационной системе.

Новые поколения электронно-информационной техники, обновлённые принципы системного программирования позволяют СМИ не только создавать «виртуальную реальность», но и реализовывать в ней свои жизненные программы.

Какими же особенностями и преимуществами ныне обладают эти новшества? Во-первых, речь идёт о внедрении и реальном использовании новейших информационных технологий как в прессе, так и во многих других отраслях мировой промышленности. Во-вторых, всемерно развивается человеческий потенциал, расширяются природные возможности личности, раздвигаются его культурные горизонты. В-третьих, видоизменяется сам образ мышления, рушатся основы прежнего национального менталитета, возникают и закрепляются в сознании новые ценности.

Актуальными в 2000 – 2011 годы становятся некоторые факторы глобальной информатизации в обществе. Совершенно ясно, что все эти факторы, свидетельствующие о преимуществах мирового информационного общества, затрагивают многие ключевые вопросы возникновения, формирования, функционирования и развития новых институтов культурного развития человечества.

В современной научной литературе критериями феномена измерения глобальной информации служать новые и, естественно усложнённые технические параметры, системы, относящиеся к разным дисциплинам. Главными являются компьютерная, вычислительная и электронная промышленность, искусственный интеллект, робототехника, психология, синергетика, эргономика и т.д. Но более широкое распространение виртуальная реальность применительно к социальному бытию человека получили, разумеется, компьютерные системы.

Для СМИ в масштабах глобального информационного общества в первую очередь важен тот факт, что эта ирреальность обусловила соответствующее его определение в ряде современных словарей, а также в анализе различных феноменов информационного общества, связанных с активным использованием информационно-компьютерных технологий. В.М. Розин подчёркивает: «…новые виды и формы виртуальной реальности – это есть конгломерат таких аппаратно-программных средств, который на основе как собственно компьютерной, так и внекомпьютерной техники позволяет сотрудникам современных СМИ реализовывать принципы обратных связей,

что позволяет распределять информационный массив параллельно в реальном мире прессы и в мире ирреальной реальности одновременно» [4,184].

В самом деле, разве человеческий фактор ирреального мира как один из критериев измерения мирового информационного общества может быть ограничен только компьютерным производством? Конечно же, нет. Г.П. Меньчиков по этому поводу замечал, что «основные факторы виртуальной реальности – это ещё и философские вопросы сложных взаимоотношений по мыслимого реального мира для человека и объективного существующего как бы вне его». И продолжил эту мысль: «Виртульная реальность – это образ искусственно сконструированных двух различных по своему назначению миров коммуникативно-информационного общества – иллюзорного и реального мира.

Они в такой степени переплетены между собой, что порою трудно понять и разобрать, где же всё-таки мир существующий, а где - несуществующий. Сущность виртуальных программ ля современных СМИ состоит прежде всего в том, что они позволяют лучше осуществить между человеком (журналистом в нашем случае) обратную связь. Она обеспечивается активным участием самого сотрудника при выборе тем, с одной стороны, и субъективным ощущением своего участия в виртуальном мире – с другой» [3, 171-172].

Так что и не удивительно, что виртуальная реальность приобрела актуальность в СМИ и в индустриальном коммуникативно-информационном обществе, в котором резко увеличились знаково-символические артефакты культуры, возросли возможности тех технологических средств, которые позволяют их синтезировать с человеческим фактором, то есть с индивидуальными потенциями личности. Именно факторы социальной коммуникации общества более всего подвержены виртуальным технологиям. Их составные компоненты как раз и являются главными критериями измерения уровня современных СМИ.

Во-первых, социальная коммуникация ориентирует на существование субъекта. Не обходится здесь, конечно, без психологического элемента. Вне воображений, субъективных ощущений, переживаний, чувств в целом виртуальная реальность просто невозможна, её исследование недопустимо. Во-вторых, процесс коммуникации подразумевает взаимодействие машины и человека. В-третьих, она построена на информационных обменах. М. Кастельс называет это «информационно-знаковыми комбинациями», в основе которых лежит актуальный опыт [2,88].

Виртуальность свидетельствует о постепенном возрастании коммуникативных компонентов информационных обществ. Причём, при воздействии виртуальной реальности на деятельность СМИ, видоизменяется структура первой. Традиционная формула, часто применяемая в журналистике,

литературоведении, международном праве и других дисциплинах – «субъект-объект» здесь вытеснена другой, не традиционной: «субъект-виртуал». Первая формула, хотя и трафаретна, устойчива во многих науках, всё же последнему (объекту) преимущественно отводит пассивную роль. А их перестановка перекодирует значение составляющих в пользу объекта. Об этом ещё в 1970-х годах писал М.Бахтин: «Центральная задача, главным образом состоит в том, чтобы среду вещную, которая механически воздействует на человека, заставить как бы заговорить, по-иному раскрыть в себе самой потенциальные тона и слова» [1, 208].

Субъектно-объектная формула коммуникации виртуальной есть прямое следствие символизации нашего современного мира. В нём не естественно-природные факторы становятся критерием определения чувства, переживания, ментальности в целом, а некий «искусственный» субстрат, действующий на знаково-символическом уровне. Виртуальность по существу дела есть интерпретация событий. Несмотря на эту символизацию, искусственность восприятия фактов и явлений, в постиндустриальном коммуникативно-информационном обществе символ-предмет становится тождественен символу-человеку.

Это значит, что все мы живём отныне не в символико-знаковом, но в символико-человеческом мире. Существенная, на наш взгляд, поправка, идущая вопреки расхожей и аксиоматической формуле «От перестановки слагаемых сумма не меняется». До 1990-х годов (условно) люди, как правило, констатировали наличие некоей дистанции между реальностью символической и собственно человеческим фактором, то в XXI столетии начинаешь волей-неволей символизировать и виртуализировать самих себя. Это ориентирует нас первоначально на разъяснение важнейшего философского вопроса: что есть человек? Что есть сам «Я»? Что есть для нас самих мир вне нашего существования? А на следующем этапе нам следовало задаться таким вопросом: а какова роль разных общественных организаций, институтов в коммуникативно-информационном глобальном пространстве? Вот здесь и выясняется роль СМИ в этом пространстве, которую сегодня объективно сложно переоценить.

Опираясь на современные технологии, СМИ в своей повседневной деятельности должны непременно учитывать, что составляющие элементы виртуальной коммуникации в век глобализации содействуют изменению структуры социализации самой личности. Массовая компьютеризация превращает информацию для СМИ в важный ресурс общества. Значит, у сотрудников СМИ в свою очередь происходит новое воспроизводство прежних знаний.

Ирреальный мир коммуникации вторгается в СМИ на тех же равноправных началах, как и в мир повседневной культуры человека, как бы

отстукивает ритм его культурной жизни. Например, расширяются познания журналистов под влиянием программ компьютерных переводов. (В целях доходчивости мы сознательно оставим здесь в стороне вопрос о примитивности некоторых программ-переводчиком. Ранее был PROMT, его сменил довольно примитивный словарь-переводчик «Лингво», но мировые СМИ могут более успешно пользоваться поисковой системой «GOOGLE-переводчик»).

В деятельности мировых СМИ последнее, бесспорно, будет способствовать скорейшему преодолению интерференции в области языковых барьеров. (Вспомним, сколько частных изданий в Азербайджане выпускается на русском языке, но штат, к сожалению, иногда укомплектован не очень грамотными корректорами. Аналогичная ситуация наблюдается и в азербайджаноязычной газетно-журнальной периодике, когда отсутствуют журналисты с достаточно хорошим знанием государственного языка). Мы уже не говорим о компьютерных программах по созданию музыкальных сочинений, всевозможных схем, таблиц, диаграмм, приложений, графики, что важно для публикации статей по соответствующей искусствоведческой практике. Этот анализ уведёт нас в сторону от центральной темы настоящего раздела и диссертации в целом.

Важно подчеркнуть следующее: феномен виртуальной коммуникации в глобальном пространстве коммуникативно-информационного общества некорректно рассматривать узко – только в односторонне технологическом аспекте. Необходимо делать акцент на воздействии в передаче знании на человека (в нашем случае на сотрудников СМИ). Правильным, на наш взгляд, будет такое утверждение: исходя из природы информационного взаимодействия, вышеуказанные факторы виртуальной коммуникации оказывают позитивное воздействие на коммуникацию между людьми. В этом смысле даже хранение информации выступает как особая форма общения, между прошлым и настоящим, настоящим и будущим. В этом прежде всего заключается преимущество и достоинство мирового информационного общества, в котором современная, до максимального предела усложнённая технология играет главенствующую роль.

Благодаря развивающимся технологиям виртуальной коммуникации журналистика и информационные отрасли в целом, получают новый импульс.

Список литературы:

1. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. Москва: Советская Россия, 1979, 320 с.
2. Кастельс М. Галактика Интернет: Размышления об Интернете и обществе. Екатеринбург: Фактория, 328 с.

3. Меньчиков Г.П. Виртуальная реальность: понятия, новации, применение // Философские науки, 1998, № 3, с. 170-175.
4. Розин В.М. Виртуальные реальности: природа и область применения // Социально-политический журнал, 1997, № 2, с. 183-199.

İstinadların siyahısı:

1. Baxtin M.M. Dostoyevski poetikasının problemləri. Moskva: Sovet Rusiyası, 1979, 320 s.
2. Castells M. İnternet Qalaktikası: İnternet və cəmiyyətdəki düşüncələr. Yekaterinburg: Fabrika, 328 s.
3. Menchikov G.P. Virtual reallıq: anlayışlar, yeniliklər, tətbiqetmə // Fəlsəfi Elmlər, 1998, No. 3, s. 170-175.
4. Rozin V.M. Virtual reallıqlar: təbiət və əhatə dairəsi // Sosial-siyasi jurnal, 1997, № 2, s. 183-199.

List of references:

1. Bakhtin M.M. Problems of Dostoevsky's poetics. Moscow: Soviet Russia, 1979, 320 p.
2. Castells M. Internet Galaxy: Reflections on the Internet and Society. Yekaterinburg: Factory, 328 p.
3. Menchikov G.P. Virtual reality: concepts, innovations, application // Philosophical Sciences, 1998, no. 3, p. 170-175.
4. Rozin V.M. Virtual realities: nature and scope // Socio-political journal, 1997, no. 2, p. 183-199.

Arzu Sahib qızı Məmmədova

Qlobal informasiya cəmiyyətinin xüsusiyyətləri və üstünlükləri. Ölçmə meyarları

Xülasə

Hər hansı bir böyük miqyaslı fenomenin mübahisəsiz üstünlüyü yalnız başqaları ilə müqayisədə yalnız orijinallığı ilə deyil, hər şeydən əvvəl özünəməxsusluğu ilə seçilən bir ad verilə bilər. Müəyyən olunmuş müddətdə (1991 - 2011) dünya informasiya cəmiyyətində, şişirtmədən xüsusi, daha doğrusu, virtual ünsiyyət fenomenidir. Virtual rabitə yalnız axtarılan konsepsiyanın bir xüsusiyyəti deyil, eyni zamanda bütün dünyada kütləvi kompüterləşdirmə və avtomatlaşdırmanın inkişaf perspektivləri üçün ciddi bir iddia. Aydındır ki, dünya mediasının bu fenomenlə birbaşa əlaqəsi var. Kommunikasiya quran gəmilər kimi, onunla tək bir mənbə - operativ işləmə, işləmə və kütləvi oxucuya hesabat yaradan məlumat, materialın olması ilə əlaqələndirilir. Məqalənin məqsədi bu fenomenin, eləcə də bütün sistemin əsas fəaliyyət prinsiplərini, xarakterik xüsusiyyətlərini və üstünlüklərini açıqlamaqdır.

Açar sözlər: qlobal informasiya məkanı, informasiya texnologiyaları, azərbaycan dilində qəzet və jurnal dövri mətbuatda.

Arzu Sahib Mamedova

Features and benefits of the global information society. Measurement criteria

Summary

The indisputable advantage of any large-scale phenomenon can only be called one that, in comparison with others, related, is distinguished not only by its originality, but above all by its uniqueness. She in the world information society in the specified period (1991 - 2011) is, without exaggeration, the phenomenon of a special, more precisely, virtual communication. Virtual communication is not just a feature of the sought-for concept, but also a serious claim for the prospects in the development of mass computerization and automation around the world. Obviously, the world media are directly related to this phenomenon. They, like communicating vessels, are connected with it by a single source - the presence of information, material that generates operational processing, processing and reporting to the mass reader. The purpose of the article is to reveal the basic principles of functioning, characteristic features and advantages of this phenomenon, as well as of the entire system.

Key words: global information space, information technologies, in Azerbaijani-language newspaper and magazine periodicals

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.10.2020
Çapa qəbul olunma tarixi: 07.11.2020
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professoru Əhmədli Nəsir Abbas oğlu tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MÜNDƏRİCAT:

DİLÇİLİK

İLHAMƏ HACIYEVA
İŞGÜZAR ÜNSIYYƏTDƏ ÖZÜNÜTƏQDIMAT 3

ƏSMƏTXANIM MƏMMƏDOVA
FARS DİLİNDƏKİ /S/ ƏSASLI OMOFONLARININ FONETİK,
DİSTRİBUTIV XÜSUSİYYƏTLƏRİ 9

SƏİDƏ ABBASOVA
DANIŞIQ, ÜNSİYYƏT VƏ KOMMUNİKASİYA 17

CƏFƏROVA NABAT BEYDULLA QIZI
DİL QAYDALARININ TƏDRİSİ TƏCRÜBƏSİNDƏN..... 27

GÜLNARƏ ƏHMƏDOVA
İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ TEXNİKİ VASİTƏLƏRİN TƏTBİQİ 38

EMİLYA QASIMOVA
İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ QARŞIYA ÇIXAN ÇƏTİNLİKLƏR VƏ
ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI..... 45

ƏLİYEVA ASİFƏ TELMAN QIZI
MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANDA DİL QURUCULUĞU..... 50

NAİLƏ KAMIL QIZI MƏMMƏDOVA
NİGAR MƏHƏMMƏD QIZI HACIYEVA
ORTA MƏKTƏB DƏRSLİKLƏRİNDƏ İKİNCİ TƏRƏFİN İFADƏ VASİTƏSİNƏ
GÖRƏ FELİ BİRLƏŞMƏLƏRİN TƏDRİSİ..... 60

ORUCOVA SAMIRƏ AZƏR QIZI
BDU-DA ÜMUMİ DİLÇİLİK VƏ TÜRKOLOGİYA MƏKTƏBLƏRİ 68

KƏRİMOVA QÖNÇƏ
QOCAYEVA KÖNÜL

MÜASIR İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMA SÖZ VƏ TERMİNLƏRİN FONETİK MƏNİMSƏNİLMƏSİ VƏ LİNQVİSTİK TƏHLİLİ 79

XAVƏR HACIYEVA
NƏRMİNƏ QULİYEVA
İNGİLİS DİLİ MƏNŞƏLİ SİYASİ-İQTİSADİ, ELMİ-TEXNİKİ TERMİNLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MORFOLOJİ YOLLA UNİFİKASİYASI 84

ARZU HÜSEYNLI
DİLDAXİLİ VƏ DİLLƏRARASI OMONİMLƏR (II HİSSƏ) 89

Н.ГАСАНОВА
ОБ АКТУАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМАХ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ..... 97

TEYYUBOVA NAZLIXANIM RAUF Q.
ŞƏRTİLİK ANLAYIŞI VƏ “İSƏ” ƏDATI 104

MƏLAHƏT ABDULLAYEVA
MÜASIR İNGİLİS DİLİNDƏ QRAMMATİK ZAMAN KATEQORİYASININ GƏLƏCƏK ZAMAN FORMALARININ LİNQVİSTİK TƏHLİLİ..... 111

ZİYAFƏT MƏMMƏDOVA
NİZAMİ GƏNCƏVİ DİLİNİN LEKSİK VAHİDLƏRİ VƏHİD DƏSTGERDİNİN ŞƏRHİNDƏ..... 116

ŞƏLALƏ MƏMMƏDOVA
LÜGƏTLƏRIN VƏ SÖZDÜZƏLTMƏNIN POLISEMIYADA ROLU 124

FİRUZƏ AĞAMƏMMƏDOVA
İMADƏDDİN NƏSİMİNİN DİLİNDƏ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ TİPLƏRİNİN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİNDƏ İŞTİRAK EDƏN BAĞLAYICI VASİTƏLƏR 133

FATMA ATAKLI SAÇAK
СИСТЕМА ТРЕНИРОВОЧНЫХ УПРАЖНЕНИЙ НА РАЗЛИЧНЫХ ЭТАПАХ УРОКА РКИ 140

ELNARƏ MƏMMƏDOVA
BEYNƏLXALQ İŞGÜZAR YAZIŞMALARIN DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİ . 149

XƏDİCƏ ƏLİYEVA
İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ YAZI BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASININ SƏMƏRƏLİ YOLLARI 154

ZÜLFİYƏ AĞAYEVA
"ƏT-TÖHFƏT ÜZ-ZƏKİYYƏ Fİ'L-LUGÂTI'T-TÜRKİYYƏ" VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ORTAQ İSTİFADƏ OLUNAN ALƏT VƏ ƏŞYA ADLARI 159

RUHƏNGIZ ABADOVA
SƏNUBƏR MUSTAFAYEVA
FRANSIZ DİLİNDƏ ŞİFAHI NİTQİN İNKİŞAFİNDA OYUNLARIN ROLU 166

CƏFƏROVA SEVİNC ZAKIR-KƏRİM QIZI
MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ CINS KATEQORİYASI VƏ ONUN İŞLƏNMƏ YERİ 177

ГАСАНОВА СЕВИНДЖ АГАГУСЕЙН ГЫЗЫ
КОМПЛЕКСНЫЙ АНАЛИЗ МЕЖЪЯЗЫКОВОЙ ОМОНИМИИ 183

AYBƏNİZ HƏSƏNOVA
AZƏRBAYCAN VƏ INGILIS XALQ NAĞILLARINDA SEHRLI FORMULLARIN MÜQAYISƏLI TƏHLILI 189

FATMA ƏLİYEVA
AVROPA MƏNŞƏLI TERMINLƏR 196

SEVDA AĞAYEVA
AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DILLƏRİNDƏ SAY NİTQ HISSƏSİNİN QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ (I hissə) 204

GÜNEL ƏHMƏDOVA
SƏBƏB-NƏTİCƏ KONSEPTİNİN SİNTAKTİK VAHİDLƏRLƏ İFADƏSİ (Müasir Azərbaycan dili materialları əsasında) 210

A.R.MİKAYILOVA
SÖZLƏRİN PRAQMATİK CƏHƏTDƏN FƏRQLƏNDİRİLMƏSİ 216

RƏŞAD BABAYEV

CƏLALƏDDIN ƏS-SÜYUTININ İBN MALIKIN "ƏLFIYYƏ"SINƏ ŞƏRH OLARAQ YAZDIĞI "ƏL-BƏHCƏTUL-MƏRZIYYƏ" ƏSƏRI HAQQINDA.....224

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

XƏLİL YUSİFLİ
MƏHƏMMƏD ƏMANI BAYATILARI HAQQINDA
HƏQIQƏT VƏ UYDURMALAR 232

QƏRİBƏ MƏMMƏDOVA
ATALAR SÖZLƏRİ, ZƏRBİ- MƏSƏLLƏR VƏ İDİOMLAR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA 242

AFAQ YUSİFLİ
FƏRABİNİN UTOPİK GÖRÜŞLƏRİNİN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA ƏKSİ 251

SƏADƏT BAYRAMOVA
ƏLİ SƏMƏDLİ NƏSRİNDƏ UŞAQ MÖVZUSU 258

GÜLNAR OSMANOVA
BƏXTİYAR VAHABZADƏ POEZİYASINDA FOLKLOR MOTİVLƏRİ.....263

KƏMALƏ NƏCƏFOVA
ƏBDÜLHƏQ HAMİDİN ƏDƏBİ TƏSİRİ 269

SONAXANIM İMANOVA
İCTİMAİ – SİYASİ ƏDƏBİYYATDA ALBANİYADA MEHRANİLƏR SÜLALƏSİNİN HAKİMİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ VƏ CAVANŞİR ERASINDA AZƏRBAYCANDAKI OLAYLARIN ƏKS OLUNMASI.....277

MİNARƏ QULUYEVA
AZƏRBAYCAN ŞEİRİNDƏ QOŞMA JANRININ
MÜHÜM POETİK VASİTƏLƏRİ VƏ ONLARIN BƏDİİ-ESTETİK DƏYƏRİ
(M.P.VAQİF QOŞMALARI ƏSASINDA) 282

M.Q.ƏLİYEV
MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ NƏSRİMİZİN ƏSAS QAYNAQLARI 289

NİGAR MİRZƏLİYEVA
SÖZ EHTİYATININ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ ŞİFAHİ XALQ YARADICILIĞI NÜMUNƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏ İMKANLARI (İNGİLİS DİLİ MATERİALLARI ƏSASINDA) 299

ŞÜKÜFƏ VƏLİYEVA
AFAQ MƏSUD YARADICILIĞINDA İDEYADAN MODELƏ KEÇIDIN MAHİYYƏTİ 307

HÜSEYNOVA AYTƏN HƏŞİM QIZI
CƏFƏR RƏMZİ İSMAYILZADƏNİN TƏQDİMATINDA AĞASƏLİM FƏDAİ 314

VÜSALƏ TAĞIZADƏ
N.NƏRIMANOVUN VƏ S.M.QƏNIZADƏNI NƏSR ƏSƏLƏRINDƏ MILLI IDEAL DÜŞÜNCƏSİNİN BƏDİİ İNİKASI 323

GÜNƏŞ XUDAYAROVA
XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ROMANTİK POEZİYADA AZADLIQ İDEYALARI.....331

ƏLİYEVA KÖNÜL TAHİR QIZI
MUXTAR AUEZOVUN AZADLIQ MÜBARİZƏSİ.....344

ELMİRA BABAYEVA
MÖVLUD SÜLEYMANLININ YARADICILIĞI.....351

АРЗУ САГИБ КЫЗЫ МАМЕДОВА
ОСОБЕННОСТИ И ПРЕИМУЩЕСТВА МИРОВОГО ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА. КРИТЕРИИ ЕГО ИЗМЕРЕНИЯ...363

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
Filologiya elmləri doktoru, professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 08. 10. 2020
Şərti çap vərəqi 23,5 Sifariş № 509
Kağız formatı 60x84 1/8. Tiraj 300.

Jurnal "Elm və təhsil nəşriyyat-poliqrafiya" müəssisəsində
hazır elektron nüsxə əsasında çap olunmuşdur.
E-mail: elm. ve. tehsil@mail. ru
Tel: 497-16-32; 055 426 -72-27
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.